

NEDA BOŽINOVIĆ

ŽENSKO PITANJE U SRBIJI

U XIX i XX VEKU

rano preminuloj ĉerki

Mirjani

## SADRŽAJ

UVOD .....	5
<b>FEMINIZAM U EVROPI U XIX VEKU</b> .....	<b>7</b>
1. <i>Feminizam na prelazu u XIX vek</i> .....	7
2. <i>Položaj žene u kapitalizmu – ideje i pokreti</i> .....	9
3. <i>Teoretičar liberalnog feminizma Dž. S. Mil</i> .....	12
4. <i>Teorija socijalističkog feminizma</i> .....	14
5. <i>Ostvarivanje prava na jednako obrazovanje</i> .....	16
6. <i>Pravo glasa</i> .....	17
7. <i>Ženski pokret u Sjedinjenim Američkim Državama</i> .....	18
<b>ŽENE U VOJVODINI I U SRBIJI – PRVA POLOVINA XIX VEKA</b> .....	<b>20</b>
1. <i>Opšte prilike, počeci pismenosti</i> .....	20
2. <i>Položaj žene početkom XIX veka</i> .....	21
3. <i>Žene u Vojvodini i prve učenice</i> .....	22
4. <i>Prosvetitelji i prve ideje o školovanju</i> .....	23
5. <i>Počeci kulturnog preobražaja u Srbiji</i> .....	26
6. <i>Posela</i> .....	27
7. <i>Pravni položaj žene</i> .....	29
<b>UJEDINJENA OMLADINA SRPSKA I EMANCIPACIJA ŽENA</b> .....	<b>30</b>
1. <i>Osnivanje Ujedinjene omladine srpske</i> .....	30
2. <i>UOS i organizovanje žena</i> .....	31
3. <i>Ideolozi UOS o ulozi žene</i> .....	34
4. <i>Draga Dejanović – prva feministkinja</i> .....	36
5. <i>Shvatanje Svetozara Markovića o ženskom pitanju</i> .....	37
6. <i>Omladinska i socijalistička štampa</i> .....	44
<b>OBRAZOVANJE ŽENA U SRBIJI U XIX VEKU</b> .....	<b>51</b>
1. <i>Osnovno obrazovanje ženske dece</i> .....	51
2. <i>Viša ženska škola</i> .....	53
3. <i>Ženska deca u gimnazijama</i> .....	55
4. <i>Studentkinje na Velikoj školi i na Univerzitetu</i> .....	58
<b>PRVA GENERACIJA SOCIJALISTKINJA U SRBIJI</b> .....	<b>61</b>
1. <i>Socijalistkinje – prve studentkinje u inostranstvu</i> .....	61
2. <i>Rad i sudbina prve generacije socijalistkinja</i> .....	62
3. <i>Ilka Marković</i> .....	64
<b>ŽENSKA DRUŠTVA</b> .....	<b>66</b>
1. <i>Prva ženska društva – osnivanje i počeci rada</i> .....	66
2. <i>Žensko društvo – škole i ustanove</i> .....	67
3. <i>Osnivanje novih ženskih društava</i> .....	69
<b>MEDUNARODNE ŽENSKE ORGANIZACIJE I SRPSKI NÁRODNI ŽENSKI SAVEZ</b> ..	<b>71</b>
1. <i>Mirovni pokreti i žene</i> .....	71
2. <i>Međunarodne ženske organizacije i osnivanje Srpskog ženskog saveza</i> .....	73
3. <i>Rad Srpskog narodnog ženskog saveza</i> .....	75
<b>ZANIMANJA I ZAPOSLENOST ŽENA POČETKOM XX VEKA</b> .....	<b>78</b>
1. <i>Zanimanja žena</i> .....	78
2. <i>Položaj žena u zanimanjima</i> .....	79
3. <i>Učiteljice, nastavnice, lekarske</i> .....	80
4. <i>Prva ženska radnička organizacija – Svest</i> .....	82
5. <i>Sekretarijat žena socijaldemokrata</i> .....	83

ŽENSKA ŠTAMPA .....	85
1. Prvi ženski časopis u Srbiji – „Vospitatelj ženski“ .....	85
2. „Domaćica“ i druga ženska štampa do Prvog svetskog rata .....	86
ŽENE U RATOVIMA .....	89
KRATAK OSVRT NA POLOŽAJ ŽENA U ZEMLJAMA KOJE SU 1918. GODINE UŠLE U SASTAV KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA .....	91
1. Bosna i Hercegovina .....	91
2. Crna Gora .....	93
3. Hrvatska .....	95
4. Makedonija .....	97
5. Slovenija .....	98
ŽENSKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1918–1941. ....	100
1. Opšti podaci .....	100
2. Ženski radnički pokret .....	101
3. Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca .....	104
4. Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava – Ženski pokret .....	109
5. Alijansa ženskih pokreta .....	112
6. Nova feministička društva .....	114
7. Omladinske sekcije i omladinke u ženskom pokretu .....	116
8. Stvaranje masovnog ženskog pokreta .....	118
9. Nastajanje antifašističkog ženskog pokreta .....	119
10. Ženski listovi .....	121
11. Nesuglasice u Alijansi ženskih pokreta .....	122
12. „Žena danas“ i akcija za pravo glasa .....	123
13. Prestanak rada Alijanse ženskih pokreta .....	125
14. Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje .....	127
ŽENE U RATU – ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA .....	130
1. Otpor okupatoru .....	130
2. Žene i pripreme za oružani otpor .....	130
3. Organizovanje žena – definisanje njihovih ciljeva i zadataka .....	134
4. Žene u vojnom sanitetu i žene borkinje .....	135
5. Stradanja žena u Srbiji .....	140
6. Osnivanje Antifašističkog fronta žena Jugoslavije .....	141
7. Osnivanje Antifašističkog fronta žena u Srbiji .....	144
8. Žene u organima vlasti .....	145
9. Druge ženske organizacije u ratu .....	146
ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA U OBNOVI I IZGRADNJI .....	148
1. Slobodne i ravnopravne .....	148
2. Prve akcije žena posle završetka rata .....	149
3. Prvi petogodišnji plan i aktivnost žena .....	152
4. Dečje ustanove, zapošljavanje žena .....	154
5. Skidanje zara i feredže .....	155
6. Rad na prosvjećivanju žena .....	156
7. Pravni položaj žena .....	157
8. Međunarodne veze .....	159
UKIDANJE ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA I OSNIVANJE SAVEZA ŽENSKIH DRUŠTAVA .....	161
1. Žene su subjekti svog vlastitog oslobođenja .....	161
2. Posebno organizovanje žena – da ili ne? .....	162
3. Organizovati žene suprotno iskustvima prakse .....	165
4. Otpori i kompromisi .....	166

SAVEZ ŽENSKIH DRUŠTAVA JUGOSLAVIJE (1953–1961) .....	171
1. Smanjivanje aktivnosti žena u novim uslovima .....	171
2. Rad na selu – opismenjavanje, zdravstveno i domaćičko prosvjećivanje .....	173
3. Zaposlenost i položaj žene u radu .....	174
4. Promene položaja žene u braku i porodici .....	175
5. Modernizacije u oblasti domaćinstva i svakodnevnog života .....	176
6. „Porodica i domaćinstvo“ .....	179
7. Zapošljavanje žena .....	180
8. Ukidanje Saveza ženskih društava .....	181
KONFERENCIJA ZA DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA (1961–1965) .....	185
1. Od samostalne organizacije do postepenog integrisanja u SSRN .....	185
2. Problemi dečje zaštite .....	187
3. Planiranje porodice .....	187
4. Problemi društvenog položaja žene u samoupravnom društvu .....	189
5. Konferencija za društvenu aktivnost žena kao pomoćno telo Socijalističkog saveza .....	192
6. Pokušaji posebnog organizovanja žena .....	195
7. „Žena danas“ .....	196
8. Međunarodne veze .....	196
FOTOGRAFIJE .....	197
NOVE INICIJATIVE .....	219
PRILOG .....	223
OSNOVNI STATISTIČKI PODACI O POLOŽAJU ŽENE U JUGOSLAVIJI .....	223
1. Posleratna situacija – opšte napomene .....	223
2. Stanovništvo .....	224
3. Iskorenjivanje nepismenosti .....	225
4. Učnice u osnovnim, nižim i srednjim školama .....	227
5. Studentkinje na višim i visokim školama, fakultetima i umetničkim akademijama .....	229
6. Zaposlenost žena .....	230
7. Zdravstvena zaštita žene .....	231
8. Dečje ustanove .....	233
9. Učešće žena u Saveznoj, republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama .....	233
TABELE .....	236
UMESTO ZAKLJUČAKA .....	251
SUMMARY .....	256
1. Serbia and Vojvodina (1804–1918) .....	256
2. Yugoslavia Between the Two Wars (1918–1941) .....	258
3. Women in the People's Liberation War (1941–1945) .....	260
4. Women's Issue in Socialist Yugoslavia .....	261
ODABRANA LITERATURA .....	266
IMENSKI REGISTAR .....	271



Krajem XVIII i početkom XIX veka, inspirisani evropskim prosvetiteljstvom, misao o emancipaciji žena prvi put na ovim prostorima – tačnije u Vojvodini – prihvatili su, delimično, Orfelin, još potpunije Dositej Obradović i Jevstahija ot Arsić. Kasnije su ih u praksi, naročito u pitanjima školovanja ženske dece, sledili i drugi. Ekonomski i u svakom drugom pogledu nerazvijena Srbija, tek izašla iz borbe za oslobođenje od Turaka i iz revolucije, tražila je puteve svog napredovanja. Najpre preko Srba koji su u Srbiju dolazili uglavnom iz Vojvodine i drugih krajeva Austro-Ugarske, a kasnije preko mladih ljudi koje je slala na školovanje u inostranstvo, prihvatila je civilizacijske evropske tekovine i različita shvatanja o uređenju novog društva u nastajanju. Načela Francuske revolucije o slobodi, jednakosti i svojini našla su svoj odraz u konstituisanju mlade srpske države i njenog zakonodavstva. I, mada su dugo zadržavala relikte srpskog ruralnog patrijarhalnog društva, na izvestan način ta načela reflektovala su se i na položaj žene u toj novoj zajednici.

Čini se da se ne može govoriti o emancipaciji žena u Srbiji u XIX veku bez uvida u tadašnje ideje i praksu o tom pitanju u ostalim evropskim zemljama, kao što se ne može preći preko opštih društvenih prilika koje su tada vladale u Srbiji. Da bi se stekla makar približna slika o istinskom položaju žena u Srbiji potrebno je – pored opisivanja tog stanja – uporediti ga sa položajem žena u drugim zemljama. Ma koliko da su takva upoređenja nepotpuna, često i neadekvatna, ona ipak pružaju osnovnu orijentaciju o tome u kakvom su položaju žene Srbije bile na početku XIX veka, u odnosu na žene u drugim evropskim zemljama, u pogledu osnovnih kulturnih, građanskih, ekonomskih i političkih prava.

Ta upoređenja pokazuju da je u ustaničko-revolucionarnoj Srbiji, zaostaloj u svakom pogledu, položaj žene manje nabolje, da su one u relativno kratkom vremenu uz sve teškoće i otpore dostigle u osnovi sličan stepen emancipacije koji su imale i žene u većini ekonomski manje razvijenih zemalja Evrope.

U drugoj polovini XIX veka žensko pitanje okupiralo je sve misleće napredne duhove u Srbiji; oni su svojim idejama i praksom nastojali da načnu nasledena shvatanja, teško iskorenjive običaje, versku i kulturnu zatucanost. Ideje prosvetitelja, materijalista, radikalnih filozofa, raznih socijalističkih struja, primenjene na položaj žene, kao i praksa u menjanju njenog položaja, još u XIX veku – naslede su koje nam je ostalo. Na toj potki, u prvoj polovini XX veka, nove generacije žena u Srbiji mogle su da nastave u drugim, nešto povoljnijim uslovima, rad i delovanje na emancipaciji žena u svim oblastima društvenog života, kao i rad na njihovom samoosvešćivanju.

Još od vremena kada sam pre Drugog svetskog rata prišla ženskom pokretu impresionirale su me žene koje su začinjale i razvijale ženski pokret. Ne manje ose-

ćanja gajim prema ženama svoje generacije koje su, naročito u ratu, ne štedeći sebe, pa ni svoje živote, dale svoj puni doprinos za ostvarenje fundamentalnih pretpostavki ženskog oslobođenja. Moje duboko ubedenje je da su žene svih generacija, u svom vremenu sa svim njegovim i svojim vlastitim ograničenjima, uradile što je bilo moguće. Nažalost, stalno prisutna patrijarhalna svest – tako snažno ispoljena u ovom ratu – ruga se svim slobodarskim idejama, svim težnjama žena za humanijim odnosima među polovima. Sva dostignuća žena teži da poništi, a u najmanju ruku da ih omalovaži. Umesto daljeg širenja njihove slobode i afirmacije njihovih ljudskih vrednosti primerenih ovom vremenu, svedoci smo da se ženama nudi vraćanje u davna vremena i ovekoveči ženska potčinjenost.

Ovaj rad je pokušaj da se na svetlo dana izvuku tokovi misli koje su strujale srpskim društvom o oslobađanju žena, napori prvih feministkinja i feminista da smelo ukažu na patrijarhalno okruženje u kojem su žene živele, da lome stare i umesto njih ustoliče nove vrednosti, koje bi kao krajnji rezultat imale to da žena u budućnosti konačno postane ravnopravno ljudsko biće. To je i pokušaj da se na jednom mestu prikaže istorija pokreta žena u Srbiji, da se ukaže i na napore i upornost samih žena da doprinesu promenama, da menjaju svoj status, na podršku i osporavanja koje su u tome imale. Jer, one su umnogom zaboravljene – o njima istorija malo piše.

## FEMINIZAM U EVROPI U XIX VEKU

### 1. *Feminizam na prelazu u XIX vek*

U Francuskoj, kolevci evropskog feminizma, reč *feminizam* prvi put se javlja početkom XIX veka. Notirana je u rečniku *Robert* 1837. godine, gde stoji da je feminizam „doktrina čiji je predmet širenje prava i uloge žena u društvu“. Reč je prvi upotrebio Šarl Furije.<sup>1</sup>

U prvoj francuskoj revoluciji, 1789. godine, žene su učestvovala na više načina: bile su u brojnim oružanim odredima, a osnivale su i posebne ženske borbene odrede, radile su u pomoćnim vojnim službama, osnivale su mnoštvo ženskih i mešovitih klubova koji su pomagali revoluciju. Usput, one su preko mnogobrojnih peticija Ustavotvornoj skupštini tražile pravo glasa, pravo na jednako školovanje i izjednačenje sa muškarcima u građanskim pravima.<sup>2</sup>

Sve što je u zapadnoevropskoj književnosti i filozofiji u XVII i XVIII veku nastajalo kao misao o jednakosti žena i muškaraca, kondenzovano je uoči Francuske revolucije u delima i praksi francuskih feministkinja i feminista – najpre Kondorsea, Olempe de Guž i Fransoa Boasela, kao i u delima Engleskinje Meri Vulstonkraft i Nemca Teodora Hipela.

Inspirisana idejama radikalnog liberalizma, Meri Vulstonkraft je napisala delo *Odbrana prava žena* (*Windication of the Right of Women*), u kojem je izložila svoja shvatanja o pravima žena. Smatrala je da će se oslobođenje žena postići jednakim i zajedničkim vaspitanjem ženske i muške dece i omladine. Po njenom mišljenju, takvo vaspitanje za decu iz građanske klase ključ je za rešavanje ženskih problema. Dva pola su stvorena da žive zajedno i od detinjstva ih treba navikavati na zajednički život i zajedničko obrazovanje, tako da i žene i muškarci uče iste stvari i na isti način. Takođe, ona propagira i pravo žena da se bave svim zanimanjima kojima se bave muškarci, jer je to za siromašne žene pitanje njihovog opstanka. Pitanje političkih prava žena u njenom delu u drugom je planu.<sup>3</sup>

Ekonomist, sociolog i matematičar, sekretar Francuske akademije, Kondorse, u vreme Francuske revolucije, 1789–1795. godine, kao član Zakonodavne skupštine, podnosio je predloge da se ženama da pravo na obrazovanje kao i pravo glasa. Svoja gledišta sažeo je u sledeće tvrdnje: muškarci su razorili princip jednakosti; mirno su lišili polovinu čovečanstva građanskih prava; prirodno je pravo žene da

<sup>1</sup> Andrée Michel, *Le féminisme*, Presse universitaire de France, deuxième édition, 1980.

<sup>2</sup> Isto, str. 50–55.

<sup>3</sup> Sheila Rowbotham, *Svest žena – svet muškaraca*, Beograd 1983, str. 4–10.

se protiv toga buni; žena nije inferiorna – razumna je. Razlike među polovima, po njemu, nastaju zbog nejednakog vaspitanja žena i muškaraca. On se zalagao za potpunu ravnopravnost žena, u skladu sa Deklaracijom o pravima čoveka.<sup>1</sup>

Spisateljica Olempe de Guž, po ugledu na Deklaraciju o pravima čoveka i građanina, 1791. godine, napisala je Deklaraciju o pravima žene i građanke. U toj Deklaraciji ona je zahtevala da se otkloni dvosmislenost koju izaziva termin *ljudi* i umesto tog termina unela je termine *građanka/građanin* i *muškarac/žena*. Smatrala je da su žene hrabrije od muškaraca, da se one rađaju slobodne i da moraju imati ista prava kao i muškarci. Prema njoj, Deklaracija o pravima čoveka i građanina, primenjena na ženu, podrazumeva da su neotuđiva prirodna prava žene: sloboda ograničena samo slobodom drugog, svojina, sigurnost i, naročito, pravo na otpor ugnjetavanju. Svaka vlast koja ne proizlazi iz volje koju izražavaju i muškarac i žena – ništavna je. Ona se zalagala za apsolutnu ravnopravnost žena i muškaraca, za pristup žena svim funkcijama, za podjednako učešće žena u svim obavezama, kao i u kontroli administracije. Po njoj, brak je ugovor muškarca i žene koji traje dok traje uzajamna naklonost. Olempe de Guž je izrekla i poznatu misao: „Žena ima pravo da se popne na giljotinu. Ona mora imati pravo da se popne i na govornicu“.<sup>2</sup> A pošto je zaboravila na „vrline koje pripadaju njenom polu“ giljotinirana je 3. decembra 1793. godine.<sup>3</sup>

Fransoa Boasel, socijalist-utopist, propagirao je uništenje braka kao institucije koju je izmislio muškarac da bi osigurao svoje carstvo. Smatrao je da su privatno vlasništvo, religija i brak suprotni društvenim interesima.<sup>4</sup>

U Nemačkoj u to vreme slične ideje je zastupao publicista Teodor Hipel u svom delu *O poboljšanju građanskog položaja žena*, koje je 1790. godine objavio pod pseudonimom. To delo se smatra prvim manifestom nemačkog feminizma.<sup>5</sup>

Godine 1789. Francuska revolucija je stvorila preduslove za realizovanje ideje o ravnopravnosti žena i muškaraca. Žene su u njoj učestvovala podjednako kao i muškarci. No, one su svoju borbu za ostvarenje ženskih prava podredile borbi protiv feudalizma. U revoluciji su preovladale snage građanskog staleža i sitnog seljaštva i njihove vođe, te su žene – umesto da im se zahvale za njihov doprinos u borbi za novo društvo i umesto priznanja koje su svojom borbom zaslužile – odvodili u zatvore, a mnoge su poslali i na giljotinu. Najpre zato što su zahtevi žena za ravnopravnošću u imovinsko-pravnim odnosima, koje su one u revoluciji postavljale, ugrožavali mušku dominaciju i, što je još važnije, predstavljali potencijalnu opasnost za privatno vlasništvo.“ Građanski zakonik, poznat i kao Napoleonov zakonik, donet 1804. godine, spretno je prilagodio rimsko, kanonsko i običajno pravo novim odnosima uspostavljenim buržoaskom revolucijom i postao jedan od osnova novog buržoaskog društvenog sistema. Prema ženi taj zakonik je bio izrazito neprijateljski. Na pragu novog vremena, koje je u prvi plan isticalo slobodu i jedna-

<sup>1</sup> Maïtè Albistur, Daniel Armogathe, *Histoire du féminisme français*, Ed. Des femmes, knj. I, str. 307–344; Leon Abensour, *Histoire générale du féminisme des origines à nos jours*, Delgrave, Paris 1921.

<sup>2</sup> Andrée Michel, n. d, str. 53.

<sup>3</sup> Maïtè Albistur, n. d, str. 318–338.

<sup>4</sup> Isto.

<sup>5</sup> August Bebel, *Žena i socijalizam*, Beograd, 1956, str. 226–227.

<sup>6</sup> Simon de Bovoar, *Drugi pol*, knj. I, str. 19 i 153–155.

kost u svim pravima, pa i u pravima svojine, mogao se očekivati liberalniji odnos prema ženi. Ali, suprotno tome, zakon je ukinuo i poslednje tragove prava koje su žene određenih slojeva imale u ranijem društvenom sistemu: pravo na samostalno obavljanje zanata, pravo na članstvo u cehovima, pravo plemkinja da samostalno raspoložu svojom imovinom, pravo predstavljanja i pravo glasa u staleškim organizacijama, obavljanje svešteničkog poziva, i slično.

Iako je donet odmah nakon revolucije, kao njena tekovina, Napoleonov zakonik je mužu dao vlast nad suprugom i uspostavio vlast oca porodice. Cilj braka je reprodukcija, muškarcu pripadaju javni poslovi, sticanje i odlučivanje o nasleđivanju stečene imovine, a ženina je dužnost da se brine za dom i porodicu. Zakonik je udatu ženu, u pogledu pravne sposobnosti, sveo na maloletnicu, uporedio je sa kriminalcima i mentalno zaostalim, i za njenog staratelja odredio muža; ograničio je uslove za razvod braka, zabranio istraživanje očinstva, a odnose među supružnicima postavio na odnose posedovanja. U jednoj primedbi na nacrt ovog zakona stoji: „Žena, deca, maloletnici, sluge nemaju svojine, jer oni su sami svojina: žena zato što je deo muškarca, deca zato što su njihov proizvod, sluge jer su prosto oruđe; njihovo vreme, njihov trud, njihove industrije – sve pripada gospodaru“.<sup>1</sup> Francuski građanski zakonik značajno je uticao na zakonodavstva više evropskih zemalja; takođe i na Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, posebno u delu koji se odnosi na položaj žene u braku i u građanskim pravima.

## 2. Položaj žene u kapitalizmu – ideje i pokreti

Ograničenja nametnuta ženi postajala su sve veća kočnica ekonomskog razvoja a ugrožavala su i njenu egzistenciju. Još krajem XVIII veka, industrija u evropskim zemljama je apsorbovala veliki broj žena lišenih sredstava za život usled propadanja kućnih zanata i kućne radinosti, kao i zbog osiromašenja seljaštva. Osavremenjivanje industrije, tj. uvođenje mašina, omogućilo je zapošljavanje fizički slabije radne snage, pa je i broj zaposlenih žena i dece stalno rastao. Za fabrikante ovakva radna snaga je bila rentabilnija jer je slabije plaćena, a uticala je i na smanjivanje nadnica muškaraca. Breda radničke porodice naterala je žene da prihvataju nečovečne uslove rada – u pogledu dužine radnog vremena, higijenskih i drugih uslova i, naravno, visine nadnica. Uslovi stanovanja samo su potencirali eksploataciju kojoj su žene, muškarci i deca bili izloženi. A prostitucija je bila neizbežni pratilac bezdušnog izrabljivanja radnica, kao dodatni izvor prihoda za održavanje golog života.<sup>2</sup>

Žene iz vladajućih slojeva živele su lagodno u blagostanju, a ako su se i bavile politikom i feminizmom – bila je to više salonska zabava dokonih. Supruge bankara, trgovaca i industrijalaca oponašale su luksuz i način života na plemićkim dvorovima, no počele su da se bave i finansijskim transakcijama. Žene osiromašenog seoskog plemstva, žene iz srednjih i nižih slojeva, činovničkih krugova, sitnih

<sup>1</sup> Maïtè Albistur i D. A, n. d, knj. II, str. 359–370.

<sup>2</sup> August Bebel, n. d, str. 88, 121–126, 264, 291, 295; Simon de Bovoar, n. d, knj. I, str. 163–164; Andrée Michel, str. 58–60; Karl Marks, *Kapital*, Treće izdanje, Tom I, Beograd 1958, str. 288–290, 333–335, 337, 355–360; dr Saša Đuranović-Janda, *Žena u radnom odnosu*, Zagreb 1960, str. 14–38.

trgovaca, zanatlija i sličnih zanimanja sve manje su bile u mogućnosti da svoju egzistenciju obezbeđuju udajom. Stoga su sve glasnije postavljale zahteve za školovanjem i profesionalnim obrazovanjem. Zapošljavanje na što povoljnijim poslovima za njih je značilo obezbeđenje života, a da bi to postigle bilo je neophodno da steknu potrebne kvalifikacije.<sup>1</sup>

Surova eksploatacija radnika i radnica izazvala je mnoge kritike kapitalističkog načina proizvodnje i raspodele, kao i kritiku svih političkih i međuljudskih odnosa nastalih na tim ekonomskim temeljima: na neograničenom individualizmu i slobodnoj konkurenciji. Uočena je posebno teška situacija žena i dece; na njima su se reljefno prelamale sve posledice jednog sistema u kojem je profit postao vrhovni zakon. Među piscima, političarima, ekonomistima i filozofima pojavljuju se reformisti koji traže da se poboljša funkcionisanje postojećih društvenih institucija, da se izvrši reforma obrazovanja, da se zaštite radnici i radnice, posebno žene i deca. Udružujući se u razne vrste kooperativa, pojavljuju se i ideolozi kooperativnih pokreta i prvi socijalisti-utopisti koji traže mogućnosti promene vladajućeg sistema. Značajniji predstavnici svih socijalističkih struja u okviru svojih vizija budućeg društva razmatrali su i položaj žena u društvu, porodici i braku, dajući im manje ili više značaja.

U Engleskoj je Vilijam Tompson, 1825. godine, uz saradnju Eni Viler, napisao Apela u kojem je istakao da se oslobođenje žena ne može postići u sistemu čiji je osnov slobodna konkurencija. Jer – nejednaka moć proizvodi i nejednake posledice. On je zagovarao društvo zasnovano na dobrovoljnom udruživanju i saradnji u kojem bi žene bile ravnopravne. Protivio se dominaciji muškaraca i instituciji braka, jer je brak po njemu doživotni zatvor za žene. Zalagao se, takođe, za ekonomsku samostalnost žena, za njihovo pravo na rad, ali i za odgovornost društva u podizanju i vaspitanju dece i za društvenu podršku materinstvu. Upoređivao je položaj žena sa ropskim položajem crnaca i crkinja. Smatrao je da su žene potčinjene, jer su fizički slabije i opterećene brigom o deci. U njegovo vreme u Engleskoj se javljaju protesti žena protiv porasta cena, kao i prvi pojedinačni zahtevi za pravo glasa.<sup>2</sup>

U Francuskoj revoluciji, od 1830. godine, uporedo sa buržoazijom i radništvom, ponovo su se zatalasale i žene svih slojeva. Socijalisti su nudili nove koncepcije o preobražaju starog i uređenju novog društva, kao i nove koncepcije o odnosima muškaraca i žena, i novu praksu u eksperimentalnim kooperativnim društvenim zajednicama.

Sen Simon je propagirao ukidanje ropstva žena i slobodnu ljubav, a njegovi sledbenici stvaranje slobodnih zajednica muškaraca i žena.<sup>3</sup>

Šarl Furije je kritički pisao o seksualnom ugnjetavanju žena i o njihovom položaju u društvu, o braku i obrazovanju žena. Otkrivao je istorijske korene potčinjenosti žena. Uočavao je posledice ekonomske zavisnosti žena; smatrao je da je brak, kao jedina mogućnost za ženu da obezbedi svoju egzistenciju, zapravo prikrivena prostitucija; on je, takođe, položaj žene upoređivao sa položajem crnaca i crn-

<sup>1</sup> August Bebel, n. d, str. 294–295.

<sup>2</sup> Sheila Rowbotham, n. d, str. 12–17. Puni naslov Apela glasi: *Apel jedne polovine čovečanstva, protiv pretenzije druge polovine, to jest muškaraca, da ih zadrže u građanskom i domaćem ropstvu.*

<sup>3</sup> Leon Abensour, n. d, str. 205–210; Maïtè Albistur, n. d, knj. I, str. 390–402.

kinja. Autor je čuvene misli: „Menjanje jedne istorijske epohe može se uvek odrediti srazmerno napretku žena ka slobodi, jer se u odnosu žene prema čoveku, slaboga prema jakome, najočitije javlja pobeda ljudske prirode nad brutalnošću. Stupanj ženske emancipacije jeste prirodna mera opšte emancipacije“. U falansterijama koje je osnivao kao model njegovog utopijskog društva žene ekonomski nisu zavisile od muškaraca, bile su ravnopravne u tim zajednicama. A uspostavljanjem društvenog domaćinstva oslobođene su robovanja domaćim poslovima. U Evropi su falansterije bile retke, dok ih je u SAD bilo više i duže su opstajale.<sup>1</sup>

U Engleskoj žene se uključuju u radnički, čartistički pokret, i organizuju se da bi tražile pravo glasa. Robert Owen, socijalist-reformator i saradnik feminističkih listova, propoveda da su privatno vlasništvo, brak i religija izvor svih zala i da se mogu ukloniti jedino prosvetivanjem. Svoje kolonije – u Nju Larnaku u Engleskoj i u opštini Nju Harmoni u SAD – organizovao je na komunističkim principima; u njima su žene imale jednaka prava kao i muškarci.

Gotovo istovremeno, u Francuskoj su se pojavile dve struje hrišćanskog feminizma. Jedna struja zastupala je pravo na obrazovanje žena. No, osnovni motiv tog zalaganja za obrazovanje žena bio je da one postanu dobre supruge i majke. Pripadnice te struje prihvatile su hrišćanski brak i potčinjenost, osuđivale su borbu za politička prava žena i teorije o slobodnoj ljubavi. Godine 1832, pokrenule su svoj list *Journal des femmes*, u kojem su propagirale svoje ideje. Druga struja bila je bliska jednoj grupi feministkinja građanske orijentacije. I one su izdavale list – *La gazette des femmes*, od 1836. do 1838. godine, kao politički ženski časopis. Tražile su novu ženu, ali se nisu zalagale za promene postojećeg sistema. Zahtevale su građanska i politička prava za žene, pravo na obrazovanje i pravo da ženama budu dostupna sva zanimanja. Njihove osnovne akcije bile su podnošenje peticija, pomaganje svih kampanja, kao i podržavanje svih mera vlade u korist žena i kritika svih napada na žene.<sup>2</sup>

Među nekoliko žena koje su propagirale žensko oslobođenje bila je i Flora Tristan. Bežeći od muža, koji nije hteo da joj da razvod braka i sa kojim se sporila oko dece, sklonila se u Englesku. Tamo se susrela sa liberalnim radikalima i čartistima – sa Eni Viler, Ovenom i drugima – i u druženju sa njima otkrila klasnu borbu, bedu radnika i ugnjetavanje Iraca i Irkinja. Prihvatila je socijalizam, ali je kao feministkinja u svojim razmišljanjima o radničkom pokretu i pokretu za oslobođenje žena došla na ideju da te pokrete i idejno i u praksi poveže.

U svom delu *Radnička unija* (*L'Union ouvrière*), 1843. godine, ona je izložila svoj program organizovanja radnica i radnika. Po njoj, svi radnici i sve radnice moraju se organizovati kao klasa u jednu jedinstvenu i čvrstu Uniju. Jer do svog oslobođenja mogu doći samo sopstvenim delovanjem. Polazeći od toga da *društveni prevrat sam po sebi neće rešiti specifične probleme žena*, ona je u svoj program oslobođenja rada unela i posebne zahteve žena: jednako pravo na rad, pravo na jednako moralno, umno i profesionalno obrazovanje, izjednačenje žena i muškaraca u porodici i u braku, pravo na razvod braka, pravo na jednake nadnice za jednak rad. Predlagala je da se radničke unije obrazuju u svim departmanima, da organizuju svoje domove, otvorene podjednako ženama i muškarcima. Pošto je, po njenom mi-

<sup>1</sup> Isto, Citat prema: Karl Marks i Fridrih Engels, *Sveta porodica*, Beograd 1959, str. 276.

<sup>2</sup> Maïtè Albistur i D. A, n. d, str. 402–440.

šljenju, radnica radniku drugarica u neznanju i bedi, u domovima bi se ostvarivalo zajedničko obrazovanje oba pola. Istakla je da *jednakost žena i muškaraca nije moguće ostvariti bez promena uslovljenih mentaliteta i običaja koji vladaju između muškaraca i žena*: „Najugnjeteniji muškarac ugnjetava svoju ženu. Ona je proleter proletera“. Flora Tristan zamislila je da se u domovima Radničke unije poučavaju i radnička deca, a u njima bi mogli naći mesta stari, bolesni i invalidi. Naišla je na snažan otpor u svim slojevima, kao i među socijalistima raznih struja. Pisala je: „Imam skoro čitav svet protiv sebe. Muškarce zbog toga što tražim emancipaciju žena, vlasnike zato što tražim emancipaciju najamnih radnika“. Flora Tristan je, dakle, teorijski povezala feminizam sa borbom radničke klase radi revolucionarnog preobražaja društva. Ali u Francuskoj su bili retki njeni savremenici, uključujući i socijaliste, koji su njene ideje razumeli i podržali.<sup>1</sup>

Žan Deroan je pokušala da realizuje ideju Flore Tristan o organizovanju radnika i radnica i da osnuje Uniju radničkih udruženja. Na osnivačkoj skupštini našli su se delegati i delegatkinje iz preko sto radničkih društava, ali su delegatkinje pohapšene, jer je ženama dekretom vlade okupljanje bilo izričito zabranjeno. A pod pritiskom svojih drugova odrekla se autorstva ideje o sazivanju skupštine. Oni su, naime, smatrali da bi ideja i rad na udruživanju radnika izgubili važnost ako bi se saznalo da je autor(ka) ideje – žena.<sup>2</sup>

Ali zato je pokret žena oživeo. Revolucionarni nacionalni pokreti, 1848. godine, pokrenuli su i žene u raznim zemljama. U Francuskoj su osnivani brojni feministički klubovi i pokretane feminističke novine koje su tražile pravo glasa za žene. Eženi Niboaje, Žan Deroan i druge žene na čelu raznih struja u feminističkom pokretu, osnivale su svoje dnevne listove i preko njih široko plasirale svoje ideje. Da bi branile ženske ekonomske interese, pored klubova, pojavile su se i prve profesionalne organizacije žena. Osim prava glasa za žene, one su tražile i poboljšanje uslova rada, skraćivanje radnog dana i povećanje nadnica. Među feministkinjama bilo je i pokušaja formiranja ženskih zadruga, biblioteka, javnih restorana, perionica i ustanova za čuvanje dece.

### 3. Teoretičar liberalnog feminizma Dž. S. Mil

Apeli Meri Vulstonkraft i Viliama Tompsona u Engleskoj, koji su se svoje vreme usudili da postave pitanje položaja žena, ostali su usamljeni. Ali sve veća zaposlenost žena u manufakturama i fabrikama, i uz to veći broj neudatih žena, udovica i drugih žena bez sredstava za život – doveli su u pitanje tradicionalni način življenja većine žena, naročito onih iz srednje klase i radničkih slojeva. Herijet Tejlor obnavlja zahteve za žensko pravo glasa i zahteva pravnu i političku jednakost žena i muškaraca. Krajem četrdesetih godina žene u Engleskoj osnivaju ženske koledže i traže da im se omogući jednako školovanje kao i muškarcima, a sredinom pedesetih podnose Parlamentu peticiju žena za pravo kontrole nad svo-

<sup>1</sup> Isto, str. 440–449; Andrée Michel, n. d, str. 62–64; Opširna biografija Flore Tristan kao prilog njenom delu *Le Tour de France*.

<sup>2</sup> Isto; Leon Abensour, n. d, str. 220–221.

jom vlastitom imovinom (kojom je upravljao muž), koju Parlament nije prihvatio. Pored zahteva za pravo na jednako školovanje, za pravo udatih žena da kontrolišu raspolaganje svojom imovinom i svojim zaradama i za povećanje nadnica – one postavljaju i zahteve za pravo glasa, jer im se čini da će im učešće žena u Parlamentu omogućiti da promene svoju sudbinu.

Njihove probleme i težnje izrazio je Dž. S. Mil u svojoj knjizi *Potčinjenost žena*, koju je napisao, kako sam kaže, pod uticajem svoje žene Herijet Tejlor.

Propagirajući učenje radikalnog liberalizma i unoseći etičke principe u društvene i pravne odnose, Mil je u svoju koncepciju društva zasnovanog na slobodi ličnosti i potpunoj demokratiji uključio i ženu. Smatrao je da se ravnopravnost žena može ostvariti u kapitalizmu – poboljšanjem funkcionisanja njegovih institucija, a naročito unošenjem etičkih principa u odnose u braku i porodici, koje on ne dovodi u pitanje. Njegove osnovne ideje su: intelektualne razlike među polovima su rezultat prinudnog ograničavanja i neprirodnog podsticanja da se razvijaju jedne sposobnosti žene na račun drugih; brak je jedini vid ropstva koji zakon priznaje; zakon mora dati pravo ženi da, na principima ravnopravnosti, bračnim ugovorom zaštiti svoja imovinska i druga prava; ženama moraju biti dostupna sva zanimanja i sve dužnosti. Najveća nepravda naneta ženama jeste to što su one – mada čine polovinu čovečanstva – zbog pola isključene iz društva, iako su sposobne da rade sve što i muškarac; žene su deo svoje klase i njene svesti, pa možda samo u pitanju ženske ravnopravnosti mogu imati drugačije stavove od muškaraca iz svoje klase.

Ako žene loše obavljaju svoje poslove, to je zbog toga što ih apsorbuju porodica, kuća i deca i zato što one svom zanimanju posvećuju samo ono vreme koje su drugima zakinule, pa ono što žene na poslu rade – urade kad stignu. Potčinjena žena je potpuno u vlasti svog gospodara. Ta vlast je bazirana na sili koja nema osnova. Ali žena izbegava da se pobuni jer je izložena stalnom zastrašivanju i potkupljivanju, i u pobuni bi morala da žrtvuje sve „ugodnosti“ koje uživa. Samo je vlast muža nad suprugom uspela u tome da se njegova podanica odrekne same sebe, jer su žene vaspitavane tako da njihov ideal postaje da žive za druge i da popuštaju tuđoj volji i vlasti. Muškarac koristi prirodno privlačenje polova, ekonomsku zavisnost žene i to što njen društveni status i ugled zavise od statusa njenog muža. Tako on u potpunosti ostvaruje pokornost žene. Pravda i potreba zahtevaju da se jedini ostaci ograničavanja ličnosti u zakonodavstvu koji se odnose samo na ženu u novom svetu koji se hvali napretkom – otklone, na taj način što će se i u braku, kao i u drugim odnosima, zakonom uspostaviti potpuna jednakost muškaraca i žena.<sup>1</sup>

Mil nije ostao samo na teoriji; 1866. godine u engleskom Parlamentu podržao je peticiju žena za pravo glasa, a 1867. je podneo zahtev da se žene uvedu u biračke spiskove. Njegovo učenje bilo je osnova engleskog ženskog pokreta u drugoj polovini XIX veka, ali su se zahtevi pokreta vrlo sporo ostvarivali. Tek krajem XIX veka žene u Engleskoj su stekle pravo da budu imenovane za inspektorke rada, da budu birane u školske odbore i u gradske savete, kao i u opštinske i okružne skupštine, ako su ispunjavale imovinski cenzus. Pravo glasa za izbore u Parlament, žene su uporno postavljale, ali je njihove zahteve Parlament odbijao. A stekle su pravo školovanja na pojedinim univerzitetima.

<sup>1</sup> J. S. Mill, *Potčinjenost ženskinja*, Beograd 1871.

U Nemačkoj i u drugim evropskim zemljama ženski pokret bio je, takođe, pod uticajem liberalnih teorija.

Lujza Oto, jedna od vodećih nemačkih feministkinja, 1848. godine, učestvovala je u liberalnom nacionalnom pokretu. Ona je smatrala da nemački feministički pokret pre svega mora biti nacionalan. Dugo godina je vodila jednu srednju žensku školu u kojoj su stasale mnoge feministkinje, među ostalima i Klara Cetkin. Takođe, Lujza Oto je, 1865. godine, osnovala Opštenemački ženski savez. A isticala je i potrebu jednakog obrazovanja i poboljšanja položaja radnica.

U Francuskoj je, 1869. godine, formiran umereni Savez za ženska prava. No, on nije imao mnogo uspeha u realizovanju ženskih zahteva, pored ostalog i zbog rasepa u samom pokretu – na liberalno-buržoasku i socijalističku struju. Liberalno-buržoaska struja postavljala je one zahteve koje u datom društvu može da ostvari, i sve do 1901. nije postavljala zahtev za pravo glasa. Žene su dobile pravo da budu birane u Viši savet za rad i da budu primljene na umetničke akademije.

U Poljskoj su se žene učesnice nacionalno-oslobodilačkog pokreta zalagale za emancipaciju žena, naglašavajući da je ta emancipacija jedan od bitnih elemenata oslobođenja zemlje. U borbi za nacionalno oslobođenje poljskog naroda žene su se bavile rešavanjem socijalnih problema koji su se u toj borbi javljali. I u drugim zemljama – Mađarskoj, Italiji, Srbiji, itd. – uz nacionalno-oslobodilačke pokrete, javljaju se i pokreti žena, kao njihov deo ili samostalno organizovani.

#### 4. Teorija socijalističkog feminizma

Oslanjajući se na ideje prvih socijalista i socijalistkinja – Furijsa, Sen Simona, Ovena, Flore Tristan i drugih – o svojini, o organizaciji i ceni rada, o odnosima polova, Marks i Engels su u *Komunističkom manifestu* (1848. godine), u Marksovom *Kapitalu* (objavljen 1867) i u *Nemačkoj ideologiji* (napisana 1845. a objavljena 1888. godine), izložili svoje shvatanje o položaju žene-radnice u kapitalizmu i o njenom oslobođenju. Po njima, žene su, kao fizički slabije i manje kvalifikovani deo radničke klase, bile besprimerno eksploatisane u radu, a u privatnom životu potčinjene svom mužu, koji je njihovu radnu snagu i radnu snagu dece prodavao kao robu. Oblik porodice i položaj žene u društvu menjali su se zajedno sa ekonomskim prilikama i svojinskim odnosima, pa je i položaj žene zavisao od njenog istorijski uslovljenog i promenljivog materijalnog položaja, odnosno od položaja u proizvodnji. U kapitalizmu je žena – otuđena od svoje prirode – definitivno postala samo oruđe za proizvodnju svog vlastitog života pomoću rada, kao i oruđe za proizvodnju tuđeg života i za povećanje broja najamnih radnika pomoću rađanja. I sve to se javlja kao dvostruki odnos: istovremeno i kao prirodni i kao društveni.

Po njima, ekonomska nezavisnost žene preduslov je za oslobođenje žena od svih oblika zavisnosti; nerazdvojno je povezana sa borbom radničke klase, a oslobođenje žena biće posledica oslobođenja proletarijata od kapitalističke eksploatacije. Pošto su smatrali da će u socijalističkoj revoluciji nestati eksploatacija čoveka po čoveku, neljudski odnosi u procesu rada, u životu radnice i radnika, te da samim tim ni žena neće više biti potčinjena muškarcu, već će postati autonomna ličnost

i osloboditi se svih vrsta otuđenja – Marks i Engels se nisu bavili praktičnim pitanjima ženskog oslobođenja.<sup>1</sup>

Većina radničkih društava okupljenih u Prvoj internacionali (osnovana 1864) uglavnom su se protivila zapošljavanju žena, jer su radnici žene na poslu smatrali konkurencijom. A u pogledu njihove uloge i položaja u društvu, pod uticajem Prudona, Lasala i njihovih sledbenika, smatrali su da je mesto žene u kući. Prva internacionala je stoga izbegavala da žensko pitanje i pitanje porodice stavi na dnevni red, mada su se Marks i Engels suprotstavljali antifeminizmu Prudona i Lasala.<sup>2</sup>

Nezapažena kada je nastala, marksistička teorija o ženi i društvu počela je da se otima od zaborava i širi u radničkom pokretu u Zapadnoj Evropi tek od 1877. godine – u Francuskoj preko teoretičara i osnivača Francuske radničke partije Žila Geda i Pola Lafarga, a u drugim evropskim zemljama preko dela Augusta Bebel.

August Bebel objavljuje delo *Žena i socijalizam*, u kojem, oslonjen na Marksovo i Engelsovo učenje, na popularan način opširno izlaže istorijat ženske potčinjenosti, socijalističku teoriju ženskog oslobođenja, kao i perspektive žene u socijalizmu. On podržava i druge savremene feminističke ideje i pokrete, naročito pokrete za obrazovanje žena. Smatrao je da su žene uopšte, a posebno radnice, dužne da učestvuju u pokretu za preobražaj društva, jer se istovremeno sa ukidanjem klasne vladavine čoveka nad čovekom radi i o oslobođenju žene, tj. o ukidanju dominacije muškarca nad ženom. Delo je prvi put objavljeno u Nemačkoj 1879. Do kraja veka doživelo je preko pedeset izdanja, a prevedeno je na više jezika i u svoje vreme uticalo na aktivistkinje ženskih pokreta u Evropi.

Nakon osnivanja više ženskih radničkih društava i savlađivanja otpora u redovima samih socijalista, nemačka Socijaldemokratska partija, 1891, na inicijativu Klare Cetkin, uključila je u svoj program i ostvarenje ravnopravnosti žena.

Socijalizam je našao svoje pristalice i u Rusiji. Među onima koji su ga prihvatili istakao se ideolog ruskog revolucionarnog demokratskog pokreta N. G. Černiševski. Po njemu, prelazak u socijalističko društvo moguć je putem seljačke revolucije, pri čemu bi, da bi se izbegle posledice prvobitne akumulacije – ruska opština u kojoj je bila sačuvana kolektivna svojina i udružena proizvodnja, mogla biti iskorišćena kao prelazna forma ka savršenijim oblicima proizvodnje. Polazeći od toga da u socijalističkom društvu svi ljudi moraju biti slobodni, u svom učenju Černiševski je propagirao misao o potpunom ekonomskom, građanskom i političkom oslobođenju žene, kao i o nužnosti ravnopravnih odnosa žene i muškarca u braku, koji se zasniva na prijateljstvu, uzajamnom poštovanju, ljubavi i uzajamnom pomaganju. U svom romanu *Šta da se radi*, koji je napisao 1863. godine, opširno je izložio

<sup>1</sup> Karl Marks i Fridrih Engels, *Manifest Komunističke partije; Nemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, Zagreb 1953, str. 295–304; Karl Marks, *Kapital*, tom I, Kultura, Beograd, str. 333–356.

<sup>2</sup> André Michel, n. d, str. 66–67; Svetozar Marković, *Ruski revolucionari i Nečajev*, u: *Sabrani spisi*, knj. II, str. 379–380.

Prudon je smatrao da je položaj žene rezultat njene prirode i da je potčinjenost žene, u kojoj se ona „dobro oseća“ – prirodna. U njegovom učenju o društvu bez države, osnov društva je patrijarhalna porodica u kojoj nema ravnopravnosti polova i u kojoj je mužu u određenim slučajevima dopušteno i da ubije suprugu. Žena je za njega nemoralna i glupa, služi samo za rađanje, i zato treba za rađanje odabirati „rasne žene“. Smatrao je da su zahtevi za ravnopravnost polova, za pravo glasa i pravo na rad – nedopustivi.



svoja shvatanja o „novim ljudima“ i „novim ženama“, i o novim odnosima u braku, kao osnovi revolucionarnog preobražaja društva i oslobađanja žena. Ovo delo snažno je uticalo na rusku inteligenciju i omladinu, naročito na žene. One su se u revolucionarni pokret uključile kao ravnopravne učesnice – „nove žene“ – oslobođene vekovnih predrasuda. I kasnije, među narodnjacima, anarhistima i socijalistima ruske žene su igrale značajnu ulogu. Kao ravnopravne učesnice u revolucionarnim pokretima, one su se, boreći se za narod, borile i za svoju ravnopravnost.<sup>1</sup>

Malobrojne socijalističke partije u svojim programima proklamuju jednakost žena i muškaraca – u Francuskoj 1879, u Nemačkoj 1891. godine, itd. Klara Cetkin, 1907. godine, u okviru Druge internacionale organizuje prvu međunarodnu konferenciju žena socijaldemokratkinja. Sledeća međunarodna konferencija žena u Kopenhagenu, 1910. godine, usvojila je njen predlog da se osmi mart proslavlja kao Dan međunarodne solidarnosti žena.

Od 1869. godine ideje o socijalističkom preobražaju društva i o oslobođenju žena u Srbiji je najdoslednije zastupao Svetozar Marković.

## 5. Ostvarivanje prava na jednako obrazovanje

U svim evropskim zemljama školovanje žena zaostajalo je za školovanjem muškaraca, i uglavnom je bilo pod neposrednim uticajem katoličke crkve, koja se energično suprotstavljala obrazovanju žena. Reformacija je, ipak, u mnogim evropskim zemljama postigla da se škole otrgnu ovim uticajima i da se školovanje u javnim – ali samo osnovnim – školama proširi i na žensku decu (Nemačka, Švajcarska, Holandija, Engleska, skandinavske zemlje). S izuzetkom Nemačke, Rusije i SAD, sve do druge polovine XIX veka, srednjih škola za devojke gotovo da nije ni bilo. Tako na primer, u Francuskoj je tek 1850. godine bilo naređeno da se u svim mestima sa 800 stanovnika (kasnije 500) otvori po jedna škola za devojčice. Posle te naredbe otvorena je samo poneka škola pod kontrolom katoličke crkve. Pokušaj da se otvori srednja ženska škola, 1865/66. godine, zbog otpora nije uspeo. Tek 1867. godine organizovani su tečajevi za odrasle za drugi stepen obrazovanja, kao i tečajevi za osnovno i profesionalno obrazovanje, i to uglavnom samo za trgovinu i umetničke zanate. Osnovano je i više medicinskih škola, ali su devojke koje su te škole završile morale da odlaze u Tursku i u Alžir; jer se u Francuskoj nisu mogle zaposliti.

Od 1784. godine u Rusiji i Poljskoj osnivane su osnovne i srednje škole za žensku decu koje su – kako je to Katarina Velika pisala Volteru – vaspitavale dobre domaćice i majke. Pohađale su ih devojke iz plemićkih i građanskih slojeva, u razmeri 1:1. Sredinom XIX veka proširena je mreža ženskih srednjih škola. One su dobile rang gimnazije, bile su otvorene za sve staleže i sve veroispovesti, a zadatak im je – između ostalog – bio da razvijaju umne i moralne osobine žena. Po završetku ovih škola devojke su postajale učiteljice, ili su pohađale dvogodišnje pedagoške tečajeve i osposobljavale se da budu nastavnice u gimnazijama.

<sup>1</sup> Latinka Perović, *Planirana revolucija*, Beograd/Zagreb 1988, str. 123–126; Isto, *Srpski socijalisti 19 veka*, Beograd 1985, knj. I, str. 98–105; Leon Abensour, n. d, str. 257–259; Vitomir Vuletić, *Svetozar Marković i ruski socijalni demokrati*, Novi Sad 1964, str. 82–83.

U Nemačkoj je Prva ženska realka osnovana još 1698. godine, u Berlinu, a u XVIII veku realke su se počele osnivati i u drugim mestima. U Švajcarskoj je Srednja devojačka škola osnovana 1836. U Engleskoj je 1878. godine devojkaama dozvoljeno da pohađaju srednju školu u Londonu, a u Holandiji je u to vreme devojkaama dozvoljeno da pohađaju sve srednje škole u zemlji. U Belgiji je Društvo za žensko industrijsko obrazovanje osnivalo trgovačke i zanatske škole. Srednje ženske škole nisu dopuštale devojkaama da maturiraju, pa su one koje su htele da se upišu na univerzitet – što im je bilo dozvoljeno – morale privatno polagati *matur-ske ispite*.

Otpor obrazovanju žena, naročito univerzitetskom, pružali su i katolički i protestantski sveštenici, a oni su uglavnom imali kontrolu nad svim evropskim univerzitetima. Među naučnicima, filozofima, lekarima i drugima dugo vremena su se vodile diskusije o tome da li je žena umno jednako sposobna kao i muškarac. Univerzitet u Cirihu umešao se u tu diskusiju tako što je eksperimentom hteo da proveri suprotstavljena shvatanja, pa je 1863. godine dozvolio ženama da na njemu studiraju. Ruskinje su, kao najobrazovanije žene u Evropi, prve krenule u Cirihi na studije medicine, a zatim su na ciriški univerzitet stizale studentkinje iz gotovo čitave Evrope. Krajem veka one su činile petinu od ukupnog broja studenata. U Francuskoj je ženama bilo dozvoljeno da pohađaju razne tečajeve koji su se održavali na Univerzitetu u Parizu, ali žene za njih nisu pokazale veći interes, tako da je 1868. na tim tečajevima bilo svega četiri, a 1886. godine – 119 studentkinja, s tim što su strankinje bile brojnije od Francuskinja. U Engleskoj su žene osnivale koleđe za žene još krajem četrdesetih godina. A na univerzitetu u Kembridžu i Oksfordu žene su prvi put primljene 1870, odnosno 1878. godine.

I u drugim zemljama ženama je dozvoljeno da studiraju na pojedinim, ali ne uvek na svim univerzitetima u dotičnoj zemlji: u Holandiji 1870, u Finskoj 1890, u Danskoj 1877, u Švedskoj i Norveškoj 1884, u Belgiji 1890, u Nemačkoj 1899, a u Rumuniji i Italiji do kraja veka. U ove zemlje valja uračunati i Srbiju, u kojoj upis ženama na Veliku školu nije bio zabranjen, pa se na nju već 1871. godine upisala jedna studentkinja, a sledeće dve studentkinje upisale su se tek 1887. godine. Od tada su se devojke kontinuirano upisivale na Veliku školu, uglavnom na Filozofski fakultet.

## 6. Pravo glasa

Do kraja veka u evropskim zemljama ženama uglavnom nisu priznavana politička prava. U XIX veku u nekim zemljama ženama su čak ukinuta biračka prava koja su imale u feudalnom poretku, a koja su one uživale po osnovu posedovanja imovine, ili na osnovu obavljanja određenog zanata ili profesije (na primer – veleposednice ili žene koje su lično plaćale porez u Austro-Ugarskoj i u Francuskoj).

Na Novom Zelandu 1886, a u ostalim australijskim državama 1896. godine, žene su dobile aktivno i pasivno biračko pravo za opštinske skupštine, dok su za izbore u Parlament u pojedinim državama to pravo dobile između 1893. i 1908. godine. U Engleskoj su žene od 1894. godine, pod istim uslovima kao i muškarci, imale aktivno i pasivno pravo glasa za opštinske izbore, okružne i grofovijske skupštine. U Švedskoj su aktivno biračko pravo dobile samo za opštinske i okružne skup-

štine. U pojedinim nemačkim opštinama biračko pravo imale su vlasnice zemlje i neudate žene, ali je u nekim drugim nemačkim opštinama ženama bilo zabranjeno da se udružuju u politička udruženja (Pruska, Bavarska, Braunšvajg) ili da učestvuju na političkim zborovima (Pruska). U više zemalja žene su dobile pravo da učestvuju u izborima za školske uprave, a ponegde da u te uprave budu i birane. Slično je bilo i sa sirotinjskim odborima, tamo gde su oni postojali.

Tek posle Prvog svetskog rata nekoliko zemalja dalo je pravo glasa ženama, ali više njih je to pravo ženama i dalje osporavalo, te su tamo žene biračko pravo dobile tek posle Drugog svetskog rata.

## 7. Ženski pokret u Sjedinjenim Američkim Državama

Prve doseljenice na novi kontinent učestvovala su u pionirskim poduhvatima podjednako kao i muškarci. Jedno vreme su bile malobrojnije i obrazovanije od muškaraca, pa su u porodici imale dominantnu ulogu. No politička prava su im bila uskraćena. A postepeno su ograničavane i u drugim pravima.

Pokret žena, koji vode kvekerke, tridesetih godina počinje sa zahtevima za pravo glasa. One su, osim toga, pokrenule i kampanju za oslobođenje crnaca i crkinja. U tim kampanjama organizovale su izuzetno veliki broj raznih skupova, kojima su prisustvovali i muškarci i žene. Ali, pošto su ih muškarci u akcijama stalno potiskivali, odlučile su da samostalno istaknu svoje zahteve za ravnopravnost. Kongresu u Seneka Folsu u državi Njujork, 19. jula 1848. godine, prisustvovala su žene iz svih delova SAD. One su, po ugledu na američku Deklaraciju o nezavisnosti, donele Deklaraciju o pravima žena. Osnovne teze ove deklaracije bile su: istorija ljudskog roda je istorija nepravdi i nasilja nad ženama; Tvorac je podario i muškarcima i ženama jednaka neotuđiva ljudska prava i vlada je dužna da ta prava čuva, a ako to ne čini pravo je građana da se pobune i da zahtevaju novu vladu. Muškarci donose zakone bez ikakve odluke žena. Oni su monopolisali sva lukrativna zanimanja, onemogućili da se žene obrazuju za ugledne profesije i crkvene poslove, oduzeli su ženi sva građanska prava, stvorili dvojni moral, uništili veru u ženine sposobnosti i njeno samopoštovanje i naterali je da dobrovoljno prihvati zavisnost i poniženje. Zadatak žena je da odbiju zakone muškaraca i povrate sva prava koja im kao ravnopravnim građankama SAD pripadaju. Najavile su da će se za ostvarenje svojih zahteva služiti svim sredstvima i da će se boriti u svim krajevima SAD da bi u tome uspele. Razvile su široku i raznovrsnu kampanju za postizanje svojih ciljeva. Obrazovale su i udruženja žena-radnica za postizanje boljih uslova rada, a 1869. godine osnovale su Nacionalno udruženje za pravo glasa žena.<sup>1</sup>

SAD su prve dozvolile ženama da studiraju, i to 1850. godine u državi Utah, a do kraja veka i u drugim državama. Početkom XX veka u SAD bilo je 2.438 lekarki, 2.163 arhitektkinja, 500 žurnalistkinja, 105 sveštenica i 110 advokatkinja.

<sup>1</sup> Dr Jovan Đorđević, *Žensko pitanje*; Prva deklaracija o pravima žena doneta 1848. godine u Seneka Folsu, str. 223-231.

U SAD žene su, prvo u državi Vajoming 1869. godine, dobile pravo glasa, a zatim do kraja veka gotovo i u svim drugim državama.

\*  
\* \*

Učenje o neotuđivim prirodnim pravima, o pravu na slobodu, jednakost i svojinu, kao i pravo na pobunu, u XIX veku, podstaklo je feministkinje i feministe da formulišu građanska prava žena. Na prvom mestu isticali su da društvene nejednakosti nisu uslovljene prirodom polova, već nejednakim obrazovanjem. Zato su zahtevali jednako obrazovanje za muškarce i žene, kao i dostupnost ženama svim zanimanjima za koje su se osposobile. Pobunili su se i protiv institucije braka i ograničenja koje je zakon nametao udatim ženama, zahtevali su ravnopravnost u braku, naročito da žena može slobodno i samostalno raspolagati svojom imovinom ili svojom zaradom, kao i pravo na razvod braka.

Socijalisti nisu verovali u građansko društvo. Njihovo učenje polazilo je od toga da je položaj žene uslovljen načinom proizvodnje i raspodele, društvenim odnosima u proizvodnji i raspodeli. Žena je dvostruko ugnjetavana – kao pol i kao pripadnica klase – pa se njen položaj može temeljito promeniti samo revolucionarnom promenom društva. Zahtevali su za žene pravo na rad pod jednakim uslovima, pravo na jednaku nadnicu za jednak rad, pravo na jednako, zajedničko i besplatno opšte i profesionalno školovanje ženske i muške dece, ukidanje braka kao institucije, i pravo žene da slobodno raspolaže svojim telom.

I jedni i drugi su zahtevali i politička prava za žene, u prvom redu pravo glasa.

U svojim dugotrajnim i upornim nastojanjima žene su, u toku i potkraj XIX veka, uspele da se približno izjednače sa muškarcima u pravu na školovanje i u pravu na zapošljavanje u nekim, ali ne svim, zanimanjima. U nekim zemljama postignuta su i izvesna ublažavanja zakonskih ograničenja u bračnom i građanskom pravu (u pogledu poslovne sposobnosti i raspolaganja zaradom, i sl). Sve to je uglavnom bilo uslovljeno povećanim potrebama društva za određenim profilima zaposlenih i težnjom vlasnika kapitala da dođe do jeftine radne snage. Sva druga istaknuta prava – naročito politička – ženama su bila uskraćena, i borba za njihovo ostvarenje gotovo u svim evropskim zemljama prenetu je u XX vek.

Pokreti žena koji su nastali na koncepcijama liberalnog građanskog društva i pokreti žena socijalistkinja razdvajaju se negde sredinom XIX veka. Bitna razlika među njima je to što su liberalni i drugi građanski pokreti položaj žena nastojali da poboljšaju reformama u postojećem društvu, a socijalistički pokreti žena su smatrali da se oslobođenje žena može postići samo preobražajem društva, pa su socijalistkinje svoj rad i svoju borbu povezale sa radničkim pokretom. Ali za neke struje u socijalističkim pokretima žensko pitanje samo po sebi ni ne postoji.



## ŽENE U VOJVODINI I U SRBIJI – PRVA POLOVINA XIX VEKA

### 1. Opšte prilike, počeci pismenosti

U Srbiji, koja je po svom položaju na vetrometini i sudaru različitih interesa i svetova, turskim osvajanjima je prekinut ekonomski, društveni, kulturni i svaki drugi razvoj. Neuspele bune, ustanci i ratovi na njenim prostorima doveli su do masovnih iseljavanja ili uništavanja stanovništva. Dok je u Evropi tehnički napredak pokrenuo trgovinu, saobraćaj, industriju, i doveo do ekonomskog napretka i društvenih revolucionarnih promena, Srbija je imala samo jednu brigu – kako održati goli život njenih stanovnika i stanovnica. Zbegovi i seobe, teror, progoni, bolesti i beda – to je bila stvarnost Srbije s kraja XVII veka i kroz ceo XVIII vek.

Neuspeh Prvog srpskog ustanka doneo je nove nevolje srpskom narodu – još jednu seču knezova na obalama Save i Dunava i još jednu seobu Srba, 1813. godine. Ko nije uspeo da prebegne u Vojvodinu bio je izložen svakojakom stradanju. Po opustošenoj zemlji Turci su hvatali žene i decu i prodavali ih kao roblje, ako ih nisu zadržavali u haremima. (U toku borbi slično su postupali i Srbi: oni su turske žene sa decom tovarili na lađe i puštali ih niz Dunav, a neke su zadržavali u svojim haremima, koje su držali po ugledu na Turke.) Zabeležno je nekoliko slučajeva da su srpske žene kolektivno, zajedno sa decom skakale u Moravu, Savu i Dunav da bi izbegle zarobljavanje i torturu.

Drugi srpski ustanak je uspešno završen, ali Srbija je bila zemlja bede i očajja; bila je ispražnjena, opustošena, izložena boleštinama, gladi i smrti (kuga 1813–1815, a 1816. i 1817. nerodica i glad). Navodi se da je beogradski pašaluk brojao jedva 100.000 stanovnika, da je narod gotovo podivljao, da su šume pune begunaca, hajduka, odmetnika, da je moral bio takav „da se bez groze ne može pominjati“.<sup>1</sup>

Narod je ipak opstao i, nedugo iza Drugog srpskog ustanka, uprkos svim nedaćama, počeo je da se oporavlja. Kragujevac je postao prestonica, oživljavali su trgovina i zanatstvo, vraćale su se izbeglice iz Vojvodine, ali i iz drugih krajeva koji su još bili pod Turcima. Vođa Drugog srpskog ustanka, Miloš Obrenović (1813–1839. i 1858–1860) uspeo je da u pregovorima sa Turcima ostvari izvesnu unutrašnju autonomiju Srbije. Turci su se povukli u gradove beogradskog pašaluka, a Miloš je preuzeo odgovornost za izvršavanje obaveza naroda prema turskoj vlasti i za uspo-

<sup>1</sup> Vuk Stefanović Karadžić, *Pravilstvujušći sovjet serbskij za vremena Kara-Đorđijeva ili otimanje ondašnjih velikaša oko vlasti*, Dodatak, str. 56.

stavljanje reda u zemlji. On se 1817. godine proglasio za naslednog kneza. Vladao je po svom nahodanju, jer zemlja tada još nije imala zakona; zaveo je nove namete i kuluke, što je izazivalo nezadovoljstvo naroda i povremene bune. Oko sebe je okupio nekoliko učenih ljudi i na svoj način počeo da organizuje domaće organe vlasti. Oslobodio se uticaja sveštenstva, prisvajajući sebi pravo da se meša i u crkvene poslove.

### 2. Položaj žene početkom XIX veka

Malo je podataka o tome šta se posebno zbivalo sa ženama za vreme turske okupacije i u ustancima. Tu i tamo zabeleženo je da su žene prođavane kao roblje, odvođene u hareme, obeščašćene i ubijane. Odnos Srba prema ženi zasnivao se na nasleđenim patrijarhalnim shvatanjima i običajima, koji su, uostalom, bili karakteristični i za druge zemlje. Žena je nečista, pa joj je tek 1730. godine bilo dozvoljeno da uđe u crkvu.<sup>1</sup> U narodnim pričama žene se često prikazuju kao zle veštice. Od starijih žena se moglo čuti da su veštice spaljivane, a zabeležen je i podatak da je poslednja veštica spaljena 1803. godine.

Nešto više se zna o položaju žene u srpskom društvu početkom XIX veka. Vladajuće mišljenje, koje nesumnjivo ima svoje korene u prošlosti, bilo je da je žena niže biće, a da je čovek samo – muškarac. Prema tradiciji muškarac je u porodici bio gospodar, vlasnik, dok žena nije mogla ništa posedovati, pa joj nisu pripadala čak ni njena vlastita deca. U kući i u polju žene su radile i teške poslove, a kada su obavljale i one najteže, za muškarca je bilo nedostojno da im pomogne, jer su žene bile sluge a muškarci gospodari. Žena nije imala pravo ni da jede za stolom svoga gospodara – njena je dužnost bila da dvori muža i njegove goste. Takav položaj imala je dugo i kneginja Ljubica, supruga kneza Miloša. Tek 1834. godine on je naredio da Ljubica sedi za stolom sa njim, ali ga je i tada morala poljubiti u ruku i poslušiti rakijom. Međutim, kada su u kući bili gosti, Ljubica nije sedela za stolom. Žena je bila imovina koja se kupovala i prodavala kao i svaka druga roba. Za ženu je sloboda kretanja bila prestup, a preljuba zločin koji se kažnjavao kamenovanjem. Muž je imao pravo da ženu tuče. Ona se morala pokoravati svim muškim ukućanima, prva je ustajala a poslednja odlazila na počinak.

„Ona je prirodna potreba i naslada svome mužu, izvor radne snage i proženja loze.“<sup>2</sup>

Turci su nametnuli i neke svoje običaje u odnosu na žene. Nametnuli su im poseban kuluk, rad u kućama spahija na „ženškim poslovima“. Bile su osim toga izložene svakovrsnom teroru, ali su služile Turcima i za „nasladu“, pri čemu nije bilo u pitanju samo obično silovanje koje je bilo gotovo normalno u akcijama odmazde prema onim ženama koje nisu uspele da pobegnu. Nije, naime, bio redak ni slučaj posebnog nasilja nad ženama, kada je domaćin kuće sam nudio Turcima, koji bi mu se nametnuli kao gosti, svoju žensku čeljad, uključujući i nedozrele devojčice, samo da bi ih odobrovoljio.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd 1966, str. 263.

<sup>2</sup> Tihomir R. Đorđević, *O Srpskim ženama* (predavanje u srpskom patriotskom društvu, Šabac 27. XI 1911. godine).

<sup>3</sup> Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, 1946, str. 5–48.

Sve do 1830. godine, prema turskim propisima i srpske žene su maramama morale da kriju lice, a feredžom telo i odeću.<sup>1</sup>

U bračnim odnosima, koji nisu bili pošteđeni turskog uticaja, vladalo je šarenilo. Stari zakoni i pravila o sklapanju i razvodu braka su nestali, novih nije bilo, pa su i Srbi ponekad, po ugledu na Turke, imali i po dve žene, a pojedine starešine imale su i svoje hareme. Bračne sporove rešavali su i turski i srpski sudovi, crkvene vlasti, seoski kmetovi, pa i sam knez Miloš. Na ulicama su se retko mogle videti žene, a ako su se i pojavile išle su pokriveno, i Srpkinje kao i Turkinje. Sklanjale su se sa puta ne samo odraslim muškarcima već i muškom detetu, a ako su sedele ispred kuće ustajale bi kada bi oni pored njih prolazili. Prilikom kakvih svečanosti žene su se zatvarale u kuće dok su povorke prolazile ulicama. Tako ni na velikim svečanostima proglašenja hatišerifa i berata, 1830. godine, kojima je Srbiji priznata autonomija, a Milošu Obrenoviću dato nasledno kneževsko dostojanstvo nije bilo nijedne žene među više hiljada učesnika koji su došli iz svih krajeva Srbije.<sup>2</sup>

Ženski kuluk, uveden za vreme Turaka kao poseban kuluk, i dalje je zadržan. Žene više nisu kulučile na imanjima Turaka nego na posedima nahijskih knezova, visokih i drugih činovnika, kao i na posedima i konacima kneza Miloša. Obavljale su sve „ženske poslove“ na imanjima, sve domaće poslove u kućama i oko kuće, češljale su, prele i plele, tkale, vezle i šile, prale, itd. Miloš je u konak u Kragujevcu pozivao „na kulučenje“ žene njegovih činovnika, između ostalih, i ženu svog sekretara Dimitrija Davidovića. Kada mu se to prohtelo, slao je pandure da dovedu žene na igranke u njegov dom. Uživao je u tome da šalama ponizi svoje visoke činovnike, sveštenike, a nije štedito ni žene. Činio je to ponekad bez osećanja mere, sa namerom da ih do kraja ponizi i javno osramoti.

### 3. Žene u Vojvodini i prve učenice

Srbi i srpske žene koji su u seobama dospevali u Vojvodinu živeli su krajem XVIII i početkom XIX veka u sasvim drugoj kulturi, koja je podrazumevala i nešto povoljniji položaj žena. Turci su iz jednog dela Vojvodine istisnuti 1692, ali su se iz cele Vojvodine definitivno povukli tek 1716. godine. Ugarsko društvo bilo je privredno i kulturno razvijenije, što se odrazilo i na Vojvodinu, pa je ona krajem XVIII i početkom XIX veka, doživela znatan uspon privrede, a uz to i prosvete i kulture. U okviru Ugarske, Srbi u Vojvodini su postigli crkveno-školsku autonomiju, građansku i versku ravnopravnost, pa su osnivali svoje škole, osnovne i srednje. Uporedo je nastajala i nova građanska srpska inteligencija školovana na evropskim univerzitetima, koja se razvijala pod uticajem racionalista, a kasnije i liberala. Ona je svojim prosvetiteljskim i liberalnim idejama, naročito u prvoj polovini XIX veka, presudno uticala na prosvetni i kulturni život u Srbiji, a samim tim i na položaj žene.

Osim toga, žena je u ugarskom građanskom pravu bila gotovo izjednačena sa muškarcem: nije bila pod tutorstvom muža, imala je poslovnu sposobnost, mogla

<sup>1</sup> Dr Milka Jovanović, *Nošnje u Beogradu u XIX veku*, u: Istorija Beograda, knj. 2, str. 556–565.

<sup>2</sup> Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi*, Beograd 1969, str. 184–198; Mihailo S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, Beograd 1930, str. 160.

je otvoriti radnju, nasledivala je oca ravnopravno sa braćom, slobodno je raspolagala svojom očevinom i delom zajedničke tečevine u braku. Bračnim ugovorom čak je sebi mogla obezbediti i neku nadoknadu za „službu suprugu“. Ali Srpkinje su se retko koristile ovim prednostima i pravima, pa su se tako i sestre prilikom nasledivanja držale običajnog prava i odricale se nasledstva u korist braće.<sup>1</sup>

Školovanje ženske dece u Ugarskoj nije se mnogo razlikovalo od drugih evropskih zemalja. Iako im školovanje nije bilo onemogućeno ni u XVIII veku, mali broj ženske dece išao je u javne osnovne škole, i taj se broj sporo povećavao. Na primer, u Bačkoj je 1757. godine u osnovnim školama bilo 214 učenika i 17 učenica, a u Zemunu je tokom XVIII veka osnovnu školu završilo samo nekoliko desetina devojčica. Početkom XIX veka bilo je više ženske dece u mešovitim osnovnim školama, a od 1822. godine one se u sve većem broju školuju i u dvogodišnjim osnovnim produžnim školama. U Zemunu je 1840. godine osnovana i Prva srpska ženska osnovna škola. Podržavajući osnivanje ženskih škola, srpska crkvena opština u Zemunu izrazila je i svoje mišljenje – da je potrebno podizanje ženskih škola na viši stepen, jer se radi o polovini ljudskog roda.

Devojke iz bogatih kuća pohađale su ženske institute, uglavnom u Austriji i Ugarskoj. Školske 1755/56. godine u Prvu srpsku gimnaziju u Novom Sadu upisala se Marta Neškova, ćerka Neška Petrovića, uglednog građanina, najpre Beograda, a zatim i Novog Sada.<sup>2</sup>

### 4. Prosvetitelji i prve ideje o školovanju

O srpskoj ženi prvi je progovorio istoričar i izdavač, pristalica racionalizma i prosvete, književnik Zaharije Orfelin (1726–1785) u *Slaveno-serbskom magazinu*, prvom srpskom almanahu. On je uzeo u odbranu žene za koje su, po njemu, neki tvrdili da „koštujut menše ot ničo“. U magazinu je ženi posvećen i jedan sonet za koji se tvrdi da je prvi sonet u srpskoj književnosti. U sonetu je izloženo nekoliko klasičnih primera o poštovanju žene, ljubavi prema njoj, njenoj mudrosti, kao i primer Aspazije koju je Sokrat u nauči slušao. Anonimni pisac se na kraju zapitao zašto hule na žene kad nikog na svetu nema kome žena život nije dala:

„Ako su te ničo: kako govoret sad,  
To tko rođen ot žene, il nju obožajet  
ima biti il ravan, il gorši od nje jest“.<sup>3</sup>

Nešto kasnije, Dositej Obradović, racionalist, prosvetitelj, raspop, erudita i putnik u svom bogatom i raznovrsnom književnom delu izložio je i svoja shvatanja o ženi, kako su je videli i pojedini prosvetitelji i filozofi, književnici ili političari tadašnje Evrope. Iz njihovih dela on je odabirao ono što će, po njegovom mišljenju, unaprediti Vojvodinu i Srbiju, što neće istrčavati daleko napred, ali će ženu osloboditi verskog uticaja, i kao kritika stanja i kao pouka, naučiti je da slobodno razmišlja i tako dođe do istine o svom položaju u srpskom društvu. Smatrao je da

<sup>1</sup> *Ženski pokret u Vojvodini*, Novi Sad 1933, str. 9–39.

<sup>2</sup> Isto.

<sup>3</sup> Isto, str. 54–55.

napredak srpskog društva zavisi od vaspitanja njene omladine – i muške i ženske. Suprotstavljajući se verskoj zatucanosti, sujeverju i predrasudama, on je još 1784. godine napisao: „Nek se ne uzda jedan narod do veka k prosvešteniju razuma doći u kojemu žene u prostoti i varvarstvu ostaju“. Vredi malo opširnije navesti ideje jednog buntovnog duha, jer i danas neke od njih još zvuče aktuelno.

Kritikujući rasipanje crkvenog novca na besmisleno zidanje dve zvonare pred jednom crkvom, Dositej se zalaže za zidanje škola i za prosvećivanje: „Zrno pameti neće se deci našoj pridodati, ako ćedu im do veka zvona lupati“. On smatra da je bolje jedna knjiga „prevedena i naštampana“ nego dvanaest nazidanih zvonara. Knjigom će se narod osloboditi sujeverja koje vodi u prostotu i propast. „Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvona i praporce“ – njegov je poziv na akciju prosvećivanja u koju uključuje i devojke. On predlaže da se na trošak države pošalju mladići u inostranstvo da uče da postanu učitelji, nastavnici ili prevodioci i da nauče da pišu knjige. (Tada ni u inostranstvu nije bilo škola za profesionalno osposobljavanje devojaka.) „A i dok se oni uče, mi ćemo ovde zidati... Najpre ćemo sazidati dve komodne i krasne škole: jednu za mušku decu, a drugu za devojke“. Devojičice, koje su rođene da postanu majke, postajući prosvećene nada su svenarodnog prosvećivanja. Zato one od pete do dvanaeste godine treba da provedu u školi svakog dana osim nedelje po četiri časa i da uče: istoriju, geografiju, logiku i etiku, i to na svom maternjem jeziku. Prosvećenu ženu od detinjstva valja učiti i razmišljanju kako bi svoje sposobnosti korisnije upotrebila. Samo tako obrazovana majka moći će da ispuni svoje prirodne dužnosti supruge, majke i „domostrojiteljice“.<sup>1</sup>

Ističući na više mesta da se žena rađa da „bude supruga, mati i vospitatel-nica“, on se ipak eksplicitno opredeljuje za brak iz ljubavi. U određenim slučajevima protivio se zabrani razvoda braka. Mislio je da bi ženi koju je muž napustio i nestao crkva trebala da dopusti razvod, a ako se odbegli muž pojavi, rešenje je, po njemu, prosto – neka nađe drugu ženu. Isto tako, smatrao je da bi ženi kojoj su umrla tri muža valjalo dozvoliti da se uda i po četvrti put, jer među takvim ženama ima i mladih. On navodi da su zakone o zabrani razvoda Srbima doneli „sveti oci“, a to su pustinjaci i kaluderi – zakleti neprijatelji braka i „čadorodija“, te „da se oni u tuđe posle nisu mešali, iljadu bi puta pametnije učinili... Postovi i molitve decu ne rađaju, nego česni i zakoni brak, jer tako oće Bog i tako mora biti vo vjeki vjekov, a ne inače“. Dositej je napisao i opširan članak o slavnim ženama koje su se istakle kao hrabre, mudre, ili su ih krasile neke druge vrline. Verovao je da i među seljankama i seljacima ima „prekrasni, veliki i slavni duša“, koje bi u drugačijim prilikama svetlu poznate bile. Isticao je da je „duša kako u mužeskom tako i u ženskom polu jednoga istoga roda“.

Dositej nije idealizovao žene. I kod njih je nalazio ponašanja koja je oštro kritikovao; pomodarstvo, kindurenje, povodenje za modom, isprazni razgovori o modi i, naročito, navike ogovaranja, prema njegovom mišljenju, nisu dostojni razumnih žena. On ženama preporučuje da se ugledaju na slavne žene o kojima je pisao, da neguju vrline koje su one posedovale i da se okite znanjem i sposobnostima, između ostalih i državnim stvarima su „makine“ (mašine) koje nikada ništa neće ni da čuju, niti smeju da kažu. Ako žive

<sup>1</sup> Dositej Obradović, *Ne kaj se dobro čineći*, Dela, peto državno izdanje, Beograd 1911, str. 103.

po modi i običajima one „slovesni ljudi... sebe samovoljno u beslovesne makine pretvaraju“.<sup>1</sup>

Prosvetiteljske ideje prodirale su postepeno među muškarce i među pismene žene u Vojvodini.

Onda kada su napisane Dositejeve knjige nisu bile dostupne u Srbiji. Ako je koji primerak i prokrijumčaren, zbog uslova života, i zbog toga što u Srbiji nije bilo pismenih ni muškaraca ni žena – nije imao ko da ga čita.

Dositeja, početkom XIX veka, sledi obrazovana, bogata i za svoje vreme dovoljno emancipovana – Jevstahija ot Arsič, prva srpska spisateljica. Uz hrišćansku etiku, ona je prihvatila i prosvetiteljske ideje, izvorno i preko Dositeja, kao i preko književnika i popularizatora nauke, Atanasija Stojkovića (1773–1832). U svojim delima Jevstahija izlaže svoje verovanje u čoveka obdarenog razumom, zalaže se za prosvećivanje, sanjari o budućem boljem životu, te srpskim i rumunskim devojkama savetuje da prihvate ideje vladajuće u građanskim krugovima Srednje Evrope, koje su daleko ispred shvatanja o ženi među Srpkinjama i Srbima, za koje su žene u Vojvodini samo „domohraniteljice“. Ona devojkama savetuje da kupuju knjige, da se vidi „da je i u sadašnjem veku bilo čitateljica našeg pola... Ako ne možemo veliku nauku postignuti, jer to našem polu nije ni od potrebe, čitanjem knjiga sve predele sveta obilazimo“. Preporučuje devojkama da čitaju novine na „našem jeziku“, iz kojih sve mogu saznati. Čitanjem devojke ukrašavaju svoju prirodu, bogate misli, domaćinstvom mudro upravljaju, one su „domohraniteljice kao matica u košnici“. Jevstahija Arsič još tada je uočila jednu karakterističnu „bolest“ koja se javlja kod žena koje osim poslova u domaćinstvu drugih zanimanja nemaju, o čemu se u savremenim teorijama o feminizmu i danas piše. Prema njoj: „nema veće nesreće od besposlene žene. Ona je bolesna kada je dugo u svom domu. Hrvati kažu 'svakom dospela', a Srbi: 'ta je svakoj ptici kobac'. Ženskom polu ne priliči da zna samo jedno, niti se u jedno zaljubiti, nego da zna vreme rasporediti i za rad i za veselje...“. U starosti žena je mužu nežna i verna supruga, ali ona ne treba da bude ropkinja svojih strasti, jer je majka-vaspitačica i mora da čita i knjige, za svoju korist i na slavu Boga. „U načelu je rečeno da bez lične duhovne nezavisnosti nema blagopolučija“ (sreće) – formulisala je ona svoj stav o ženama. Naravno, u situaciji kada zapošljavanje žena nije ni kao ideja doprla do ekonomski nerazvijenog srpskog društva, Jevstahija nije ni mogla da postavi neko drugo pitanje oslobođenja žena, osim pitanja njenog obrazovanja, bolje reći – samoobrazovanja. Ona usvaja Dositejevu ideju da ženska deca treba da uče istoriju, geografiju, filozofiju, etiku, a to im je sada moguće jer im je, kaže ona, istoričar i književnik Jovan Rajić „dao slovenski jezik, a Stojković je svojim knjigama izgonio sujeverje iz svog roda“. Ona smatra da je ženski pol „cveće na zemlji (...) raznog oblika, jedno je lepog lica, ali bez mirisa, neko je zlo, mirisa oštrog, svako se lakomi na krasnu ružicu, opasno je uzbrati je jer ima i trnja strasti koje roditelji čiste prosvećenošću, dobrotom i čestitošću“. Jevstahija se gnuša svega ružnog, i potpuno je za prosvećivanje mladih.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Isto, *O slavim ženama*, str. 300–304; *Etika*, str. 401; *Mezimac*, *Je li čovek makina ili nije*, str. 435–436.

<sup>2</sup> Jevstahija ot Arsič, *Sovjet maternij oboega pola junosti serbskoj i valahijskoj, aki iščadije nežnogo čuvstvovanija, imžc blago iščastie otrasli roda svoega obimaet sočinitelnica*, Budim 1814. i *Poleznaja razmišljenija o četirch godištnih vremenah, s osobenim pribavljenjem o trodoljubiji čelovjeka i otudu proishodjaščej uscopščej polzje*, Budim 1816.

Dositej je pred kraj svoga života, 1807. godine, došao u Beograd da pomogne ustaničkoj vladi. Ustaničnici i njihove vođe, mada i sami nepismeni, svesni su toga da je srpskom narodu pre svega neophodna prosveta. U prvom Praviteljstvušćem sovjetu osnovano je i Popečiteljstvo (ministarstvo) prosvete i crkvenih dela, koje je povereno Dositeju. Odgovoran za manastire, crkve, učitelje i sve što je potrebno za vaspitanje, brinuo se, u ratnim uslovima, za osnivanje prvih srpskih škola, u kojima ženske dece nije moglo ni biti.

Među Srbima koji posle Drugog srpskog ustanka dolaze u Srbiju je i Dimitrije Davidović (1789–1838), novinar, prosvetitelj i diplomata. On je ubrzo postao sekretar kneza Miloša, i 1821. godine, predložio mu je da smelije počne otvarati škole, za šta Miloš nije imao mnogo razumevanja. U tom poslu Davidović stavlja na raspolaganje sebe i svoju porodicu, i to za najmanju nagradu. A posebno je isticao potrebu osnivanja škola za „ženski pol“. Za početak je predložio da se škola za žensku decu osnuje u njegovom domu. Njegova supruga učenice bi poučavala u kuvanju, šivenju, vezenju, a u čitanju i pisanju poučavala bi ih njegova svastika, i to „bez svake plaće i nagrade, no samo iz čistog srca i privrženosti rodu svome“. Zastupajući takve ideje u prosveti, Dimitrije Davidović je govorio u ime jedne generacije koja je prihvatila ideje racionalizma i prosvetiteljstva, i kojoj je uzor i učitelj bio Dositej Obradović. „Svi naši rodoljubi početkom prošlog veka bili su uvereni da treba početi sa umnim preobražajem srpskog naroda (...) sasvim u idejama XVIII veka koji je u suštini propagatorski utilitaran (...) i stalna njihova želja bila je da se popravi osnovna nastava pomoću dobrih škola i valjanih učitelja“.<sup>1</sup>

Kao što ni Dimitrije Davidović nije zaboravio žensku decu, nisu je zaboravili ni oni koji su posle njega na istim idejama, u prvoj polovini XIX veka, izgrađivali sistem školstva u Srbiji. Među njih svakako spada i Jovan Sterija Popović.

## 5. Počeci kulturnog preobražaja u Srbiji

Oko 1820. godine, Srbija ima jedanaest gradova, oko dvadeset varoši i trinaest varošica. Ranije, svakih desetak godina ta mesta su paljena, pa su se mnoga sastojala samo od zgarišta, ruševina i gradina. Kuće su bile od trošnog materijala, retko su zidane nove.<sup>2</sup> Srbi su postepeno naseljavali i gradove i varoši u kojima su još sedeli Turci, a i mnogi Srbi iz Vojvodine su prelazili i naseljavali se u Srbiji.

U kućama i sobama po turskom običaju nije bilo nameštaja. Dušeci sa posteljinom smeštani su u dolape, svako veče su se prostirali po patosu a ujutro se vraćali. Sve do 1834. godine, tako je spavao i knez Miloš. Stolova i stolica bilo je samo u kneževom dvoru i u ponekoj školi. Ogledalo je u unutrašnjosti bilo nepoznat deo nameštaja, a 1827. godine u Beogradu se nije mogla kupiti obična metalna kašika. Jelo se drvenim kašikama iz posuda koje su izrađivali Cigani. Srbi koji su iz Vojvodine pristizali u Srbiju, unosili su zapadne običaje i zapadnu kulturu, što se najpre ogledalo u odevanju, načinu ponašanja, gradnji kuća i uređenju stanova.

Milošev brat, Jevrem Obrenović, bio je pismen iako nije bio školovan. On je 1826. godine otvorio srpsku bolnicu u Šapcu, zatim je u Srbiju doveo prvog le-

kara, a 1835. godine i prvu muzičku kapelu.<sup>1</sup> U Beogradu je izgradio prostrani dvor u koji je uneo i evropski nameštaj i evropski način života, primao je stranu štampu, a imao je i biblioteku. Njegovu decu – pet kćerki i sina – vaspitavali su učitelj i učiteljica dovedeni sa strane: Kristina i Dimitrije Tirol. Kćerka Anka svirala je klavir, govorila je nekoliko jezika, prevela je nekoliko članaka i pripovedaka. Saradivala je u književnom almanahu *Uranija* (1827–1829), pa se smatra prvom spisateljicom iz Srbije. Prva je ponela evropsko odelo.

U Srbiji su tada izlazile samo jedne novine. Ali je nekoliko naprednijih Srba primalo inostranu štampu.<sup>2</sup>

Tridesetih godina Srbija je postala privlačna za mnoge muškarce i žene. U Beograd, ali i u druge gradove, pristizali su učitelji(ce), pisci, oficiri, zanatlije, činovnici i drugi pismeni i obrazovani ljudi. Prvu knjižaru osnovao je Gligorije Vozarević, koji je 1827. godine iz Vojvodine stigao u Srbiju. U toj knjižari okupljali su se tada malobrojni školovani Srbi i dogovarali se o raznim inicijativama koje su imale za cilj pokretanje kulturnog života u Srbiji. U njegovom odsustvu zamenjivala ga je njegova supruga Sara. Odatle su potekle inicijative za osnivanje prvih novina u Srbiji, za osnivanje Društva srpske slovesnosti, a sam Vozarević je u svojoj kući osnovao prvu biblioteku u Srbiji. U štampariji, takođe tada osnovanoj, on je počeo da štampa i prve knjige.

Prvi bal održan je u Beogradu 1827. godine. Na kasnijim balovima su prednjačili engleski konzul Hodžes i njegova supruga.

Sultanovim hatišerifom, 1830. godine, Srbija je dobila potpunu unutrašnju autonomiju: stekla je pravo da samostalno uredi državu; da osniva škole, zdravstvene i druge ustanove; da može imati svoju (brojno ograničenu) vojsku; slobodu verispovesti. Turci su se povukli u nekoliko utvrđenih gradova.

U Kragujevcu, koji je tada bio prestonica Srbije, iste godine osnovana je Velika škola za školovanje činovnika. Ona je uskoro pretyvorena u gimnaziju, a za više obrazovanje osnovan je Licej (1838).

Od 1833. do 1844. godine izlazi nekoliko almanaha: *Zabavnik*, *Uranija*, *Golubica*, *Danica*. U Srbiji, kao i u Vojvodini, prevodi se strana literatura, a javlja se i više pisaca sa originalnim književnim delima.<sup>3</sup>

U Kragujevcu su, 1835. godine, otpočele da se održavaju i pozorišne predstave, u kojima ženske uloge igraju muškarci. Prve žene koje izlaze na javnu scenu su glumice, sestre ili žene glumaca u diletantskim pozorišnim družinama (drugih ni nema). Katarina Jovanović i Sofija Anastasijević prve su, 1840. godine, zaigrale ženske uloge u pozorišnim komadima.<sup>4</sup>

## 6. Posela

Uporedo, menja se i svakodnevni život širih krugova srpskih žena. One su relativno brzo prihvatale novine u oblačenju i ophođenju, uređenju kuće, menjale

<sup>1</sup> Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, str. 5–48.

<sup>2</sup> Isto.

<sup>3</sup> Isto.

<sup>4</sup> Borivoje S. Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drama i opera)*, Beograd 1978, str. 230–236.

<sup>1</sup> Katarina Bogdanović, *Dimitrije Davidović*, u: *Izabrani život*, Beograd 1986.

<sup>2</sup> Vuk Karadžić, *Geografičesko statističesko opisanje Srbije*, Dela, Beograd 1969, str. 90–95.

su ustaljene navike i prihvatale prve oblike društvenog života. Određenu ulogu u prosvjećivanju srpskih žena imala su i posela koja su se održavala u kućama vidnijih i bogatijih Srba. Jevrem Obrenović je od 1832. živeo u Beogradu, a 1839. godine postao je i upravnik varoši beogradske. U svom prostranom dvoru (koji se nalazio na uglu današnjih ulica Kneza Miloša i Proleterskih brigada). krajem tridesetih godina, uveo je običaj održavanja posela. Uz pomoć učitelja njegove dece Hristine i Dimitrija Tirola, na poselima su se čitala dela francuskih i nemačkih pisaca i o njima su se vodile diskusije, održavali su se muzički časovi, itd. Četrdesetih godina posela su bila veoma moderna, pa ih po ugledu na Jevrema Obrenovića organizuju i drugi ugledni Beograđani i Beograđanke. Na poselima se okupljaju političari, književnici, visoki državni činovnici, profesori Liceja, diplomate i drugi uglednici i njihove supruge. Čitala su se i prevodila strana književna dela, pevalo se i sviralo, pričalo o proteklim događajima, o politici, a govorilo se i o ženama poznatim u istoriji i o njihovoj ulozi u savremenom društvu. U tome se isticala Katica Danilović-Bogićević, koja je govorila o francuskim ženama. Pedesetih godina u Srbiji je sve više obrazovanih žena, koje svoje obrazovanje stiču privatno, uglavnom kod profesora Liceja, ili na raznim institutima u inostranstvu. Više njih govorilo je strane jezike, poznavale su stranu i domaću književnost i istoriju, znale su da sviraju i pevaju, pa su na tim poselima bile aktivne i kao učesnice u programu.

Posela je održavala i „mala gospođa“ Jelenka, supruga dr Teodora Herbeza, bivša nevenčana supruga kneza Miloša. Na njenim poselima okupljao se „krem“ srpskog društva, članovi Državnog saveta, diplomate, profesori i drugi ugledni građani. Kneginja Persida Karadorđević, koja se školovala u Rusiji, održavala je posela na dvoru kneza Aleksandra Karadorđevića, koja je vodio Matija Ban. Na tim poselima okupljala je žene iz porodice Nenadovića i porodice Karadorđevića. Ustavobranitelji su se okupljali u kući Laze Zubana, člana društva Srpske slovesnosti. Na tim sastancima stalno je bila prisutna njegova supruga, a često i Marija Milutinović-Punktatorka.<sup>1</sup>

Ona je sa mužem, književnikom Simom Milutinovićem-Sarajlijom četrdesetih godina iz Vojvodine došla u Beograd. Jedno vreme bila je sekretarica Vuka Karadžića. U Beogradu je bila učiteljica, a bila je i prva žena koja se u Srbiji uspešno bavila advokaturom. Kao oduševljena romantičarka i patriotkinja, ona se svesrdno zalagala za prosvjećivanje i obrazovanje žena i njihovu emancipaciju. Organizovala je posela za šire krugove žena, najpre u svojoj kući, a zatim je pomagala i bila česta gošća na poselima koja su pod njenim uticajem organizovale i druge ugledne žene u Beogradu – „radi prosvetljenja i izobraženja duha i duše“. Na prvom takvom poselu kod Kaje, supruge trgovca Petra Karamarkovića, žene su pomagale domaćici u obavljanju poslova, a Marija ih je zabavljala pripovedanjem i čitanjem. Na svojim poselima, koje je organizovala redovno jednom nedeljno, kao i na drugim ženskim poselima, Marija je poučavala žene o tome kako se vodi domaćinstvo, kako se obavljaju razni kućanski poslovi, govorila im je o svemu onome što se danas naziva kultura stanovanja, o ishrani, o gajenju cveća u kući i bašti – jednom rečju: o svemu što je u tadašnje vreme podizalo kvalitet življenja i doprinosilo menjanju tradicionalnog načina života. Čitala im je ili prepričavala savremena književna dela.

<sup>1</sup> Poleksija D. Dimitrijević-Stošić, *Posela u starom Beogradu*, Beograd 1956.

Ova posela za većinu uglednijih srpskih žena predstavljala su prve oblike kulturnijeg druženja i društvenog života.<sup>1</sup>

## 7. Pravni položaj žene

Razvoj trgovine je za posledicu imao prodiranje robno-novčanih odnosa i stvaranje bogatog sloja trgovaca sa sela. Seljaci su dobili pravo na zauzimanje zemlje, a sloj činovnika se stalno povećavao. Opozicija knezu Milošu, ustavobranitelji, težili su da zakonima ograniče kneževu vlast, da obezbede pravni saobraćaj, slobodnu trgovinu i da regulišu činovnički položaj.

Od zakona koje su doneli za položaj žene od interesa je Građanski zakonik i zakoni o školstvu.

U duhu građanske ideologije, srpski Građanski zakonik, donet 1844. godine radi zaštite novostečenih prava na zauzetu zemlju, izražava principe neograničene, isključive i potpune privatne svojine.<sup>2</sup>

„Sve stvari, dobro i prava koja Srbinu pripadaju, jesu njegova svojina ili sopstvenost, koje će reći, da je svaki Srbin savršeni gospodar svojih dobara, da je on vlastan, ova po svojoj volji živeti, s njima po volji raspolagati, i svakoga otuda isključiti, naravno po propisu zakona“ (član 211).

Potpuno u skladu sa ovim principom taj zakon je, po ugledu na Napoleonov zakonik, regulisao i položaj žene u braku i porodici. Ona ostaje svojina muža. Po njemu je udata žena izjednačena sa maloletnicima, raspikućama, propalicama.

„Mladoletnima upodobljavaju se svi oni koji ne mogu ili im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovati; takvi su svi uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice, prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo, udate žene za života muževljeva“ (član 920).

Muž je glava porodice, on zastupa ženu, određuje gde će živeti, a ona je dužna da ispunjava njegove naredbe, da ga služi, da održava red u kući, da čuva i neguje decu (član 109. i 110). Muška deca isključivala su žensku iz nasleđstva svog naslednog reda (član 396). Bilo je zabranjeno istraživanje očinstva (član 130). Zaključivanje i razvod braka bili su pod crkvenom jurisdikcijom, a uslovi za razvod braka strogo ograničeni, pa se razvod teško dobijao. Ovaj zakon primenjivao se punih sto godina, sve do 1945. godine, kada je prestao da važi. No njegov uticaj još se uvek oseća.

<sup>1</sup> Isto.

<sup>2</sup> Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji*, Beograd 1990, str. 13–15.



## UJEDINJENA OMLADINA SRPSKA I EMANCIPACIJA ŽENA

### 1. Osnivanje Ujedinjene omladine srpske

U nastojanju da se Srbija izgradi po evropskom uzoru, 1839. godine iz Srbije je na evropske univerzitetes poslato na studije deset stipendista. I sledećih godina nastavljeno je sa tom praksom. Ti mladi ljudi, pored svojih studija, u inostranstvu su prihvatili i savremena liberalna ekonomska i politička shvatanja. Po povratku u zemlju oni su postajali profesori u gimnazijama i na Liceju, činovnici u državnoj upravi, ili su im poveravani i drugi odgovorni poslovi.

Na Liceju je, 1847. godine, osnovana Družina mladeži srpske, koja je negovala kulturu i književnost, ali je ubrzo u svoj program unela i borbu za nacionalno oslobođenje, borbu protiv turskog nasleđa, za više slobode i demokratije u unutrašnjem životu zemlje. Zbog kritika upućenih ustavobraniteljima, 1851. godine, Družini mladeži srpske zabranjen je rad. Pod vođstvom bivših članova Mladeži srpske, i uz njihovo neposredno učešće, oboren je ustavobraniteljski režim i u Srbiju je vraćen knez Miloš, odnosno njegov sin Mihailo Obrenović. Kao prosveteni apsolutist, Mihailo je nastojao da ograniči vlast Narodne skupštine i da ojača svoju kneževsku vlast, kako bi odozgo zaveo red u Srbiji. Za vreme njegove vladavine (1860–1868) u Srbiji je sprovedeno više reformi, među njima i reforma školstva, a osnovano je i nekoliko kulturnih ustanova. Formirana je široka mreža osnovnih i srednjih škola u kojima je bilo sve više školovanih nastavnika rodom iz Srbije. Iako su povremeno bili u nemilosti kneza, liberali su često zauzimali odgovorna mesta u državnoj upravi i u školstvu.

Nove generacije omladinaca, školovane bilo u inostranstvu bilo u Srbiji, slede svoje starije kolege, bivše članove Družine mladeži srpske i prihvataju liberalne ideje u pedagogiji, ekonomiji, organizovanju države, kao i građanske ideje o emancipaciji žena sa kojima su se u toku svojih studija susreli. Sa liberalima iz Vojvodine, uz učešće predstavnika nekoliko dačkih družina, osnivaju, 1866. godine u Novom Sadu, Ujedinjenu omladinu srpsku (UOS). Njen program ukratko su formulisali: na osnovu istine, pomoću nauke srpski narod može postići blagostanje i približiti se evropskoj kulturi i civilizaciji. Srpska omladina sa obe strane Save i Dunava za vrlo kratko vreme prenela je u Srbiju napredne misli i dostignuća evropske nauke, produbila je i proširila misli o unutrašnjoj i spoljnoj slobodi.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> *Matica*, 1868, br. 36; Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, knj. III, Beograd 1965, str. 218.

Zasnovana na idejama nacionalnog oslobođenja, na slobodi i napretku u unutrašnjim političkim odnosima, najveći deo svojih aktivnosti omladina je usmeravala na podizanje nacionalne svesti celokupnog naroda. Za ostvarenje tog cilja bilo je neophodno da žena, kao majka i prva vaspitačica, bude osposobljena za taj poduhvat.

I ranije je bilo žena koje su stupile u javni život. Među njima je i prva srpska pesnikinja Milica Stojadinović-Srbkinja (1830–1878), velika pobornica Vukovih ideja i njegova saradnica u prikupljanju narodnih umotvorina. Svojom izvanrednom lepotom i svojim stihovima izazivala je divljenje književnog sveta; nazvana je Vrdničkom vilom. Pesme su joj objavljivane u tadašnjim književnim časopisima u Vojvodini i u Srbiji. Objavila je tri knjige stihova (prvu 1850) i svoj dnevnik *U Fruškoj Gori*.

Njena prijateljica, takođe lepa i umna, Mina Karadžić-Vukomanović (1828–1894), Vukova kćerka, afirmisala se kao slikarka, slikajući uglavnom portrete svojih savremenika. Govorila je i nemački i srpski, zatim francuski i italijanski. Pomagala je ocu, vodila njegovu prepisku na stranim jezicima, pratila ga na njegovim brojnim putovanjima, prisustvovala njegovim druženjima sa prijateljima. Napisala je *Putovanje po Srbiji* i *Uspomene na Branku Radičevića*. Prevela je na nemački i, sa predgovorom Jakova Grima, objavila Vukovu zbirku narodnih pripovedaka i poslovice.

U to vreme se pojavila i prva slikarka u Vojvodini – Katarina Ivanović (1817–1882), koja je jedno vreme delovala i u Beogradu. Školovala se kao vanredna studentkinja na slikarskoj akademiji u Beču, jer tada žene na tu akademiju nisu imale pristupa kao redovne studentkinje. Srpsko učeno društvo – preteča Srpske akademije nauka – 1876. godine primilo je za svoju vanrednu članicu, s tim što su i vanredni članovi imali gotovo ista prava kao i redovni.

### 2. UOS i organizovanje žena

Od osnivanja UOS žene prisustvuju njenim skupštinama, učestvuju u njenom radu, na njenim besedama i raznim manifestacijama.

UOS je održala šest godišnjih skupština. Sve one su, osim prve i šeste, posebno zanimljive za žene. Iz zapisnika sa godišnjih skupština UOS mogu se takođe uočiti razlike u shvatanjima o mestu i ulozi žene koja su vladala među omladinom.<sup>1</sup>

Drugoj skupštini, održanoj 1867. godine u Beogradu, prisustvovali su mnogi ugledni političari, profesori Velike škole, novinari, kulturni i javni radnici iz Srbije i Vojvodine. Na njoj je, prvi put u Srbiji u jednoj političkoj organizaciji, postavljeno pitanje ženskog članstva. Delegat ruskih revolucionarnih demokrata, Ivan Ivanović Bočkarov, predložio je da se u Statut unese odredba o tome da i žene mogu biti ravnopravne članice omladine. Pridružili su mu se Ilija Vučetić, Jovan Krstić, Vladan Đorđević i drugi. Predlogu se suprotstavio Laza Kostić, jer je smatrao da je sama priroda odredila, kako on kaže, „delokrug žene“. Ne protivi se tome da se

<sup>1</sup> *Omladinska zajednica*, sveska 1, 1866, sv. 2, 1867, i sv. 3, 1868, sadrže zapisnike sa pet omladinskih skupština.

omladinke okupljaju s muškom omladinom i da s njom „stupaju u savez“, ali je protiv toga da ih skupština proglasi ravnopravnim sa muškarcima. Uz njega su Milan Đorđević i Aleksandar Sandić.

Jovan Bošković je dao kompromisni predlog koji je i usvojen, tako da prvi i treći član statuta UOS glase:

„Rodoljubi iz sviju srpskih zemalja, i od svuda gde ih ima, sjedinjeni za prosvetu i napredak naroda, predstavljaju celokupnu omladinu srpsku ili mlado srpstvo“.

„I ženskinje po mogućstvu i prirodnom položaju svome, treba da pomažu postizanje zadataka omladine srpske“.

Na Trećoj omladinskoj skupštini, 1868. godine, održanoj u Velikom Bečke-reku (sada Zrenjanin), u statutu je, na predlog Ilije Vučetića, izmenjen član 3, tako da on glasi: „I Srpkinja mogu biti članovi Ujedinjene omladine“. Na ovoj skupštini omladinke su učestvovala kao punopravne članice skupštine. Čitanje njihovih imena pozdravljeno je aplauzom i uzvicima „Živele!“. Tome se usprotivila izvesna Mila Vidakova – da se ne bi shvatilo da se devojke u UOS upisuju radi tog „živele“, zbog čega se one osećaju neravnopravne sa muškim članovima. Pančevke su na ovoj skupštini predložile da se UOS pozabavi otvaranjem zavoda za čuvanje dece i zavoda za obrazovanje Srpkinja, što je skupština i prihvatila.

Na kraju Četvrte skupštine održan je poseban sastanak sa temom „Čime i kako da pripomognu ženskinje zadatku omladinskom“. Postavilo se, kao prvo, pitanje kakav delokrug rada odrediti članicama UOS-a, jer kako se navodi, one same nisu spremne da omladinu pomažu u svim njenim aktivnostima, i kao drugo, kako organizovati žensku omladinu.

Mišljenja su bila podeljena, i diskusija o ovoj temi pokazuje svu raznolikost shvatanja o ženi među vodećim članovima UOS. Jedni su smatrali da ženama treba dodeliti rad na „manje umnim radnjama“, a drugi da je za njih pogodno da se bave ženskim vaspitanjem. A što se tiče organizacije, jedni su predlagali da se žene u mesnim odborima organizuju zajedno sa muškarcima, ali tako da muškarci budu u većini, dok su drugi smatrali da žene treba organizovati u zasebne mesne odbore. Bilo je i mišljenja da muški odbori odlučuju, a da ženski odbori njihove odluke izvršavaju. Alimpije Vasiljević smatrao je da je razgovor o zadacima i organizovanju žena važan i da o tome valja pisati i zatražiti mišljenje žena. Aleksandar Sandić je ukazivao na opasnosti koje emancipacija žena sobom donosi, i ukazivao je na, po njegovom mišljenju, negativan primer ruskih nihilistkinja. Po njemu, emancipacija žena bila bi još opasnija za srpski narod. Ali, tvrdio je on, ako se pod emancipacijom podrazumeva da je žena ravna muškarcu – onda je to kod Srba već postignuto, jer tu žena vlada u kući.

Aksentije Radović je smatrao da je nužno emancipovati i muškarce i žene, jer srpskom narodu ne preti opasnost od žena već od muškaraca. Žene su te koje uče decu rodoljublju i stoga im pripada pravo prvenstva. Omladinu ne treba učiti emancipaciji žena već jednakosti muškaraca i žena, i stoga UOS treba da organizuje družine sastavljene i od muškaraca i od žena.

Ilija Vučetić je smatrao da se moralna obrazovanost jednog naroda ceni po položaju žena u društvu. Zalažući se za izjednačenje društvenog položaja žena i muškaraca on kaže: „Napredak čovečanstva, ako ne i skoro, imaće taj rezultat, da će svi ravnopravni biti. To se čini nemogućim, ali to će biti“. Pod emancipacijom

on podrazumeva ravnopravnost muškaraca i žena. Da bi se to postiglo prvi uslov je podizanje vaspitnih zavoda za žene, a drugi zajednički rad i okupljanje muške i ženske omladine radi međusobnog izobražavanja. Žene bi mogle da se brinu za podizanje ženskih zavoda, za organizovanje društava za pomoć sirotinji i društava za obrazovanje dece. Predložio je da se omladinke organizuju i da same odluče o tome šta će da rade.

Milan Kujundžić-Aberdar smatrao je da je situacija žena rezultat nepovoljnih materijalnih prilika u kojima žene odrastaju. Siromašne žene su robinje, i stoga je nužno osnivati ženska vaspitavališta kako bi one mogle da se osamostaljuju za obavljanje nekog zanimanja. Predložio je i osnivanje fonda za stipendiranje devojaka. One bi se posle školovanja mogle baviti čuvanjem dece, širenjem literature i prikupljanjem pretplate za omladinske listove i knjige.

Vladimir Jovanović je smatrao da je supruga saputnica mužu, te zato žene u okviru omladine treba da usavršavaju same sebe, da šire svoja znanja kako bi bolje odgovorile pozivu majke i supruge. Predložio je da se u UOS osnivaju ženski odbori u kojima bi bilo i muškaraca kako bi ih oni vodili i bili im učitelji.

Sofija Pasković je tražila da UOS zahteva osnivanje Više ženske škole u Vojvodini.

Na Petoj omladinskoj skupštini došlo je do razmimoilaženja između liberala i socijalista o pitanjima unutrašnje i spoljne politike. Liberali su predlagali da se zanemare pitanja unutrašnje politike i domaći sporovi radi sloge u pitanjima spoljne politike. Svetozar Marković je insistirao na utvrđivanju jedinstvenog cilja omladine, koji bi podrazumevao duhovno ujedinjenje srpskog naroda, preobražaj i demokratizaciju unutrašnjeg političkog i društvenog života u Srbiji, jer je – po njegovom mišljenju – to uslov za postizanje uspeha u spoljnoj politici odnosno u rešavanju srpskog nacionalnog pitanja na principima slobode i ravnopravnosti naroda.

U ime petnaestorice svojih istomišljenika, on je predložio nova načela za delovanje i organizaciju UOS. U tom predlogu ističe se da svaki član društva „bez razlike pola, koji radi i privređuje u društvu mora uživati sva prava bez razlike. Po ovome omladina priznaje potpunu ravnopravnost muškinja i ženskinja a smatra kao prvu potrebu da se ženskinju pridaju jednaka prava na obrazovanje i rad kao i muškinju“. Ali, i pored izvesnih kompromisa, jedinstvo u UOS nije postignuto. Ujedinjena omladina prestala je sa radom 1871. godine. Ugarske vlasti su zahtevale da se njen rad ograniči isključivo na književno-prosvetni, s tim da njeni članovi i članice mogu biti samo građani i građanke nastanjeni u Ugarskoj. Uz to, namnožile su se i nesuglasice i u samoj omladini. Šesta omladinska skupština nije prihvatila zahteve vlasti, koja joj je inače zabranila da na dnevni red stavi neko drugo pitanje osim izmene statuta, pa se skupština razišla.<sup>2</sup> Pokušaj vođovodanskih socijalista da obnove njen rad, 1881. i 1882. godine, nije uspeo. Ali su njeni članovi, u listovima i časopisima koje su osnivali, nastavili da propagiraju ideje o ravnopravnosti žena.

Ujedinjena omladina srpska prožeta je, dakle, težnjom da se i ženska omladina stavi u službu nacionalnih ideja i da se u tom cilju prosveti i obrazuje. Ideje

<sup>1</sup> Svetozar Marković, *Predlog petnaestorice za organizaciju Omladine srpske*, u: *Sabrani spisi*, knj. II, str. 127.

<sup>2</sup> *Radenik*, 1871, br. 27.

o ženskom obrazovanju i o ravnopravnosti žena su različitog, često konzervativnog porekla i raznog dometa, ali to za ondašnju situaciju žena u Srbiji nije bilo od bitnijeg značaja. Svaki, pa i najmanji napredak u prihvatanju civilizacijskih dostignuća, makar malo je doprinio i poboljšanju položaja žena u jednom izrazito patrijarhalnom i zaostalom društvu.

### 3. Ideolozi UOS o ulozi žene

Ideolozi i istaknuti članovi UOS na svojim „besedama“ – koje kasnije objavljuju u omladinskoj štampi – propagiraju ideje o menjanju odnosa prema ženama i o ravnopravnosti žena. Većina njih se zalaže da žene postanu i ravnopravne članice UOS. U *Matici* – nezvaničnom listu Ujedinjene omladine – iz broja u broj objavljeni su napisi u kojima su se izražavala različita gledišta i mišljenja: od konzervativnih do socijalističkih. U *Matici* su štampani i prvi ogledi Drage Dejanović o emancipaciji žena, besede i članci Vladimira Jovanovića, Ilije Vučetića, Antonija Hadžića, Stojana Boškovića, i drugih. Svetozar Marković svoje prve članke o emancipaciji žena objavljuje u *Srbiji*, a potom u *Zastavi* i *Mladoj Srbadiji*.

Aktivnost Ujedinjene omladine srpske na emancipaciji žena započeo je, 1866. godine, Ilija Vučetić, publicista i političar i jedan od sekretara UOS, predavanjem u Budimpešti – *O položaju ženskinja u društvu čovečanskom*.

Nešto kasnije, u *Matici*, objavio je članak *O omladini i njenom zadatku*. Omladina je, po njemu, budućnost srpskog naroda; ona je pozvana da ujedini i unapredi srpski narod. U to delanje i u to kolo valja da se uhvate i sve Srпкиnje, i one se iz tog kola ne mogu isključiti. „Omladina srpska koja je pozvana da veliko delo narodnog preporođenja izvrši, ne označuje samo muške glave naroda srpskog, već obuhvata u sebe i celu drugu, žensku polovinu naroda srpskog. U omladinu srpsku spada svaki Srbin i svaka Srпкиnja koji u slavi i sreći svoga naroda traže i svoju sreću i svoj ponos: u kolo ujedinjene omladine imaju pravo i dužnost da stupe svi Srbi i Srпкиnje, koji teže ujedinjenju, slobodi i napretku naroda.“<sup>1</sup>

Nakon Vučetića javljaju se i drugi vodeći ideolozi Ujedinjene omladine. Svi oni prihvataju vladajuća shvatanja u evropskim zemljama: da je mesto žene u kući, ali da je ona pozvana da bude dobra majka, obrazovana supruga i prosvetljena vaspitačica svoje dece. Oni takođe potenciraju i njenu ulogu u borbi srpskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje.

Vladimir Jovanović, političar, publicist i vodeći ideolog Ujedinjene omladine, u *Matici* izlaže svoje nacionalno-romantičarske ideje o ženama. Nasuprot ženi pomodarki, poročnoj i neosetljivoj mužu – što je proizvod zapadnog uticaja, zapadne „nadri-civilizacije“, i nasuprot surovim srednjovekovnim običajima u odnosima između muškaraca i žena – ističe idelani lik žene Srпкиnje. Ona je, po njemu, puna vrlina i održava srpski duh izražen u narodnim pesmama; ona će, negujući taj duh i vrline, nadvladati sve nasledeno, staro i izopačeno, kao i ono što se kao pomodarstvo prihvata sa Zapada. Ljubav prema ženi i porodici kod Srba može da razvije njihovu svest o sebi, što ih vodi čovečnosti. Žena je pozvana da bude mati, i ona ima presudnu ulogu u vaspitanju dece. Doduše, muškarac je uređivao društvo

<sup>1</sup> *Matica*, 1867, br. 21.

kako odgovara njegovim prohtevima, i on je često prema ženi tiranin. Brak zasnovan na ljubavi i uzajamnom poštovanju odlučujući je u položaju žene; na ženi je da u braku neguje harmoniju, negujući vrline srpskog duha. Obrazovanje i vaspitanje žena, zasnovano na povratku tom duhu i rodoljublju, na ljubavi prema rodu i čovečanstvu, put je kojim žene mogu da ispune svoju najvažniju funkciju – vaspitačica mladih pokoljenja.<sup>1</sup>

Antonije Hadžić, književnik, urednik više listova i časopisa u Novom Sadu, kritikuje „institutkinje“ školovane na strani, koje šire pomodarstvo i strane uticaje. On smatra da je žena druga ravnopravna polovina čoveka, da muškarac i žena imaju svoje obaveze i da je muška civilizacija koja ne poštuje ženski pol civilizovano varvarstvo. Majke, po njemu, dva puta spasavaju čoveka: prvi put rađanjem iz besprostornog i bezvremenog ničega, a drugi put vaspitanjem iz bezumnog životinjstva. Poziv majke je težak, a žene se za taj poziv ne pripremaju. Razlike između muškaraca i žena ne potiču iz razlika u njihovim umnim sposobnostima – jer njih nema – već su posledica prirodne funkcije materinstva. Stoga, dužnost omladine je da te razlike umanjuje i da se zalaže za ravnopravnost žena i muškaraca u opštim čovečanskim pravima.

Ljuben Karavelov, bugarski revolucionar, književnik i novinar, kao dopisnik jednog bugarskog lista u Beogradu, povezo se i saradivao sa UOS. U svojoj dužoj pripovesti *Je li kriva sudbina*, opisao je razmišljanja čoveka koji je batinama ubio svoju ženu. Na primeru porodice u kojoj je muž gospodar a žena potčinjena i večitoustrašena, on razlaže iste ideje koje zastupaju ideolozi Ujedinjene omladine. Muž smatra da je njegovo pravo da bude suprugu, jer je ona stvar koja mu pripada, njegova robinja, da su batine stvorene za slabe i za žene. Karavelov ističe da sve što je dobro u društvu treba priznati ženi, ali nju umesto priznanja tiranišu i muče. Religija i društvene institucije oblikuju ženu kakva muškarcu treba za njegove ciljeve i prohteve. Ali mladi prihvataju nove ideje i smatraju da se društveni odnosi i odnosi između muškaraca i žena moraju iz temelja menjati – putem vaspitanja.<sup>2</sup>

Književnik Laza Kostić zastupa ideju da je Srbin mučenik i junak koji polaže svoj život za dobro naroda i čovečanstva. Po muškom načelu, on je rešen „na pregorevanje života“, pa zato na drugom kraju mora naći radost – ženu – „protivnost mužastvu“. Svu žestinu koja im je preostala od „namirivanja mržnje“ – muškarci žrtvuju ljubavi prema ženi. Eva se – po Svetom pismu – privolela đavolu, a hrišćanstvo je, kao religija praštanja, pomirenja i ljubavi oprostilo ženi njen greh. To „svet-sko istorijsko načelo“ prihvatili su i srpski junaci.<sup>3</sup>

J. Živanović smatra da je žena po prirodi podvrgnuta muškarcu. Kćeri treba učiti radu, pokornosti i umerenosti, kako bi muža usrećile i decu učile. Jer – to je njihov osnovni zadatak.<sup>4</sup>

Marija Lebedeva u jednom svom govoru na poselu opredelila se za ograničenu emancipaciju. Pošto je prirodni zadatak žena da čuvaju porodicu, emancipacijom one ostaju bez poziva i stoga se emancipacija može braniti samo onda kad muškarac ponižava skromnu, ljubavljivu ispunjenu i pobožnu ženu.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Isto, 1867, br. 31–36 i 1868, br. 1–3.

<sup>2</sup> Isto, 1868, br. 9–21 i 1869, br. 6 i 7.

<sup>3</sup> Isto, 1867, br. 33–36.

<sup>4</sup> Isto, 1868, br. 12 i 13.

<sup>5</sup> Isto, 1870, br. 10.



Svojim stavovima o emancipaciji žena u UOS izdvajaju se Draga Dejanović i Svetozar Marković.

#### 4. Draga Dejanović – prva feministkinja

Draga Dejanović (1840–1871), književnica i glumica, istakla se u krugu naprednih žena i muškaraca u Ujedinjenoj omladini svojim neobičnim životom, predanošću idejama omladine i upornošću u širenju ideja o oslobođenju žene. Boraveći u Pešti, 1863. godine upoznala se sa grupom srpskih đaka rodoljuba (Giga Geršić, Laza Kostić, Jovan Toroman i drugi). Pod njihovim uticajem počela je da se bavi pisanjem, najpre pesama, koje je objavljivala u *Danici* pod potpisom „Draga D-ć“, a potom i u zbirci *Spisi*. Jedno vreme bila je i glumica, prvo u tek osnovanom Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu, pa u Narodnom pozorištu u Beogradu. Zapažena je i na poselima u Beogradu, na kojima je propagirala ideje o emancipaciji žena.

Odana rodoljublju i napretku, u redove UOS, u pogledu emancipacije žena, unela je nove elemente. Umesto uopštene priče o emancipaciji, ona je u *Matici* progovorila o konkretnom položaju žena u Vojvodini i u Srbiji. Po njoj, položaj srpske žene odraz je nerazvijenosti društva i ukorenjenih predrasuda, kojih se treba otreći „radenom emancipacijom“ i izlaskom iz kuće na javnu scenu. Neravnopravnost za ženu nastaje već u očevoj kući, jer se muška deca spremaju da rade i samostalno zarađuju sredstva za svoju egzistenciju, dok se ženska deca pripremaju da padnu na teret mužu, kao što su do udaje na teretu roditeljima. Žena je osuđena da čeka muža, a ako ga ne nađe, ostaje stara, nepotrebna devojka, koja je na teretu porodici i koja je često meta podsmeha. Sa puno razumevanja, saosećanja i pravdanja ona govori o patnji žena zbog očajnog stanja u kojem se nalaze i provode svoj neveseli život bez cilja i nade. Ali ona kritikuje i „ludo uverenje“ Srpkinja da su stvorene samo za to da troše a da pritom ništa ne rade. One su uverene da su rad, veština i nauka – muški poslovi, da je samo muškarac taj koji treba da zarađuje. Sreća u braku je želja svake žene, ali mnoge je ne ostvare, pa bi one svoju sreću, uvažavanje i ljudsko dostojanstvo mogle naći u tome da sebi i drugima od potrebe i koristi budu. Jer: „Uz posao ide uvek i zadovoljstvo i uvažavanje samog sebe. Zašto, dakle, da se ta sreća krati ženama“. Najsvetija dužnost Srpkinja i neizbežna potreba naroda je da se žena „osposobi za samostalan život obavljanjem kakvog zanata ili javnog posla“. Srpske žene još ne veruju da samo rad čoveka spasava i da je to osnov čovekove sreće – kako i muškarca tako i žene – i da je rad put do emancipacije. Pod emancipacijom, za sada, žene podrazumevaju samo oslobođenje od muževljeve dominacije, s tim da on i dalje sam vodi brigu o materijalnoj egzistenciji porodice. One se brinu šta će reći svet za ženu koja radi van kuće i u tome imaju donekle pravu, jer se okolina takvim ženama podsmeva i drži ih za muškarače. To ludo pitanje – šta će reći svet – vezuje i vezivaće Srpkinjama ruke sve dotle dok tuđinke ne uzmu sve poslove u svoje ruke, a onda će biti kasno da se jadikuje. Tu strašnu predrasudu treba pobediti i tražiti mesto u društvenom životu radi osiguranja svoje budućnosti. Sudbina žena je sudbina naroda, i zato „oslobođenje ženskinja mora se uzeti da je i oslobođenje celog našeg naroda od onih nazadnjačkih mana, koje ga još i dan danas u okovima drže, pa zato ne treba žensku budućnost olako

da uzmemo“. Ona predlaže da žene počnu da rade – „i umno i telesno“. Jer, nauka će uništiti one predrasude koje su zbog besposlice „tako strašno za naš ženski svet prijonule, pa ako još dugo to ustraje postaćemo još veće roblje neznanja i neveštine“. Sirotinja i većito devojaštvo, zatim mane, kao što su radoznalost, ogovaranje, nedotupavnost, sentimentalnost, kindurenje, povodenje za modom, nisu ženske mane, već su to „mane iz zla besposlenih, lenjih, neveštih i od duga vremena mučenih ljudi (...), a koje su kod radnih ljudi i žena davno utamanjene, nestale“. Ona nabraja niz zanata koje žene mogu da obavljaju i ne plaši se što će joj se zbog toga i žene smejati. Ona se plaši samo toga što će ženski svet zbog svoje nesvesti i dalje ostati u svom žalosnom stanju. Umni i telesni rad osiguraće ženama samostalnu egzistenciju, a onima koje su u braku pružiće više sreće i razumevanja.<sup>1</sup>

I kad raspravlja o ulozi majke, ona na prvo mesto stavlja potrebu da savlada pedagošku nauku koja prevazilazi pravne i bogoslovske nauke. I žena i muškarac su rođeni da žive na zemlji i oboje moraju biti tako vaspitani da svojim vrlinama i poštenjem sebi osiguraju što bolji ovozemaljski život. Nauka i ženi može da se omili i da postane ukras njene duše. Žene koje u sadašnjosti uče za svoju decu i znanje koje će im majke prenositi popraviće svet.<sup>2</sup>

U trideset i prvoj godini umrla je na porođaju.<sup>3</sup>

#### 5. Shvatanje Svetozara Markovića o ženskom pitanju

Među članovima Ujedinjene omladine srpske od njenog osnivanja jedno od najznačajnijih mesta zauzima Svetozar Marković, svojim pregalaštvom i nastojanjima da omladinu učini onom revolucionarnom snagom koja će predvoditi narod u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Nastojao je da omladina svojom borbenošću i idealizmom postane onaj faktor koji će u Srbiju uneti savremene demokratske i socijalističke ideje. Neporeciva je njegova zasluga što je u idejne i političke tokove u Srbiji uveo i originalne feminističke ideje, tretirajući žensko pitanje kao nerazdvojni deo demokratizacije i oslobođenja celokupnog društva od svih vrsta ograničenosti.

Već u svom prvom javnom nastupu, on kritikuje verbalizam i retoriku Ujedinjene omladine i traži dela – pre svega u borbi omladine za oslobođenje i borbi za bolji život srpskog naroda. U duhu shvatanja omladine, on se obraća i „srpskim sestrama“: traži da se i one pripreme za konkretna dela u budućim borbama za nacionalno oslobođenje, da se ostave uspavljajućih „opera“ i „fantazija“, i da zapevaju pesme „što bude srce u junaku“, da pažljivo čitaju kako se neguju bolesnici, „kako se previjaju rane od kuršuma i sabalja (...) primer je Kosovka Devojka“. Uči ih da „uvelom“ i „bledom“ Dušanovom potomku – kad im počne šapuštati o „lučetu molovanom“ i na drugi način im se udvarati – kažu da je za Srbina „stidno da se u ovo vreme (...) zabavlja takvim besposlicama“. Ali Marković u ta shvatanja unosi

<sup>1</sup> Draga Dejanović, *Emancipacija ženskinja*, *Matica*, 1869, br. 34 i 35; Isto, *Dve tri reči Srpkinjama*, *Matica*, 1870.

<sup>2</sup> Isto, *Srpskim majkama*, *Matica*, 1871, br. 6 i 7.

<sup>3</sup> Dr Julija Hlapec Đorđević, *Draga Dejanović*, u: *Studije i eseji o feminizmu*, Beograd 1935; *Mlada Srbadija* 1871, br. 21; Borivoje S. Stojković, n. d, str. 150–151.

i jednu novu nadu – obećava da će doći „lepše vreme, pa nećete biti 'luče molovano', već dostojne srpske žene s čovečanskim pravima i dužnostima“.<sup>1</sup>

Boraveći na studijama u Petrogradu, Svetozar Marković je upoznao ruski revolucionarni demokratski pokret – i u teoriji i u praksi – kao i ulogu koju su u tom pokretu imale žene. Na skupovima revolucionara i revolucionarki u Petrogradu upoznao je snagu njihovih ubeđenja i njihovog požrtvovanja. One su za njega „svete žene“, „vesnice novog veka“, koje pokazuju „kako čovečanstvo ne upotrebljava celu polovinu svoje umne snage“, i koje neće da budu igračke u muškim rukama.<sup>2</sup>

N. G. Černiševski i praksa ruskih revolucionarnih demokrata ostali su za Svetozara sve do kraja njegovog života, tada u Evropi, još nedostignut primer istinske revolucionarne borbe za žensku ravnopravnost. U Švajcarskoj, gde je otišao da se – kako sam kaže – „upozna izblize sa braćom revolucionarima“, detaljnije se upoznao sa političkim i ekonomskim delima tadašnjih materijalista, liberala i socijalista raznih orijentacija, sa delima Marksa i Engelsa i praksom Prve internacionale. Uporedo sa čitanjem i učenjem, uključio se u politički život, upoznao revolucionare iz raznih zemalja, koji su tada pred progonima našli azil u demokratskoj Švajcarskoj. Tu se ponovo susreo sa ruskim studentkinjama i studentima i sa ruskim nihilistkinjama. Eksperiment Univerziteta u Cirihu – koji se smatrao dokazom da su žene intelektualno jednako sposobne kao i muškarci – podstiče ga da svoja teoretska saznanja o potčinjenom položaju žena u društvu i putevima njenog oslobođenja nanovo proverava i domišlja: kroz teoriju i praksu ruskog revolucionarnog pokreta, liberalnih feminističkih zahteva, kao i kroz praksu raznih socijalista i učesnika Prve internacionale.

Praksa i stepen razvoja društveno-ekonomskih odnosa u Srbiji Svetozarevog vremena bili su daleko iza onih u Zapadnoj Evropi. Kapitalizam je bio tek na pomolu. Nekoliko većih zanatskih radionica, topolivnica u Kragujevcu i rudnik Majdanpek – to je gotovo sve što je Srbija imala u industriji i u rudarstvu.<sup>3</sup>

Svetozaru su nesumnjivo bila poznata relevantna teoretska shvatanja o ženi i njenoj emancipaciji, kao i praksa pojedinih socijalističkih pokreta u organizovanju prototipova novih zajednica i položaja žena u njima. To se vidi iz njegovog dela i njegovog rada. Jer, on je često pojedine teorije i praksu objašnjavao, neke je kritikovao ili komentarisao, neke je delimično prihvatao, prilagođavao srpskim prilikama i uticao na njihovo popularisanje. Pod njegovim uticajem preveden je *Komunistički manifest*, a objašnjenja i popularizacija osnovnih teza marksističke teorije o položaju žena u društvu izložene u *Manifestu* mogu se naći u nekoliko njegovih dela.

Knjiga *Potčinjenost ženskinja* Dž. S. Mila prevedena je i objavljena 1871. godine. U predgovoru tom prevodu, kao i na drugim mestima, Svetozar se odredio i prema ovom teoretičaru. Ideje o preobražaju društva i oslobođenju žena sadržane u spisima i u romanu Černiševskog *Šta da se radi* interpretirao je često: u vezi sa

<sup>1</sup> Svetozar Marković, *Srpskoj omladini*, u: Sabrani spisi, knj. I, str. 23–26. (kurziv N.B.)

<sup>2</sup> Isto, *Literaturni večer*, str. 28.

<sup>3</sup> Srbija 1866. godine, prema popisu zanimanja, ima 1.216.246 stanovnika i stanovnica, od kojih se njih 1.094.063 – tj. oko 89% – bavi zemljoradnjom. Broj industrijskih radnika sedamdesetih godina prošlog veka je 1.500. Gradsko stanovništvo je u porastu; njega čine trgovci, zanatlije i relativno brojan činovnički stalež. Zaposlenih žena – osim onih koje rade kao nadničarke ili sluškinje po kućama – jedva da ima (u topolivnici je zabeležena kovačica Marija-Maca Božić, koja je 1868. godine učestvovala u organizovanju jedne radničke zabave).

pitanjima ekonomskog oslobođenja žene, braka ili odnosa između muškaraca i žena. Kritikovao je i Prudona i Lasala, Ogista Konta i nemačke teoretičare zbog njihovog odnosa prema ženskom pitanju, kao i Ujedinjenu omladinu zbog njené mladosti.<sup>1</sup> Dobro je poznavao i srpsku stvarnost, posebno položaj žene u tom patrijarhalnom društvu. Opredelio se da iz raznih teorija preuzme sve ono što bi u budućnosti moglo odgovarati srpskom društvu, a iz savremene prakse evropskog feminizma ono što bi u patrijarhalnoj Srbiji bilo prihvatljivo kao neposredan cilj i što mu se činilo podobnim da ruši staro i gradi novo demokratsko društvo u kojem će žene i muškarci podjednako živeti u slobodi, sa istim pravima i obavezama. Ideje o emancipaciji žena, uz ideje o socijalnom preobražaju i demokratiji, u njegovom delu spadaju u red onih ideja koje društvo kreću unapred. U svojim člancima o emancipaciji žena, pisanim raznim povodima, kao i u drugim delima, žensko pitanje izdigao je na nivo bitnih, osnovnih pitanja preobražaja celokupnog srpskog društva.<sup>2</sup> To ga kao mislioca, pokretača i propagatora socijalističkih ideja izdvaja skoro do danas od svih naših teoretičara socijalizma, za koje je žensko pitanje, ako su o njemu i pisali, ipak, ostajalo periferno. O njemu se pisalo uzgred; ponavljalo se nekritički već rečeno bez udublivanja, bez teorijskog osvetljavanja novih problema koje je život nametao i traženja odgovarajućih rešenja.

Postojećim raširenim shvatanjima da je priroda stvarajući ženu i određujući joj da rađa, opredelila i njene dužnosti da se ona stara o deci i porodici i da je samim tim odredila i njen potčinjeni društveni položaj, Svetozar Marković suprotstavlja savremenija shvatanja. U društvenom uređenju u čijoj su osnovi sloboda i jednaka prava svake ličnosti ta prava se moraju priznati i ženi i, prema tome, žensko pitanje je prvorazredno društveno pitanje.

Tako i danas Svetozar Marković ostaje ne samo preteča savremenog feminizma, već i mislilac čije ideje o oslobođenju žene – iako ograničene stepenom razvoja ekonomske, društvene i kulturne misli uopšte, i posebno ograničene srpskom stvarnošću – imaju još uvek draž nedostignutog. On je svestan da su njegova shvatanja o oslobođenju žena u Srbiji daleko ispred njegovog vremena, ali je smatrao da je upravo tada došlo vreme da se progovori o ženskom pitanju, jer je ono vrlo bitno za osvajanje slobode u srpskom društvu. Na primedbe da je postavljanje tog pitanja prerano, da postoje i preče stvari on odgovara: „Svaki koji to govori ne pomišlja da je odnošaj muškinja i ženskinja, ustanova porodice – o s n o v a društvenog uređenja. (...) Mill, kazujući kakva se nepravda nanosi ženskim u društvu, pobuđuje nas da mislimo na d r u g u s t r a n u ženskog pitanja, tj. da mislimo na to: kako se nepravda nanosena ženi, sveti celom čovečanstvu. Čitaoci koji ozbiljno prouče ovu knjigu uvideće kako je pitanje o ženskom oslobođenju nerazdvojno vezano sa celim društvenim preobražajem za oslobođenje čovečanstva od sviju zala, poroka, tiranije i robovanja – uvideće da 'žensko pitanje' nije za nas prerano, već je ono prvo koje treba staviti na d n e v n i r e d“.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Svetozar Marković, *Ruski revolucionari i Nečajev*, u: Sabrani spisi, knj. II, str. 379; Isto, *Socijalizam ili društveno pitanje*, knj. IV, str. 245.

<sup>2</sup> Jovan Škerlić, *Svetozar Marković*, Beograd 1966, str. 263–268 i 293.

<sup>3</sup> Svetozar Marković, *Oslobođenje ženskinja*, u: Sabrani spisi, Beograd 1965, knj. II, str. 399–402. Ovaj članak prvi put je objavljen 1871. godine kao predgovor prevodu knjige Dž. S. Mila *Potčinjenost ženskinja*. Zabeleženo je da je ovo delo na engleskom jeziku prvi put objavljeno 1869, a 1870. godine prevedeno na poljski, francuski i nemački. Nije zabeleženo da je 1871. godine prevedeno i na srpski jezik.

Žensko pitanje Svetozar posmatra u sklopu svih međusobno povezanih manifestacija života. Njegove osnovne ideje mogu se sistematizovati u nekoliko teza koje on inače više puta i raznim povodima opširno izlaže, razjašnjava i na razne načine povezuje.

Kao prvo, nejednakost žena i muškaraca i potčinjenost žene nije prirodni nego društveni odnos. Društvena nejednakost je nastala kao rezultat vrlo složenih i dugotrajnih procesa koje on detaljnije navodi, a u čijoj je osnovi utakmica muškaraca radi zadobijanja žena i zadovoljenja polnog nagona. Muškarac je u toj utakmici postao fizički jači, umešniji, izdržljiviji i konačno je prisvojio ženu. Polno otuđenje žene dovelo je do njenog društvenog, kulturnog i svakog drugog otuđenja od njene ljudske prirode. Ženski organizam, koji je nekada bio jednak sa muškim, postepeno je degradiran tokom dugotrajne borbe sve dok se konačno nije došlo do pojma da je „ženski organizam 'stvoren' kao nesavršeniji od muškog i da je 'prirodom određeno' da žena bude potčinjena čoveku u životu“. Pri tome je religija odigrala, kako on kaže, „groznu“ ulogu.<sup>1</sup>

Dajući pregled razvitka porodice prema Darvinu, u delu *Realni pravac u nauci i životu*, on konstatuje da se položaj žene kod obrazovanih naroda, pa i kod Srba, menja nabolje, ali da ona i dalje ostaje potčinjena. Muškarac u braku, „kao fizički jači, i do dana današnjega ne priznaje u ženi čovečansku ličnost, već je vazda smatra kao svoj predmet ljubavi, kao svoju svojinu“.<sup>2</sup>

Žena je tako vaspitavana da bude i ostane robinja svoga muža. To se prenosi sa kolena na koleno, prelazilo je u običaje, moral i konačno u zakone, pa su na posletku i žena i muškarac „počeli to smatrati kao svoj prirodni odnošaj“.<sup>3</sup> A običaji, zakoni, religija, obrazovanje i kultura uopšte uzevši, kod čoveka mogu da stvore naviku na robovanje i pokoravanje tuđoj volji, bez protivljenja i bez unutarnje borbe.<sup>4</sup> I moral je društvena kategorija i razvija se sa razvojem društva. Naročito su porodični instinkt – zasnovan na svojini i naslednosti – i društveni instinkt – tj. težnja čovekova da živi u društvu – doveli do razvitka moralnih načela i u društvenim i u porodičnim odnosima. Moralni običaji i zakoni bivali su sve savršeniji, pa je na odnose u porodici posebno počelo da utiče „osećanje čovečnosti“, odnosno osećanje ljubavi i simpatije prema ljudima uopšte, koje se življenjem u društvu i vaspitanjem sve više razvijalo.<sup>5</sup>

Osnov ljubavi između muškarca i žene je polni nagon. Oni u ljubavi ostvaruju nasladu, ali oboje jedno u drugom vide samog predmet koji tu nasladu pruža. Naročito je to slučaj u braku u kojem je supruga dužna da zadovoljava muževljeve životinjske nagone. Brak je praćen prostitucijom i u njemu se ogleda sva nepravda prema ženi i hipokrizija patrijarhalnog društva. Jer, dok je muškarcu bila dozvoljena potpuna seksualna sloboda, žena je ograničena strogim zabranama i moralnom osudom društva.

Svetozar Marković je smatrao da je ukidanje institucije braka prvi korak ka vraćanju žene njenoj ljudskoj prirodi. On je zastupao nove moralne odnose u društvu, zasnovane na principima slobode i jednakosti, koje se moraju priznati i

<sup>1</sup> Isto, *Realni pravac u nauci i životu*, knj. I, str. 322–325.

<sup>2</sup> Isto, str. 329.

<sup>3</sup> Isto, *Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?*, str. 215 i 216.

<sup>4</sup> Isto, *Realni pravac u nauci i životu*, knj. I, str. 309.

<sup>5</sup> Isto, str. 294–320.

ženama – polovini ljudskog roda. Umesto starog morala – potčinjenosti muškarcu i nepravde društva prema ženi – novi društveni moral mora izraziti jednakost žena i muškaraca, i mora biti zasnovan na nauci, pravdi i slobodi za sva ljudska bića. I, žena mora postati individuum, ličnost. A kada se ženi prizna da je ličnost moraju se menjati i svi drugi odnosi u društvu i odnosi društva prema ženi, i odnosi između muškaraca i žena. Novi seksualni odnosi između muškarca i žene zasnivaju se na obostranoj naklonosti, ljubavi i slobodnoj volji. Taj odnos, koji Svetozar naziva „supružanstvo“, za razliku od formalnog braka, jeste „prirodni – fizički i moralni – odnošaj između muža i žene (...) privatni odnošaj dve ličnosti u društvu“. On se ne mora utvrđivati nikakvim obredima i zakonima, jer je veza zasnovana na obostranoj ljubavi, poštovanju i uzajamnom potpomaganju sama po sebi čvrsta.

Društveni moral stvara se i razvija vrlo sporo i dugotrajno; izražen u običajima, religiji, javnom mnjenju, zakonima, kulturi i obrazovanju on presudno utiče na odnose u braku, koji su u poređenju sa ranijim stanjem postali bolji. Ali, tek onda kad razvoj morala dođe do tog stupnja čovečnosti da čovek u drugom čoveku vidi isto takvu ličnost kao što je i on sam, kada se ženi prizna da je ravnopravna ličnost, kada se u načelu prizna da svaka ličnost ima ista prava na svoju sreću – tj. da uživa u zadovoljavanju svojih potreba, tek onda se odnosi u porodici menjaju. A kada se ženi prizna da je ravnopravna onda će osnovna društvena jedinica postati „ličnost a ne porodica. Društvo mora biti skup ličnosti a ne skup porodica, kao što je danas“. To se može postići samo temeljitim, ali postupnim promenama društvenih odnosa i promenom oblika svojine.<sup>1</sup>

Pretpostavka za zasnivanje novih odnosa između muškarca i žene jeste – ekonomska nezavisnost žene. Jer ekonomski nezavisna žena prestaje da u braku traži izvor svoje egzistencije, prestaje da bude lutka koja živi od muževljeve milosti, i ona kao i muškarac postaje ličnost, i ona kao i muškarac postaje privredna sila u društvu. Ostvarena ekonomska nezavisnost vraća ženu njenoj ljudskoj prirodi. Kada je nezavisna ona postaje slobodna da voli koga želi, ljubav za nju više nije „zabranjeni plod“ nego prirodan poziv.

Odnosi između muškarca i žena, bilo da su seksualni ili ne – moraju biti poštteni, čisti, nežni, bratski i sestrinski. Prema tome, slobodna ljubav kao „zajednica žena“ moralno je neprihvatljiva, jer je to ostatak shvatanja da je žena stvar, privatna imovina muškarca, odnosno posledica čiftinskog dvojnog morala, koji doводи do degradiranja porodice, do prostitucije i do zajednice žena. Socijalistima služi na čast što su prvi odbacili „gledište da je žena imanje čovekovo“ i da su „prvi ustali za ravnopravnost ženskinja u društvu“.<sup>2</sup>

Da bi ostvarila pravo na zapošljavanje, ženi se mora dati i pravo na obrazovanje i pravo da raspolaze proizvodom svoga rada; mora joj se, dakle, dati potpuna ravnopravnost u građanskom pravu. Nauka je ciriškim eksperimentom dokazala da žena intelektualno nije inferiorna, da je sposobna isto koliko i muškarac, da će njen umni razvoj dostići isti stepen koji je dostigao i muškarac – ako joj se pruže ravnopravni uslovi obrazovanja. Sumnje u žensku umnu sposobnost su potpuno neosnovane, pa se neizbežno postavlja pitanje jednakog prava žena na obrazovanje.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Isto, str. 328–334; Straža, *Pisma*, sv. 1, str. 40–52 i 190–199.

<sup>2</sup> Isto, *Beli teror*, knj. II, str. 271 i 272; Isto, *Socijalizam ili društveno pitanje*, knj. IV, str. 345–348.

<sup>3</sup> Isto, *Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?*, str. 212–224.

Žena kao obrazovana i nezavisna ličnost ima pravo – i to je interes društva – da učestvuje u uređivanju svih društvenih odnosa, jer oni se tiču i nje isto koliko i muškarca. I, mora imati „ravna prava pri izdavanju svih zakona zemaljskih (...) čim ženskinja bude ekonomski nezavisna ličnost, ona mora biti i pravno nezavisna, jer je jedno bez drugoga besmislica“.

Nauka i istorija, a i pojedini eksperimenti, potvrdili su da je žena po prirodi jednako vredna kao i muškarac, da je njena potčinjenost društveni, a ne prirodni odnos. Od toga se pri rešavanju ženskog pitanja mora poći, i ustanoviti kako se ženi može vratiti njena sloboda i njeno dostojanstvo u interesu celog čovečanstva. Od odgovora na pitanja „kako da se vaspitava svaki član društveni? Kako da se cela polovina čovečanstva ženski pol izvuče iz mraka, iz potčinjenosti i prazne sujete i zadobije za nauku i ljudski napredak? – zavisi državno i društveno uređenje i međunarodni mir“. Stoga je žensko pitanje za Svetozara bitno a ne sporedno pitanje svih društvenih sistema. „Ona se tiču sviju ljudi i sviju naroda.“ I manje razvijeni narodi treba da se u ovom pitanju koriste naukom i iskustvima drugih naroda.

Oslobađajući korak za ženu je i smanjenje broja rađanja, što zavisi od opšteg obrazovanja i blagostanja. Kritikujući Maltusovu teoriju o prenaseljenosti i o uzdržavanju od fizičke ljubavi, on ističe da se prenaseljenost može dogoditi onda kada je većina naroda ugnjetena, kada vladaju običaji prinude, siromaštvo i grubost, i kada je položaj žene jadan. Svaki korak dalje od ropstva ka slobodi žene, umanjuje procenat umnožavanja stanovništva, i time se prekračuje „grubo nasilje nad ženskinjama, koje već ne postoji u obrazovanoj klasi“.<sup>1</sup>

Držeći se načela da se nikada u praksi ne može odjednom stvoriti nešto što je u teoriji zamišljeno kao najbolje, Svetozar Marković, kako i u drugim pitanjima tako i u pitanjima ženske ravnopravnosti razmatra šta se u Srbiji, imajući u vidu njen materijalni i kulturni razvitak, može ostvariti.<sup>2</sup> Srbija je, iako nerazvijena, po njemu, pozvana da pristupi rešavanju ženskog pitanja. No, ono što je u Srbiji u datom trenutku realno pre svega je da se, kao i u drugim zemljama Evrope u kojima se sprovodi agitacija za žensko oslobođenje – počne iznositi istina o ženskom pitanju.

Iz Svetozarevih analiza, objašnjenja, popularizacija, polemika i predloga zaključujemo da on neprestano ima u vidu i učešće žena u rešavanju društvenih problema i društvenih odnosa. Napredak srpskog naroda on vidi u materijalnom blagostanju, obrazovanju i slobodi. Žena je pozvana da u tome učestvuje i da postane proizvođačica, a da bi to postala neophodno je da postane obrazovana. Samo tako ona može postati punopravna članica društva.<sup>3</sup> Znanje je jedan od glavnih činilaca u stvaranju bogatstva naroda i u stvaranju slobode. „Svaki čovek (muško ili žensko – svejedno) koji hoće da u društvu živi kao punopravni član društva treba da je o b r a z o v a n i r a d n i k. Čovek koji nije obrazovan nije kadar da shvati svoj položaj i svoja prava u društvu. Da li će mu se ona poštovati ili ne, to sasvim zavisi od slučaja. Čovek koji živi na tuđ račun u društvu ne može imati nikakvih prava, on može samo ili primati milostinju ili pljačkati društvo ili pojedince.“

Obrazovanje mora biti sveopšte, obavezno i besplatno, mora se još od detinjstva učiti kako upotrebljavati svoju snagu, zarađivati hleb i biti svestan kao čovek

<sup>1</sup> Isto, *Načela narodne ekonomije*, knj. IV, str. 300.

<sup>2</sup> Isto, *Narodna skupština*, knj. IV, str. 83.

<sup>3</sup> Isto, *Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?*, str. 219.

i građanin.<sup>1</sup> Po njemu, u srpskom narodu sva društvena pitanja nisu raščišćena, ali je srpska omladina sposobna da usvaja nove ideje. Tako je ona 1867. godine prihvatila ideju da „ženskinje u omladini imaju jednaka prava sa muškinjama“. A dotle „o pitanju ženske ravnopravnosti nije se u listovima pisalo“. Širiti nauku isto je što i širiti slobodu, a da „čovek bude slobodan treba dvoje: treba da zna da bude slobodan i da hoće da bude slobodan. Gde jedan od tih uslova nedostaje tu slobode nema“.<sup>2</sup>

Težeći da utiče na oslobođenje žene od potčinjenosti, on uporno propoveda potrebu da se ona obrazuje. U Srbiji su već ranije pripadnici liberalne inteligencije podsticali te ideje, pa je u osnovnim školama bilo sve više ženske dece. Viša ženska škola počela je da daje prve učiteljice obrazovane u Srbiji i prve žene koje su mogle nastaviti školovanje. Svetozar Marković upućuje žene da iskoriste sve mogućnosti školovanja koje im se pružaju u zemlji i u inostranstvu. Zapošljavanje žena koje je za njega od najbitnijeg značaja za njihovu emancipaciju, posmatra ipak u sklopu realne situacije u Srbiji u kojoj je malo i zaposlenih muškaraca i u kojoj je stanovništvo u većini zemljoradničko, pa su njegove preporuke upućene ženama iz relativno malobrojnog građanskog sloja. Pored onih kojima je preporučio da se školovanjem osposobljavaju za zapošljavanje, on se obraća i ženama iz trgovačkih i zanatskih redova – da pomognu svojim muževima u vođenju radnje kako bi se kroz rad mogle oslobađati ponižavajućeg položaja žena koje žive od milostinje svojih muževa i predstavljaju njihovu igračku.<sup>3</sup>

Zamišljajući buduće društvo Svetozar je kao osnov političkog organizovanja uzimao srpsku opštinu a kao osnov novog ekonomskog uređenja uzeo je seosku zajednicu; za njega je to bio primer asocijacije, kojom bi se u srpskom društvu izbegla podela na klase i bezdušna eksploatacija radnika, što se dogodilo u zapadnim zemljama. Smatrao je da je u srpskoj seoskoj zadruzi žena u podeli rada i raspodeli proizvoda, odnosno prihoda bila gotovo izjednačena sa muškarcem, ali je kao i svi mlađi bila potčinjena starešini. Stoga bi nova asocijacija morala biti demokratizovana i oslobođena unutrašnjih patrijarhalnih odnosa.<sup>4</sup>

Nakon kulturnog, ekonomskog i građanskog izjednačavanja žena sledi i njihova politička ravnopravnost. Kao prvi korak u osvajanju tog prava, Svetozar se dosledno zalagao za to da žene u Ujedinjenoj omladini postanu ravnopravne i osveščene članice, pa je kritikovao njene besede i balove na koje se dolazilo više radi zabave nego da bi se čulo što se na besedama raspravlja.

Najzad, Svetozar sugeriše ženama da se same pobrinu za menjanje svog položaja, da same preduzmu korake za svoje oslobođenje, jer se žensko pitanje tiče neposredno žena. „Njih tišti neposredno njihovo potčinjeno ropstvo stanje i ne može se rešiti dotle dok same žene ne shvate svoj položaj i dok svojski ne nastanu da zadobiju svoja čovečanska prava.“<sup>5</sup> Ova sugestija sadrži i misao da bi se žene mogle i posebno organizovati za ostvarenje svojih pojedinih prava, pogotovo ako se u

<sup>1</sup> Isto, *Program*, knj. II, str. 161.

<sup>2</sup> Isto, *Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji*, knj. II, str. 157.

<sup>3</sup> Isto, *Nešto o slobodi*, knj. II, str. 396.

<sup>4</sup> Isto, *Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?*, str. 220.

<sup>5</sup> Isto, *Suvremena radnička načela u odnosu na naš narod*, knj. III, str. 60.

<sup>6</sup> Isto, *Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?*, str. 217 i 219.

obzir uzme pisanje liberalne i socijalističke štampe o primerima udruživanja žena u drugim evropskim zemljama.

Ovako postavljeni neposredni ciljevi emancipacije žena – propagiranje ideja o ženskoj emancipaciji, o osvajanju prava na školovanje i zapošljavanje, demokratizacija odnosa u zadrugama i, posebno, organizovanje žena – bili su prihvatljivi i idejno heterogenoj Ujedinjenoj omladini i strujama koje su u njoj delovale. Razlaz liberala i socijalista, Markovićeve sledbenika u Ujedinjenoj omladini, i kasnije odvajanje radikala od socijalista, u datom vremenu nisu imali težih posledica po žene. Još ranije, u redovima omladine, nedovoljno izdiferencirani pristupi ženskom pitanju i odsustvo radničke klase i radnica, uslovili su da krajem XIX veka u praktičnom radu u osvajanju prava žena između ove tri grupacije nema velike razlike. Kao primarno, svi su oni postavljali pitanje ženskog obrazovanja i širenje ideja o emancipaciji, koje je svako na svoj način pokušavao i da ostvari.

## 6. Omladinska i socijalistička štampa

Pored beseda i tekstova vodećih članova Ujedinjene omladine, omladinska štampa donosila je i druge napise o ženama. Kao nezvanični organ Ujedinjene omladine, od početka pa do prestanka izlazenja – od 1865. do 1870. – *Matica* je gotovo u svakom broju publikovala jedan ili dva izvorna ili prerađena teksta koji su širili opšta znanja o ženama, o vaspitanju, kulturi ponašanja, moralu, etici.

Širenju znanja o ženama i afirmisanju ideje o jednakoj intelektualnoj i društvenoj vrednosti žena i muškaraca služi i pisanje istoričara Ilariona Ruvarca, koji je u *Matici* u nastavcima objavio životopise svih srpskih kneginja, kraljica i carica.<sup>1</sup>

Na stranicama *Maticе* pesnici posvećuju pesme ženi i slave je kao nacionalnu heroinu. Srpska žena je s kolena na koleno prenosila srpske tradicije, i njoj treba zahvaliti za sve ono što je od srpskog duha očuvano (tako su mislili Jovan Grčić Milenko, Laza Kostić, Stevan Petaković i drugi). Sakupljači narodnih pesama objavljuju lirske i junačke pesme u kojima se opeva lepota i smernost žene, bratska i sestrinska ljubav i slične teme.

U prevodu Laze Lazarevića, *Matica* je u nekoliko nastavaka objavila deo romana Černiševskog *Šta da se radi*, koji govori o liku i radu velikog beskompromisnog i uzornog revolucionara Rahmetova.<sup>2</sup>

Ona donosi i vesti o događajima u svetu koji predstavljaju pojedinačna dostignuća u osvajanju ženskih prava i koji žene u Srbiji mogu da podstaknu na akciju. Tako, na primer, 1866. godine, ona obaveštava da u Rusiji jedna devojka iz orenburške gubernije po dozvoli vlade uspešno studira medicinu, uz materijalnu pomoć svojih sunarodnika kozaka koji su poželeti da ih leči lekarka. Srпкиnje se podstiču da pođu njenim putem. *Matica* takođe smatra da je za žene u Vojvodini i Srbiji značajna vest o tome da su na nemačkim železnicama u službu primljene žene; da su Amerikanke, pošto su osvojile pravo da mogu biti lekarka i pravnice, dobile i pravo da mogu biti i sveštenice sa ograničenim pravima, i da nastavljaju da se bore da im se to pravo ne ograničava.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> *Matica*, 1868, br. 16–22.

<sup>2</sup> Isto, 1869, br. 30–33. (Prvi deo romana objavljen je kao posebno izdanje 1872.)

<sup>3</sup> Isto, 1866, br. 10, 26 i 32.

Pisala je i o mladoj Amerikanki, gospođi Miler koja u Njujorku drži govore o ženskoj slobodi i tvrdi da Amerika ne može biti slobodna zemlja sve dok polovina njenog stanovništva živi u ropstvu, i tražila da se donese zakon po kojem i žena može biti predsednica SAD-a. U tekstu je istaknuto da je svi, uključujući i muškarce, rado slušaju, jer je – lepa. Zabeleženo je i to da je u državi Kanzas zakonodavna skupština izabrala Emu Kontin za javnu beležnicu, da je ona već položila zakletvu i da obavlja svoju dužnost.<sup>1</sup>

Naravno, *Matica* je objavila i vest koja je tada odjeknula širom Evrope – da je na Univerzitetu u Cirihi, 1868. godine diplomirala dvadeset petogodišnja Nadežda Suslova, i da je, kao prva žena, proglašena za doktoriku medicine, hirurgije i babičluka. Ona je doktorsku disertaciju napisala na latinskom jeziku, a odbranu je dala na nemačkom. *Matica* donosi govor koji je tom prilikom održao dr Rose, koji je istakao da su po prirodi intelektualno jednako nadareni i muškarci i žene te da je ciriški eksperiment dokazao da i žena može da stiče univerzitetsko obrazovanje.<sup>2</sup> Uz pozitivan komentar, objavljena je i vest da su žene u Petrogradu i Moskvi povele akciju za osnivanje ženskog Univerziteta, kao i vest da je u Rusiji ženama dozvoljeno da posećuju predavanja na medicinskom fakultetu kako bi mogle postati lekarka, i vest o aktivnosti nemačkih žena i pojedinih poslanika u nemačkoj skupštini koji su se zalagali za emancipaciju žena.<sup>3</sup>

Detaljno obaveštavajući javnost o radu Ujedinjene omladine, njenih skupština, skupova, beseda i akcija, *Matica* ne propušta da se osvrne na žensku omladinu. Beleži da je na svim njenim skupovima i poselima prisutan impozantan broj devojaka, da se dešavalo da ih je više nego muškaraca i da na poselima i žene učestvuju u programu.

Prestala je da izlazi 1870. godine. Nasledila je *Mlada Srbadija*, koja je uvela i posebnu rubriku i u njoj pratila napore i rezultate borbe žena za ravnopravnost u pojedinim zemljama. Zabeležila je da je u SAD otvoren koledž za devojke sa klasično-filozofskim i prirodnjačkim odsekom i sa savremenim jezicima, na kojem studije traju četiri godine, a žene dobijaju diplome kao i muškarci. Navedeno je da se devojke u SAD intenzivno bave i politikom, te da je u Londonu, pod uticajem Dž. S. Mila, osnovano žensko društvo za pravo glasa.<sup>4</sup>

Donoseći napise o školovanju i stručnom osposobljavanju ženske dece u raznim zemljama, *Mlada Srbadija* do detalja nabraja šta se u pojedinim školama uči, nastojeći da podstakne slične inicijative i u Srbiji. Ističe i primer londonskog Društva žena, iz čijih je redova osposobljeno više lekarki, apotekarica, frizerki, slikarica, fotografkinja, telegrafistkinja, i drugih, koje su se već zaposlile i uspešno obavljaju rad u svojim zanimanjima.<sup>5</sup>

Prema pisanju *Mlade Srbadije*, u Beču je Društvo žena za žensku privredu otvorilo trgovačku i industrijsku školu na kojoj se uče opšti predmeti, svi trgovački predmeti, francuski jezik, a uz to na školama radi nekoliko tečajeva, kao što su telegrafski ili tečaj za šivenje i vezenje. Za devojke se sve više otvaraju i druge škole na kojima se one osposobljavaju za razne kancelarijske poslove u trgovini i

<sup>1</sup> Isto, 1867, br. 17 i 46.

<sup>2</sup> Isto, 1868, br. 12 i 13.

<sup>3</sup> Isto, 1870, br. 4 i 10.

<sup>4</sup> *Mlada Srbadija*, 1870, br. 1.

<sup>5</sup> Isto, 1872, br. 1.



industriji, kao i za razne „ženske“ zanate.<sup>1</sup> Društvo za oslobođenje žene osnivalo je u Vroclavu večernje škole za mlade devojkice u kojima su se učili predmeti korisni za dom i za privredu. Održavale su se zabave sa predavanjima korisnim za žene. Otvorena je i škola za učiteljice u predškolskim ustanovama, kao i Viša ženska škola, koje su raspolagale i bibliotekom.<sup>2</sup> Gotovo svi ovi napisi završavali su se izraženim željama da se i među Srbima i Srpkinjama započne sa sličnim inicijativama i da konačno i oni počnu otvarati slične škole, što je dalo izvesne rezultate. Tako je, na primer, u Srpskom crkveno-školskom saboru u Karlovcima, književnik i upravnik Tekelijanuma, Stevan Popović pokrenuo pitanje školovanja ženske omladine u učiteljskoj školi. Bez obzira na primedbu da će zajedničko učenje devojaka i mladića dovesti do nereda i nediscipline u školi, književnik i političar Jovan Subotić i drugi podržali su predlog, pa ga je Sabor usvojio.<sup>3</sup>

I u Valjevu se, krajem 1872. godine, raspravljalo o otvaranju Više ženske škole, pa je izabran i odbor građana za osnivanje škole, a opštinska štedionica je počela da prikuplja dobrovoljne priloge za školu. Opština je, takođe, za školu obećala besplatan stan, ogrev, posluhu i novčanu pomoć.

Preštampan je i članak iz *Crnogorca* o Višoj školi na Cetinju, koja odgovara sličnim savremenim školama u Evropi.

*Mlada Srbadija* donela je i članak *O ženskom pitanju* francuske socijalistkinje Andre Leo. Ona u tri nastavka daje pregled feminističkog pokreta u Francuskoj. Žene u Francuskoj revoluciji, 1789. godine, nisu uspele da reše nijedno svoje pitanje, povukle su se, i u opštoj restauraciji nazadnjaštva i zatucanosti, okrenule su se filozofiji i književnosti. Učene žene su se 1830. godine borile za umni napredak, a mešale su se i u socijalne pokrete, ali su nailazile na nerazumevanje i podsmeh. Republikanci su postali konzervativci, te su izražavali otpor prema ženskom pitanju, a tek poneki francuski socijalista ponovo je isticao prava žena, s tim što ni oni u većini nisu bili raspoloženi da ih ženama i priznaju. Dajući nekoliko podataka o akcijama Dž. S. Mila i njegovih sledbenica, o Nemačkoj, Italiji, Švajcarskoj i SAD, ona konstatuje da je suština ženskog pitanja u radničkom pitanju i da se ravnopravnost žene može ostvariti samo na demokratskim osnovama. Navodi i primer da se žene u Francuskoj ustručavaju da pohađaju ženske škole; to čine samo one hrabrije. Razvoj ženskog vaspitanja vodi samostalnosti – i toga se muškarci plaše. Žena je još prosto oruđe ljudske proizvodnje, naslade i uživanja. Smatraju je maloumnom, a ona je prva koja vaspitava decu, i upravo zbog toga ženu valja izvući iz njenog ponižavajućeg društvenog položaja. Da bi to postigla, žena mora imati snažan i radikalni karakter. Priče o njenoj telesnoj slabosti su obična preterivanja, jer ona radi teške poslove: rađa, doji i obavlja kućne poslove. Ona poseduje unutrašnju snagu, za razliku od muške „spoljašnje“ snage. Ako se čovek na osnovu pravde priznaje kao slobodna ličnost, slobodan član društva, obdaren razumom i voljom – onda se to bez sumnje odnosi i na ženu, jer je i ona ljudsko biće.<sup>4</sup>

U skladu sa nacionalno-oslobodilačkim opredeljenjima Ujedinjene omladine, *Mlada Srbadija* prenela je pisanje *Zastave* o junaštvu bokeljskih žena. U jurišu na jednu tvrđavu od trideset i pet poginulih bilo je devet žena. Time su one, kako

<sup>1</sup> Isto, 1872, br. 2.

<sup>2</sup> Isto, br. 16.

<sup>3</sup> Isto, br. 8, 9 i 10.

<sup>4</sup> Isto, 1872, br. 8, 9 i 10.

kaže komentator, za potrebe svog naroda i svog života potpuno ispunile svoj „poziv“. U članku *Iskrena riječ Srpkinjama*, istoričar i arhimandrit Nićifor Dučić poziva Srpkinje da i one rade za oslobođenje svog naroda, da se ugledaju na primere američkih žena u ratu za nezavisnost, kao i na primere srpskih žena u bunama i ustancima. Kritikuje ih što su u vreme borbi u Hercegovini, 1861, i u Crnoj Gori, 1862. godine, ostale potpuno ravnodušne. Nijedna se nije našla da pomogne ili organizuje pomoć ranjenicima, pa su oni pokušavali da pomognu sami sebi. To je Dučić gledao svojim očima, i to ga je i ponukalo da napiše ovaj članak. Nasuprot tome, hvali jednu Hrvaticu koja je osnovala odbor u Zagrebu koji je slao novac i zavoje ranjenicima što su činile i pojedine Srpkinje iz Sremske Kamenice, kao i pojedine Ruskinje i Čehinje.<sup>1</sup>

I *Zastava* Svetozara Miletića u pojedinim dopisima osvrće se na poneke aktivnosti omladine vezane za žene. Tako ona iz Pešte izveštava da je Ilija Vučetić, istaknuti član Ujedinjene omladine, govorio „o položaju ženskinja u društvu čovečanskom“ – temi koja je za srpsko društvo značajna ako ono želi istinske popravke. A iz Pančeva donosi vest da je tamo počeo opis devojaka u članstvo Ujedinjene omladine i da je prikupljen izvestan prilog za njen fond. Dala je istorijat školovanja Ruskinja u Cirihu i preuzela je članak bernskog *Bunda*, koji je ustao u odbranu ruskih studentkinja kada im je carska vlada, zbog navodnog nedoličnog ponašanja, ukazom zabranila dalje školovanje u Cirihu. Zapretila im je, ukoliko se ne vrate u zemlju, zabranom daljeg školovanja i u Rusiji, odnosno zabranom bavljenja zanimanjem za koje su se osposobile. *Bund* je objavio integralni tekst ukaza i ocenio da je on izuzetno konzervativan i reakcionar. Prava istina bila je u tome što su Ruskinje vrlo aktivno radile u ruskom revolucionarnom emigrantskom centru u Cirihu u kojem se formirala i Slovenska revolucionarna stranka i Slovenski revolucionarni odbor, kao i Slavenski i Ruski odbor Internacionale. Komentator *Bunda*, suprotno tvrdnjama sadržanim u ukazu, ističe visoki moral i visoke radne kvalitete ruskih studentkinja. Ciriška vlada zahtevala je od federalne vlade da protestuje i traži povlačenje ukaza jer vređa i ciriški univerzitet.<sup>2</sup>

Tradicije ugašene *Mlade Srbadije* unekoliko nastavlja list *Javor*. On donosi kratke vesti iz ženskog sveta. Tako, na primer, obaveštava: da su na cetinjskoj privatnoj Višoj ženskoj školi održani uspešni ispiti i da će od iduće godine ta škola postati državna; da je umrla pesnikinja Sofija Klara Vujička; da su još 1870. godine dve Engleskinje, mis Mekenzi i mis Irbi u Sarajevu osnovale žensku školu na kojoj predaju srpski učitelji. Inače, odnos lista prema ženama je konzervativan. Žena je stvorena da drži kuću i da čuva zarađeno, a muškarac da radi van kuće. List je orijentisan na donošenje ličnih i porodičnih vesti i na obaveštavanje o humanitarnim aktivnostima žena. Za vreme srpsko-turskog rata, 1876. godine, *Javor* je doneo više vesti o osnivanju ženskih odbora za pomoć srpskoj vojsci i srpskim ranjenicima u Novom Sadu, Somboru, Velikom Bečkereku i Šidu, o njihovoj organizaciji i radu, sa detaljnim uputstvima kako osnivati i organizovati i nove odbore, kako organizovati radionice za izradu odeće, prikupljati pomoć i otpremati je preko Ženskog društva, ili direktno Crvenom krstu u Beograd, ili na Cetinje. Iz ove aktivnosti ponikla je i prva Srpska ženska zadruga u Novom Sadu.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Isto, 1871, br. 1 i 10.

<sup>2</sup> *Zastava*, 1868, br. 13 i 28.

<sup>3</sup> *Javor*, br. 1 (*Javor* je list Zmaja Jove Jovanovića, za zabavu, književnost i nauku izlazio 1862. i zatim 1874–1894).

Krajem veka (1891) *Javor* je u više brojeva doneo imena srpskih spisateljica, za koje kaže da su u većini bile učiteljice i da su umirale mlade. Doneo je i opširan članak o prvoj srpskoj spisateljici Jevstahiji ot Arsić, zatim o pesnikinji Vukosavi Binički, čija je poema prevedena na francuski jezik.<sup>1</sup>

I socijalistička štampa, početkom sedamdesetih godina, donosi više opširnih napisa koji se odnose na ravnopravnost žena. Listovi socijalističke orijentacije često su zabranjivani, prestajali su da izlaze i ponovo se javljali. Ali, i pored svih tih teškoća, žensko pitanje neprekidno zaokuplja pažnju socijalista.

U prvom socijalističkom listu, *Radenik*, objavljena je u više nastavaka rasprava *Nešto o ženskom obrazovanju*. Nepotpisani autor smatra da uzrok ženske patnje, pod dominacijom muškaraca, koji ih tiranišu i kinje, psuju i tuku, proizlazi otud što žene nemaju znanja i nisu obrazovane. One smatraju da je odnos u kojem muž zapoveda, a žena se trudi da ostane lutka – sasvim prirodan. Žena koja obrazovanjem postaje ličnost, sposobna da samostalno zarađuje svoj hleb, odbila bi da bude oruđe muškarca i htela bi da ima sva prava kao i on. Muškarci se toga plaše i zato toware na ženu što je moguće više dužnosti – da bi je ostavili bez obrazovanja i bez prava. „No svega toga mora biti dotle dok se ženskinju zakonom ne osiguraju bar najosnovnija prava. No, i u tom slučaju, one moraju biti toliko svesne svog položaja da brane svoje pravo, i u svim prilikama da ga upotrebe u svoju korist, ne oštetivši druge, i da budu toliko svesne da se mogu odupreti neosnovanim zahtevima muškinja.“ U raspravi se ističu primeri više evropskih zemalja i SAD-a, gde su žene ostvarile pravo na školovanje i na obavljanje određenih zanimanja – nasuprot činjenici da u Srbiji nije ni pokrenuto pitanje njihovog stručnog školovanja. Osim toga, u SAD i u Engleskoj žene, organizovane u posebnim društvima, izražavaju svoje želje, organizuju velike mitinge, na kojima razbijaju ravnodušnost i podstiču kretanje unapred. Na kraju se traži da se u srpskoj skupštini izdejstvuje za žene ista prava na obrazovanje koja imaju i muškarci.<sup>2</sup>

U članku *Upliv ženskinja na napredak znanja* (primedbe P. N. Tkačeva na članak Boklova) iznosi se položaj žene kroz istoriju u raznim zemljama i konstatuje da se položaj žene u pravu, vaspitanju i politici nije mnogo promenio, iako se on u poslednje vreme, pod uticajem novih ekonomskih odnosa, menja. Kritikuje se Boklova jednostranost, jer on samo u svojstvima žene, u njenoj nežnosti i osećajnosti vidi blagotvoran uticaj na progres čovečanstva – potkrepljujući to primerima poznatih ljudi iza kojih su stajale njihove žene. Ne osporavajući te tvrdnje, u članku se ističe da je žena vaspitanjem koje joj se pruža, otuđena od društvenih dela, da se njeno interesovanje ograničava, da se kod nje razvijaju samo smernost, nežnost i krotkost na štetu rasuđivanja, i da upravo takav odnos prema ženi zadržava progres društva. Potrebno je, prema tome, kod žena razvijati osećanja, ali i interes za sva druga pitanja kao i kod muškaraca.<sup>3</sup>

*Novosti ženskog pokreta* je članak u nastavcima, koji sumira postepene, gotovo neprimetne promene u položaju žene po pojedinim zemljama (SAD, Švajcarska, Engleska, Italija, Francuska, Nemačka i Rusija). U tim zemljama žene se pri-

maju na univerzitete, uz ženske škole za opšte obrazovanje osnivaju se i ženske zanatske škole i škole za radnice, održavaju se predavanja za žene, osnivaju se ženska društva i pokreću žene srednjeg i višeg društvenog sloja na raznovrsne korisne aktivnosti.<sup>4</sup>

Iz briselskog radničkog lista *La Liberte* prenet je članak *Žensko pitanje*, u kojem se zastupa stav da se žensko pitanje može rešiti samo preobražajem društva. Radnice ne žele da se udružuju sa ženama iz građanske klase jer one žensko pitanje postavljaju u buržoaskom duhu i uopšteno napadaju muškarce. No, one su spremne da idu sa onim ženama koje uviđaju da se žene moraju boriti za svoju nezavisnost na osnovu svoga rada i koje traže prava za sve žene – jer cilj im je isti – promena društvenih odnosa.<sup>5</sup>

U podužem članku *Pravo na obrazovanje i vaspitanje*, *Radenik* se zalaže za jednako vaspitanje ženske i muške dece.<sup>6</sup>

List je doneo i dva članka o prostituciji kao društvenoj pojavi koja „čuva“ svetinju porodice i zaštićuje žene i kćeri bogataša „od surovog razvrata njihovog sopstvenog staleža“.<sup>7</sup>

Braneći Parisku komunu od napada objavljenih u režimskoj štampi, *Radenik* informiše da je vojni sud osudio Lujzu Mišel na progonstvo, i donosi izvode iz njene neobične odbrane koju „istorija nema često prilike da zabeleži“.<sup>8</sup>

Krajem 1871. i početkom 1872. godine, list u nastavcima objavljuje prvi deo romana N. G. Černiševskog *Šta da se radi*.<sup>9</sup>

Kritički osyrt na školstvo u Srbiji, na kućno vaspitanje dece suština je članka *Obrazovanje i privreda ženskinja u Švedskoj*. U njemu se kritikuje srpska inteligencija koja prosipa zvučne fraze o emancipaciji žena, a u životu radi suprotno. Emancipaciju žene ponegde shvataju kao put kako doći do bolje udaje, a muškarci kako bolju partiju ugrabiti. Predlaže se reformisanje škola po ugledu na Švedsku.<sup>7</sup>

*Javnost*, pokrenuta, kako u uvodniku obaveštava, da bi širila prosvetu i rasprostirala znanje i materijalističku nauku, izlazila je nepunih šest meseci. Za to vreme objavila je dva napisa koja su se odnosila na žene. Opširno je prenela diskusiju u Skupštini o predlogu da se i žene mogu zapošljavati kao telegrafistkinje. Predlog nije prošao, iako ga je više poslanika podržalo.<sup>8</sup>

U članku *Rushkinje u Cirihi* u uvodnom delu podseća se na dva osnovna shvatanja o oslobođenju žena. Po jednom, postojeće građansko društvo, iako nije savršeno, počiva na dobrim osnovama, pa se pod oslobođenjem žena podrazumeva oslobođenje svih žena – i bogatih i siromašnih – od gluposti i predrasuda, te dostupnost ženama svih škola i svih zanimanja. Po drugom, žensko pitanje se ne može odvojiti od pitanja oslobođenja rada. Kada se to pitanje reši biće rešeno i žensko pitanje. A dotle nužno je da žene traže građansku ravnopravnost i pravo na učenje. Zatim se u tom članku daje prikaz delovanja ruskih nihilistkinja, njihove ozbiljno-

<sup>1</sup> Isto, 1871, br. 83 i 84.

<sup>2</sup> Isto, 1872, br. 23.

<sup>3</sup> Isto, 1871, br. 12.

<sup>4</sup> Isto, 1871, br. 77 i 1872, br. 16.

<sup>5</sup> Isto, 1871, br. 84.

<sup>6</sup> Isto, 1871, br. 80–86 i 1872, br. 1–43.

<sup>7</sup> Isto, 1872, br. 28.

<sup>8</sup> *Javnost*, 1873, br. 22.

<sup>1</sup> *Javor*, 1891, br. 6, 17 i 37; 1888, br. 1.

<sup>2</sup> *Radenik*, 1871, br. 16–18. (*Radenik* je prvi socijalistički list na Balkanu, izlazio je 1871. i 1872.)

<sup>3</sup> Isto, 1871, br. 28–31.

sti, skromnosti i predanosti nauci i narodu, prikaz njihovog života u Ruskom domu, kojeg su osnovali sami studenti i studentkinje, i sami ga vodili. Najzad, daje informaciju o ukazu ruske vlade o zabrani studiranja Ruskinjama u Cirihu, i o tome da su se one većinom vratile u Rusiju, gde ih je uhapšeno oko četrdeset.<sup>1</sup>

Osnovni motiv Ujedinjene omladine za široko i sistematično bavljenje emancipacijom žena je njena težnja da se žene – buduće majke – osposobe kao vaspitačice mladog pokoljenja u nacionalnom i patriotskom duhu. To je po njihovim shvaćanjima mogla samo prosvetljena žena, bar delimično oslobođena patrijarhalnih stega. Ideolozi Ujedinjene omladine na ženu su gledali kao na prvu i najvažniju ličnost, koja je po njihovom mišljenju kroz vekove održala srpski duh, a njihovi ideali su bili Kosovka devojka, majka Jugovića, žene srpskih vladara i junaka i druge žene iz narodnih i lirskih i junačkih pesama.

Uz svoju nacionalno-romantičarsku viziju o ujedinjenoj demokratskoj Srbiji, Ujedinjena omladina u srpskoj ženi videla je neizbežni i nezaobilazni faktor u buđenju i negovanju nacionalne svesti, kao i u nacionalnom radu za postizanje ciljeva omladine.

Socijalisti sa svoje strane, zalažući se za preobražaj društva, tj. za novo socijalističko društvo, učili su da se taj preobražaj ne može postići ako u njemu svesno ne učestvuju žene. Uz devizu Ujedinjene omladine koju su prihvatili – da se sloboda i blagostanje društva postižu obrazovanjem i naukom – izneli su na svetlost dana i položaj žene u srpskom patrijarhalnom društvu. Javno su progovorili o tabu temama i založili se da se njihove ideje o ravnopravnosti u obrazovanju, kao i o drugačijim moralnim odnosima u braku i porodici što više prošire.

I jedni i drugi propagirali su novi lik žene: umesto kaćiperke i pomodarke – ozbiljnu i umnu ženu; umesto površne – obrazovanu i razumnu, svesnu svoje uloge; umesto potčinjene ropkinje u patrijarhalnoj porodici – ženu oslobođenu muške tiranije; umesto braka zasnovanog na kupoprodaji – brak iz ljubavi. U njihovim idejama mogu se prepoznati uticaji različitih feminističkih struja, ali su sve one – čak i najblaže u tadašnjoj srpskoj stvarnosti – zvučale vrlo revolucionarno. Činjenica da je nosilac svih tih feminističkih ideja bila organizacija koja je u svoje redove okupila najšire slojeve đačke i studentske omladine, kao i sve liberalne krugove starije i mlade srpske inteligencije u Vojvodini i u Srbiji, kao i socijaliste, doprinela je tome da su ideje o emancipaciji žene prihvaćene i da su se u pogledu školovanja i zapošljavanja žena relativno brzo i realizovale.

<sup>1</sup> Isto, 1874, br. 36–39.

## OBRAZOVANJE ŽENA U SRBIJI U XIX VEKU

### 1. Osnovno obrazovanje ženske dece

U nepismenu Srbiju, tek izašlu iz rata, bede i bolesti, preko Srba koji su dolazili iz drugih krajeva Austro-Ugarske, stigle su i ideje o školovanju ženske dece, koje su počele da se ostvaruju u gotovo nemogućim uslovima. U vreme Prvog srpskog ustanka, što u manastirima, što u pojedinim nahijskim i drugim centrima, radilo je pedesetak osnovnih škola, ali nije zabeleženo da ih pohađaju i ženska deca. Posle Drugog ustanka, škole su postepeno obnavljane, a pretežno svi učitelji u njima bili su iz Vojvodine.

Po dolasku u Srbiju, 1821. godine, Dimitrije Davidović je apelovao da se knez Miloš i Narodni sovjet prihvate osnivanja škola i narodnog prosvetavanja, ali ni njegov apel, kao ni saveti Vuka Karadžića nisu kod kneza Miloša imali mnogo uspeha. Do kraja njegove prve vladavine, pored obnavljanja starih, osnovano je svega desetak novih škola, mada je po sticanju autonomije, 1830. godine, Srbija dobila i pravo da osniva škole. U osnovnim školama 1832. godine bilo je svega 227 đaka, od toga šesnaest učenica (7%), a 1836. godine radile su 62 osnovne škole sa 2.514 đaka, među kojima su i učenice, što je s obzirom na opštu situaciju u Srbiji ipak bilo zadovoljavajuće.

Uticaj prosvetitelja, kojih je osim Dimitrija Davidovića više među prosvetnim radnicima i drugim činovnicima koji dolaze iz Vojvodine, nedvosmisleno je izražen u prvom aktu o osnivanju Početeljstva prosvetljenija (Ministarstva prosvete) iz 1839. godine. Njemu je stavljeno u zadatak da osniva „dobro uređene više i niže škole, radi obučavanja mladeži srpske obojega pola“.

Škole su radile u privatnim neprilagođenim kućama, bez tabli, klupa ili stolica i bez udžbenika. Vukov pravopis bio je zabranjen, a za učenje su služili psaltir i časlovac, sa nekim prigodnim čitankama i nešto malo udžbenika koji su nabavljani iz Vojvodine. Učilo se čitanje, pisanje po diktatu, osnovne računске radnje i nešto malo nemački.

Za načelnika prosvetnog odeljenja u ministarstvu prosvete, 1842. godine, imenovan je dotadašnji profesor na Liceju u Kragujevcu, Jovan Sterija Popović, i sve do 1848. godine on je radio na organizovanju školstva i prosvete u Srbiji. Pristalica prosvetiteljskih ideja, ali ujedno i konzervativan u odnosu na žene, pisao je 1843. godine da nije dovoljno samo to da ženska deca idu u osnovne škole sa dečacima, nego da bi za njih bilo korisno otvarati i devojačke škole sa programom prilagođenim ženskim potrebama. Za vreme njegovog načelnikovanja, 1844. godine, donet je školski zakon koji je postavio osnove školskog sistema – osnovnog, srednjeg i višeg. Po tom zakonu, osnovne škole su na budžetu opštine i traju tri godine. U varo-



šima bi se osnivale posebne škole za žensku decu i za njih bi se donela posebna pravila „s pozorom na opredeljenje ženskog pola“. U osnovnim školama uvedeni su novi predmeti (istorija, geografija i prirodne nauke), ali u praksi je i dalje dominirala religiozna nastava. Đaci su morali obavezno prisustvovati crkvenim obredima, jer: „Nauka hrišćanska jest najznamenitija od sviju predmeta“.<sup>1</sup>

Dve godine kasnije doneta je uredba o ženskim školama – Postanovljenje devojačkih učilišta – prema kojoj su ženska deca, počev od šeste godine, pohađala trirazrednu osnovnu školu. U tim školama svaki razred trajao je dve školske godine, tj. ukupno šest godina. Učenice su pre podne učile, kao i dečaci, gradivo osnovne škole, a posle podne učile su ženski rad. Učiteljice su bile žene, ali samo one koje su imale dobro vladanje i na ispitu pokazale da imaju odgovarajuće znanje.

Osim javnih škola, četrdesetih godina osnivale su se i privatne škole za decu i za odrasle, kao i privatne ženske škole. Tako su Klara i Leopold Špaček, 1846. godine, u Beogradu otvorili privatnu žensku školu. Njihova škola radila je oko deset godina, i pored osnovne nastave davala je i neka druga znanja. U njoj, kao i u drugim privatnim ženskim školama, učio se nemački jezik, lepo pisanje, lepo ponašanje i klavir. One su bile značajne pre svega zato što su nametnule ideju o potrebi da se ženskoj deci pruži obrazovanje više od osnovnog. U jednoj od tih privatnih škola radila je i Marija Milutinović-Punktatorka.

Školovanje ženske dece najpre su prihvatili srpski činovnici i bogati trgovci, s tim što su oni svoju žensku decu slali u inostrane institute, dovodili im privatne učitelje iz Vojvodine i iz drugih krajeva Austro-Ugarske, ili za to angažovali profesore gimnazija i Velike škole. Privatne ženske škole pohađale su devojčice, kako se to govorilo, iz „prvih srpskih kuća“, koje nisu bile u mogućnosti da obezbede školovanje u inostranstvu ili privatne učitelje.

Prva javna ženska osnovna škola osnovana je u Paraćinu 1845. godine, a druga 1846. u Beogradu.<sup>2</sup>

Malobrojna srpska inteligencija gotovo je u celini insistirala na školovanju ženske dece, ali i otpori tom školovanju bili su jaki, i različitog porekla. Vladajuće mišljenje seljačke Srbije bilo je da školovanje seljaku nije potrebno, a u pogledu ženske dece i u širim gradskim slojevima se smatralo da – devojka škola nije potrebna, jer neće biti ni trgovci ni popovi.

Školovanje ženske dece najpre je organizovano u zajedničkim školama za devojčice i za dečake, na osnovu prvog srpskog zakona o školstvu koji je to dopuštao. Međutim, gde god je bilo uslova za osnivanje dve škole, zakon je sugerisao i podvajanje. Pod uticajem raznih pedagoških teorija u kojima je često izražen i konzervativizam prema školovanju ženske dece uopšte, a posebno prema zajedničkom školovanju – 1857. godine, propisano je da se ženska deca u osnovnim školama imaju odvojiti u posebna odeljenja, i to tako da se „ženska deca ne uče u jednoj istoj sobi u kojoj se uče muška, no da i ženska škola ne bude i u jednom istom zdanju, niti u jednoj istoj avliji, gde se škola za mušku decu nalazi, no da ona bude u odvojenom zdanju i u odvojenoj avliji“.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Vladeta Tešić, *Počeci školstva u Srbiji*, u: *Prosveta, obrazovanje i vaspitanje u Srbiji*, Beograd 1971; *Školstvo Srbije 1804–1918, Dokumenti i kazivanja*, Beograd 1980; Srećko Čunković, *Prosveta, obrazovanje i vaspitanje u Srbiji*, Beograd 1971, str. 15–23.

<sup>2</sup> Isto.

<sup>3</sup> J. Pečić, *Prosvetni zbornik zakona i uredba*, Beograd 1897.

Teškoće u kojima su osnovne škole nastajale bile su ogromne: nedostatak učitelja, školskog pribora i udžbenika, nedostatak zgrada i školskog nameštaja, mali broj roditelja na selu koji su se odlučili da svoju decu daju u škole. Stoga je politika razdvajanja škola na muške i ženske usporila ionako spor proces uključivanja ženske dece u škole, naročito u manjim mestima i selima.

Ipak, u oblasti osnovnog obrazovanja, postepeno je prihvaćeno mišljenje da i ženskoj deci treba pružiti jednako osnovno obrazovanje kao i muškoj. Bez obzira na materijalnu oskudicu i nedovoljan broj nastavnika, broj učenica i učenika u osnovnim školama stalno je rastao.

Za vreme vladavine kneza Mihaila Obrenovića donet je novi Zakon o osnovnim školama. Po njemu, školovanje u muškim seoskim školama trajalo je tri, a u varoškim četiri godine. U ženskim osnovnim školama dužina školovanja smanjena je sa šest na pet godina.

U Srbiji je 1863. godine bilo 273 muških osnovnih škola, sa oko 9.350 učenika i nešto učenica, kao i 28 ženskih škola, sa 1.300 učenica, što čini oko 14% od ukupnog broja đaka. Privatnih osnovnih škola u koje su išla deca iz imućnijih slojeva bilo je deset, a od toga je samo jedna bila za mušku decu.<sup>1</sup>

Prema statističkim podacima o nastavi u školskoj 1879/80. godini bilo je 558 muških i 17 ženskih osnovnih škola, sa ukupno 64.464 đaka, a deset godina kasnije bilo je već 936 muških škola, sa 82.509 učenika i 165 ženskih škola, sa 19.999 učenica – oko 20% u odnosu na ukupan broj đaka.

Novim Zakonom o osnovnim školama iz 1882. godine (kada je ministar prosvete bio Stojan Novaković) uvedeno je obavezno šestogodišnje školovanje za svu decu, ali taj zakon je, zbog materijalne oskudice i nedostatka učitelja, veoma sporo sproveden, pa se privremeno (1897. godine) i odustalo od obaveznog šestogodišnjeg školovanja.

Pred Prvi svetski rat radile su 1.262 muške osnovne škole, sa oko 140.000 učenika i 163 ženske osnovne škole, sa 30.000 učenica – oko 17% u odnosu na ukupan broj. No, stvarni broj učenica bio je i nešto veći, jer tamo gde nije bilo uslova za otvaranje posebnih ženskih škola učenice su pohađale muške osnovne škole.

## 2. Viša ženska škola

Reformom školstva, u Srbiji je 17/30. juna 1863. godine, osnovana Viša ženska škola, kao prva trirazredna srednja ženska škola. Dve godine kasnije pretvorena je u četvororazrednu, 1875. u petorazrednu, a 1888. godine u šestorazrednu školu. Početkom šezdesetih godina u Srbiji je bilo nekoliko nižih gimnazija i svega dve

<sup>1</sup> Srbija je, prema popisu zanimanja, 1866. godine imala ukupno 1.226.246 stanovnika i stanovnica. Od toga broja u gradu ih je živelo samo 120.308, ili 9,97%, a na selu 90,03%. U zanimanjima van poljoprivrede radilo je 29.663 muškarca i 20.328 žena. U kućnim zanatima na izradi obuće i odeće najviše je i muškaraca i žena (4.701 muškarac i 4.175 žena), zatim na poslovima prehrane (3.053 muškaraca i 3.313 žena, među kojima su najbrojnije vodeničarke – 2.994). Trgovinom se bavilo 4.099 muškaraca i 3.884 žene. Izvan svoje kuće malo je zaposlenih žena: nadničarki i sluškinja je 2.653, prema 4.861 nadničara i slugu. Pojavilo se nekoliko žena i u drugim zanimanjima: 24 babice, 64 tipografinje i 25 žena u knjigoveznicama. – Državopis Srbije, *Popis ljudstva Srbije po zanimanjima na kraju 1866. godine*, sv. XIII, Beograd 1884.

potpune muške sedmorazredne, a jedno vreme šestorazredne gimnazije u Beogradu i Kragujevcu koje su pripremale đake za studije na Velikoj školi.<sup>1</sup>

U gimnazijama nije bilo učenica, a nije ih bilo ni u realkama koje su počele da se osnivaju 1865. godine.

Viša ženska škola imala je dvojak zadatak: da daje srednju opštu naobrazbu ženskoj deci, ali i da sprema učiteljice za ženske osnovne škole, i ženska odeljenja u mešovitim školama, koja su sve brojnija.

Za direktorku škole, tadašnji ministar prosvete Kosta Cukić i njegov pomoćnik Ljubomir Nenadović, odabrali su devetnaestogodišnju Katarinu Đorđević (kasnije Milovuk), koja je tada verovatno bila jedina žena u Srbiji koja je imala formalno više obrazovanje. Gimnaziju je završila u Rusiji, a zatim je na Univerzitetu u Odesi stekla diplomu nastavnice.

Posle redovnog školovanja učenice koje su se opredelile za poziv učiteljice ostajale su na praksi još jednu godinu. Glavni predmeti u toj školi bili su: hrišćanska nauka, srpski jezik sa literaturom, opšta i srpska istorija, zemljopis, računica, prirodopis, pedagogika sa metodikom, lepo pisanje, ženski rad, igranje, gotovljenje jela sa dijetetikom, a fakultativno jedan jezik, crtanje i muzika. Kasnije su uvedeni predmeti fizika, hemija i domaća tehnologija. Nastavu iz pojedinih predmeta držali su profesori Velike škole, učiteljice i predavačice koje su birane iz redova najboljih učenica same škole, one koje su se „samoradnjom“ ili u praksi, istakle u proširivanju svojih znanja i u pedagoškim sposobnostima, i kao učiteljice postizale dobre rezultate u osnovnim školama.

Posebne udžbenike za tu školu pisali su profesori Velike škole, profesori gimnazije i pojedine nastavnice te škole. Tako je, na primer, Katarina Milovuk napisala udžbenik iz pedagogike i metodike i *Opštu istoriju u kratkom pregledu za ženskinje*; Jovan Đaja, profesor gimnazije, napisao je *Pedagogiju*; Milovan Jovanović, profesor Velike škole, *Hemiju i dijetetiku*; Emilijan Josimović, profesor Velike škole, *Fiziku za ženskinje*; Dragutin Plejel, profesor realke, *Hemiju*; Stojan Novaković, književnik, profesor Velike škole i više puta ministar prosvete, *Mali izvod iz srpske književnosti*.

Ovakva škola osnovana je i u Kragujevcu 1891. godine. Obe Više ženske škole, u Beogradu i Kragujevcu, postale su, 1896, samo škole za opšte obrazovanje devojaka. Školovanje budućih učiteljica obavljalo se u novoosnovanoj trirazrednoj ženskoj učiteljskoj školi u Beogradu. U Učiteljsku žensku školu izdvojila su se odeljenja Više ženske škole u kojima su se pripremale učiteljice. U tu školu, po zakonu su mogle biti primljene učenice koje su završile četiri razreda Više ženske škole ili četiri razreda gimnazije.<sup>2</sup>

U Beogradu je radila i jedna privatna trirazredna srednja škola internatskog tipa, i u njoj se školovalo dvadeset do trideset učenica godišnje.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Velika škola osnovana je takođe 1863. godine. Nastala je iz Liceja (osnovan 1838. u Kragujevcu i preseljen 1841. godine u Beograd), koji je u svoja dva odeljenja – za pravne i za filozofske nauke, i u trećem za prirodno-matematičke (osnovano 1853) – školovao državne činovnike, nastavnike i profesore za gimnazije – nepotpune i potpune.

<sup>2</sup> *Viša ženska škola u Beogradu – pedesetogodišnjica 1863–1913*, Beograd 1913; Godišnji izveštaji Više ženske škole; Stanka Glišićeva, *Moje uspomene*, Beograd 1923.

<sup>3</sup> Prema nepotpunim statističkim podacima, od osnivanja do početka veka, odnosno do osnivanja Više ženske škole u Kragujevcu, Višu žensku školu u Beogradu završilo je oko 1.100 učenica. U istom vremenu iz godine u godinu broj učenica u školi je stalno rastao: 1879/80. školske godine imala je 218, 1889/90. – 585 učenica, a 1891/92. – 670 učenica (u Kragujevcu 55). Školske 1899/1900. godine, posle osnivanja učiteljske škole, obe škole su imale 637 učenica, od toga u školi u Beogradu je bilo 486.

### 3. Ženska deca u gimnazijama

Previranja i krize u političkim odnosima, nazadnjački elementi u vladajućoj hijerarhiji, kolebanja u prosvetnoj politici – zavisno od toga koja se politička stranka našla u vladi – imala je neposredne posledice za školovanje ženske omladine u srednjim školama.

Misao o potrebi višeg obrazovanja ženske dece navela je liberale i pristalice Svetozara Markovića da širim tumačenjem zakona omoguće ženskoj deci školovanje, ne samo u Višoj ženskoj školi nego i u gimnazijama. Među profesorima i direktorima gimnazija, profesorima Velike škole, učiteljima i nastavnicima, kao i među funkcionerima u resoru prosvete, bio je veći broj bivših članova Ujedinjene omladine koji su u omladinskoj, liberalnoj i socijalističkoj štampi zastupali ideje o jednakom školovanju muške i ženske omladine. Oni su i kao roditelji bili zainteresovani da svojoj ženskoj deci pruže više obrazovanje i mogućnost profesionalnog obrazovanja. Od školske 1874/75. godine, sa odobrenjem ili bez odobrenja ministra prosvete, direktori gimnazija počeli su da primaju i žensku decu na školovanje. Prva učenica upisana u potpunu kragujevačku gimnaziju bila je Sofija Taušanović-Đorđević.<sup>1</sup>

Propisi koji su se odnosili na školovanje ženske omladine svedoče o sukobima, različitim shvatanjima i otporima koji su pružani ravnopravnom školovanju ženske omladine sa muškom.

Zakon o Višoj ženskoj školi (koja je 1875. godine postala petorazredna) dopunjen je 1879. godine, pa su učenice koje su želele da postanu učiteljice bile obavezne da obavljaju praksu u vežbaonici škole (četvororazredna osnovna škola) i da polože ispit za učiteljice. Odredbe dopunjenog zakona omogućile su da učenice koje su završile neki razred u gimnaziji ili realci sa najmanje dobrim uspehom mogu preći u naredni razred Više ženske škole, što je potvrdilo praksu nastalu nekoliko godina ranije. Dakle, taj je zakon na posredan način priznao pravo ženskoj deci da se školuje u gimnazijama. Učenice koje su na višu žensku školu dolazile iz gimnazija ili realki bile su obavezne da tokom godine polože ispite koje tamo nisu učile.

Stojan Bošković, jedan od vodećih liberala tog vremena, imenovan za ministra prosvete, pobrinuo se da se ženskoj omladini šire otvore vrata gimnazija. On je svojim raspisom upozorio direktore na postojeću praksu i na pomenuti zakon. U njemu Bošković objašnjava da su roditelji svoju žensku decu „dovodili u obližnje zavode“, jer ih zbog siromaštva nisu mogli slati na Višu žensku školu, a „starešine ovih zavoda, držeći se načela neodbijanja od školskog praga onih koji nauku traže, primali su ih na svoju odgovornost ili po prethodnom pripitu kod ministarstva“... Konstatujući da je to postala gotovo opšta praksa, on upućuje: „ali, moglo bi se dogoditi da koji od starešina školskih ovome i protivno postupi. Da se ne bi ovo pri kojoj školi u napredak dogodilo, ja sam našao za potrebno da pogledom na pomenuti član zakona o Višoj ženskoj školi, naglasiti vam da je sasvim umereno, zakonu i suvremenoj pedagogiji suglasno, potrebi i shvatanju našeg naroda sa svim pogodno da žensku decu po položenom prijemnom ispitu, i sada i u napredak primete u

<sup>1</sup> Miodrag Jugović, *Prva beogradska gimnazija*, Beograd 1939; *Spomenica muške gimnazije u Kragujevcu 1833–1933*, Beograd 1934.

gimnazije do god se, kao što izjavih, ne stvore povoljne prilike u širem razmeru za više obrazovanje ženskinja“.<sup>1</sup>

Tada je učenica bilo već u svim gimnazijama, najviše u kragujevačkoj (20–30 godišnje), gde su one pohađale i više razrede. Pokušaj liberala i socijalista da učenicama obezbede upis u Prvu beogradsku gimnaziju nije uspeo. Kada je u kragujevačkoj gimnaziji bilo više od trideset učenica, 1880. godine, lični i partijski prijatelj ministra prosvete, Alimpija Vasiljevića, direktor Prve beogradske gimnazije, Jovan Đorđević, odobrio je upis Leposavi Bošković, rođaki Jovana Boškovića, tada profesora Velike škole. Uz nju su se upisale još dve učenice. Sledeće godine Svetomir Milosavljević, pristalica i lični prijatelj Svetozara Markovića, njen tadašnji direktor, primio je u Prvu beogradsku gimnaziju šest novih učenica. Ali, već naredne školske 1882/83. godine, novi direktor gimnazije Đura Kozarac, i pored ranije pomenute preporuke ministra prosvete i protivljenja mlađih profesora, odbio je da upisuje nove učenice. Tako sve do osnivanja Prve ženske gimnazije, početkom dvadesetog veka, u Beogradu u postojećim gimnazijama nema učenica.<sup>2</sup>

Da bi se ispunili zahtevi za školovanje ženske omladine, ali i da bi se istovremeno ono zadržalo na nižem nivou i odvojilo od školovanja dečaka, 1886. godine, donet je Zakon o ustanovi devojačke škole. Taj zakon je omogućio osnivanje trogodišnjih devojačkih škola internatskog tipa, čiji je zadatak bio da usavršavaju žensku decu u ženskom radu i da unapređuju znanja koja su one stekle u osnovnoj školi. Koliko je poznato, po ovom zakonu nije osnovana nijedna devojačka škola. Verovatno iz materijalnih razloga, ali i stoga što su ženska deca već uveliko pohađala i gimnazije.

Iste godine školovanje u Višoj ženskoj školi produženo je na šest godina, a 1891. godine u Kragujevcu je osnovna još jedna viša ženska škola.

Pravi udar školovanju ženske omladine naneo je konzervativac Andra Đorđević, ondašnji ministar prosvete, koji je 1894. godine svojim raspisom dezavuisao Stojana Boškovića, i od naredne školske godine, ženskoj deci zabranio upis u gimnazije. Polemišući sa raspisom Stojana Boškovića od pre šesnaest godina, on je izjavio da je školovanje ženske dece u srednjim školama – „nenormalno, nepodesno i neumesno“, da nije „u saglasnošću sa zakonom“, niti se može pravdati „potrebom i shvatanjem našeg naroda“.

„Ova neobična pojava ženske dece u srednjim školama ukoliko je nenormalna u toliko je i nepodobna i neumesna za doba dečijeg uzrasta. Za nju nije bilo oslonca u zakonima srednjih škola, niti se može pravdati 'suglasnošću i suvremenom pedagogijom', a niti 'potrebama i shvatanjem našega naroda' (...) nje nema ni u drugim kulturnim državama, a ako se i nađe kakav slučaj, ograničen je samo na kakvu stručnu školu“. Ipak, Đorđević je raspisom učenicama dopustio da nastave započeto školovanje. Ali u peti razred gimnazije mogle su se upisati samo one učenice koje imaju odličan ili vrlo dobar uspeh i primerno vladanje, i to samo ako su za upis dobile odobrenje ministra prosvete. On se pozvao i na pomenuti zakon o devojačkim školama (koji uopšte nije bio primenjen), smatrajući da one zadovoljavaju potrebe „višeg obrazovanja ženskinja u većim varošima“. I tako je odlučio: „da se od početka nove školske godine ženska deca ne primaju u prvi razred gimnazija i realaka“.<sup>3</sup>

U deset potpunih i četrnaest nižih gimnazija, školske 1891/92. godine upisano je ukupno 5.793 đaka, od toga 713 učenica, ili 12,31%. (U dve potpune i jednoj nepotpunoj gimnaziji u Beogradu nije bilo nijedne učenice.) Osim toga, realku u Užicu pohađale su 44 učenice, dok u realki u Beogradu nije bilo nijedne. U dve više ženske, škole 1891/92. školske godine bilo je 725 učenica – 670 u Beogradu i 55 u Kragujevcu. Nakon zabrane upisa u prvi i peti razred, već 1894. godine, broj učenica u gimnazijama je smanjen, i relativno i apsolutno, pa je od ukupno 5.244 upisanih đaka bila 401 učenica, ili 7,14% u odnosu na ukupan broj upisanih đaka.<sup>1</sup>

U školskoj 1894/95. godini u Šapcu, Požarevcu, Nišu i Pirotu na brzinu su otvorene više ženske škole. Navodno, to je učinjeno na zahtev opština, ali pravi razlog je bilo kanalisanje nezadovoljstva zbog zabrane devojkama da se upisuju u gimnazije. Pošto opštine nisu imale sredstava da ih izdržavaju, nakon godinu-dve ove škole su prestale da rade.

Koristeći odredbe zakona o Ženskoj učiteljskoj školi, u koju su mogle biti primljene učenice koje su završile četiri razreda Više ženske škole ili četiri razreda gimnazije, ministri prosvete Ljubomir Kovačević i Andra Nikolić ublažili su pogubne posledice zabrane školovanja ženskoj deci u gimnazijama. Svojim raspisima iz 1895, 1896. i 1897. godine, oni su devojkama ponovo dozvolili upisivanje, ali samo u niže razrede gimnazija i realki, držeći se zakona.<sup>2</sup>

Režim ipak nije odustajao od svoje namere da školovanje ženske omladine zadrži na samo malo višem nivou od osnovnog, da vaspitava majke i domaćice, sa izuzetkom obrazovanja učiteljica, jer su one bile potrebne za rad u ženskim osnovnim školama.

Ubrzo, 1898. godine, za vreme vladavine narodnjaka, na sceni je ponovo ministar prosvete Andra Đorđević. Tada je izvršena temeljna reorganizacija školskog sistema koja se najnepovoljnije odrazila na školovanje ženske omladine. Po novom Zakonu o narodnim školama iz 1898. godine, školovanje je počinjalo u zabavištima, koja decu od pete do sedme godine pripremaju za osnovnu školu. Osnovne škole su četvororazredne i obavezne su za svu decu od sedam do deset godina, a uvedene su i dvogodišnje produžne škole. Takođe, kao više narodne škole, ustanovljene su građanske škole za mušku decu. Njihov zadatak je bio da prošire znanja učenika stečena u osnovnoj školi i pripreme ih za privredni građanski život, za obavljanje neke profesije. U školama su se predavali isti opšti predmeti s tim što su se u seoskim građanskim školama posebno predavali predmeti iz oblasti poljoprivrede, dok su se u gradskim predavali predmeti iz osnova narodne ekonomije i knjigovodstva. Za žensku decu predviđene su samo devojačke škole, koje su imale zadatak da ih, pored proširenja znanja stečenog u osnovnoj školi, „unaprede u ženskom radu i domaćem gazdinstvu“. Devojke su se, dakle, obrazovale samo za ženski rad i bavljenje domaćinstvom. Školovanje su mogle da nastave samo u dve više ženske škole, u Beogradu i u Kragujevcu, i u Ženskoj učiteljskoj školi u Beogradu, u koju je 1902. godine upisano 99, a 1904. godine 185 učenica.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Zar. R. Popović, *Statistika nastave u Kraljevini Srbiji 1891–1892*, u: Prosvetni glasnik 1896. i 1899, decembarske sveske – Prilog.

<sup>2</sup> Prosvetni glasnik, 1897, str. 444.

<sup>3</sup> Zar. R. Popović, n. d, za 1898/99. školsku godinu, u: Prosvetni glasnik 1903, za 1900/1901. školsku godinu, 1907. za 1902/1903, 1903/1904. školsku godinu, 1908, decembarske sveske – Prilog.

<sup>1</sup> J. Pečić, n. d, Beograd 1897, str. 318–320.

<sup>2</sup> Miodrag Jugović, n. d; *Spomenica muške gimnazije u Kragujevcu*.

<sup>3</sup> Prosvetni glasnik 1894, str. 393–394.

Stručno osposobljavanje za radnička zanimanja ženska deca mogla su od 1879. sticati samo u Ženskoj radničkoj školi, koju je osnovalo i vodilo beogradsko Žensko društvo.

Godine 1898. Zakonom o srednjim školama, gimnazije su postale škole za pripremanje đaka „za slušanje nauke na univerzitetu i drugim visokim školama“, i u tim školama nema mesta za žensku omladinu. Devojkama je izričito zabranjen upis u gimnazije, s tim da su one učenice koje su već upisane školovanje mogle završiti pod određenim uslovima. Pored toga, ovim zakonom uvedene su takse i školarine, pa je školovanje u gimnazijama bilo pristupačno samo deci iz imućnijih slojeva. Tako je u gimnazije 1901/1902. školske godine bilo upisano ukupno 3.537 đaka. Od toga samo 73 učenice (2%) kojima je dozvoljeno da završe započeto školovanje. Tek 1902. godine, izmenama tog zakona, povećan je broj gimnazija u odnosu na 1898. godinu, i bilo je predviđeno osnivanje jedne potpune ženske gimnazije u Beogradu, od ukupno devet potpunih i deset nepotpunih gimnazija.<sup>1</sup>

Devojke su uskoro stekle pravo upisa i školovanja u srednjim potpunim i nepotpunim opšteobrazovnim školama bez obzira da li su one osnivane kao posebne ženske ili kao mešovite škole. Pojavile su se i u novoosnovanoj trgovačkoj akademiji.

#### 4. Studentkinje na Velikoj školi i na Univerzitetu

Iste godine kada je osnovana Viša ženska škola, Licej je prerastao u Veliku školu – „za višu i stručnu izobraženost“, koja je imala tri fakulteta: Filozofski (na kojem su studije trajale tri godine), Pravni i Tehnički fakultet (na kojima su studije trajale četiri godine). Pod određenim uslovima, na Veliku školu, pored onih koji su završili gimnaziju mogli su se upisati vanredni studenti i studentkinje. Tako je i učenicama Više ženske škole omogućeno da se kao vanredne studentkinje upišu na tu školu. Već 1871. godine – osam godina posle osnivanja Više ženske i Velike škole – blagonaklonošću njenih profesora, u školu je, kao vanredna studentkinja primljena Draga Ljočić. Ali studentska sredina, nažalost, još nije bila dozrela da je prihvati, pa je ona na predavanja morala da dolazi u pratnji profesora. Možda zato, a možda i stoga što je htela da studira medicinu, sledeće školske godine ona je otišla u Cirihi i na tamošnjem Univerzitetu se kao redovna studentkinja upisala na studije medicine.

Tek nakon šesnaest godina, 1887. godine na Veliku školu upisale su se dve nove redovne studentkinje: Lepasava Bošković, maturantkinja Prve beogradske gimnazije, i Kruna Dragojlović, koja je maturirala u Rusiji. Primio ih je rektor Velike škole Jovan Bošković, a upis je odobrio Alimpije Vasiljević, ministar prosvete. One su diplomirale 1891. godine i zaposlile se kao nastavnice. Posle njih na Veliku školu kao redovne studentkinje nesmetano se upisuju učenice koje su završile kragujevačku potpunu gimnaziju, učenice Prve beogradske gimnazije, koje su uspele da se upišu i završe tu školu, kao i one devojke koje su po završenoj Višoj ženskoj školi privatno polagale ispite završnih razreda gimnazije sa maturom. Kao vanredne studentkinje upisivale su se devojke koje su završile Višu žensku, a kasnije i Žensku učiteljsku školu.

<sup>1</sup> Isto.

Zabranom upisa devojaka u gimnazije nastala je paradoksalna situacija: na Velikoj školi su se školovale redovne studentkinje sa završenom gimnazijom, dok su u višim gimnazijama ostale samo one učenice kojima je izuzetno dozvoljeno da završe školu koju su započele, a nove nisu mogle da se upišu.

Režim je još jednom pokušao da ženskoj deci i omladini uskrati prava na školovanje koja su već bila ostvarena. Kao ministar prosvete, ponovo je u akciji Andra Đorđević. On je, 1899. godine, od sva tri fakulteta na Velikoj školi tražio da mu odgovore da li je i ubuduće potrebno redovno ili vanredno školovati žensku omladinu, očigledno nameravajući da se devojkama uskrati pravo školovanja na Velikoj školi. Ministar je bio poznat i po tome što je sve svoje političke protivnike – liberalne, radikale i socijaliste – profesore Velike škole, direktore i profesore gimnazija nemilosrdno progonio, premeštao i otpuštao. No, uprkos njegovim represijama, profesori Velike škole odlučno su se suprotstavili, i u tim politički vrlo nepovoljnim vremenima odbranili pravo ženske omladine na visokoškolsko obrazovanje. Sva tri fakulteta su jednodušno i izričito odbila bilo kakvo ograničavanje upisa studentkinja na fakultete Velike škole. U svojim odgovorima jasno i koncizno izrazili su svoje opšte stavove o visokom obrazovanju ženske omladine, posebno o njihovom pravu na ravnopravnost u toj vrsti školovanja. A Filozofski fakultet predložio je i mere za povećanje broja studentkinja.<sup>1</sup>

Studentkinje Velike škole normalno su nastavile da studiraju na Univerzitetu u Beogradu. Sa izuzetkom 1901/02. školske godine – što je bila posledica zabrane školovanja u gimnazijama – njihov broj se iz godine u godinu povećavao.

Političke promene nastale posle 1903. godine – odnosno demokratizacija društva – imale su za posledicu i definitivno potvrđivanje prava ženske i muške omladine na školovanje u školama svih nivoa, uključujući i Univerzitet u koji je 1905. godine prerasla Velika škola.

Do balkanskih ratova, odnosno do Prvog svetskog rata, prema nepotpunim podacima, broj redovnih i vanrednih slušalaca i slušateljki na Velikoj školi, odnosno na Univerzitetu, bio je:

VELIKA ŠKOLA				UNIVERZITET			
godina	ukupno	studentkinje	%	godina	ukupno	studentkinje	%
1892/93.	442	18	4,5	1905/06.	670	88	13,1
1895/96.	465	32	6,9	1907/08.	1.022	110	10,7
1897/98.	444	33	7,6	1912.	1.166	117	10,7
1901/02.	421	22	5,2	1921/22.	5.972	1.193	20
1904/05.	490	47	9,8				<sup>2</sup>

Učenice gimnazija i studentkinje na Velikoj školi svakodnevno su se susretale sa još jednim vidom, ponekad surovog, otpora sredine; izložene su podsmehu,

<sup>1</sup> Paulina Lebl-Albala, *Razvoj univerzitetskog obrazovanja naših žena*, Beograd 1930; Neda Božinović, *Udco Velike škole i Beogradskog Univerziteta u ostvarivanju ravnopravnosti žena u Srbiji*, u: *Ideje i pokreti na Beogradskom Univerzitetu od osnivanja do danas*, knj. II, Beograd 1989.

<sup>2</sup> Isto.

zlobnim ogovaranjima i zluradim komentarima čaršije, nekusnim šalama, lepljenju etiketa u stilu „nije njima do škole već do provoda“. Agresivnost dečaka u gimnazijama i njihova vredanja devojaka često su se završavala svađama i tučama, pa su tako, na primer, učenice kragujevačke gimnazije morale da budu izdvojene u posebna odeljenja i čak u posebnu zgradu. U Prvoj beogradskoj gimnaziji učenica nije bilo dozvoljeno da učestvuju u radu literarne đачke družine *Nada*, a na Velikoj školi nisu mogle biti članice opšteg studentskog udruženja *Pobratimstvo*, ni studentskog hora *Obilić*. Za vreme odmora na Velikoj školi studentkinje su izdvajane u zasebnu sobu, da se po hodnicima ne bi družile sa studentima.<sup>1</sup>

Ali, bez obzira na sve otpore i na razlike u organizaciji i u sadržaju srednje i visokoškolske nastave u pojedinim evropskim zemljama, može se konstatovati da se Srbija pred kraj XIX i početkom XX veka izjednačila sa onim, ne tako brojnim zemljama u kojima su žene ostvarile prava na školovanje. To se dogodilo pre svega zahvaljujući razumevanju i naporima bivših članova Ujedinjene omladine srpske, kao i sledbenika Svetozara Markovića, ali i upornosti devojaka koje su hrabro savladivale sve otpore, često nesvesne svoje pionirske uloge.

Posebним propisom ugarskih vlasti, 1868. godine u Vojvodini je uvedeno obavezno školovanje dece oba pola od šest do dvanaest godina. Nastava se obavljala na srpskom jeziku, a učitelji su se školovali u učiteljskim školama. U učiteljskoj školi u Somboru školovale su se učiteljice. Narodno-crkveni sabor, 1871. godine, prihvatio je predlog književnika i upravnika Tekelijanuma, Stevana Popovića, o osnivanju viših devojačkih škola u Vojvodini i one su 1874. godine osnovane u Pančevu i Novom Sadu, a u Somboru 1875. godine.

Ugarski režim je sve više sužavao prava koja su Srbi imali u Vojvodini. Između ostalog, uveden je mađarski jezik kao obavezan predmet u srpske škole. Privredni, politički i društveni razvoj u Srbiji i naročito razvitak nauke i školstva, kao i sve veći broj univerzitetski obrazovanih ljudi iz Srbije, doprineo je da je Vojvodina postepeno gubila onaj značaj koji je imala za razvitak Srbije početkom i sredinom XIX veka.

## PRVA GENERACIJA SOCIJALISTKINJA U SRBIJI

### 1. Socijalistkinje – prve studentkinje u inostranstvu

Početkom sedamdesetih godina prošlog veka Srbija se još nalazila u vazalnom odnosu prema Turskoj i u sferi uticaja dve velike sile, Rusije i Austro-Ugarske, koje su se otimala o prevlast na Balkanu. Okupljanje, oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda bili su davnašnji ciljevi vodećih političkih krugova u Srbiji, koji su 1875. godine, kada je počeo ustanak u Hercegovini izgledali ostvarivi. Posle dva srpsko-turska rata, 1876. i 1877/78. godine, Berlinskim ugovorom 1878. godine, velike sile priznale su Srbiji potpunu nezavisnost od Turaka i proširenje njene teritorije na toplički, niški, pirotski i vranjski okrug. „Radi obezbeđenja“ Austrija je okupirala Bosnu i Hercegovinu, a dobila je i pravo da vojskom posedne Sandžak. Bojeći se stvaranja velike Bugarske, 1885. godine kralj Milan poveo je srpsko-bugarski rat, koji je uz pomoć Austrije završen bez teritorijalnih promena.

U unutrašnjoj politici kralj Milan Obrenović (1872–1889), kao i njegov sin, kralj Aleksandar (1889–1903), nastojali su da učvrste i osiguraju svoj apsolutistički režim, čime su otežavali uvođenje demokratije i parlamentarizma. Česte promene vlade pa i ustava, policijski teror, progoni političkih neistomišljenika, gušenje štampe, preki sudovi i slične mere – bila su obeležja njihove vladavine. No, bez obzira na to, iako vrlo sporo, uz učesće stranog kapitala, Srbija je ekonomski napredovala. Izgrađene su prve železničke pruge, otvoreno je nekoliko rudnika, osnovano nekoliko industrijskih preduzeća, osnivane su banke i novčani zavodi, unapređena je unutrašnja i spoljna trgovina, a uvećala se i poljoprivredna proizvodnja.

Oslobađajući se tutorstva državnih vlasti, razvijala se umetnost i nauka, a razvojem političke misli i otporom vladajućem sistemu postepeno su se iskristalisali i interesi pojedinih društvenih slojeva, što je dovelo i do formiranja političkih stranaka: liberalne, naprednjačke, radikalne i socijalističke.

Nekoliko mladih devojaka, kod kojih je pod neposrednim uticajem Svetozara Markovića i njegovih sledbenika probuđen interes za politička i društvena zbivanja, početkom sedamdesetih godina otišlo je na studije u Cirihi. To su bile sestre Milica i Anka Ninković iz Novog Sada, Draga Ljočić iz Beograda, Mileva Andrejević i Jelisaveta Marković iz Smedereva. Pored studija, one su učestvovala u radu grupe srpskih socijalista, a družile su se i bile pod uticajem ruskih nihilistkinja, koje su tada bile najbrojnije studentkinje u Cirihi. U prvoj srpskoj stampariji koju su osnovali studenti socijalisti u Cirihi slovoslagačice su bile sestre Ninković, Mileva Andrejević i Jelisaveta Marković.

Kada je ruska vlada donela ukaz o zabrani školovanja ruskim studentima i studentkinjama u Švajcarskoj, i beogradska režimska štampa zahtevala je da se

<sup>1</sup> Miodrag Jugović, n. d.; Jovan Žujović, *Dnevnik*, Beograd 1986; Sonja Bokun Đinić, *Dr Draga Ljočić, neovdašnji život*, u: *Godišnjak/20*, Međuopštinski istorijski arhiv, Šabac.



i Srpkinjama zabrani školovanje u Cirihu, smatrajući ovaj grad „jazbinom krajnje pokvarenosti“, „otrovnim gnezdnom svetskog ološa“. Bački episkop je od Karlovačke patrijaršije zahtevao da se sestrama Ninković, koje su u Švajcarskoj živele sa svojom majkom i bratom – studentom tehnike – zabrani dalje školovanje u Cirihu.

## 2. Rad i sudbina prve generacije socijalistkinja

Sestre Ninković, Milica i Anka, po završetku pedagoških studija, sa majkom su se nastanile u Kragujevcu, gde su nameravale da, na savremenim pedagoškim principima, otvore privatnu višu žensku školu. Njihov zahtev za otvaranje škole, navodno zbog nedostataka u nastavnom programu, najpre je odbijen, ali novi ministar prosvete Stojan Novaković kasnije je odobrio osnivanje škole. O tome da li je škola zaista počela da radi podaci nisu sačuvani. Poznato je, međutim, da je maja 1875. godine sestrama Ninković naredeno da napuste Srbiju. Proterivanje su izbegle tako što su se udale za svoje istomišljenike – Anka za novinara Sretu Anđelkovića, a Milica za političara i novinara Peru Todorovića – i ostale da žive u Kragujevcu. Milica je kao Perina saradnica zatim učestvovala u uređivanju i pisanju za list *Staro oslobođenje*, čije je uredništvo bilo u njihovoj kući, a vodila je i administraciju i ekspediciju lista. Za demonstraciju *Crveno barjače*, 15. februara 1876. godine, Milica i Anka pripremile su crvene zastave.<sup>1</sup>

U srpsko-turskom ratu, 1876. godine Milica Ninković bila je bolničarka na ratištu. Posle rata, krijući se od policije, odvojena od Pere, koji je tada bio u Novom Sadu, preselila se u Beograd gde se izdržavala dajući privatne časove. Pod pritiskom ili pretnjom policije, engleski konzul u Beogradu, kod kojeg se zaposlila, zamolio je da taj posao napusti, pa je otišla u Novi Sad, gde je Peri Todoroviću pomagala u poslovima oko izdavanja lista *Straža*. Tamo je okupila jedan broj devojaka u neformalnu organizaciju koja je imala svoj program rada i redovno održavala sastanke. Uz materijalnu pomoć svojih prijateljica i zauzimanje dr Nadežde Suslove, otišla je u Petrograd na studije medicine, koje je zatim nastavila u Cirihu i Parizu, gde se nastanio njen brat po završetku studija u Cirihu. Uspešno je počela da polaže ispite, ali se bolest, tuberkuloza od koje je obolela još u Petrogradu, pogoršala, pa se vratila u Kragujevac kod svoje sestre Anke, gde je 1881. godine i umrla. Milica Ninković je bila veoma obrazovana, održavala je veze sa vodećim socijalistima i socijalistkinjama drugih zemalja, bavila se prevodjenjem i novinarstvom, ali je svoje članke objavljivala bez potpisa. Govorila je nemački, francuski i ruski, a služila se engleskim i italijanskim. Prevela je Babefa: *Jedna junakinja iz Francuske revolucije*, V. Igoa: *Istorija jednog zločina*, Flerovskog: *Azbuka socijalnih nauka*. Sa srpskog na ruski prevela je delo Svetozara Markovića *Srbija na istoku*, kao i nekoliko njegovih članaka za nemački list *Forverc (Vorwärts)*.

<sup>1</sup> Demonstracije su izbile na velikom zboru koji su zakazali protivnici Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, nadajući se da će smeniti opštinsku upravu koja je bila u rukama Svetozarevih pristalica. Kada je izglasano poverenje opštinskoj upravi, jedan radnik iz Topolivnice razvio je veliku crvenu zastavu na kojoj je pisalo – *Samouprava*. Zastava je uz zvuke Marseljeze u povorci nošena ulicama grada. Zbog učešća u demonstracijama Pera Todorović je osuđen na četiri godine robije, pa je, da bi izbegao zatvor, prebegao u inostranstvo, gde je ostao sve do amnestije, 1880. godine.

Anka Ninković je živela u Beogradu, gde je bila vaspitačica, a izvesno vreme i upraviteljica Doma učenica. Pamti se kao žena u dubokoj crnini, koju je nosila posle smrti svoje kćerke jedinice, što je bio i razlog njenog padanja u misticizam i okultizam. O tome svedoči i njen prevod sa francuskog dela *Psihičke studije (Les études psychiques)*, koje se bavi temama: *Šta biva posle smrti* i *Glasovi s onog sveta*. Umrla je 1923. godine.

Mileva Andrejević i njen suprug Dragoljub Stojiljković, kao i Jelisaveta Marković sa suprugom Milanom Pešićem, po odluci grupe srpskih socijalista u Švajcarskoj vratili su se u Srbiju da bi preko socijalističkih listova širili socijalističke ideje. Oni su u Smederevu izdavali opozicioni list socijalističke orijentacije *Narodna volja* i satirični list *Fenjer*. Jelisaveta, koja je školovana u Rusiji i Švajcarskoj bila je kćerka pukovnika Ilije Markovića, i u štampariju u kojoj su se ovi listovi štampali, uložila je svu svoju očevinu. I Jelisaveta i Mileva su u Smederevu izazivale znatiželju jer su se, po ugledu na ruske nihilistkinje, odevale skromno i jer su nosile muške frizure. *Narodna volja* i *Fenjer* ubrzo su prestali da izlaze pa su se obe preselile u Beograd. Nakon što se razvela od Dragoljuba Stojiljkovića, Mileva se 1880. godine udala za Dimitrija Mitu Cenića i ubrzo umrla. Bavila se prevodjenjem dela I. S. Turgenjeva i A. S. Ostrovskog.

Draga Ljočić studirala je medicinu u Cirihu. Kao studentkinja učestvovala je u srpsko-turskom ratu, 1876. godine; bila je pomoćnica lekara u bolnici teških ranjenika. Studije je završila 1878. godine, kao prva žena-lekarka iz Srbije.

Po završetku studija i dolasku u Beograd, učestvovala je na poselima u domu Lujze i Gavre Vitkovića, na kojima su se još odranije okupljali socijalisti i radikali. Sa njom je na posela dolazila i njena prijateljica Marija Sibold, koja je kao lekarka, 1876. godine, učestvovala u srpsko-turskim ratovima, i po njihovom završetku ostala u Srbiji, gde se bavila privatnom lekarskom praksom. Ta posela ličila su na debatne klubove. Na njima se govorilo i o feminizmu, o ruskim nihilistkinjama – kao pobornicama ženske ravnopravnosti – o sestrama Subotin, Sofiji Bardin, Sofiji Perovskoj i drugima. Govorilo se, takođe, o radu nemačkih i švajcarskih socijalistkinja, a na dva skupa Marija je govorila o *Međunarodnom udruženju ženskinja*, koje je, po njenim navodima, 1872. godine osnovano u Ženevi i čiji je zadatak bio da radi na duhovnom zbližavanju svih žena i na unapređenju njihovog položaja. Čitali su se i članci Augusta Bebela i tekstovi objavljivani u listu *L'avenir des femmes*, koji je izlazio u Ženevi.

Draga se jedva zaposlila zbog toga što je žena, a zbog toga je bila i lošije plaćena od svojih kolega. Nije imala pravo na napredovanje i pravo na penziju. Od rane mladosti vodila je svoju ličnu borbu za priznavanje prava na školovanje, na obavljanje zanimanja za koje se osposobila, za priznanje prava na jednako nagrađivanje i jednako napredovanje sa svojim kolegama, i tu je borbu prenosila i u redove ženskih organizacija. Najveći deo svog radnog veka provela je među beogradskim monopolskim radnicama, a uz to je besplatno lečila učenice Ženske radničke škole, da bi konačno bila i jedna od osnivačica Materinskog udruženja. U okvirima beogradskog Ženskog društva, čim su to političke prilike dozvolile, pokrenula je pitanje ženske ravnopravnosti, ostajući dosledna svojim mladalačkim preokupacijama. Trudila se da poveže ženska društava bez obzira na njihova idejno-politička opredeljenja. Kao lekarka učestvovala je u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ra-

tu. Sticajem okolnosti ona je jedina iz prve generacije socijalistkinja aktivna u radu ženskih društava krajem XIX i početkom XX veka.<sup>1</sup>

### 3. Ilka Marković

Na poselima kod Lujze i Gavre Vitkovića česti gosti su političar i oficir Jevrem Marković, rođeni Svetozarov brat, i njegova žena Jelena-Ilka. Lujza i Ilka, sa trećom sestrom, udatom Mohačanin, iz ugledne su vojvođanske porodice, sve tri su obrazovane i školovane u inostranstvu. Prisustvovala su tim skupovima socijalista i radikala, prihvatale njihove ideje, i aktivno učestvovala u razgovorima koji su se vodili o svim aktuelnim političkim, kulturnim i drugim pitanjima. Režim je sa podozrenjem gledao na ove skupove, i njihovi učesnici i učesnice bili su pod policijskom prismotrom.<sup>2</sup>

Dvor je 1878. godine iskoristio „Topolsku bunu“ (zapravo neuspelu pobunu jednog bataljona) da se obračuna sa nepoćudnim radikalima. Bez ikakvog osnova nekoliko njih je doveo u vezu sa pobunom, među njima i pukovnika Jevrema Markovića, koji se u vreme Drugog srpsko-turskog rata istakao komandovanjem i ličnom hrabrošću i stoga stekao veliku popularnost u narodu. Jevrem je osuđen na smrt i presuda je odmah izvršena, čime se htelo dati do znanja da se opozicija u vojsci neće trpeti.

Ilka se posle Jevremove smrti povukla u samoću, čvrsto rešena da osveti smrt muža. Boravila je u Jagodini, ali je češće dolazila u Beograd, gde se najzad i preselila i iznajmila bedni sobičak u blizini Saborne crkve. Nabavila je pištolj, vezbala rukovanje njime, i svakodnevno odlazila u Sabornu crkvu, čime je postigla da na njeno prisustvo sveštenici i crkvenjaci ne obraćaju pažnju, postala je neka vrste crkvenog inventara. Tako je oktobra 1882. godine, dok se očekivao dolazak kralja Milana, neopaženo ušla u crkvu, sačekala njegov dolazak i pokušala atentat na njega.

Upravo zbog toga skupovi u domu Vitkovića naglo su prestali. Posle atentata uhapšeni su Gavra Vitković, Ilkina sestra Lujza (koja je u zatvoru poludela) i druga sestra, njena prijateljica Lenka Knićanin i nekoliko njenih prijatelja i radikala, koji su bili osumnjičeni za saučesništvo u navodnoj zaveri i za podstrekavanje na ubistvo. Kralj Milan je tražio da Ilki Marković sudi preki sud. Ona je na sudu branila sve pohapšene, i uporno ostajala pri tvrdnji da je atentat sama smislila da bi „muža osvetila, tiranina ubila i zemlju spasila“. Osuđena je na smrt, i pored nagovora, nije htela da traži pomilovanje jer se za svoje delo nije kajala. No, ipak je pomilovana i osuđena na doživotnu robiju. Dvadeset četvrtog maja/6. juna 1883. godine nađena je udavljena u požarevačkom zatvoru. A nešto ranije, u beograd-

skom zatvoru nađena je obešena Lenka Knićanin. Za obe se tvrdilo da su izvršile samoubistvo. Međutim, dr Laza Paču, član lekarske komisije koja je vršila uviđaj, u oba slučaja izdvojio je svoje mišljenje. Zatvorski stražar u beogradskom zatvoru uskoro je poginuo – navodno je njegovom drugu slučajno opalila puška i na mestu ga ubila. Niko nije verovao u te zvanične priče. U svojim kasnijim sukobima kralj Milan i Milutin Garašanin međusobno su jedan drugog optuživali da su naredili ova dva ubistva.<sup>1</sup>

O Ilki, inače, postoji nedovoljno proveren podatak da je, uz sestre Ninković i uz supruga Jevrema Markovića, 1872. u Cirihu učestvovala na sastanku Srpske socijalističke partije, na kojoj je donet i program.<sup>2</sup>

„Timočka buna, koja je izbila oktobra 1883. godine, povodom reorganizacije narodne u stajaću vojsku, uticala je na život Drage Ljočić i Marije Sibold. Marija je osumnjičena da je održavala političke veze između radikalne štampe i ruskog poslanstva, pa je morala da emigrira u Carigrad, gde je bila lekarka u sultanovom haremu. U Srbiju se vratila tek 1903. godine, i kasnije je učestvovala u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu i dobila čin sanitetskog majora.“<sup>3</sup>

Istim povodom, kao mlada lekarka, Draža Ljočić je doživela hapšenje svog supruga Raše Miloševića, člana Glavnog odbora radikalne stranke. Samo nekoliko dana nakon što se porodila, Raša je osuđen na smrt, a zatim pomilovan na zatvorsku kaznu. Nastavila je da radi i da brine o suprugu koji je izdržavao kaznu u požarevačkom zatvoru. Za vreme srpsko-bugarskog rata (1885) bila je jedina lekarka u beogradskim bolnicama.<sup>4</sup>

U novoosnovanoj Narodnoj radikalnoj stranci (1881) su i pristalice Svetozara Markovića, među njima i žene. One su prisustvovala i osnivačkom kongresu, a u njenom statutu bilo je zapisano da: „član Narodne radikalne stranke može biti svaki srpski građanin i građanka koji usvoje program stranke“.<sup>5</sup>

Propagiranje feminizma, kako ga je formulisao Svetozar Marković, nije prestalo. Pre svega, priređivači njegovih sabranih dela nisu propustili da iznova objavljuju njegove članke o ženi, a i u delima drugih autora i u štampi njegove ideje se popularišu, napadaju i brane.

<sup>1</sup> Biografski podaci o prvim socijalistkinjama rasuti su po raznim publikacijama. Najvažnije: Dragoslav Ilić, *Prve žene socijalisti u Srbiji*, Beograd 1956; Pera Todorović, *Nekrolog, Milica Todorović (Ninkovićeve)*, Samouprava, 1881, br. 141; Kosta Milutinović, *Prve srpske socijalistkinje i ruske nihilistkinje*, u: Zbornik istorijskog muzeja, 1979, br. 15–16; Latinka Perović, *Pera Todorović*, Beograd 1983; Poleksija Dimitrijević-Stošić, n. d.; Ljubica Ljotić, *Manoari*, Bograd 1990; Sonja Bokun-Đinić, n. d.; AB, MG– 4116–XLV–524, sećanje Desanke Cvetković.

<sup>2</sup> Poleksija Dimitrijević-Stošić, n. d.

<sup>1</sup> Raša Milošević, *Timočka buna*, Beograd 1924, str. 13–61; Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd 1947, str. 445–488; Milka Grgurova, *Atentatorka Ilka*, Beograd 1911.

<sup>2</sup> Vojo Jeremić, *Svetozareva nepoznata delatnost i spisi*, Beograd 1975, str. 76.

<sup>3</sup> Vera S. Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976, str. 112.

<sup>4</sup> Isto, str. 114.

<sup>5</sup> Jovan Skerlić, n. d., str. 219, 220; Statut Narodne radikalne stranke, 1881.

## ŽENSKA DRUŠTVA

### 1. Prva ženska društva – osnivanje i počeci rada

Prve ženske organizacije javile su se u Vojvodini – 1864. godine u Novom Sadu, a 1873. godine i u Starom Bečeju.

U Beogradu je, kao prvo žensko društvo, osnovano *Jevrejsko žensko društvo*, 1874. godine. Osnovala ga je Ester B. Pinto, koja je nakon udaje stigla u Beograd. Ona je zatekla jevrejske žene nepismene, potpuno zatvorene u kuću, koje se ni među sobom nisu družile. Idući od kuće do kuće, okupila je nekoliko žena i organizovala ih da prikupljaju pomoć za siromašne devojke koje nisu imale sredstava da kupe opremu za udaju, a delile su je gotovo tajno. One su postepeno širile svoje zadatke i, uz podršku jevrejske opštine, započele javnu akciju za školovanje jevrejske ženske dece, u čemu su postigle vrlo ograničen uspeh. Tek kada su osnovale prvu osnovnu jevrejsku žensku školu na Dorćolu – u kojoj je učiteljica bila Regina Jeliševa, prva Jevrejka koja je, 1879. godine, završila Višu žensku školu – pismenost među Jevrejka se počela osetnije širiti.<sup>1</sup>

Na inicijativu Katarine Milovuk, upraviteljice Više ženske škole, 17/30. maja 1875. godine okupilo se nekoliko obrazovanih i materijalno obezbeđenih žena koje su osetile potrebu da se organizovano i javno počnu baviti humanitarim radom. One su za tadašnje vreme imale dovoljno znanja, a nadasve dovoljno hrabrosti pa su, po ugledu na žene u drugim zemljama, osnovale prvo srpsko Žensko društvo.

Od 1835. godine karitativni i humanitarni poslovi spadali su u delokrug rada opština i ministarstva unutrašnjih poslova. Beogradska opština za svoj komunalni program – u koji su spadali prosveta i socijalna pomoć – obrazovala je posebna tela, takozvane deputate, koje su sačinjavali ugledni građani, i iz kojih su iznikli školski dački fondovi, kao i druge aktivnosti za rešavanje socijalnih problema. „Deputacije“ su bile rezervisane za muškarce, koji su se sastajali nedeljom posle liturgije, a ženama je ostajalo da se anonimno, lično i privatno, krišom bave pomaganjem pojedinih siromašnih porodica.

Tek je beogradsko Žensko društvo taj anonimni ženski rad iznelo u javnost, uzimajući za svoje ciljeve: spremanje siromašnih devojaka za valjane žene, negovanje humanih osećanja, i pomaganje sirotih i nevoljnih.<sup>2</sup>

Na dan osnivanja društvo je imalo dvadeset i pet članica, od kojih je devetnaest izabrano u upravu društva. Za prvu predsednicu izabrana je Katarina Milo-

<sup>1</sup> Prvo žensko jevrejsko društvo 1874–1924. Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja, Beograd 1924.

<sup>2</sup> Ljubica Marković, *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*, Beograd 1934; Jelena Lazarević, *Društveni rad i ideje*, u: *Domaćica*, Spomenica, Beograd 1926.

vuk. Članice društva su učiteljice, supruge profesora, činovnika, oficira i trgovaca, tj. žene iz jednog tankog građanskog sloja. One su, kao žene, i od zvaničnih krugova i od Ujedinjene omladine srpske, godinama podsticane i usmeravane da obavljaju njihovu „misiju“, njihovo „poslanje“ – da čuvaju dom i porodicu, vaspitavaju svoju decu, neguju i razvijaju srpski nacionalni duh i da se ugledaju na majku Jugovića i na Kosovku devojku.

U sudbonosnim događajima za vreme Prvog i Drugog srpskog ustanka, žene sa sela – nepismene i neorganizovane – su nevidljive kao društveni i nacionalni činilac, iako u seobama, zbegovima, akcijama odmazde nisu samo trpele nego su i čuvale decu, negovale ranjenike, bolesne i nemoćne. Mada različitih opredeljenja, srpske žene se nacionalno snažno iskazuju u događajima koji su nastupili u bosansko-hercegovačkom ustanku, Prvom i Drugom srpsko-turskom ratu (1876–1877 i 1877–1878) kao i u srpsko-bugarskom ratu, 1885. godine. Taj nacionalni rad ostao je stalna komponenta pokreta žena u Srbiji, i taj element je u jednom patrijarhalnom društvu bio cenjen, što je za žensku društvenu afirmaciju imalo pozitivne ali i ograničene rezultate.

Sticajem okolnosti, prve aktivnosti Ženskog društva, neposredno po njegovom osnivanju, sastojale su se u prikupljanju pomoći u stvarima i novcu za bosansko-hercegovačke ustanike i u organizovanju priredbi u korist Crvenog krsta, koji je osnovan te iste, 1875. godine. Prve članice društva izrađivale su rublje za ustanike, za njihovu decu i ustaničku sirotinju koja je izbegla u Srbiju. Preko Zagreba su organizovale dostavljanje pomoći za ranjene ustanike, a to isto su radile i u vreme srpsko-turskih ratova, s tim što su u Beogradu organizovale i svoju pomoćnu bolnicu u kojoj su dobrovoljno radile članice društva. Ako to nije imao ko da učini organizovale su i parastose poginulim i umrlim. U ove aktivnosti društva pojedinačno su se uključivale i žene iz Vojvodine.

Žensko društvo imalo je oko petnaest podružnica u unutrašnjosti – gotovo u svim većim gradovima. Podružnice su se na početku svoga rada bavile otklanjanjem posledica rata. Na primer, kruševačka podružnica je u Ribarskoj banji podigla kuću za siromašne vojnike, a u više podružnica članice društva – u posebno organizovanim krojačkim radionicama – 1877. i 1878, šile su odeću za sirotinju i na drugi način pomagale porodice i decu poginulih vojnika.

Po završetku ratova humanitarna aktivnost društva ogledala se u stalnom ili povremenom pomaganju siromašne dece, i ženske i muške, koja su se školovala u Beogradu, u Višoj ženskoj školi, gimnazijama, pa i u osnovnim školama u unutrašnjosti. Društvo je deci obezbeđivalo stanove, odeću, obuću, ishranu i besplatno lečenje. Godišnje je pomagalo između petnaestoro i dvadesetoro dece.

### 2. Žensko društvo – škole i ustanove

Žensko društvo se prihvatilo još jednog pionirskog posla koji nije dovoljno vrednovan, retko čak ni zabeležen, kao što, uostalom, nije vrednovana nijedna druga početna aktivnost ovog i drugih ženskih društava, iako je rad ženskih društava nadomeštao nedostatak odgovarajućih javnih institucija u prosveti i u socijalnom staranju. Žene su inicijatorke i izvršiteljice ovih, za tadašnje vreme izuzetno značajnih aktivnosti, i to uglavnom na dobrovoljnoj osnovi. Tako je Žensko društvo



12/25. decembra 1879. godine otvorilo školu za odrasle devojčice – prvu Radeničku žensku školu. U njoj se učilo krojenje, šivenje i vez. Služila je za osposobljavanje devojaka za samostalno obavljanje odgovarajućih zanata, kao i za njihovo osposobljavanje za rad u kući. Do balkanskih ratova školu je završilo nešto više od 1.000 učenica. Inače, to je bila jedina ženska radnička škola, sve do 1907. godine, kada je u Pirotu opet podružnica Ženskog društva osnovala Žensku ćilimarsku školu. Uparedo sa školom osnovan je i Pazar, gde su se prodavale rukotvorine učenica škole, kao i rukotvorine žena iz okoline Beograda. Njihovi proizvodi bili su poznati po kvalitetu, pa su ubrzo našli kupce među strankinjama i u diplomatskom koru. Sa ovim rukotvorinama Društvo je 1886. priredilo izložbu u Beču, a 1889. godine je prvi put učestvovalo na Svetskoj izložbi u Parizu. I kasnije u toku svog rada Društvo je učestvovalo na više izložbi u raznim inostranim zemljama.

Kada je, 1885. godine, počeo srpsko-bugarski rat, Žensko društvo – koje tada ima već 460 članica – ponovo se angažovalo u prikupljanju pomoći za bolnice, za siromašne vojnike i za decu poginulih. U svojoj radionici – koju im je u Dvoru opremila kraljica Natalija, i sama im se u radu pridružila – članice Društva su šile odeću za Crveni krst. A osim odeće izrađivale su zavoje za poljske i rezervne bolnice, i čijale su staru pamučnu odeću da bi time zamenile vatu; takođe su i kao dobrovoljne bolničarke radile u beogradskim bolnicama. U ovaj rad uključila se i Dobrotvorna zadruga Srpkinja Novosatkinja, osnovana 1880. godine, kao i druge ženske zadruge koje su u Vojvodini osnovane 1885. godine. Saradnja sa ženskim društvima u Vojvodini, koliko su to prilike dozvoljavale, nastavljena je i posle rata.

Društvo je 1887. godine osnovalo i svoju biblioteku u kojoj je bilo oko 400 knjiga.

Crveni krst je 1893. godine organizovao prvu školu za nudilje i dobrovoljne bolničarke. Zalaganjem Ženskog društva i u njegovoj organizaciji, u školu za nudilje prijavilo se deset, a u školu za bolničarke šest devojaka. I to predstavlja novu aktivnost Ženskog društva u osposobljavanju žena za profesionalni rad.

Dr Laza Lazarević, lekar i književnik, koji je sa Dragom Ljočić besplatno lečio učenice Ženske radeničke škole i decu koje je društvo pomagalo, predložio je da društvo svoj rad proširi i na sela, tako što bi u njima organizovalo predavanja o nezi dece i higijeni u kući. Taj rad se odvijao preko pojedinih podružnica.

Na podstrek ministra privrede Sime Lozanića, 1899. godine, Žensko društvo je osnovalo *Đačku trpezu*. A već poznati ministar prosvete Andra Đorđević, imenovao je odbor trpeze koji je bio sastavljen od trideset gospođa i četiri profesora, dok je kralj Aleksandar Obrenović postao njen pokrovitelj. To je bila prva javna studentska trpeza – menza u kojoj su se hranili đaci iz gimnazija i studenti Velike škole.

Društvo je 1900. godine osnovalo i prvi Dom starica u Beogradu, koji je najpre imao deset postelja, a kasnije je proširen i preseljen u drugu pogodniju zgradu.

Krajem veka Žensko društvo je imalo šesnaest podružnica i 536 članica.

U to vreme, pa sve do Drugog svetskog rata, bilo je uobičajeno da se za pokrovitelj(ic)e raznih društava uzimaju visoke ličnosti, koje su bile i najizdašniji donatori. Tako je pokroviteljica Ženskog društva najpre bila kraljica Natalija, koja je to ostala i posle njenog razvoda sa kraljem Milanom, sve dok nova kraljica, Draga Mašin, nije preuzela pokroviteljstvo. Tada je i Ženska radnička škola dobila ime kraljice Drage, koje je 1903. godine izbrisano. Pokroviteljica Ženskog društva te

godine postala je princeza Jelena. Zabeleženo je, inače, da je društvo u sporovima između kralja Milana i kraljice Natalije podržavalo kraljicu i da se nije priključilo napadima na atentatorku Ilku Marković.

Za svoj rad i zasluge u ratovima, članice Društva su odlikovane sa 122 srebrne i trideset i dve zlatne medalje. Crveni krst je svojim odličijima nagradio četiri članice društva. Društvo je obavezno pozivano na javne manifestacije koje su priređivale druge organizacije ili državni organi, a predstavnici mnogih drugih organizacija prisustvovali su priredbama društva koje je ono organizovalo uglavnom radi prikupljanja dobrovoljnih priloga, naročito za Žensku radeničku školu.<sup>1</sup>

Žensko društvo je, dakle, u periodu od svog osnivanja pa sve do Prvog svetskog rata, svojom delatnošću nadomeštalo rad državnih organa koji ili nisu mogli ili nisu imali razumevanja za stvaranje institucija za stručno osposobljavanje ženske omladine, za prosvetivavanje, za zbrinjavanje ranjenika i invalida, siromašne dece, za pomaganje siromašnih i starih. U Društvu su bile najaktivnije žene koje su završile Višu žensku školu; direktorke te škole, Katarina Milovuk i Persida Pinterović jedno vreme bile su i predsednice Društva. Iz ovog društva ponikle su žene koje su, krajem XIX i početkom XX veka, osnivale i druga socijalno-humanitarna društva, ili su bile aktivne i u drugim prosvetnim i profesionalnim društvima. Po svojoj delatnosti društvo je u to vreme nezaobilazan faktor u društvenom životu Srbije. Uoči balkanskih ratova društvo ima oko 440 članica i 39 podružnica u unutrašnjosti.

### 3. Osnivanje novih ženskih društava

Sa zadatkom da radi na zbližavanju Srpkinja i Jevrejki, na zajedničkom humanitarnom radu, 1895. godine osnovano je Srpsko-jevrejsko društvo, dok se jedna grupa žena, izrazito nacionalno orijentisanih i pod uticajem crkve, opredelila da preko svoje organizacije *Kneginja Ljubica* i preko svojih opunomoćenika, tajno pruža materijalnu i moralnu pomoć prosvetnim ustanovama, srpskim crkvama i sveštenstvu u krajevima pod tuđinskom vlašću u Makedoniji. Društvo je materijalno pomoglo preko dvesta crkava. Prva predsednica ove organizacije bila je Milka Vučević, nastavnica Više ženske škole.<sup>2</sup>

Kao odgovor na represalije i zločine turske vlasti u današnjim krajevima Makedonije koji su bili pod njihovom vlašću, 1903. godine, na inicijativu slikarke Nadežde Petrović, osnovano je *Kolo srpskih sestara* (KSS). Društvo je pomagalo srpske dobrovoljačke i komitske čete u Makedoniji, postradalo stanovništvo i decu koja su u borbama ili akcijama odmazde ostajala bez roditelja. Vrlo brzo je osnovalo svoje pododbore u svim gradovima i varošima u Srbiji, a posle 1912, i u nekim gradovima Makedonije i Kosova. U pododborima u unutrašnjosti po pravilu su zastupljene supruge sreskih načelnika, predsednika opština, sreskih lekara i drugih funkcionera u srezu i opštini, direktora škola, uglednih trgovaca, zatim nastavnice i učiteljice, bivše učenice Više ženske škole. Aktivniji pododbori su ospivali domaći-

<sup>1</sup> Izveštaj o pedesetogodišnjem radu Ženskog društva, u: *Domaćica*, Spomenica, Beograd 1926; *Domaćica* 1879–1914.

<sup>2</sup> *Almanah humanih društava*, Beograd 1940.

čke i radničke škole za žensku decu i organizovali tečajeve za dobrovoljne bolničarke. Prva predsednica KSS bila je Savka Subotić, istaknuta feministkinja u Vojvodini i u Srbiji, krajem XIX i početkom XX veka. Kolo srpskih sestara izdavalo je svoj kalendar *Vardar*, koji je izlazio svake godine u tiražu od deset do trideset hiljada primeraka.<sup>1</sup>

Na inicijativu dr Jovana Jovanovića, ginekologa, i dr Drage Ljočić, 1904. godine, osnovano je *Materinsko udruženje*. Cilj Udruženja bio je da se brine za napuštenu decu. Od jednog dela javnosti osnivanje Udruženja dočekano je sa neskrivenim otporom i odbojnošću. Optuženo je da propoveda nemoral, pošto su njegove štićenice i štićenici uglavnom vanbračna deca. No, njegove članice to nije obeshrabrilo, pa su uporno – protiv struje – uspele da podignu i dom od dobrovoljnih priloga. Prva predsednica ovog udruženja bila je Sara Karamarković, žena koja je bila aktivna u gotovo svim postojećim ženskim društvima i njihova velika dobrotvorka. Ona je svu svoju imovinu zaveštala dobrovoljnim društvima.

*Udruženje i Dom učenica srednjih škola* osnovani su 1905. godine, na inicijativu Darinke Nikolić, nastavnice Više ženske škole, koja je sve do 1925. godine bila predsednica Udruženja. U osnivanju je učestvovao ceo kolegij Više ženske škole i krug „beogradskih gospođa“ iz drugih humanitarnih društava.

Udruženje je za Dom najpre kupilo jednu zgradu, a zatim je na susednom placu sazidalo novi Dom koji postoji i danas, u ulici Proleterskih brigada broj 8. U Domu je radila privatna šestorazredna gimnazija, a u staroj zgradi fabrika čarapa, koju je Dom osnovao, i u kojoj su siromašne učenice četiri godine učile trikotажni zanat.

Studentkinje Univerziteta u Beogradu pokušale su krajem 1906. godine da osnuju *Udruženje srpskih studentkinja*. Održale su zbor studentkinja, izabrale za sekretarku Milevu Lazović, i donele pravila po kojima bi zadatak udruženja, između ostalih, bio i proučavanje ženskog pitanja. Pravila su podnele na odobrenje univerzitetskim vlastima. Nakon nekoliko dana Mileva Lazović je zahtev za odobrenje rada Udruženju navodno povukla. Verovatnije je da su joj to sugerisale univerzitetske vlasti, jer je navedeni zadatak izlazio iz okvira tadašnje Uredbe univerziteta, a nije bilo uobičajeno da se studentkinje organizuju ni u okviru drugih studentskih udruženja.<sup>2</sup>

## MEĐUNARODNE ŽENSKKE ORGANIZACIJE I SRPSKI NARODNI ŽENSKI SAVEZ

### 1. *Mirovni pokreti i žene*

Od samog osnivanja Međunarodni ženski savez kao jedan od svojih zadataka isticao je borbu za mir i za međunarodnu saradnju, i stoga se povezivao sa međunarodnim mirovnim pokretima.

Dve žene, Berta fon Sutner i Roza Luksemburg – prva aristokratkinja, a druga revolucionarka – simbolično su obeležile dve glavne struje u mirovnom pokretu: pacifističku i revolucionarnu.

Austrijska književnica, baronica Berta fon Sutner doživela je tri velika rata – austrijsko-italijanski, 1859, austro-pruski, 1866, i francusko-pruski, 1870. godine. U njima je izgubila supruga i više svojih srodnika i prijatelja. Sa iskrenim saosećanjima za sve lične tragedije i gubitke u ratu, ona je 1889. godine napisala roman *Dole oružje* – prvi antiratni, pacifistički roman, „mali žižak“ iz kojeg je u toku i posle Prvog svetskog rata potekla bogata antiratna literatura. Njen roman, koji je odmah preveden na nekoliko jezika, imao je veliki uticaj na njene savremenice i savremenike, a kasnije je naročito uticao na generaciju koja je učestvovala u Prvom svetskom ratu. Više nego mnoge mirovne rezolucije i rasprave u kojima je Berta fon Sutner učestvovala kao članica Međunarodnog biroa za mir, njen je roman pokolebao do tada rašireno i vladajuće shvatanje – da se međunarodne nesuglasice i sukobi mogu rešavati samo ratom. Za svoj rad u mirovnom pokretu, 1905. godine, ona je dobila Nobelovu nagradu za mir.<sup>1</sup>

Roman *Dole oružje* kod nas je, 1900. godine, prevela Katarina Milovuk, koja je nekoliko godina kasnije postala predsednica Srpskog narodnog ženskog saveza.

Roza Luksemburg, naučnica i revolucionarka, borila se za što šire učešće radnika i radnica u revolucionarnoj borbi, za miroljubivi međunarodni socijalisti-

<sup>1</sup> Paulina Lebl-Albala, *Dole oružje – Berta Sutner – velika pobornica za mir*, u: *Žena danas*, 1938, br. 14 (Reprint izdanje, Beograd 1966).

Prve mirovne organizacije javile su se 1816. u Velikoj Britaniji, 1828. u SAD i u Francuskoj 1846. Kasnije su se pacifistička društva osnivala i u drugim zemljama. Kao centralni organ svih mirovnih društava osnovan je, 1891. godine, Međunarodni biro za mir (Bureau international de la Paix), sa sedištem u Bernu. Okupljao je oko 200 mirovnih društava u kojima su naročito bile aktivne žene. U mirovnim društvima članstvo je u većini, a u nekim i potpuno, bilo žensko. U mnogim ženskim društvima akcije za mir bile su njihove najznačajnije aktivnosti. Berta fon Sutner, jedno vreme sekretarica Alfreda Nobela, osnovala je u Austriji *Društvo prijatelja mira*, a u Međunarodnom birou za mir obavljala je odgovorne dužnosti. Umrla je pred početak Prvog svetskog rata.

<sup>1</sup> Isto; Kalendar *Vardar*.

<sup>2</sup> *Almanah ženskih društava*; Jelena Lazarević, *Darinka Nikolić, osnivač i tvorac Doma učenica srednjih škola*, Beograd; AS, Univerzitet 6702-V-136/906 i Registar 1906-6116.

čki pokret, protiv šovinističkih opredeljenja u socijalističkom pokretu uoči i za vreme Prvog svetskog rata. Krhka i suptilna, sa žarom nepokolebljive revolucionarke, usred Nemačke oštro je osuđivala nemačku socijaldemokratiju zbog glasanja za ratne kredite i posvetila se protivratnim aktivnostima, pozivajući potlačene na obe zaraćene strane da solidarno ustanu protiv uzroka rata, za mir u svetu. Hapšena je više puta, a po završetku rata učestvovala je u revolucionarnim događajima u Nemačkoj. Mučki su je ubili nemački militaristi.<sup>1</sup>

U Vašingtonu je, 1888. godine, osnovan *Međunarodni ženski savez* (International Council of Women – ICW). Osnivačkoj skupštini prisustvovalo je 66 Amerikanki i osam žena iz Evrope, a već sledeće godine, drugoj skupštini prisustvovalo je oko 5.000 žena, koje su predstavljale jedanaest nacionalnih udruženja sa 600.000 članica. Savez je prihvatio ideje koje je na početku veka izrazila Flora Tristan, a koje je na osnivačkom kongresu ponovila Avril d' Sen-Kroa: „Emancipacija žena nije samo u njihovom interesu, već i u interesu čitavog čovečanstva. Emancipacija žena biće istovremeno i emancipacija muškaraca”.

Savez je na dnevni red postavio sve zahteve koje su žene isticale tokom XIX veka: mir, humanitarne aktivnosti, obrazovanje žena, njihovo zapošljavanje, aktivnost žena u socijalnim i političkim pokretima, reformisanje zatvora, bolnica, rad u misijama, i sl. Vrlo široki program ove „ženske internacionale“, kako kaže Andre Mišel, mogao bi se kratko izraziti: „Sve što je ljudsko feminizmu nije strano“.<sup>2</sup>

Kao odgovor na osnivanje raznih komiteta protiv ženskog prava glasa u Engleskoj i SAD, 1904. godine, u Engleskoj je osnovana Međunarodna alijansa za žensko pravo glasa (The International Women Suffrage Alliance – IAW). U zemljama Zapadne Evrope IAW je imala svoje sekcije, koje su propagirale žensko pravo glasa. U Engleskoj se za to pravo takođe borila i Ženska socijalna i politička unija (The Women Social and Political Union), koju je osnovala Emelin Pankherst sa svojim kćerima. Unija se u toj borbi služila ekstremističkom taktikom i metodama: podmetanjem požara, bombama, razbijanjem raznih skupova, štrajkovima glađu i slično.<sup>3</sup>

Međunarodni ženski savez, ICW, u periodu do Prvog svetskog rata, postavljao je mnoga pitanja koja su se odnosila na ekonomska, porodična i politička prava žena. Uticao je na organizovanje žena u pojedinim zemljama i na njihovo udruživanje u nacionalne saveze, koje je primao u članstvo i smatrao ih svojim sekcijama. Kada je počeo Prvi svetski rat, ICW u prvi plan svoje delatnosti stavio je borbu za mir, pa je formirao Odbor za mirovne i međunarodne odnose (Peace and International Relations), koji je zahtevao osnivanje međunarodne organizacije za vraćanje miru. Uprkos svojim vladama, članice ICW iz Nemačke, Austro-Ugarske, Italije i Engleske, 1915. godine, organizovale su u Hagu konferenciju za mir, na kojoj su razgovarale o potrebi zaključenja mira i o međusobnoj pomoći. Uputile su svoje predstavnice u SAD, Holandiju, Veliku Britaniju, Nemačku i Austro-Ugarsku da bi „u ime sveta žena predstavile svoj apel u korist mira“.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> M. Jedna nezaboravna žena, u *Žena danas*, 1940, br. 27; Ervin Šinko, *O Rozi Luxemburg*, u: Rosa Luxemburg, *Pisma iz zatvora*, Zagreb 1951.

<sup>2</sup> Andrée Michel, n. d, str. 76 i 77.

<sup>3</sup> Isto, str. 80 i 81.

<sup>4</sup> Isto, str. 82.

## 2. Međunarodne ženske organizacije i osnivanje Srpskog ženskog saveza

Beogradsko Žensko društvo odigralo je pozitivnu ulogu u prosvetivanju i u školovanju žena u Srbiji, kao i u razvoju humanitarnih delatnosti. Za vreme kraja Milana, a kasnije i Aleksandra, nije bilo uslova za neki drugačiji rad. Svaka slobodnija misao je gušena, a članice postojećih društava bile su ograničene i shvatanjima svoje sredine i svojim socijalnim položajem. Većina njih je pripadala tankom sloju supruga ili kćeri uglednih članova društva, visokih vladinih činovnika, trgovaca, industrijalaca, i sl. Mnoge od njih još uvek su svoj ugled zasnivale ne na svojim vlastitim vrednostima, nego na ugledu koji su u društvu imali njihovi muževi ili očevi. Humanitarni rad, pomoć siromašnima, rad na opštem i profesionalnom stručnom osposobljavanju siromašne ženske omladine – kako bi sebi mogla obezbediti egzistenciju – kao i nacionalni rad, bile su osnovne delatnosti ove generacije žena. Samozadovoljstvo svojom ulogom, postignutim rezultatima koje su imale u nacionalnom radu i prosvetivanju, pohvale i odlikovanja koja su za svoj rad dobijale, uvažavanje koje im se iskazivalo – sve je to uticalo da one ne traže nove puteve ženske aktivnosti i potvrđivanja žena. Dom, porodica i vaspitanje dece – osnovna su briga i većine obrazovanih srpskih žena toga vremena. Žena nije *individua* – ličnost – ona je *potčinjena*. I tako treba da ostane. Samo u okviru tog položaja srpske žene su tražile prostor za svoje delovanje.

Veze sa zaposlenim ženama, kojih početkom XX veka ima sve više, nisu za ovaj krug žena od interesa. Za stanje duhova karakterističan je jedan događaj iz 1895/96. godine. Kosara Cvetković, nastavnica Više ženske škole, uključila se u jednu tadašnju zabavu – *Međunarodnu prepisku*. Maja 1895, dobila je pismo Međunarodnog ženskog saveza u kojem joj se nudi da radi na tome da u njenoj zemlji žene osnuju nacionalni ženski savez, kako bi se on mogao učlaniti u Međunarodni ženski savez. Ali ona nije znala šta da uradi sa tim pozivom, jer u Srbiji prilike nisu bile povoljne, pa je pismo poslala u Novi Sad, Arkadiju Varađaninu, koji je uređivao *Ženski svet*, da ga objavi, ne bi li se tako našao neko ko bi to pitanje pokrenuo. No, on ovo pismo nije objavio, jer je smatrao da poziv za osnivanje nacionalnog saveza žena koji bi usvojio program Međunarodnog ženskog saveza neće biti povoljno primljen. I, nažalost, bio je u pravu.<sup>1</sup>

Početkom veka osnovana su još četiri ženska udruženja, od kojih su se dva izrazito bavila radom na nacionalnom planu. U Ženskom društvu je tek 1906. godine jedna nova generacija obrazovanih žena uspostavila prve lične kontakte sa predstavnicama Međunarodnog ženskog saveza i pokrenula pitanje udruživanja postojećih ženskih organizacija u nacionalni savez, što je tada bila pretpostavka za učlanjivanje u međunarodne organizacije. Ali, više članica Ženskog društva prema toj ideji se odnosilo apatično – kako one najnaprednije, tako i one najzaostalije – nisu imale ni toliko interesa da saznaju nešto više o tome šta bi taj savez radio. Druge su tu ideju žestoko napadale, a treće su smatrale da je ona preuranjena. Tek kada je najavljen dolazak u Beograd nemačke feministkinje Ketii Širmaher, doktorke filozofije, radi osnivanja ženskog saveza za pravo glasa, predstavnice humanitarnih

<sup>1</sup> Jelena Lazarević, *Srpski narodni ženski savez i Međunarodni ženski savez*, u: *Domaćica*, 1906, br. 12; *Zapisnici sa sednica SNŽS*, u: *Domaćica*, 1910, br. 1; *Izveštaji o radu*, u: *Domaćica*, 1911, br. 12.

društava rešile su da, pre njenog dolaska, osnuju Srpski narodni ženski savez (SNŽS). Savez je osnovan 5/18. oktobra 1906. godine, i njega su činili: Beogradsko žensko društvo, Kragujevačko žensko društvo, Kolo srpskih sestara, Društvo *Kneginja Ljubica*, Srpsko-jevrejsko žensko društvo i Materinsko udruženje. Ketii Širmaher je 22. oktobra/4. novembra 1906. na beogradskom Univerzitetu održala veoma zanimljivo predavanje, ali ona nijednu ženu nije pridobila za feminističke ideje. Starije žene te ideje nisu prihvatale, a mlađe je ona odbila svojim prepotentnim ponašanjem. Tek u direktnim razgovorima pridobila je nekoliko članica pojedinih društava i predložila im da u već usvojena pravila Srpskog narodnog ženskog saveza unesu zahtev za pravo glasa i da zatraže prijem u Međunarodnu alijansu za žensko pravo glasa. Rekla im je da su gotovo sve evropske zemlje osim Srbije članice Alijanse, pa je i SNŽS na brzinu, više iz nacionalnih nego ženskih razloga, odlučio da se u nju učlani. I zaista, taj nacionalni savez žena – kako kaže Delfa Ivanić, koja je na osnivačkoj skupštini izabrana za njegovu sekretaricu – niko nije želeo, nikom nije trebao, pa je tek posle dve godine, osim raspravljanja o pravilima, počeo ponešto da radi. „A cilj koji ih je rukovodio pri stvaranju jednog takvog udruženja, nije bila toliko želja da se učini dobro srpskoj ženi i njenoj stvari, već želja da se koristi Srbiji.“

Prva predsednica Saveza, Savka Subotić uskoro je zbog bolesti dala ostavku i nju je zamenila Katarina Milovuk.

Zanimljiva su i druga razmatranja Delfe Ivanić. Kada se zalaže za žensko pravo glasa, ona ističe jedno mišljenje prilično rašireno među ženama. Žene, naime, smatraju da je veliki broj žena kulturniji od mnogih muškaraca, te da ni neprosvećene žene ne stoje kulturno niže od neprosvećenih muškaraca. I iz najmračnijih sredina žene imaju više srca i poštenja nego muškarcu u toj istoj sredini, manje su naklonjene porocima. Dati ženama široka građanska prava, uključujući i pravo glasa, manje je opasno po društvo nego činjenica da muškarcu iz pojedinih sredina to pravo već uživaju. Ali, s druge strane, dati široka prava ženama značilo bi „živeti i dalje našim sićušnim i beznačajnim životom od danas do sutra“. Delfa Ivanić insistira na novoj sadržini rada SNŽS, i izlaže jedan širok feministički program koji je inspirisan programima Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa i Međunarodnog ženskog saveza.

Osnovne ideje programa su: srpske žene treba obrazovati tako da postanu svesne sebe, da postanu individue – ličnosti – i da se izvuku iz mrtvila i čamotinje, da razvijaju osećaj odgovornosti i prema sebi i prema društvu. One se moraju organizovati tako da bi se, pored humanitarnog rada, mogle baviti i feminizmom i raditi na otkrivanju problema žena, naročito zaposlenih, uključujući i radnice, i da bi mogle raditi na širenju njihovih prava, na njihovom osvešćivanju i kulturnom uzdizanju.<sup>1</sup>

Odmah po osnivanju SNŽS je zatražio prijem u jednu od dve pomenute međunarodne ženske organizacije. No, nije potpuno izvesno kojoj organizaciji je zahtev za prijem podnet, jer se u zapisnicima, izveštajima i člancima stalno mešaju Međunarodni ženski savez i Međunarodna alijansa za žensko pravo glasa. Ipak, po izveštajima delegatkinja sa skupova ove dve organizacije i zapisnika sa skupština SNŽS, proizlazi da je on svoj zahtev za prijem u članstvo prvo uputio Alijansi, ali je procedura za prijem trajala nekoliko godina. Jer, SNŽS u svojim pravilima nije imao za cilj postizanje ženskog prava glasa, a Alijansa je tražila da se to unese u

pravila, jer je to prioritetni cilj svih njenih članica. Unošenje ženskog prava glasa u zadatke SNŽS nije prošlo bez otpora pojedinih ženskih društava, njegovih članica. Zagovornice učlanjenja u Alijansu kao glavni argument isticale su nacionalni interes srpskog naroda, jer bi članstvo u Alijansi bila mogućnost da se na jednoj međunarodnoj tribini izlože problemi srpskog naroda i njegove borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Samo uz takvo obrazloženje, prihvaćeno je da se u pravila SNŽS unese i zahtev za pravo glasa, ali kao drugostepeni zadatak. I Međunarodna alijansa je, da bi izašla u susret zahtevima SNŽS, na svom Kongresu u Londonu, maja 1909. godine, u svoja pravila unela odredbu da članovi Alijanse mogu biti i nacionalni ženski savezi, koji „zbog nacionalnih prilika imaju pravo ženskog glasa kao drugi zadatak“. I tako, mada je i ranije prisustvovao njenim kongresima, tek nakon te odluke, SNŽS je formalno primljen u članstvo Alijanse. Do 1909. godine u Alijansu su primljene Italija, Švajcarska, Francuska, Belgija, Mađarska i Srbija, koje su osnovale nacionalne saveze, ali kongresima su prisustvovala i delegatkinje ženskih društava iz drugih zemalja – iz Finske, Norveške, Danske, Islanda, Nemačke, Velike Britanije, Novog Zelanda, Rusije, Austrije. Na Kongresu Međunarodne Alijanse za žensko pravo glasa u Londonu, 1909, delegatkinja SNŽS Ana Hristić govorila je o srpskoj ženi i o njenim pravima, a na kongresu u Stockholmu, 1911. godine, Draga Simić-Hultkvist govorila je o srpskoj ženi. Na kongresu Međunarodnog ženskog saveza koji je održan nešto ranije, takođe 1911, u Stockholmu, prvi put su prisutne delegatkinje SNŽS, Jelena Lozanić i Draga Simić. Jelena je govorila o nastavi u Srbiji i o ustanovama koje su osnovale žene.

### 3. Rad Srpskog narodnog ženskog saveza

Od 1909. do 1912. godine Savez je održao nekoliko konferencija (sastanci na kojima učestvuju više predstavnica pojedinih društava, a mogu prisustvovati i druge zainteresovane članice) i nekoliko sednica uprave SNŽS – glavnih skupova.

Prvoj konferenciji SNŽS, koja je održana 16/29. decembra 1909. godine, i kojoj su, pored predstavnica pojedinih ženskih društava, prisustvovala i predstavnice podružnica Ženskog društva i pododbora KSS iz unutrašnjosti i nekoliko zainteresovanih žena iz Beograda, žene su upoznate sa radom SNŽS, oko izmene pravila, i učlanjenjem u međunarodne organizacije.<sup>1</sup>

Predlog Materinskog udruženja da SNŽS traži izmene Građanskog zakonička, u cilju da se žena u građanskim pravima izjednači sa muškarcem, da se iz zakona ukloni član 920, koji ponižava i vredi ženu, jer je izjednačava sa maloumnima i raspikućama, da se ženska deca izjednače u nasleđivanju, kao i da se vanbračna deca izjednače sa bračnom – primljen je k znanju, ali po njemu tada nije postupljeno.<sup>2</sup>

O pravu glasa počelo je sistematski da se piše na stranicama *Domaćice*, 1910. godine, i to u okviru opširnog izveštaja sa Međunarodnog kongresa za žensko pravo glasa. Tada je *Domaćica* prvi put objavila da je Katarina Milovuk, direktorka Više ženske škole u penziji, 1897. godine, od Kasacionog suda zatražila tumačenje da se pod terminom „građanin“ u izbornom zakonu, podrazumevaju i žene, i da

<sup>1</sup> *Domaćica*, 1910, br. 1.

<sup>2</sup> Isto.

<sup>1</sup> Delfa Ivanić, *O Srpskom narodnom ženskom savezu*, u: *Domaćica*, 1912, br. 1.

je, 1902. godine, od Narodne skupštine tražila priznanje prava glasa za sebe i za zaposlene žene. No, njeni zahtevi su odbijeni – uspela je utoliko što se o ovom problemima uopšte, po prvi put javno raspravljalo. Od trideset i šest članova Senata, za njen predlog glasalo je njih dvanaest. Kako je sama ispričala, na jednom skupu SNŽS, predsednik Kasacionog suda, Aleksandar Jovanović, njen predlog je komentarisao: „Po zakonu imate pravo, ali to nije običaj“. Naglasila je da je u vreme podnošenja zahteva nijedna ženska organizacija nije podržala.<sup>1</sup>

Drugom redovnom Glavnom skupu SNŽS, marta 1911. godine – pored delegatkinja pojedinih ženskih društava članica SNŽS – prisustvovali su i pristalice ravnopravnosti žena Milan Jovanović-Batut, Đorđe Nikolić, Vukašin Petrović, ministar finansija u penziji, kao i Berta Papenhajm, predstavnica jednog inostranog društva za zaštitu devojaka. Na skupu se raspravljalo o pravilima i programu rada Saveza. Osim unošenja u pravila odredbe o pravu glasa, dogovoreno je i da SNŽS saraduje sa svim muškarcima koji se zalažu za žensko pravo glasa, da se upozna sa radom socijalistkinja, da organizuje predavanja o ženskom pravu glasa, da privuče studentkinje u Savez i da ih oslobodi plaćanja članarine. Jelena Spasić i Draga Ljočić obavestile su skup da socijalistkinje pripremaju peticiju kojom traže opšte pravo glasa, jednako i za muškarce i za žene. (Pravo glasa imali su samo oni muškarci koji su plaćali porez iznad određene visine.) Predložile su da se SNŽS pridruži socijalistkinjama i da članice Saveza potpišu peticiju socijaldemokratkinja, ili da njihov poslanik i u ime SNŽS-a podnese skupštini zahtev za opšte pravo glasa. Ovi predlozi nisu prihvaćeni, ali je svakoj članici na volju ostavljeno da sama, ako to želi, tu peticiju potpiše.<sup>2</sup>

Na ovom skupu najviše se raspravljalo o ciljevima SNŽS i zahtevu Alijanse da u pravila Saveza uđe zahtev za žensko pravo glasa. U diskusiji o pravu glasa iznošena su različita mišljenja. Smatralo se, između ostalog, da najpre treba rešiti mnoga druga pitanja – opismeniti žene, prvo im dati građanska, a tek onda politička prava. Ipak, konačno su usvojeni članovi 7 i 8, koji glase:

„čl. 7. Savez stavlja sebi u zadatak na prvom mestu da radi na nacionalnom polju i na poboljšanju položaja žene u društvu i državi i na drugom mestu da radi na dobijanju ženskog prava glasa.

čl. 8. Srpskom narodnom ženskom savezu biće zadatak i cilj da stupi u duhovnu zajednicu i sa srpskim ženskim ustanovama van granica Srbije“.

Na Drugoj i Trećoj konferenciji Saveza, novembra 1910, raspravljalo se o položaju zaposlenih žena, s tim što su Trećoj konferenciji prisustvovala i žene koje su zaposlene – učiteljice, lekarke, telegrafistkinje i telefonistkinje. Na tom prvom sastanku zaposlenih žena, iako nedovoljno pripremljenom, čulo se dosta o njihovim problemima.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> *Domaćica*, 1910, br. 2, str. 17; br. 4, str. 28–31; br. 5, str. 30–31; br. 6, str. 18–21; br. 7, str. 18–21; br. 8, str. 18–21; Isto, 1911, br. 10, str. 362–364.

<sup>2</sup> *Drugi redovni glavni skup Srpskog narodnog ženskog saveza 7/20. III 1911*, u: *Domaćica*, 1911, br. 10.

<sup>3</sup> Prema popisu stanovništva, 1900. godine u državnim i opštinskim ustanovama i službama zaposlene su ukupno 2.124 žene. Najviše je učiteljica (904 prema 1.188 učitelja) i vaspitačica (29 – vaspitača nema); profesorice su dve a profesora je 355, lekarke i hirurškinja je 37 (229 lekara i hirurga), bolničarki je 29 (309 bolničara), babica je 71, a glumica 69 (glumaca 91), pevačica je 23 (5 pevača). U PTT službi je 57 žena (313 muškaraca). Ostale žene (1.058), zaposlene u državnim ustanovama i u opštinama, radile su na raznim pomoćnim nekvalifikovanim poslovima. Posle 1900. godine povećao se broj učiteljica za oko 100. Javile su se i prve službenice u raznim drugim ustanovama: dve do tri u rečnom brodarstvu, državnim železnicama, nekim stručnim opštinskim službama i novčanim zavodima.

Istaknuto je da žene u Srbiji imaju pravo da se zapošljavaju, ali da pored tog prava mogu da „umru od gladi“, jer su im plate niske. Telegrafistkinje imaju niže plate od njihovih kolega, nemaju prava na povišicu, telefonistkinje rade u sme-nama, a još su lošije plaćene od telegrafistkinja. Lekarke ne mogu biti postavljene na službu u srezu, u bolnicama su njihove plate mnogo niže od plata njihovih kolega. A nemaju pravo na penziju i nisu zdravstveno osigurane, i to zbog toga što ne služe vojsku, što nije tačno, jer su u slučaju rata vojne obveznice jednako kao i lekari. Lekari i službenici na određenim poslovima u državnoj službi postavljaju se *ukazom*, imaju stalni posao, osigurani su u slučaju bolesti i imaju pravo na penziju, a žene na takvim istim poslovima postavljaju se običnim *pretpisom* (rešenjem) i te pogodnosti nemaju. Bilo je mišljenja da bi u svakom srezu trebalo postaviti makar jednu lekarku, jer se žene ustručavaju da odlaze na pregled kod muškaraca, a osim toga lekarke bi mnogo više učinile na prosvetavanju naroda. Bilo je i suprotnih mišljenja – da to nije posao za žene, i istican je primer učiteljica koje su na selu ugrožene, izvrgnute spletkama i ogovaranjima.

Treća konferencija je zaključila da u program SNŽS uđe zahtev: „za jednake kvalifikacije, sposobnosti, školovanje i jednak rad – izjednačenje žena sa muškarcima“. Predlog da se održi konferencija svih radnica nije prihvaćen, jer je preovladalo mišljenje da su one nagrađene bolje od službenica, da iza njih stoje njihovi drugovi, pa su i u pogledu zahteva za poboljšanje svog položaja u boljoj situaciji.

Srpski narodni ženski savez nije imao svoje glasilo, pa se povelala i diskusija o tome da *Domaćica* postane zajedničko glasilo, što je naišlo na jak otpor. Radilo se zapravo o tome da se nije želela menjati sadržina rada beogradskog Ženskog društva, pa se insistiralo da *Domaćica* i dalje ostane njegov organ, namenjen isključivo domaćicama, koji povremeno može objavljivati i priloge koji se odnose na SNŽS. Ipak, više svezaka *Domaćice* je, uoči balkanskih ratova, postalo sadržajnije i zanimljivije.

Očigledno pod uticajem međunarodnih organizacija, u program rada SNŽS, pored humanitarnih i prosvetarskih zadataka, unose se i drugi zadaci u vezi sa položajem žena, istina bojažljivo i redukovano na najopštije zahteve, što je i razumljivo jer su oni za većinu članica potpuno nepoznati. Ipak, prvi koraci su učinjeni – to je početak vezivanja SNŽS za ideje savremenog feminizma. Određeni uticaj na novu orijentaciju SNŽS imale su i one članice humanitarnih društava koje su posećivale i skupove socijaldemokratkinja, koje su se ponovo organizovale 1910. godine, naročito u pogledu isticanja zahteva za pravo glasa i za poboljšanje položaja zaposlenih žena.

Rad SNŽS na novim koncepcijama nije bio dugog veka, pa se o rezultatima tog rada ne može prosuđivati. Bitno je, čini se, uočiti da su se u Srbiji početkom XX veka našle žene prijemčive za nove ideje i nova strujanja u evropskom feminističkom građanskom pokretu, ali su istovremeno, osim retkih izuzetaka, pokazale izvesnu odbojnost prema radničkom ženskom pokretu, koji se tada oformljavao. Pored nacionalnog, prosvetarskog i humanitarnog rada, opredelile su se za rad na problemima žena intelektualnih i službeničkih zanimanja. A pravo glasa ostalo je, kako je i pravilima određeno, zaista drugorazredni zadatak.

Balkanski i Prvi svetski rat vratilo je ženska društva na početak: aktivno učestvovanje u ratnim naporima, i nakon ratova aktivno učešće u otklanjanju posledica rata.



## ZANIMANJA I ZAPOSLENOST ŽENA POČETKOM XX VEKA

### 1. Zanimanja žena

Prve industrijske radionice, osnivane u drugoj polovini XIX veka, kao i razvoj trgovine, uticale su i na promene položaja žena. Mada vrlo sporo, žene se zapošljavaju izvan kuće i u zanimanja koja do tada nisu obavljale.

Broj stanovnica i stanovnika u Srbiji znatno se uvećao krajem XIX i početkom XX veka, uglavnom zbog pripajanja novih teritorija, a povećao se i broj stanovnica i stanovnika u gradovima, i on je 1900. godine iznosio 14,02% u odnosu na ukupan broj.<sup>1</sup>

I dalje je, osim u poljoprivredi, najviše žena u zanatskoj proizvodnji. Ali, javile su se i žene koje samostalno obavljaju pojedina zanimanja ili rade kao pomoćnice u zanatskim radnjama. Žene su ipak najbrojnije u zanimanjima koja predstavljaju one poslove koje one i inače obavljaju u domaćinstvu – kao što su nadničarke, sluškinje, pralje, kuvarice i dojilje – i za koje nije potrebna nikakva kvalifikacija. Manje je žena u zanimanjima za koja se traži određena kvalifikacija – krojačice, švalje, pletilje i tkalje.

U državnim i opštinskim službama zaposlene su 2.124 žene, prema 16.605 muškaraca. I među njima je najviše učiteljica – 904, prema 1.188 učitelja.

Na sto muškaraca koji obavljaju razna zanimanja dolazi 6,8 žena, s tim što je u Beogradu taj procenat mnogo veći, i iznosi 28,7%. Statističar je, međutim, smatrao za shodno da, uz ovaj podatak, konstatuje: „ženske ne padaju na teret onima koji rade. Jer one rade sve domaće poslove koji nisu ušli u red zanimanja, pa je procenat žena koje rade mnogo veći od onoga koji je iskazan“.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> U Srbiji je 1900. godine bilo 1.281.278 muškaraca i 1.211.604 žene (ukupno 2.492.882). U gradovima je nastanjeno 200.285 muškaraca i 150.000 žena (ukupno 350.285, ili 14,02%). Ukupno je 1.508 žena preduzetnica, odnosno samostalnih radnica, prema 37.904 muškarca preduzimača. Najviše je pralja – 600 (u tom zanimanju muškaraca nema), zatim krojačica – 419 (892 krojača), švalja – 189 (2 muškarca). Pletilja je 71 (585 muškaraca), tkalja je 51 (135 tkača). Žene vode 24 gostionice i 34 kafane, a muškarci ukupno 3.551. U svim zanatima bilo je ukupno 21.779 pomoćnika i pomoćnica, od toga 266 žena – najviše krojačica. U ostalim zanimanjima, žene su najbrojnije kao nadničarke 2.834 (12.979 nadničara), sluškinje – 880 (2.567 muškaraca slugu) i kuvarice – 564 (288 kuvara). Dojilja je 260, a 116 žena samostalno vodi trgovačku radnju (prema 8.737 muškaraca). U drugim slobodnim zanimanjima je 203 prostitutki i 183 žena koje obavljaju razne druge poslove. U državnoj upravi zaposlene su 2.124 žene (prema 16.605 muškaraca). – Popis stanovništva u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1900. godine, Beograd 1905.

<sup>2</sup> Isto.

Teško je pratiti kako je teklo zapošljavanje žena početom XX veka. Nekoliko parcijalnih podataka govori da je broj žena zaposlenih u raznim zanimanjima koje su one samostalno obavljale rastao, doduše sporo, ali konstantno. Tako je rastao i broj radnica u fabrikama, kao i broj žena u prosveti, zdravstvu, državnoj upravi, raznim privatnim novčanim zavodima, na železnici, PTT-u i drugim ustanovama. Tako je, na primer, 1910. godine u dve fabrike duvana bilo 700 žena, u tri knjigovezačko-kartonažne radionice 80 (sve u Beogradu), u fabrici municije 80, u fabrici oružja 70 (obe u Kragujevcu), a u dve beogradske fabrike šešira bilo je zaposleno 88 radnica.

### 2. Položaj žena u zanimanjima

Položaj žena u skoro svim zanimanjima bio je lošiji od položaja muškaraca, i imao je sve karakteristike položaja žena u zemljama ranog kapitalizma. Ženska radna snaga u Srbiji obrazovala se iz najsiromašnijih slojeva stanovništva, iz gradskih predgrada ili obližnjih sela, gradske sirotinje, Romkinja, starica i dece. Ali ni položaj onih žena koje rade u zanatstvu nije bio mnogo bolji. Zanati su počeli da propadaju i sve su teže izdržavali konkurenciju fabričkih proizvoda. U zanatskim radnjama proizvodilo se po porudžbini za trgovce i fabrikante. Radilo se na akord (parče) ili na ajluk (za nisku mesečnu platu) kod svojih kuća, često sa sopstvenim materijalima, uz veoma niske nadoknade. Da bi nešto zaradile, žene su bile prinuđene da rade i po 18 sati dnevno, da u posao uključuju i ostale članove i članice porodice, naročito decu. Radilo se u stanovima – zapravo skućenim nehigijenskim izbama. To je naročito izraženo kod švalja, tkalja, prelja i ćilimarki. Na užarijama je situacija bila još gora. Sa užarima su radile zajedno i njihove žene i deca – u mračnim, prašnjavim i vlažnim užarskim radionicama koje se zimi nisu grejale. Proizvodili su od sopstvenog materijala koji su uzimali na kredit od trgovaca. Dnevna zarada za 12–15 časova rada čitave porodice kretala se uglavnom od 0,40 do 0,80 dinara. Nadnice su se u to vreme kretale od jedan do dva i po–tri dinara za najkvalifikovanije radnike.

U fabrikama je prosečno radno vreme trajalo 9 do 13 časova, a nekada i više. Sve nadnice su mizerne, a nadnice žena su još za 20–30% niže od nadnica muškaraca. Besprimerna eksploatacija uticala je i na lični i na porodični život radnika i radnica. Bolest, naročito tuberkuloza i druge zarazne bolesti, pothranjenost, pijančenje, kartanje, prostitucija, porast broja vanbračne dece i mrtvorodenčadi, kao i smanjenje životnog veka (25,19 – 1906, a 22,65 godina u 1906. godini) bile su normalne posledice izrabljivanja i siromaštva.<sup>1</sup>

Prema jednoj anketi, na primer, u leskovačkim tekstilnim fabrikama, u kojima je bio zaposlen veliki broj dece, od 41 zaposlene devojčice od osam do četrnaest godina starosti njih osam u dobi od jedanaeste do trinaeste godine bolovalo je od tuberkuloze, pet od škrofuloze, dvadeset njih bilo je bolešljivo, a osam slabunjavo. Njih trinaest radilo je u smenama. Samo sedam njih je pohađalo jedan ili dva razreda osnovne škole, dok ostale uopšte nisu išle u školu. U tim fabrikama radile su i

<sup>1</sup> Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*, Beograd 1928, str. 71–73, 84, 113–118.

tri starice od 78, 80 i 83 godine, bolesne, a jedna bez ruke koju je mašina odnela. Zараđivale su samo 0,80 dinara dnevno.<sup>1</sup>

Sluge i sluškinje, kao i nadničari i nadničarke, gotovo su u ropskom položaju – propadaju i fizički i umno i moralno. Žene su još u detinjstvu izložene seksualnom nasilju gazda i njihovih sinova, što ih vodi u prostituciju. Sluge i sluškinje, nadničari i nadničarke uglavnom se ne evidentiraju. Bilo ih je na hiljade po gradovima i varošicama i selima. Oni su bili podvrgnuti samo policijskim propisima i često su proterivani kao skitnice.<sup>2</sup>

### 3. Učiteljice, nastavnice, lekarke

Učiteljice školovane u Srbiji davala je jedino Viša ženska škola, od šezdesetih godina pa sve do pred kraj XIX veka, kada je deo njenih učenica izdvojen u Žensku učiteljsku školu. Sve one su bile mlade devojkice, u početku sa jedva navršenih petnaest, a kasnije sa sedamnaest-osamnaest godina.

Po završetku školovanja većinom su postavljane u gradske i varoške škole, a manje u seoske. Po Zakonu o narodnim školama (1898) postavljane su u ženske osnovne škole. Samo izuzetno su postavljane i u muške škole – tamo gde nije bilo učitelja, ali su u tim školama mogle predavati samo u prva dva razreda. Učiteljice su mogle biti samo devojkice ili one žene koje su udate za učitelje. One koje su pre donošenja tog zakona imale muževe drugog zanimanja, mogle su i dalje ostati u službi. Ali, ako bi iz bilo kojeg razloga prestale da budu učiteljice, nisu mogle ponovo biti primljene u tu službu. Ovaj zakonom uvedeni „celibat“ za učiteljice i kasnije je, sve do 1941. godine, bio stalna pretnja ženama koje su izabrale učiteljski poziv. A po zakonu, već su u startu imale za 15–20% platu nižu od učitelja.

Slična situacija bila je i sa devojkama koje su završile filozofski fakultet, u zemlji ili inostranstvu. One su, naravno sa nižom platom, na osnovu Zakona o ustrojstvu gimnazija, postavljane običnim rešenjem ministra u zvanje „klasne učiteljice“ ili „učiteljice jezika“, iako su završile fakultet kao i njihove kolege koji su postavljani za suplente, a po položenom profesorskom ispitu za profesore. Iako je znala da svoj status neće promeniti, Kruna Aćimović, koja je završila filozofski fakultet, na svoj zahtev položila je, 1894. godine, profesorski ispit. Naravno, nije postala profesorka – i dalje je ostala učiteljica jezika – ali, ispit je polagala da bi dokazala da ga i žena može položiti.<sup>3</sup>

Ženama koje su završile filozofski fakultet tek 1912. godine dato je pravo da polažu profesorski ispit. Po položenom ispitu mogle su biti postavljene za profesorke, ali samo u nižim razredima gimnazije. No, zbog ratova – balkanskih i Prvog svetskog rata – žene su ovo pravo realizovale tek posle Prvog svetskog rata, i tek tada su mogle biti profesorke i predavati u svim razredima.<sup>4</sup>

Položaj lekarki – koje se sve više zapošljavaju – možemo pratiti kroz priču o Dragi Ljočić, prvoj lekarki iz Srbije. Po završetku studija i povratku iz Ciriha,

<sup>1</sup> Isto, str. 122 i 123.

<sup>2</sup> Isto, str. 295 i 296.

<sup>3</sup> Vasilija Kolaković, *Bosanka od Bijeljine, jedna od prve dve fakultetski obrazovane žene Beograda i Srbije*, u: Godišnjak grada Beograda, XXV, 1978.

<sup>4</sup> Paulina Lebl-Albala, n. d.

ona nije mogla da dobije zaposlenje ni u jednoj zdravstvenoj ustanovi u Srbiji, a nije joj bilo odobreno da se bavi privatnom lekarskom praksom. Izgovori za diskriminaciju bili su različiti. Između ostalog, u jednom dokumentu kojim je odbijen njen zahtev za zaposlenje stoji da joj se ne može udovoljiti jer – žene ne služe vojsku. A da ironija bude veća, ona je iz srpsko-turskog rata, u kojem je učestvovala kao dobrovoljna bolničarka, izašla sa činom potporučnika. Tek na intervenciju kraljice Natalije, pozvana je da pred posebnom komisijom polaže stručni ispit – koji je uspešno položila – i potom joj je odobreno otvaranje privatne lekarske prakse. Nešto kasnije primljena je na rad u bolnicu, ali samo kao lekarska pomoćnica.

To zvanje dobila je običnim rešenjem ministra, a plata joj je bila niža od plata njenih kolega. Ni ona, ni lekarke koje su se posle nje zapošljavale nisu mogle biti postavljene ukazom vladara ili resornog ministra na mesta koja su garantovala stalnost, određenu platu, napredovanje u službi i penziju. Bez obzira na kojoj su dužnosti bile, običnim rešenjem ministra dobijale su zvanje niže od „ukaznih“ zvanja, koja su dobijala njihove kolege. Ministarstvo unutrašnjih dela, u čijoj je nadležnosti bila zdravstvena služba, 1904. godine, postavilo je zahtev da se lekarke izjednače sa lekarima, ali je Narodna skupština odbila taj predlog. Po završetku balkanskih ratova predloženo je, takođe, da zakon odredi da lekarima i lekarkama za jednake dužnosti pripadaju i jednaka prava. No, tek po završetku Prvog svetskog rata ovaj princip je ozakonjen.<sup>1</sup>

Prva arhitektkinja, Jelisaveta Načić, po položenom državnom ispitu, zaposlena je 1902. u Beogradskoj opštini, jer je to bio deficitaran kadar. Zapažena je kao uspešna projektantkinja. Za vreme Prvog svetskog rata bila je u logoru, i po završetku rata zbog udaje prestala je da se bavi svojom profesijom.<sup>2</sup>

Prvi zahtev da se ženama omogući zapošljavanje u PTT struci u Narodnoj skupštini bio je odbijen uz podsmeh i nipodaštavanje, ali je kasnije mogućnost da se tim zapošljavanjem dođe do jeftinije plaćenih službenica uticala da se, pred kraj XIX veka, žene počnu zapošljavati u toj struci. Naravno, i one su značajno manje plaćene od svojih kolega muškaraca. A naročito je bio nepovoljan položaj telefonistkinja koje su radile u smenama – njihova plata jedva im je omogućavala da prežive.

Banke, novčani zavodi, državne železnice, državni monopol i druge javne ustanove, u kojima su se žene sve više zapošljavale, imale su striktno propise o prijemu u službu, napredovanju i platama. Po tim propisima žene su, bez obzira na svoje kvalifikacije, primane samo kao manipulativne službenice, bile su prikraćene u pogledu napredovanja i manje plaćene od muškaraca na istim poslovima.<sup>3</sup>

Za kraj XIX i početak XX veka karakteristično je da su žene u pojedinim zanimanjima individualno vodile bitku za promenu svog položaja i, eventualno, za promenu položaja žena u svojoj struci. Ženska društva, koja su se uglavnom bavila humanitarnim radom, položaj žena uopšte nije zanimao. Tim pitanjem nije se bavilo ni beogradsko Žensko društvo. Pokušaji mladih članica Društva da osavremene i prošire njegov rad i na probleme zaposlenih žena ostao je bezuspešan. Tek uoči balkanskih ratova, novoosnovani Srpski narodni ženski savez, pod uticajem međunarodnih ženskih organizacija, na dnevni red postavio je pitanje položaja žena.

<sup>1</sup> Sonja Bokun Đinić, n. d; Vera S. Gavrilović, n. d, str. 30.

<sup>2</sup> Arh. Bogdan Nestorović, *Graditelji Beograda, 1815–1915*, u: Istorija Beograda, knj. 2, Beograd 1974.

<sup>3</sup> *Domaćica*, 1911, br. 10.

Rad na poboljšanju položaja radnica, tek 1903. započele su socijalistkinje okupljene u Ženskom radničkom društvu *Svest*.

#### 4. Prva ženska radnička organizacija – *Svest*

Socijalistička stranka osnovana je u Srbiji 1903. godine, posle više pokušaja da, u odsustvu brojnije radničke klase, organizuje zanatlije.

Druga generacija socijalistkinja javila se početkom XX veka u Beogradskom radničkom društvu, osnovanom 1900. Najistaknutija među njima bila je Bugarka Stojanka Dragneva Jovanović-Canka. Ona je, zajedno sa suprugom Kostom Jovanovićem iz Ženeve, gde je studirala, došla u Beograd i nastavila studije na Velikoj školi. Učestvovala je u osnivanju Srpske socijaldemokratske stranke, i bila je, uz druge sekretare, sekretarica Osnivačkog kongresa stranke. Bila je takođe članica redakcije i saradnica *Radničkih novina*. U socijalističkoj štampi objavljivala je svoje radove o ženi u društvu, a objavila je i brošuru *Žena i borba za njeno oslobođenje*, što je u Srbiji prva i jedina brošura koju je napisala jedna žena u kojoj su izloženi socijalistički principi emancipacije žena. Pristup svim zanimanjima, jednaka plata za jednak rad, jednakost pred zakonom, jednako obrazovanje, žena „drugarica a ne robinja mužu“ – zahtevi su koji leže u osnovi ženskog pitanja, smatrala je ona. Razvoj kapitalističkog načina proizvodnje u krajnjoj liniji doneće oslobođenje žene i oslobođenje celog čovečanstva.

Njenoj generaciji pripada i Ljubica Ivošević-Dimitrova, prva žena proleter-ska pesnikinja, inače krojačka radnica. Ona je bila vrlo aktivna u osnivanju sindikalnih organizacija i u njihovom kulturno-prosvetnom radu. Udala se za bugarskog revolucionara Georgi Dimitrova, i sa njim otišla u Bugarsku.

Nastavnica Više ženske škole, Nadežda Veljković bila je aktivna u Klubu učiteljica i učitelja. U svojoj knjizi *Škola i njeni vaspitanici u današnjem društvu*, kritikovala je školski sistem i nastavne planove i zalagala se da se ženska deca u školi pripremaju za učešće u javnom radu. Kristina Tutunović je prva socijalistkinja na selu.<sup>1</sup>

Na inicijativu Stojanke Jovanović-Canke, 10. avgusta 1903. godine, osnovano je Žensko radničko društvo, kasnije nazvano *Svest*.

Prve akcije društva *Svest* bile su organizovanje zabava, da bi se došlo do novca. Poziv na saradnju koji je Društvu uputilo Kolo srpskih sestara, osnovano iste godine, nije prihvaćen, jer sa KSS kao „klasnim društvom“ radnice nisu želele „nikakve zajednice“.

Na svom prvom velikom zboru u Beogradu, na kojem je prisustvovalo oko 400 radnica, 12. oktobra 1903. godine, Žensko radničko društvo donelo je rezoluciju kojom je postavilo svoje zahteve zakonodavnom telu, radi njihovog unošenja u Zakon o radnjama. Ta rezolucija je bez sumnje prvi program ženskog radničkog pokreta u Srbiji. Radnice su tražile: da se zabrani noćni rad žena i dece; da se osi-

<sup>1</sup> Dragiša Lapčević, n. d, str. 152–154; Dragoslav Ilić, n. d, str. 37–72; Stanka Dević-Ubavić, *Srpska socijaldemokratska partija i ženski pokret u Srbiji 1903–1914*, u: *Tokovi revolucije I*, Beograd 1967; Ubavka Vujošević, *Učešće žena u radničkom pokretu Beograda 1903–1914*, u: *Godišnjak grada Beograda*, VII, 1960.

gura nedeljni odmor; da se zabrani upotreba ženskog i dečjeg rada na poslovima štetnim po zdravlje; da se zabrani rad dece u industriji i zanatima pre navršene dvanaeste godine; da se njihovo radno vreme ograniči na šest časova dnevno, s tim da obavezno pohađaju zanatsku školu; da se radno vreme ograniči na osam časova dnevno; da se za radnike i radnice uvede osiguranje u slučaju bolesti i smrti, a za odrasle radnice i u slučaju porođaja, s tim što bi imale pravo na odsustvo od najmanje šest nedelja pre i posle porođaja, za koje vreme se ne mogu otpustiti sa posla. Nadalje su zahtevale: da se ženske radnice izjednače sa muškim; da se zavedu stroge kazne za nemoralno ponašanje gospodara ili poduzetnika prema radnicama; da opština povede brigu o deci radnica dok su one na poslu; da se ustanovi inspektor koji će kontrolisati izvršenje zakona koji bi sve ove zahteve regulisao. Tražile su da njihovu rezoluciju radnički poslanik Mihailo Ilić podnese Narodnoj skupštini kao svoj predlog i uvod za uspostavljanje radničkog zakonodavstva u Srbiji.<sup>1</sup>

Društvo je intervenisalo protiv diskriminacije radnica u fabrikama, pomagalo štrajkače, ispitivalo položaj radnica u pojedinim fabrikama i radionicama, organizovalo tečajeve za nepismene, održavalo predavanja o ženskom pitanju. Organizovalo je i prvi štrajk žena u fabrici šešira u Beogradu, januara 1904. Imalo je 124 članice, i za kratko vreme svog delovanja ostvarilo je priličan uticaj na radnice.<sup>2</sup>

Glavni radnički savez je, 1904. godine, odlučio da sve radničke prosvetne organizacije prestanu sa samostalnim radom i da se uključe u sindikat. Ali, *Svest* je, i pored te odluke, nastavila da radi – sve do Cankine neizlečive bolesti, 1905. godine.

#### 5. Sekretarijat žena socijaldemokrata

Dimitrije Tucović, sekretar Srpske socijaldemokratske partije, učestvovao je, avgusta 1910. godine u Kopenhagenu, na kongresu Socijalističke internacionale i Međunarodnom kongresu žena socijaldemokrata. Neposredno po povratku, dao je inicijativu za organizovanje socijalistkinja, i već 12. septembra 1910. u Beogradu je osnovan Sekretarijat žena socijaldemokrata.<sup>3</sup>

Konstatujući da se sve žene – polovina čovečanstva – nalaze u moralnoj i materijalnoj bedi, istaknuti su principi za koje će se socijalna demokratija zalagati u borbi za emancipaciju žena. Za razliku od građanskog – buržoaskog ženskog pokreta, koji u zalaganju za jednako školovanje i pristup žena svim zanimanjima vidi suštinu ženskog pokreta, socijaldemokrati, pored energične podrške tim zahtevima, proširuju ih svojim zahtevima. Tako oni traže: izjednačenje žena u privatnom pravu i u političkim pravima, jer „privatna prava i, naročito politička jednakost žene, jeste jedina poluga za njeno intelektualno, moralno, svestrano uzdizanje iz mraka i bede u kom se nalazi“. A jedino radnička klasa ima interesa da taj „veličan-

<sup>1</sup> Ovaj zbor žena prethodio je nizu zborova koji su se održavali u Srbiji 1904. godine i kasnije povodom izrade predloga Zakona o radnjama. Zakon je konačno donet 1910. godine, i u njemu su prihvaćeni svi zahtevi koji se odnose na zaštitu materinstva, a i druga rešenja sadržana u zakonu zasnovana su na savremenim, progresivnim principima. Ali položaj radnica bitnije se nije poboljšao, jer su poslodavci nalazili načina da ga izigraju. – Dragiša Lapčević, n. d, str. 383–411.

<sup>2</sup> Dragoslav Ilić, n. d; Ubavka Vujošević, n. d.

<sup>3</sup> *Radničke novine*, 1910, br. 110.

stveni zahtev“ i ostvari. Kapitalizam je već izjednačio radnika i radnicu, ali proletarijat teži da ekonomskoj jednakosti, koja se u kapitalizmu svodi na eksploataciju i bedu, na jednakost robova, doda jednakost i potpunu nezavisnost žene od muškarca. Žene imaju najviše uslova, interesa i mogućnosti da, uporedo sa muškarcima koji se bore za ukidanje režima ekonomskog ropstva, kapitalizma, i za ostvarenje socijalizma – izvojuju i svoje oslobođenje.

Već početkom oktobra 1910, Socijaldemokratska partija povelila je borbu za što veće učešće na opštinskim izborima, zahtevajući istovremeno izmenu izbornog sistema i opšte, neposredno, tajno i jednako pravo glasa za sve žene, i za muškarce koji ga do tada nisu imali, tj. za 500.000 žena i 50.000 muškaraca.

Kao istorijski događaj *Radničke novine* su ocenile „pojavu žena na poprištu borbe“, na dan izbora u Beogradu. Toga dana oko 150 žena išlo je od birališta do birališta, ističući pred biračkim odborima svoje proteste i zahteve. Na mnogim biračkim mestima žene su verbalno napadane, a na jednom i fizički. U novembru 1911. godine, poslanik Socijaldemokratske stranke Triša Kaclerović podneo je predlog Narodnoj skupštini da se Ustavom uspostavi opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa za sve građane i *građanke*.

Sekretarijat je izdavao svoj list *Jednakost*, koji je sa prekidima izlazio do početka Prvog svetskog rata, kada je i Sekretarijat žena socijaldemokrata prestao sa radom.

## ŽENSKA ŠTAMPA

### 1. Prvi ženski časopis u Srbiji – „*Vospitatel ženskii*“

Matija Ban, vaspitač dece kneza Aleksandra Karađorđevića, 1847. godine, pokrenuo je prvi ženski časopis u Srbiji – *Vospitatel ženskii*, koji je posvećen „krasnom polu južnoslovenskih naroda“. Koliko je poznato, izašle su tri sveske ovog časopisa. Namera izdavača je bila da utiče na prosvetljenje srpskih žena i na podizanje njihove kulture, kako bi se one osposobile za učestvovanje u javnom životu i postale dobre majke i vaspitačice. Osim samog Bana, u časopisu su saradivali književnici Milan Milićević i Milorad Šapčanin. Časopis je bio raznovrstan – sadržavao je originalne i prevedene književne priloge, pouke iz medicine, tekstove o vaspitanju i savremenoj nezi dece i protiv zastarelih običaja, o vođenju domaćinstva, o etici, zatim crtice iz prirodnih nauka, iz nacionalne, slovenske i opšte istorije, iz geografije i društvenih nauka, kao i vesti o akcijama žena u svetu. Tu su se mogle naći i informacije o uređenju sveta i o položaju žene u slovenskim zemljama. Kritički je prikazan položaj žena u Rusiji i mnoštvo zastarelih običaja, što se pripisivalo nasleđu mongolsko-turskog podjarmljivanja. U časopisu se kritikovalo pomodarstvo, kindurenje, neukus; autori su pokušavali da ustanove neki model „domaće društvenosti“, i u tom cilju su davali preporuke kako žena treba da se ponaša u kući i u društvu.

Povodom dogovora Srпкиnja iz Novog Sada, Zagreba i Karlovca da organizuju lutriju u korist siromašne dece, u poglavlju *Dve reči o Srпкиnjama*, Ban piše: „Iz kruga domaćnosti već su (žene) počele prelaziti u krug građanstva – tj. osim što se brinu za sve domaće poslove, brinuti su se počele i za poslove javne, za napredak svoje domovine, a blago narodu svakom gde je ženski pol uopšte duhom građanstva i rodoljublja oduševljen“. I dalje: „Taj duh bi se najpreče imao probuditi u srećnim žiteljicama kneževine srpske. Vreme je već da i one počnu izlaziti na pozorište javnosti, ali za to treba najpre da se prosvetle. Dakle, prvi korak koji bi sada imale da učine bio bi taj: probuditi supruge svojih bogatih građana, odličnih opština, da se toplo zauzmu kod svojih muževa i nagovore ih da se osnuje u svakoj varoši po jedna ženska škola. Ako se to negde dogodi molim javite da bi imena gospođa objavili u ovoj knjizi na znanje svom jugoslovenskom svetu“.

Još jedan zapis pobuđuje interesovanje. To je informacija o pronalasku sredstva za sprečavanje oplodjenja (trudnoće). Konstatujući da su ta sredstva Evropi donela razvrat, pisac se protivi i turskom običaju da žena živi u haremu, ali i bezgraničnoj slobodi, protivnoj običajima. Predlaže neki srednji put – da se jedan pol ne deli od drugog, ali i neku vrstu obazrivosti u odnosima među polovima, uz pouke kako se valja ponašati u međusobnom ophođenju. Pritom upozorava da bi valja-

lo obnoviti Dušanov zakonik – koji su poštovali i Turci – koji nalaže da niko ne sme ući u tuđu kuću kad domaćina nema u kući. Preporučuje domaće sastanke prijatelja, na kojima bi učestvovalo više osoba različitog pola i javne skupove na koje treba da dolaze i žene. Ideje koje je Ban zastupao o ženama bile su za tadašnje srpsko društvo vrlo revolucionarne. Osim toga, časopis je štampan na narodnom jeziku, pa se pretpostavlja da je stoga bilo zabranjeno njegovo izlaženje.<sup>1</sup>

## 2. „Domaćica“ i druga ženska štampa do Prvog svetskog rata

Žensko društvo, 1879. godine, pokrenulo je list *Domaćica*. List je u početku izlazio u 1.000 primeraka, a krajem veka dostigao je tiraž od 1.500 primeraka. Sebe je smatrao naslednikom *Vospitatela*. U listu je saradivao Matija Ban, zatim književnici Milan Milićević, Milorad Šapčanin, Čeda Mijatović, slikarka Poleksija Todorović, svi bivši saradnici i saradnice *Vospitatela*. Namena *Domaćice* bila je da podiže opšte obrazovanje žena, da objašnjava dužnosti žene u kući i porodici, da daje savete kako se upravlja domaćinstvom, da donosi recepte za spremanje ukusnijih i jeftinijih jela, da daje savete o ženskoj privredi, o tome kako uložiti svoja sredstva, da obaveštava o radu ženskih društava i donosi vesti iz drugih zemalja, da piše o svemu što bi moglo uticati na blagostanje porodice i unapređenje položaja žene, ali ne tako da „otvara borbu za do sada previđena prava žena, nego da osvetljava dužnosti žene u kući i u porodici“. List će širiti obrazovanje, ispravljati istorijske nepravde prema ženi i negovati kult majke – učiteljice i vaspitačice. A posebno će negovati i podsticati junaštvo.<sup>2</sup>

Gotovo iz broja u broj, u *Domaćici* su objavljivani zapisnici sa sednica Ženskog društva, ili izveštaji njegovih podružnica, izveštaji o radu Ženske radničke škole i Pazara, a kasnije i Đačke trpeze i Doma starica.

U ostalim napisima, kao i u književnim prilozima, sve do početka XX veka, *Domaćica* se držala okvira koji joj je na početku izlaženja određen. Idealni lik žene koji je list propovedao je obrazovana i odana supruga i životna saputnica, potpora i uteha mužu, prijatelj i savetnik, prosvetljena, rodoljubiva majka-vaspitačica i brižna domaćica. Čak i kada piše o učenicama Više ženske škole ne izlazi iz tog okvira. Ne zanima se za devojke koje po završetku te škole u petnaestoj ili šesnaestoj godini postaju učiteljice; piše o onim učenicama koje ostaju kod kuće u – „kućnoj školi“. Uči ih da mogu proširiti svoje znanje dobrim knjigama i bez učitelja i da slobodno vreme mogu da ispune i ručnim radom, jer im izlazak u društvo još ne priliči. Po navršetku sedamnaeste godine majkama je dužnost da ih upoznaju sa ekonomikom i organizacijom domaćinstva, da ih vaspitaju za brak, učeći ih da je njihova dužnost „da se povinuju svome mužu“, one u porodici imaju važno mesto uz muža i ne mogu biti samo „tegleća stoka“.<sup>3</sup>

O emancipaciji žena *Domaćica* prvi put piše tek u trećoj godini svog izlaženja; zalaže se za to da žena bude obrazovana saputnica mužu i „dobar vaspitač deci“. A o društvenoj i političkoj ravnopravnosti suzdržano piše u članku *Položaj žene u*

*društvu*, koji se zalaže za punu ravnopravnost žena i muškaraca. Društvenim i političkim radom žena treba da se bavi – ali samo pošto završi sve obaveze majke i domaćice. Autor smatra da je javno mišljenje priznalo ženi skoro sva prava, da je na njoj da ta prava sačuva, proširujući svoje obrazovanje, i da se više zainteresuje za kulturu i nauku. Na taj način ona bi održala svoj položaj i otklonila predrasude i prepreke koje u intelektualnom pogledu dele ženu od muškarca.<sup>1</sup>

Tek 1894. godine – kada je otišla u penziju – Katarina Milovuk objavila je dva opširnija članka o obrazovanju žena u pojedinim evropskim zemljama.<sup>2</sup>

Kada je reč o feminizmu, beogradskoj duhovnoj ženskoj eliti – u kojoj ima zagovornica feminizma – anonimni autor preporučuje suzdržanost i opominje je da ne podleigne zapadnim uticajima. Kritikuje sifražetkinje i njihove metode borbe, a zagovara *umereniji feminizam*, koji zagovara akcije za školovanje žena i osnivanje ženskih društava. Predlaže da se uvede nagrađivanje domaćica, jer bi to otklonilo potrebu da žena radi van kuće, a kod muža bi razvilo veru u ženinu vrednost.

Pažnju privlači i članak dr Vojislava Bakića, pedagoga i profesora Velike škole. U tradicijama Ujedinjene omladine, on ženskim društvima sugeriše da – uz svoj humanitarni, kulturni i prosvetni rad, koji on uvažava i svesrdno podržava – uče Srпкиnje kako da vaspitavaju svoju decu, *u duhu rodoljublja*. Odmalena deci treba ulivati srpske vrline, srpski karakter, srpsku istoriju, učiti ih da vole svoj narod i svoju otadžbinu. Rodoljubive žene čuvaju čast srpske porodice, hrabre svoje muževе da otadžbinu junački brane, da im na frontu pomažu donoseći im hranu i negujući ranjenike. U dužnosti obrazovane srpske žene spada i organizovanje dobrovoljnog rada po bolnicama. A St. S. Ilić smatra da ženu treba vaspitavati tako da ne bude površna, već religiozna. Jer na njoj je i zadatak da budi religioznu svest.<sup>3</sup>

Tu i tamo mogu se naći vesti o aktivnosti žena u drugim zemljama.

Kako su nalagali ondašnji propisi o štampi, urednici *Domaćice* su morali biti muškarci. Literarni odbor, koji je obrazovan radi pomaganja u uređivanju lista, nije se mnogo bavio njegovom fizionomijom. Mlade članice Ženskog društva, nezadovoljne sadržinom lista, 1907. godine, nametnule su diskusiju o uređivačkoj politici. Tražile su da *Domaćicu* uređuje literarni odbor, što znači da bi muškarac samo formalno ostao urednik. Smatrale su da muškarce ne interesuju ženski problemi, pa svoj posao obavljaju bez volje, iako priznaju da je bilo i raznih smetnji „sa strane“, koje su uticale na sadržinu lista. Drugo mišljenje bilo je da list treba da služi opštem i ličnom obrazovanju žena u humanitarnom pravcu i da ostane namenjen isključivo domaćicama.

Pod uticajem mladih snaga u Ženskom društvu i u literarnom odboru, sadržaj *Domaćice* postajao je raznovrsniji i bogatiji. U njoj je bilo sve više književnih priloga, originalnih (Milka Grgurova, Jela Spasić, J. Šafarikova, Isidora Sekulić, Slavka Kuzmanović, i dr) i prevedenih (Čehov, Žorž Sand, Gi de Mopasan, i dr). Mnogi tekstovi govore o problemima položaja žene, o vaspitanju, o dostignućima žena u svetu. Usmereuju u ovim napisima su razna: od krajnje konzervativnih do građanski vrlo progresivnih, ali direktne polemike nema. Na rad Ženskog društva, pa time i na sadržinu *Domaćice*, od izvesnog uticaja bilo je povezivanje Srpskog

<sup>1</sup> *Vospitatelj ženski*, sv. 1, 2 i 3, 1847; Srećko Čunković, n. d.

<sup>2</sup> *Domaćica*, 1879, br. 1, str. 1 i 2.

<sup>3</sup> Isto.

<sup>1</sup> Isto, *O emancipaciji ženskinja*, 1881, br. 8; Isto, Ranko Petrović, *Položaj žene u društvu*, 1884, br. 1.

<sup>2</sup> Isto, 1894, br. 7 i 8.

<sup>3</sup> Isto, 1910, br. 6.



narodnog ženskog saveza sa međunarodnim ženskim organizacijama. List je donosio više priloga o problemima žena. Izlazio je i između dva svetska rata, ali bez nekog posebnog značaja za ženski pokret – okrenut je isključivo domaćinstvu.

*Ženski svet* je izlazio u Novom Sadu, od 1886. do 1911, kao glasilo *Zadruga Srpkinja Novosatkinja*. Uređivao ga je Arkadije Varađanin, direktor novosadske Više ženske škole i jedan od osnivača Zadruga. List je objavljivao pripovetke, članke o ženama, članke iz oblasti pedagogije, etike, raznih oblasti nauke, pouke o nezi dece i domaćinstvu, vesti o aktivnosti ženskih zadruga (udruženja), kao i vesti iz društvenog života u Vojvodini. Publikovao je i nekoliko predavanja poznate javne radnice i predsednice Zadruga Srpkinja Novosatkinja – Savke Subotić.

*Žena* je časopis koji je takođe izlazio u Novom Sadu, od 1911. do 1921. godine. Izdavala ga je i uređivala Milica Jaše Tomića; u časopisu su saradivale većinom žene. U nastavcima je doneo istorijat ženskog pokreta u Evropi pojedinačno po zemljama prema knjizi Zorke Janković, izdate 1911. godine. Objavljivao je podatke o školovanju ženske omladine i o aktivnostima ženskih društava u Srbiji i Vojvodini. Iznosila je malobrojne sačuvane podatke o srednjovekovnim srpskim vladarkama, kao i o savremenim kneginjama, ukoliko su se odnosili na podršku ženama.

*Jednakost*, organ žena socijaldemokratkinja, izlazio je sa prekidima od oktobra 1910. do 1914. godine. Donosio je napise o položaju radnica, načelne članke o ekonomskoj, političkoj i društvenoj ravnopravnosti žena, kao i vesti o aktivnosti radnica.

Između 1871. i 1914. godine, tridesetak žena bavilo se prevodenjem književnih dela, najviše ruskih i francuskih. Nastavnice Više ženske škole napisale su nekoliko udžbenika iz predmeta koje su predavale. Takođe, pet žena je priredilo nekoliko prigodnih izdanja pesama. Jelica Belović-Bernadžikovska priredila je, 1913. godine, publikaciju *Srpkinja*, koja sadrži oko pedeset biografija istaknutijih žena iz Vojvodine i Srbije. Ona se bavila i etnografijom, posebno proučavanjem ženskog ručnog rada. Između ostalih radova napisala je originalnu opširnu monografiju *Srpski narodni vez i tekstilna ornamentika* (1907). O ženskom pitanju i radu žena u raznim listovima i u posebnim izdanjima najviše su pisale Milica Ninković, Savka Subotić, Milica Tomić, Zorka Janković, Jelena Lazarević, Kosara Cvetković i Delfa Ivanić. Sa svojim raspravama u oblasti vaspitanja i školstva javile su se Nadežda Veljković, Marija Golemović i Darinka Bulja-Kosić, koja je pisala i pripovetke. Pripovetke je pisala i Milka Grgurova. Jelena Dimitrijević se smatra najplodnijom i originalnom književnicom u tom vremenu. Pisala je pesme, pripovetke i putopise. Napisala je i roman *Nova*. Do 1913. godine u književnosti su se, između ostalih, sa svojim prvim delima javile Danica Marković, Isidora Sekulić i Milica Janković. Mileva Alimpić je napisala biografiju svoga muža, generala Ranka Alimpića, u kojoj je dala iscrpan, zanimljiv opis događaja i političkih previranja od abdikacije kneza Miloša do pred kraj XIX veka, kao i lične sudbine mnogih učesnika u tim događajima.<sup>1</sup>

## ŽENE U RATOVIMA

Redovni rad svih ženskih društava prestao je početkom balkanskih i za vreme Prvog svetskog rata. Po već ustaljenoj tradiciji, sa beogradskim Ženskim društvom i Kolom srpskih sestara ili samostalno, sva ženska društva uključuju se u ratne napore zemlje.

U vreme balkanskih i Prvog svetskog rata za žene su se kao *nacionalni zadaci* iskristalisali – mobilisanje žena u vojsku *milosrđa* koja deluje u pozadini, održavanje kuće i porodice, čuvanje imovine, obrađivanje imanja, pomaganje frontu u novcu i stvarima, pomaganje u lečenju ranjenika i bolesnika, pomaganje izbeglica, interniraca i zarobljenika. Neizmerljiv je rad koji su žene same obavile brinući i održavajući svoju porodicu tokom nekoliko godina ratovanja.

Do balkanskih ratova osposobljeno je oko 1.500 dobrovoljnih bolničarki; one su sa 25 lekarki stavljene na raspolaganje Ministarstvu vojnom. Osim njih na dobrovoljni rad u bolnice stupio je veći broj žena i devojaka iz svih društvenih slojeva. One su u bolnicama kao bolničarke zamenjivale bolničare koji su odlazili na ratišta. One koje nisu osposobljene za bolničarke radile su u bolničkim kuhinjama i perionicama, održavale čistoću u bolničkim sobama i bolničkom krugu, radile u magacinima i zamenjivale vojnike gde god je to bilo moguće. Beogradsko Žensko društvo u vreme Prvog balkanskog rata osnovalo je u Beogradu rezervnu bolnicu, kroz koju je za deset meseci prošlo više od 2.500, a kroz bolnicu koju je osnovalo Kolo srpskih sestara preko 1.000 ranjenika. KSS osnovalo je ili pomagalo bolnice u unutrašnjosti – u Nišu, Šapcu, Kragujevcu, Skoplju i Prištini, na primer.

Uoči Prvog svetskog rata u Srbiji su 33 žene – uglavnom mlade – po zanimanju bile lekarke. U ratu su sve one, kao i lekari, bile podređene Ministarstvu vojnom, i ono ih je rasporedilo uglavnom u rezervne vojne bolnice u pozadini. To su bile civilne bolnice u sreskim i okružnim mestima i u Beogradu koje su stavljene na raspolaganje vojnom sanitetu. U manjim bolnicama obično su žene bile upravnice, istovremeno često i jedine lekarke. U vrlo teškim uslovima (nedostatak lekova, sanitetske opreme i materijala, nedovoljno osoblja, i sl) lečile su ranjenike, kao i civile u gradu i okolini, a uz to su se borile protiv epidemija kolere i pegavog tifusa, i organizovale improvizovana bolnička odeljenja u školama, kafanama, magacinima i privatnim kućama. Pred nadiranjem okupatora povlačile su sa bolnicama i vojskom. Više njih je obolelo od tifusa, a od tifusa i drugih oboljenja umrle su dr Draginja Babić, dr Jelena Popadić, dr Zorka Popović-Brkić, dr Darinka Banko-

<sup>1</sup> Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji, Beograd-Ljubljana-Zagreb, 1935.

vić-Maletić, kao i strankinje dr Eva Mitnicka, dr Selma Eliasberg, dr Elizabet Ros i dr Elzi Inglis.<sup>1</sup>

Dobrovoljne bolničarke su radile u ratnim i rezervnim bolnicama, povlačile se zajedno sa vojskom, pa su tako predsednica KSS Ljubica Luković i potpredsednica, slikarka Nadežda Petrović, i članica uprave Kasija Miketić, umrle od tifusa, negujući obolele vojnike, a Jelena Hristić je poginula na frontu, zbrinjavajući ranjenike. U ovaj rad uključilo se i Jevrejsko žensko društvo i njegove članice, među kojima se ističe Natalija Munk.

Osim u bolnicama, žene su dobrovoljno radile u mnogim radionicama u Beogradu i u unutrašnjosti, u kojima se izrađivalo rublje za vojnike. Sve ženske zanatske škole pretvorene su u radionice; u njima su uz učenice radile i druge žene i devojke, sve dok nisu bile prinuđene da se povuku pred okupatorom.

Za vreme balkanskih ratova u zgradama Doma učenica bile su smeštene misije Crvenog krsta raznih zemalja, a za vreme Prvog svetskog rata, upraviteljica Doma, Darinka Nikolić, evakuisala je učenice u Skoplje, jer je prilikom bombardovanja Beograda Dom bio oštećen. Bugari su Dom rasturili, upraviteljicu uhapsili, i ona se po puštanju iz zatvora vratila u Beograd. U Domu je zatekla austrijsku bolnicu. Posle rata Društvo je, uz izuzetno zalaganje Darinke Nikolić, Dom obnovilo.<sup>2</sup>

Na okupiranim teritorijama žene su zamenile muškarce, održavale porodicu, obrađivale zemlju. Bile su izložene teror; mnogo žena i devojaka je ubijeno, naročito posle Topličkog ustanka, kada je veći broj žena osuđen na smrt, a veliki broj je interniran u logore, od kojih je najpoznatiji Nežider.<sup>3</sup> U jedinicama srpske vojske bilo je nekoliko žena, među njima je najpoznatija Milunka Savić.

## KRATAK OSVRT NA POLOŽAJ ŽENA U ZEMLJAMA KOJE SU 1918. GODINE UŠLE U SASTAV KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

### 1. Bosna i Hercegovina

Zemlje koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ranije su pripadale državama koje su imale različitu kulturu i različit društveno-politički i državni poredak. Sve to je uslovalo i uočljive razlike i osobenosti u položaju žena. Položaj u braku, školovanje, stanje u raznim zanimanjima i zapošljavanju – elementi su koji u najkraćim crtama daju sliku o položaju žena u svakoj zemlji posebno, u XIX i početkom XX veka.

Srednjovekovna bosanska država pokorena je 1463. godine i pripojena Turskoj Carevini. Na osnovu odluka Berlinskog kongresa, 1878. godine Bosnu i Hercegovinu je okupirala Austro-Ugarska, a 1908. Austrija je prisajedinila svom carstvu. Austro-Ugarska u okupiranoj zemlji nije menjala nasledene turske feudalne odnose, više nego što je bilo nužno za uspostavljanje i razvoj kapitalizma, čiji je nosilac u Bosni i Hercegovini bio strani kapital. Nepoljoprivredno stanovništvo čini svega 13,4%, što ukazuje da se Bosna i Hercegovina veoma sporo ekonomski i kulturno razvijala.

Sve do 1878. godine bilo je veoma malo škola. One su bile privatne, osnivače su na konfesionalnoj osnovi i u njima se školovao neznatan broj učenica. Prvu žensku osnovnu školu u BiH osnovala je, 1857/58. godine, Staka Skenderova u Sarajevu. Turska uprava je ovu školu izdašno pomagala, a pohađale su je učenice svih veroispovesti. Siromašne učenice stanovale su u internatu koji je otvoren pored škole, i u njemu su imale besplatan stan, hranu i odeću. Nešto kasnije, 1866. godine, Engleskinja mis Adelina Irbi, zajedno sa Mjuir Mekenzi, osnovala je još jednu žensku osnovnu školu sa internatom. Bojeći se protestantskog uticaja, franjevci su, 1871. godine, iz Zagreba doveli milosrdne sestre koje su formirale osnovne ženske škole po ženskim samostanima.

Muslimanske konfesionalne škole – mektebe – mogle su pohađati i učenice. U tim školama čitao se Kuran i druge verske knjige na turskom i srpskom jeziku, koje su učenice učile napamet.

Po okupaciji Bosne i Hercegovine, austrougarska vlast postepeno je otvarala „narodne osnovne škole“. Školske 1912/13. godine radila je ukupno 331 državna

<sup>1</sup> Vera S. Gavrilović, n. d., str. 23–49.

Srbija je na početku rata imala svega 450 lekara i lekarki. Iz inostranstva je stiglo oko 200 lekara i lekarki i oko 500 školovanih sestara. Najveća pomoć stigla je iz Engleske, a naročito iz Škotske od *Društva škotskih žena*. Lekarke i dobrovoljne bolničarke posredstvom ovog društva prve su stigle u Srbiju sa sanitetskim materijalom. Kasnije su u Srbiju dopremale kompletne *Bolnice škotskih žena* sa potrebnim osobljem. – Isto, str. 31, 32, 35, 42–45.

<sup>2</sup> Jelena Lazarević, n. d.

<sup>3</sup> Masovni ustanak odigrao se u februaru i martu 1917. godine na jugu i, delimično, na istoku Srbije, protiv bugarske okupacione sile, a kao odgovor na njeno naređenje o regrutaciji srpskog muškog stanovništva za bugarsku vojsku. U akcijama odmazde koju je potpomogla i austrijska vojska ubijeno je oko 20.000 muškaraca, žena i dece i spaljeno na desetine sela sa oko 50.000 kuća.

škola – 116 pravoslavnih, 28 katoličkih i dve evangelističke, i njih je pohađalo 26,75% dece dorasle za školu.

Učiteljice koje su bile potrebne za nastavu u ženskim osnovnim školama obrazovale su se u posebnom odeljenju mis Irbinog zavoda, od 1884. godine u privatnoj učiteljskoj školi pri zavodu Sv. Josipa, a od 1911. godine, i kasnije, u državnoj ženskoj učiteljskoj školi u Sarajevu.

Više ženske škole osnovane su u Sarajevu (jedna srpska i jedna muslimanska) i Mostaru (1893), Banjaluci (1898) i Derventi (1917). Takođe, otvoreno je i devet katoličkih zavoda za devojke.

U svim ovim školama bilo je malo ženske dece – uglavnom gradske – pa je 1910. u Bosni i Hercegovini od ukupno 88,05% nepismenih stanovnika i stanovnica, bilo 83,86% nepismenih Hrvatica, 95% Srпкиnja i 99,68% Muslimanki.

Krajem XIX veka zaposlenost u BiH se postepeno povećava. Žene su najčešće zaposlene u fabrikama duvana i otkupnim duvanskim stanicama; 1881. u njima radi 177 žena i 104 muškarca, a 1904. 1.736 žena i 813 muškaraca. Žene svih verispovesti u većem broju takođe su zaposlene i u tkalnicama čilima, a među radnicama su čak i devojčice od sedam do deset godina. Radno vreme je od 14–18 časova dnevno, a nadnice su vrlo niske. Da bi poboljšale svoj položaj, 1905. godine radnice fabrike čilima u Sarajevu organizovale su štrajk. Podržane su od radnika, i to je bio uvod u generalni radnički štrajk 1906. godine, u kojem su žene uzele veoma vidno učešće. Radnice su organizovane u sindikate, a u Socijaldemokratskoj partiji, 1912, od ukupnog članstva – 2.445 – bilo je 135 žena. 1914. godine žene su prvi put proslavile 8. mart, i na javnim zborovima u Sarajevu tražile puno ekonomsko i političko oslobođenje žena. Zboru je pozdravni telegram u ime međunarodne organizacije žena socijaldemokratkinja uputila Klara Cetkin. Beogradski ženski list *Jednakost* čitao se i među radnicama Bosne i Hercegovine.<sup>1</sup>

Za zaključenje i razvod braka važili su crkveni propisi po kojima je žena potpuno potčinjena mužu. Katolička crkva ne dozvoljava razvod braka, već samo „rastavu od stola i postelje“. U pravoslavnoj crkvi samo pod određenim uslovima brak se mogao razvesti, ali takođe veoma teško. Po šerijatskom pravu, koji je važio za musliman(k)e, sva vlast u braku pripadala je mužu, i supruga je bila dužna da mu se u svemu pokorava; za neposlušnost muž je imao pravo da kazni ženu čak i telesnom kaznom. Muškarac je mogao imati četiri žene odjednom, a brak se mogao razvesti jednostavno – otpustom, odnosno otkazom bračne zajednice. Muslimanka se smela udati samo za muslimana, dok se muškarac mogao venčati sa ženom druge vere. Žene su živlele u posebnim odajama, strogo čuvanim čak i od pogleda suseda. Ako bi se sa susedovog prozora mogle videti prostorije u kojima se zadržavaju muslimanke, on je bio dužan da taj prozor zazida ili zakuje daskom. A ako je sa voćke mogao videti muslimanke bio je dužan da unapred javi kada će se na voćku penjati kako bi se one mogle sakriti.<sup>2</sup>

Ženska društva su se osnivala na nacionalnoj osnovi i imala su izrazito nacionalnu, a često i versku orijentaciju. Srпкиnje su organizovale društva pod imenom „zadruga“. Prvo takvo društvo osnovano je u Sarajevu 1887. godine – *Kraj-*

<sup>1</sup> *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 42; Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978, str. 15.

<sup>2</sup> Dr Saša Đuranović-Janda, *Žena u radnom odnosu*, Zagreb 1960, str. 58–60.

*sarsko društvo pravoslavnih Srпкиnja*. A u februaru 1901. godine u Banjaluci je osnovana *Dobrotvorna zadruga pravoslavnih Srпкиnja Banjalučanki*, koja je radila na širenju nacionalnih ideja i na negovanju otpora tuđinskoj vlasti. Zadruga je takođe brinula o siromašnim ženama, davala je opremu siromašnim devojčicama prilikom udaje, školovala je i pomagala je siromašnu žensku decu i organizovala razne kulturne priredbe. Sarajevsko žensko društvo, 1905. godine, počelo je da radi pod nazivom *Dobrotvorna zadruga Srпкиnja*. Ova zadruga, 1906. osnovala je đučku menzu, prvu ustanovu te vrste u BiH, a 1911. godine upravljala je prihvatilištem za siromašnu decu. Do 1912. godine osnovane su dvadeset i dve zadruga Srпкиnja, sa sličnim ciljevima koje je imala banjalučka Zadruga. Te godine zadruga su osnovale i svoj savez. Uoči izbijanja Prvog svetskog rata, 1913. godine, na svojoj godišnjoj skupštini, Savez je doneo rezoluciju u kojoj se zahtevalo izjednačenje prava žena i muškaraca, naročito u pravu na nasleđivanje, na regulisanje položaja neudatih majki i izjednačenje statusa vanbračne i bračne dece. Savez je počeo da izdaje i svoj list *Srpska žena*. Izašla su samo četiri broja jer je dalje izlaženje sprečio rat.<sup>1</sup>

Po izbijanju Prvog svetskog rata u Bosni i Hercegovini je zaveden vojni režim. Veliki broj građana i koji su se protivili austrijskim vlastima, na „veleizdajničkim“ procesima, osuđeni su na smrt ili višegodišnju robiju, ili su, i bez suđenja, internirani u koncentracione logore. Takođe, mnogo muškaraca, naročito mladih, mobilisano je u austrijsku vojsku. Porezi i drugi nameti su povećani, a rekvizicija (oduzimanje poljoprivrednih proizvoda i stoke) je pooštrena, pa je tako došlo do masovnog umiranja od gladi, što je izazvalo proteste žena u okolini Sarajeva. U poslovima i u fabrikama žene i deca skoro su potpuno zamenili muškarce, i za svoj rad oni su dobijali vrlo niske nadnice. Pod uticajem socijaldemokrata, da bi se borile za poboljšanje svog položaja, žene su organizovale Ženski socijalistički agitacioni odbor i Odbor rezervističkih žena. Marta 1918. ta dva odbora organizovala su veliki ženski zbor; na kojem je bilo oko dve hiljade žena, među njima i oko tristo-četristo muslimanki.<sup>2</sup>

## 2. Crna Gora

Crna Gora, sa svojih 70–80 hiljada stanovnika i stanovnica, sve do sredine prošlog veka zadržala je plemensku i ratničku organizaciju društva, u kojoj su vladike predstavljale centralnu vlast. Položaj žene ima sve karakteristike tog uređenja. Muškarac je zaštitnik slobode svog naroda, zaštitnik časti i ugleda svog plemena, bratstva i kuće, dok žena čuva, ali ne štiti čast porodice i bratstva. Nad njom se ne vrši krvna osveta, ali ni ona nikada ne vrši krvnu osvetu. Podela poslova u kući na muške i ženske oduvek je bila stroga: ratniku nije priličilo da se bavi domaćim, „ženskim“ poslovima. Smrtna kazna nad ženom vršena je vešanjem, a ponekad i kamenovanjem, jer je „streljanje samo za onog ko nosi oružje i oružjem se brani“. Za krivicu žene, po pravilu, odgovarali su njen otac ili muž. Brak se uglavnom zaključivao po izboru, volji i dogovoru roditelja. Rađanje ženskog deteta dočekivano

<sup>1</sup> Jovanka Kecman, n. d, str. 9.

<sup>2</sup> Isto, str. 16 i 17; *Borbeni put...*, str. 42 i 43.

je sa nezadovoljstvom. Žene su bile isključene iz nasleđstva, osim kada nije bilo muškog nasleđnika. Posle smrti muža njegova supruga je postajala „domaćin“ kuće i mogla je prisustvovati seoskim zborovima. Žene su sa ponosom ispraćale svoje ukućane u rat. A kada bi neko od njenih najbližih poginuo žena javno nije izražavala svoju žalost. Žene su u ratovima učestvovala tako što su ratnicima, čak i do najudaljenijih ratišta, na svojim leđima nosile odeću, hranu i municiju, za vreme borbi punile puške borcima, izvlačile ranjenike, a bilo je i onih koje su u borbama učestvovala kao ratnice.<sup>1</sup>

Po odlukama Berlinskog kongresa teritorija Crne Gore se uvećala. Godine 1898. u Crnoj Gori živelo je oko 200.000, a 1913. oko 370.000 ljudi. Prve osnovne škole počele su se osnivati 1844. godine. U njima su predavali učitelji koji su dovedeni sa strane. Po pisanim podacima, u Cetinjsku osnovnu školu, 1867. godine, prvi put se upisuju učenice. Bilo ih je desetak. Godine 1869. radila je ukupno trideset i jedna škola. Pohađalo ih je 1.424 đaka, ali svega 23 učenice (1,6%).<sup>2</sup>

U prvom zakonu o školi, 1870. godine, roditeljima je preporučeno da i žensku decu šalju na školovanje, pa je 1873/74. taj broj povećan – od ukupno 1.774 đaka bilo je 39 učenica (2,24%). Prva ženska osnovna škola, u kojoj je bilo trideset učenica, osnovana je na Cetinju 1871. godine, kao privatna škola Jelene Vicković. Ta škola je 1874. postala državna. Druga ženska škola otvorena je u Podgorici 1880, a treća u Baru 1901. godine. Broj ženske dece u školama rastao je, mada vrlo sporo. I. 1909/10. školske godine, od ukupno 10.000 učenika i učenica, školuje se 931 žensko dete (8%).

Pod pokroviteljstvom ruske carice, 1869. godine, kao ženska srednja škola, na Cetinju je osnovan Devojački institut, u kojem je nastava trajala najpre četiri, potom šest, da bi 1900. godine bila produžena na devet godina. Nastavnice na Institutu bile su Ruskinje. A škola je, osim domaćica, školovala i učiteljice za osnovne škole.

Prve učenice u gimnaziju na Cetinju upisale su se 1910. godine. Do 1914. u cetinjsku gimnaziju pohađaju 53 učenice.

I u Crnoj Gori otvaraju se – najpre kao privatne – ženske radničke škole. Na Cetinju je osnovana prva takva škola – Ženska radnička škola kneginje Jolande, a zatim su slične škole osnovane u Baru, 1904, i u Podgorici, 1911. godine.

Zaostali ekonomski odnosi uticali su da se položaj žene vrlo sporo menja, a shvatanja o njenom mestu u društvu vrlo su konzervativna. Jedine zaposlene žene bile su učiteljice i mali broj vaspitačica i službenica pošta. U Podgorici je, 1903. godine, osnovana fabrika duvana u kojoj su uglavnom zaposlene žene. Ženskih društava nije bilo.<sup>3</sup>

Crnogorke su učestvovala kao ratnice u borbama protiv Turaka u toku XIX veka i u balkanskim ratovima. U Komitskom pokretu za vreme austrougarske okupacije Crne Gore, 1916–1918. godine, učestvovalo je šesnaest žena, i u tom pokretu one su se istakle svojom hrabrošću. Većina žena trpela je teror okupatora, i pred okupatorom su se sklajale u nepristupačne predele. Mnoge žene su hapšene i od-

<sup>1</sup> Dr Saša Đuranović-Janda, n. d, str. 45–47.

<sup>2</sup> Jovan Bojović, Radovan Jovanović, Zoran Lakić, Radoje Pajović, Slavko Stanišić, *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918–1945*, Titograd 1969, str. 9–14; Jelena Danilović, *Predgovor*, u: *Val-tazar Bogišić*, Beograd 1983, str. 26.

<sup>3</sup> Jovan Bojović i dr, n. d, str. 18–21, dr Saša Đuranović, n. d, str. 45–47.

vođene u logore osnovane u Baru, Bileći, Tuzima i u Mađarskoj, gde je njih trideset i sedam umrlo, a više njih je streljano ili obešeno.<sup>1</sup>

### 3. Hrvatska

U XIX veku Hrvatska je bila u sastavu Habzburškog carstva, no njena teritorija nije pod jedinstvenom administrativnom upravom. Težnje za nacionalnim ujedinjenjem hrvatskih zemalja, kao i težnje za ujedinjenjem sa ostalim jugoslovenskim zemljama, izražene su u *Hrvatskom narodnom preporodu*. Stvaranje zajedničkog književnog jezika i pravopisa, velike kulturne zajednice i, konačno, nezavisne države pod imenom Velika Ilirija, bili su ciljevi ovog pokreta, koji je poznat i pod imenom Ilirski pokret. No, kao i drugi slični pokreti, i Ilirski pokret je Austrijska carevina uspela da suzbije, i tako ojača svoju vlast. Posle Austrougarske nagodbe (1867), po kojoj je carevina postala dvojna – Austrougarska monarhija – svaka od njih imala je poseban ustav i posebne državne organe sa zajedničkim vladarom, vojskom i spoljnim poslovima. Uz određenu autonomiju, Hrvatska i Slavonija ostale su u sklopu ugarskog dela. Rijeka je potpala pod neposrednu ugarsku upravu, Dalmacija je postala austrijska pokrajina, a Istra deo posebne pokrajine koja se zvala Austrijsko primorje, svaki deo sa posebnim upravno-političkim režimom. Hrvatska je ovako rascepkana ostala sve do 1918. godine.<sup>2</sup>

Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine uređivala je njihove međusobne državno-pravne odnose. Između ostalog, Hrvatska je imala autonomiju u školstvu, sa hrvatskim jezikom kao službenim. Iako ekonomski zavisna od Mađara, Hrvatska je, na osnovu svog prvog zakona o školstvu, 1874. godine, počela da otvara četvororazredne osnovne škole i dvogodišnje „opetovnice“ – produžne škole (pre toga škole su se osnivale kao konfesionalne, a kasnije kao državne, sa nastavom na nemačkom jeziku). Zakon je predvideo i osnivanje trogodišnjih građanskih i viših devojačkih škola. Školovanje u osnovnim i produžnim školama je obavezno, a obavezni nastavni jezik je maternji. Škole su mogle biti državne ili privatne, ali ne i konfesionalne, mada je crkva imala pravo da kontroliše nastavu veronauke i „duh“ ostale nastave. U Vojnoj Krajini, koja je bila pod neposrednom upravom Austrije, važili su posebni propisi.

Do donošenja ovog zakona, 1874. godine bilo je 673 škole sa 84.223 đaka, a 1888. godine njihov broj se popeo na 1.189 sa 126.294 đaka, dok se broj polaznika produžnih škola u istom periodu od 18.363 povećao na 22.207. Godine 1875. u Dalmaciji je bilo 261, a 1895. 342 škole, a broj đaka se srazmerno povećavao. 1883. godine u Istri je bilo 158 škola – 82 hrvatske i slovenske, 64 italijanske i 12 mešovitih. Iako su se ugarske vlasti trudile da ograniče otvaranje škola, one su se ipak i dalje otvarale, tako da ih je 1903. bilo 1.337, sa 174.405 učenika i učenica i 2.356 učiteljica i učitelja. Ali, 1904. godine još uvek je bilo 54,52% nepismenog stanovništva. U Dalmaciji 1909. bilo je 457 škola (i 7 građanskih), a u Istri 1913. godine 346 – 175 hrvatskih, 38 slovenskih, 121 italijanska, 4 mešovite i 8 nemačkih.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> *Borbeni put...*, str. 76.

<sup>2</sup> Na teritoriji Hrvatske 1921. godine bilo je ukupno 3.427.268 stanovnika i stanovnica. – Enciklopedija Jugoslavije, 4, 1960, str. 164.

<sup>3</sup> Isto, str. 172.

Srednje škole bile su namenjene uskom krugu plemićke dece iz najimućnijih slojeva, kao i za obrazovanje sveštenika i poslušnih činovnika. Prva primaljska škola osnovana je 1821. godine u Zadru, a 1877. u Zagrebu. Ženska šivača i risačka škola osnovana je 1879. godine, a 1885. pretvorena je u Žensku stručnu školu.<sup>1</sup>

Prva Viša devojačka škola osnovana je u Zagrebu 1872. godine, a 1892. osnovan je i Ženski licej, što je ženama omogućilo da se zapošljavaju kao učiteljice i službenice na pošti. One su od 1901. godine mogle studirati na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

U Hrvatskoj i Slavoniji 1890. godine bilo je oko 8.000 žena zaposlenih u industriji i zanatstvu, ili oko 10,8% u odnosu na ukupan broj zaposlenih u tim delatnostima. Žene, a među njima i veliki broj ženske dece, bile su zaposlene najviše u duvanskoj i tekstilnoj industriji i u konfekciji. One su radile na nekvalifikovanim i najmanje plaćenim poslovima, osim toga i najprljavijim (u papirnicama, na primer, radile su na sortiranju starih krpa). Radno vreme, kao ni odnosi između radnica i poslodavaca, nisu bili regulisani. Žene su primale 60–80% niže nadnice od muškaraca. Tako je, na primer, 1910. godine za slučaj bolesti osigurano bilo ukupno 7.147 radnica, ali je od toga broja njih 6.638 bilo svrstano u najniži razred osiguranja. Teški uslovi rada navodili su radnice na štrajkove, koje su same vodile, ili su učestvovala u zajedničkim štrajkovima sa radnicima. One su se, još krajem prošlog veka, organizovale u okviru radničkih društava za uzajamnu pomoć Zagreba, Rijeke i Zadra.

Pod rukovodstvom Socijaldemokratske stranke, radnice su 1897. godine u Zagrebu osnovale žensku organizaciju koja nije dugo radila, ali one su se nanovo organizovale, 1908. godine, kao ženska sekcija radničke socijalističke organizacije. U Rijeci je aktivno delovala socijalistkinja Ana Delić, koja je javno zastupala prava žena. Prvu žensku sindikalnu organizaciju osnovale su, 1914. godine, trgovačke nameštenice u Zagrebu, u okviru Saveza trgovačkih nameštenika.

U Hrvatskoj je prvo žensko društvo osnovano 1895. godine. Ono se brinulo za dojenčad i malu decu. A pet godina kasnije, 1900. u Zagrebu je osnovana *Gospojinska udruga za obrazovanje i zaradu ženskinja u Hrvatskoj i Slavoniji*. Cilj ovog društva bio je da siromašnim devojkama pomogne u školovanju u stručnim i u devojačkim školama, pa im je u svom internatu društvo pružalo besplatno izdržavanje. *Gospojinski klub*, osnovan 1902. godine, stavio je sebi u zadatak da razvija društvenu svest žena, da širi obrazovanje preko tečajeva i predavanja i pomaže dobrotvorne akcije. *Udruga učiteljica* sistematski se bavila socijalno-zdravstvenom zaštitom dece. A *Ženska udruga za narodno tkivo i vezivo* (osnovana 1908. u Petrinji) kao i *Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatske seljačke umjetnosti i obrta* (osnovana 1913. u Zagrebu) imale su za cilj čuvanje hrvatske narodne umetnosti, razvoj kućne radinosti i, tim putem, poboljšanje materijalnog položaja žena na selu. U Hrvatskoj je postojalo i više katoličkih ženskih društava, koja su se bavila pitanjima verske obuke.

Za vreme Prvog svetskog rata, 1916. i 1917. godine, u nekoliko gradova (Osijek, Rijeka, Vukovar, Split) žene su demonstrirale protiv nepravilne podele namirnica. Radnice u fabrikama vodile su akcije za povećanje nadnica i skraćivanje radnog dana (fabrika duvana u Rijeci i u Zagrebu, fabrika koža u Zagrebu, fabrika kandi-

da i fabrika konzervi u Osijeku, zatim u Zagrebu u štamparijama i knjigoveznicama, fabrici cikorije, fabrici kandida i čokolade, u fabrici penkala, i dr). U Zagrebu je u *Opštem radničkom savezu* bilo 1.376 članica i članova, od kojih su dve trećine bile žene. Hrvatice i Srпкиnje 1917. godine zahtevale su i politička prava od Hrvatskog sabora, a socijalistkinja Zofka Kveder-Demetović pokrenula je list *Ženski svijet*.<sup>1</sup>

#### 4. Makedonija

Sve do 1912. godine Makedonija je bila pod turskom vlašću. Naročito posle Berlinskog kongresa, po kojem je i dalje ostala pod turskom vlašću, ustanci i previranja u Makedoniji neprekidno traju. Na njenoj teritoriji ukrštali su se interesi Srbije, Bugarske i Grčke, pa su vlade tih zemalja nastojale da u Makedoniji osiguraju svoj uticaj. One su na njenoj teritoriji osnivale svoje škole i crkveno-školske opštine. Nastojale su da preko škola, nametanjem svog jezika, kao i ubacivanjem oružanih grupa za borbu protiv Turaka, osiguraju svoju prevlast.

Makedonski nacionalni pokret, koji se borio za autonomiju i za svoj jezik, 1893. godine oformio je svoju tajnu organizaciju – VMRO – Unutrašnju makedonsku revolucionarnu organizaciju, koja je delovala pod parolom: Makedonija – Makedoncima. Podržavali su ih i makedonski socijalisti, koji su pružali otpor ubacivanju oružanih četa iz susednih balkanskih zemalja i zalagali se za balkansku federaciju. VMRO je 1903. organizovao ustanak u bitoljskom okrugu, koji je ubrzo ugušen. Represalije su bile izuzetno oštre: 201 selo bilo je potpuno ili delimično spaljeno, izgorelo je preko 12.000 kuća i oko 70.000 ljudi ostalo je bez krova nad glavom; ubijeno je oko 4.700 muškaraca, žena i dece; silovano preko 3.000 žena; preko 30.000 izbeglica lutalo je tražeći spas od represalija.

I pored teških uslova pod turskom okupacijom, pismenost u Makedoniji sačuvana je u manastirima. A od šezdesetih godina prošlog veka osnivaju se svetovne škole – grčke, bugarske i srpske, sa njihovim učiteljima. Najviše je bilo grčkih škola: 1904/05. – 1.375, sa 2.100 učitelja i oko 78.000 đaka. Srpskih škola je 1906/07. bilo svega 303.

Po završetku Prvog svetskog rata, na teritoriji današnje Makedonije bilo je 677 osnovnih škola. U njima je nastavni jezik bio srpski. Kao i u delovima koji su pripali Bugarskoj ili Grčkoj, makedonski jezik bio je zabranjen i u školama i u javnom životu.

U Solunu, 1880/81. školske godine, uz mušku, osnovana je i ženska bugarska gimnazija, a zatim nepotpuna ženska gimnazija u Bitolju, a 1901/02. školske godine i Viša ženska škola (srpska), takođe u Solunu.<sup>2</sup>

Podaci o tome koliko je ženske dece bilo u osnovnim ili srednjim školama su parcijalni, ali nesumnjivo je da je taj broj bio nesrazmerno mali u odnosu na uku-

<sup>1</sup> Isto: *Borbeni put...*, str. 115–118; Jovanka Kecman, n. d, str. 14, 17–19.

<sup>2</sup> Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, str. 643, 644.

Po proceni, Makedonija je 1900. godine imala 908.904 stanovnika i stanovnica. Posle balkanskih ratova, 1912. i 1913. godine, Makedonija je Bukureškim mirom podeljena između Srbije (Vardarska Makedonija), Bugarske (Pirinska Makedonija) i Grčke (Egejska Makedonija). U delu koji je pripao Srbiji, a kasnije je uključen u Kraljevinu Jugoslaviju, prema popisu iz 1901, živelo je 808.724 ljudi – Isto, str. 637.



pan broj đaka, što se da zaključiti iz činjenice da je procenat nepismenih žena jedanaest godina posle oslobođenja od turske vlasti, 1931. godine, iznosio 81,7%.<sup>1</sup>

Takođe, karakteristično je da u Makedoniji nema posebnih ženskih društava. Žene su se uključivale u rad VMRO-a i u njegovim okvirima osnivale su i ženske tajne revolucionarne grupe. Njihov zadatak bio je da za revolucionare pripremaju sigurna skloništa, da ustaničke čete snabdejavu odećom i hranom i obavljaju kurirsku službu. A u ustaničkim četama bilo je i žena-borkinja.

Iz raspoloživih podataka ne može se razabrati koliko su Makedonke učestvovala u zanatskoj proizvodnji, proizvodnji duvana ili u nekim drugim zanimanjima. Poznato je da su se rano uključivale u socijalistički pokret i učestvovala u njegovim političkim akcijama: u antisultanskim demonstracijama u Solunu i Bitolju. Jedna od prvih socijalistkinja je Rosa Pleveva, koja je, sa još nekoliko učiteljica, krajem prošlog veka, u Velesu prišla socijalističkom pokretu. Ona je i u Skoplju, kao i u Velesu, okupljala Makedonke i Turkinje i dopisivala se sa Rozom Luksemburg. Kada je, 1917. godine, osnovan Odbor za oslobođenje Roze Luksemburg i Karla Libknehta, organizovala je prikupljanje potpisa za njihovo oslobođenje. Peticiju je potpisalo oko sto žena, što je za ono vreme – u doba Prvog svetskog rata i bugarske okupacije – impozantan broj.<sup>2</sup>

Život u Makedoniji regulisan je turskim zakonima. Proširenje srpskih zakona na tu teritoriju posle 1912. godine nije realizovano, jer je ubrzo nastupio Prvi svetski rat i Makedoniju je okupirala Bugarska.

## 5. Slovenija

Do kraja Prvog svetskog rata Slovenija je bila u sastavu Austrije, ali jedan njen deo pripadao je Italiji. Zemlja je bila u vlasništvu feudalaca – stranaca koji su je vekovima denacionalizovali i razjedinjavali na pojedine samostalne teritorije. Proces industrijalizacije koji je zahvatio Austriju i u Sloveniji je stvorio nekoliko industrijskih centara. Među njima najveći je bio Trst, zatim Ljubljana, Maribor, Celje, i drugi. Ali, nosioci ekonomskog razvoja u svim tim centrima su stranci. Polovinom XIX veka razvio se široki pokret seljaka za ukidanje feudalnih odnosa. Istovremeno, i slovenačko građanstvo se ujedinjavalo na nacionalnoj osnovi. Ono je isticalo zahteve za ujedinjenje Slovenije, za teritorijalnu samoupravu i za uvođenje slovenačkog jezika u škole i institucije. Te ideje slovenački liberalni pokret, od 1868. do 1871. godine, širi preko tabora, velikih narodnih skupova. I žene veoma aktivno učestvuju u ovom nacionalnom pokretu.<sup>3</sup>

Da bi se očuvala nacionalna kultura, jezik i običaji, bilo je nužno formirati nacionalno svesnu ženu, kao osnovu nacionalnog duha, pa se slovenačko građanstvo zalagalo za školovanje žena. Reformacija se u XVI veku dotakla i Slovenije. Primož Trubar i njegovi sledbenici osnivali su škole za decu oba pola, ali je katolička protureformacija zaustavila osnivanje svetovnih škola i zatvorila one koje su do tada bile osnovane. U Sloveniji je, 1869. godine, uvedeno obavezno osmogodišnje školovanje

<sup>1</sup> *Borbeni put...*, str. 17.

<sup>2</sup> *Borbeni put...*, str. 153, 154.

<sup>3</sup> Na teritoriji današnje Slovenije 1900. godine bilo je 1.268.055, a 1921. godine 1.287.797 stanovnika i stanovnica. – Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb 1968, str. 348–350.

za svu decu, što je zahtevalo i osnivanje ženskih učiteljskih škola. One su osnovane u Celovcu, Trstu, Ljubljani i Gorici. U Ljubljani je 1896. godine osnovana i Viša devojačka škola.

U Sloveniji se, već u prvoj polovini XIX veka, počela razvijati prerađivačka industrija koja je apsorbovala više žena nego što je to bio slučaj u drugim južnoslovenskim zemljama u sastavu Austrije, ali sporije nego u Austriji. U manufakturi i tekstilnoj industriji zaposleno je preko 50% žena i dece u odnosu na ukupan broj zaposlenih u tim privrednim granama. Ali to je bila uglavnom nekvalifikovana radna snaga, jer su većinu kvalifikovanih radnika činili stranci.

U industriji je 1890. godine, u odnosu na ukupan broj zaposlenih, bilo 32,1% žena, ali je 1910. godine taj procenat relativno opao i iznosio 22,8. Klerikalci su, 1894. godine, osnovali *Katoličko društvo za delavce*, dok je pod uticajem socijaldemokrata, 1901. godine, u Idriji osnovano žensko socijalističko društvo *Veda* (Nauka), čiji je cilj bio uzdizanje žene i njeno otimanje iz prosvetnog, kulturnog, socijalnog i seksualnog neznanja, zaštita žene od fizičkog i moralnog propadanja, kao i pomoć ženama da poboljšaju svoj ekonomski položaj. Društvo je delovalo do 1913. godine. Iste, 1901. godine osnovano je *Splošno slovensko žensko društvo* (Opšte slovenačko žensko društvo), koje je imalo „socijalne i feminističke ciljeve“. Tražilo je da se ukinu odredbe austrijskog zakona o društvima po kojem žene nisu mogle biti učlanjene u politička udruženja, kao i odredbe zakona koje su joj uskraćivale izborna prava. Društvo je bilo učlanjeno u Savez austrijskih ženskih društava, ali istovremeno ono je i sveslovenski orijentisano, pa se povezivalo sa Čehinjama i Hrvatima. Slovenački liberali, navodno zbog klerikalne opasnosti, bili su protiv ženskog prava glasa. dok su, između 1905. i 1907, socijaldemokrati i hrišćanski socijalisti po celoj Sloveniji održavali zborove za dobijanje opšteg prava glasa, uključujući i pravo glasa za žene. Međutim, opšta izborna pravā, 1907, dobili su samo muškarci. U nekim opštinama u kojima su i ranije imale pravo glasa žene su to pravo zadržale. No to je važno samo za direktne poreske obveznice ili intelektualke, s tim što su i one mogle glasati samo preko punomoćnika. Žene su se, 1911. godine, izborile za pravo da mogu biti i članice političkih partija.

Dan međunarodne ženske solidarnosti u Sloveniji prvi put je proslavljen 19. marta 1911. Tada je istaknuta ideja da se žene same moraju politički organizovati i boriti za svoja prava. Socijaldemokratkinja Alojzija Štebi pokrenula je *Ženski list*, koji je posle šestog broja prestao da izlazi, jer ga socijaldemokratska stranka nije podržala.

Zahtevi za ujedinjavanje slovenačkih zemalja, kao i zahtevi za ujedinjenje sa ostalim slovenskim zemljama, obnovljeni su tokom rata, 1917. godine, posle „majske deklaracije“ u austrijskom parlamentu. Njima je traženo ujedinjenje Hrvata i Slovenaca u okviru Austro-Ugarske. Nemiri su zahvatili i žene; one sakupljaju potpise za ujedinjenje, demonstriraju u Ljubljani i drže zborove, traže mir, hleb i izborna prava. U raznim krajevima Slovenije, 2. marta 1919, organizovale su zborove i protestovale protiv Londonskog ugovora, koji je slovenačke zemlje obećao Italiji.<sup>4</sup>

Žene u zemljama koje su 1918. godine ušle u sastav nove zajednice živele su, dakle, u vrlo različitim uslovima. Ipak, za sve njih karakteristično je da je žensko pitanje u senci nacionalnog.

<sup>4</sup> Jovanka Kecman, n. d, str. 10, 21, 22; *Borbeni put...*, str. 188–190.

## ŽENSKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1918–1941.

### 1. Opšti podaci

U svim zemljama koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija – u daljem tekstu Jugoslavija) bilo je vidljivo ekonomsko i kulturno zaostajanje u odnosu na druge evropske zemlje. Jugoslovenski narodi ušli su u sastav novostvorene zajednice sa nadom da će ostvariti nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu, ali nova država ove nade nije opravdala. Od svog nastanka ona je bila opterećena nesuglasicama oko unutrašnjeg uređenja države, suočena sa dramatičnim posleratnim socijalnim sukobima i pobunama, sa teškim problemima koji su bili posledica neravnornog ekonomskog i društvenog razvoja pojedinih krajeva i opšte zaostalosti. Ratno profiterstvo i težnja za što bržim bogaćenjem izrabljivanjem izgladnelih žena i dece uvećavali su posledice ratnih nedaća. Pošto je ukinut Ustav, 1929. godine izvršena je nova administrativno-teritorijalna podela zemlje, a država je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju.

Nova država je nasledila sve zakone koji su se ranije primenjivali u pojedinim zemljama: zakoni nezavisnih država Srbije i Crne Gore, zatim austrijski, austrijski novelirani, te mađarski zakoni i običaji u krajevima koji su ranije bili u sastavu Austrougarske monarhije. Za muslimane su važili turski zakoni i šerijatsko pravo. Svi su ti zakoni zasnovani na načelu podređenosti žene, pa su neki manje a neki više ograničavali njenu poslovnu sposobnost, pravo nasleđivanja, pravo na zapošljavanje i izbor zanimanja, roditeljska prava, pravo na starateljstvo. Žena je u braku bila potčinjena mužu. Brak je bio pod crkvenom jurisdikcijom, osim u krajevima koji su ranije bili u sastavu Ugarske, u kojima je postojao građanski brak (Vojvodina, Međumurje). Vanbračna deca nisu imala nikakvih prava, i ona su, kao i vanbračne majke, bila obeležena, diskriminisana i ponižavana. Nije bilo dozvoljeno dokazivanje očinstva.

Mogućnosti za izbor i obavljanje pojedinih zanimanja bile su ograničene, a za isti rad žene su primale znatno niže nadnice, odnosno plate, što je karakteristično i za sve druge kapitalističke zemlje. Ipak, za ono vreme radnice su u svim jugoslovenskim zemljama u radnom pravu bile relativno zaštićene: bio je zabranjen noćni rad žena u industriji i rudarstvu, i rad na teškim poslovima i poslovima štetnim po zdravlje, a radnice su imale i pravo na porodijsko odsustvo uz materijalnu pomoć. Ta su prava, 1922. godine, Zakonom o zaštiti radnika, potvrđena, dopunjena i precizirana, a Zakonom o osiguranju radnika, uz osiguranje za slučaj bolesti i nezgode na poslu, uvedeno je i plaćeno porodijsko odsustvo od dva meseca pre i dva meseca posle porođaja. Ali ti zakoni vrlo sporo su se sprovodili, a i izigravanje zakona bilo je uobičajeno.

Tri godine posle ujedinjenja, 1921. godine, poljoprivredno stanovništvo je činilo 78,7% u odnosu na ukupan broj stanovnika.<sup>1</sup> U odnosu na ukupan broj, žene su činile 41% aktivnog stanovništva. U radnom odnosu, prema nepotpunim podacima, bilo je oko 72.500 žena, prema 381.830 muškaraca, što u odnosu na ukupan broj zaposlenih čini oko 19%.<sup>2</sup>

Žene u novoj državi nisu uživale politička prava. U Hrvatskoj i Sloveniji, prema lokalnim propisima, pravo glasa za opštinske izbore imale su žene koje su samostalno vodile svoje domaćinstvo, koje su obavljale neku javnu delatnost, zanat ili trgovinu, koje su bile zaposlene u javnoj ili privatnoj službi, a imale su četiri razreda srednje ili njoj slične škole. Ali i ova ograničena izborna prava novim izbornim propisima, 1920. godine, su im oduzeta.

U jeku svih tadašnjih društvenih događaja, usred gladi, socijalnih sukoba, masovnih štrajkova, pretnji na granicama – na inicijativu socijalistkinja, odnosno Srpskog narodnog ženskog saveza, žene se ujedinjuju, ali pritom ipak ostaju dosledne podeli na *građanski* i *radnički* ženski pokret.

### 2. Ženski radnički pokret

Sekretarijat žena socijaldemokrata Srbije obnovio je svoj rad neposredno posle oslobođenja, početkom decembra 1918. godine, sa zadatkom da nanovo organizuje sekretarijate u unutrašnjosti. Njegova sekretarica bila je grafička radnica Draga Stefanović. Glavnoj upravi Socijaldemokratske partije, Sekretarijat žena predložio je da se unutar partije mogu stvarati posebne organizacije žena, što je odbijeno sa obrazloženjem da „organizacije moraju biti jedne za oba pola“.

Sekretarijati su se uglavnom bavili uključivanjem žena u partijske i sindikalne organizacije, u čemu su postigli i određene uspehe. Više žena učlanjeno je u partiju i u sindikate, a birane su i u njihove nove uprave. Održano je više zborova i konferencija u preduzećima u kojima su žene bile zaposlene u većem broju, i na njima se raspravljalo o materijalnom položaju radnica i radnika, o organizovanju tarifnih pokreta i štrajkova, i o obnavljanju rada sindikalnih organizacija. Osim ovih aktivnosti, Sekretarijat žena organizovao je i rad po kućama sa radničkim ženama i ženama koje su ostajale bez posla. Pripremajući se za partijski kongres ujedinjenja, Sekretarijat je održao konferenciju na kojoj je sumirao rezultate svog rada, pozdravio ideju ujedinjenja jugoslovenskog radničkog pokreta i izabrao novi Sekretarijat.

I u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji žene su, na sličan način kao i u Srbiji, u okvirima odgovarajućih socijaldemokratskih partija i sindikalnih organizacija, posebno razvijale rad sa ženama, pokrećući žene u borbu za poboljšanje

<sup>1</sup> 1921. godine, prema popisu, u Jugoslaviji je živelo ukupno 12.545.000 ljudi, od toga 6.169.898 muškaraca i 6.380.102 žena; broj poljoprivrednog stanovništva bio je 9.191.100 (4.767.000 žena i 4.424.000 muškaraca). Srbija je tada imala 4.819.430 stanovnika i stanovnica; 38,5% žena u odnosu na ukupan broj stanovnika. – *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, Beograd 1989, str. 39 i 40.

<sup>2</sup> Isto, str. 57 – podaci za osiguranike Središnjeg ureda za osiguranje radnika, Glavne bratinske blagajne, Bolesničkog fonda Direkcije rečne plovidbe i za državne službenike; nisu obuhvaćeni službenici i službenice srezova i opština, kojih je, prema popisu iz 1933, bilo ukupno 61.000.

njihovog materijalnog položaja i ističući zahteve za ekonomskom i političkom ravnopravnošću žena.<sup>1</sup>

Socijaldemokratkinje Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, 21–23. aprila 1919. godine, u vreme kongresa ujedinjenja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) – u daljem tekstu SRPJ(k) – održale su svoju konferenciju na kojoj su se ujedinile u jedinstveni ženski socijalistički pokret Jugoslavije i osnovale Sekretarijat žena socijalista (komunista).

Socijalistkinje su prihvatile minimalni i maksimalni program Socijalističke radničke partije (komunista), u kojem je, između ostalog, stajalo da ona zahteva punu neograničenu jednakost za sve muškarce i sve žene bez obzira na veru, narodnost i zanimanje, i opšte, jednako i tajno pravo glasa za sve građane i građanke od osamnaest godina naviše.

Smatrale su da im pripadaju jednaka prava kao i muškarcima, jer su u ratu dokazale svoje mnogostruke sposobnosti: seljanke su, zamenjujući muževe i same radeći sve poslove i u polju i u kući, sačuvala posed, održale kuću i podigle decu; radnice i žene u kancelarijama i na raznim drugim dužnostima uspešno su i odgovorno zamenjivale muškarce na svim poslovima.

Statut koji su na konferenciji donele direktan je odraz vladajućeg shvatanja međunarodne socijalne demokratije, kao i komunista koji u to vreme održavaju osnivački kongres Treće internacionale, u pogledu položaja, uloge i organizovanja žena u radničkom pokretu. Po njemu, Sekretarijat žena socijalista (komunista) isključuje svaku posebnu organizaciju žena i smatra sebe delom partijske celine, tehničkim – izvršnim odborom u agitaciji i organizovanju žena. Centralni sekretarijat žena sastavljen je od predstavnica žena socijalistkinja iz pojedinih pokrajina. Sedišta pokrajinskih sekretarijata trebala su da budu u Beogradu, Sarajevu, Skoplju, Splitu (osnovani su), kao i u Zagrebu, Osijeku, Novom Sadu i na Cetinju (ovi nisu osnovani). Pokrajinski sekretarijati objedinjavaju rad mesnih sekretarijata po gradovima, varošima i varošicama, i povereništava po selima. Sekretarica Centralnog sekretarijata je članica Partijskog veća – uprave SRPJ(k), i svi drugi sekretarijati su u međusobnoj neposrednoj vezi i u vezi sa Centralnim sekretarijatom koji im, po instrukcijama Partijskog veća, daje direktive za celokupni rad.

Po statutu glavni zadatak Centralnog sekretarijata žena bio je agitaciono-prosvetni, tj. „uzdizanje duhovnog horizonta žena“; i u tom cilju on je trebalo da organizuje izdavačku delatnost koja se odnosi na žene, da osniva agitacione biblioteke, da organizuje agitaciono-funkcionerske kurseve za žene, kao i planska predavanja, zborove, konferencije i ženske kružoke. Centralni sekretarijat, neposredno pred prestanak svog rada, doneo je i Prosvetni plan koji bi se za sve te svrhe mogao koristiti. Plan je sadržavao po više tema iz oblasti: položaj žena kroz istoriju, žena u buržoaskom društvu, učešće žena u klasnoj borbi radničke klase, socijalna ženska pitanja u vezi sa položajem i borbom žena i, najzad, učešće žene u građenju novog komunističkog društva u Rusiji.<sup>2</sup> Pokrenut je list *Jednakost*, kao organ žena socijalista (komunista) Jugoslavije, čiji je prvi broj izašao 1. marta 1920. godi-

<sup>1</sup> Zapisnici sa sednica Sekretarijata žena socijaldemokrata Srbije, AS – Fond – socijaldemokrati, 149–154; *Radničke novine*, 1919, br. 13, 20, 42, 54, 83.

<sup>2</sup> Statut žena socijalista (komunista), *Jednakost*, 1920, br. 1 i 11.

ne. Izlazio je u tiražu od 4.000 do 5.000 primeraka, do decembra 1920. godine. List se izdržavao od pretplate i dobrovoljnih priloga koje su prikupljale žene.

Posle donošenja statuta Sekretarijata žena organizovan je rad na formiranju Pokrajinskih sekretarijata žena, kao i novih sekretarijata žena u unutrašnjosti, tamo gde ih ranije nije bilo. U Hrvatskoj, pokrajinski sekretarijat žena nije formiran, s tim što su u Vukovaru, Osijeku i Vinkovcima formirani mesni sekretarijati, a u Zagrebu i Slavanskom Brodu povereništva žena. U Sloveniji je rad na formiranju ženskog radničkog pokreta otpočeo tek u drugoj polovini 1920. godine, posle osnivanja Radničke socijalističke stranke, početkom 1920. godine, koja se priključila SRPJ(k).

Posle Kongresa ujedinjenja više žena bilo je angažovano u radu, pa i u rukovodećim telima partijskih organizacija. One su preko Sekretarijata žena, tamo gde su oni postojali, ili neposredno, nastojale da se što više radnica uključi u rad sindikata i u opšte akcije koje je Partija vodila. Za ilustraciju može se navesti da su radnice u svim krajevima učestvovala u organizovanju rada sindikata, u tarifnim pokretima i štrajkovima za povećanje nadnica i poboljšanje uslova rada. Krajem 1919. i tokom 1920. godine, žene su organizovale ili učestvovala na zborovima protiv skupe (Beograd, Novi Sad, Sarajevo, Bitolj). Na zborovima pred donošenje propisa za opštinske izbore i zakona o izborima za ustavotvornu skupštinu žene su zahtevale pravo glasa (Beograd, Sarajevo, Ljubljana, Skoplje, Split). Pošto zahtevima nije udovoljeno, žene su na sam dan izbora u Beogradu i Nišu organizovano protestovale. Istovremeno, u više gradova održavana su predavanja o položaju žena i o potrebi borbe za ravnopravnost. Žene su učestvovala u pripremama za proslavu i u proslavi Prvog maja, naročito u Srbiji. U Bosni i Hercegovini, nakon obimnih priprema za proslavu, vlasti su proslavu zabranile, pa je u znak protesta organizovan generalni štrajk. U Sarajevu je pohapšeno preko 2.000 radnika i veći broj radnica, prema kojima se policija izuzetno grubo ponašala: zatvorila ih je u vlažne podruma i, uz nečuvene uvrede, isprebijala.

Uspeši u organizovanju žena-radnica i rezultati njihovog rada u potpunosti su zavisili od aktivnosti partijskih organizacija i od njihovog odnosa prema ženskom pitanju. Stoga je aktivnost žena uočljiva u većim gradovima, gde deluju jače partijske organizacije i partijska rukovodstva i gde je koncentrisan veći broj aktivnih žena. Treba imati u vidu da je kulturni nivo radništva, a pogotovu radnica, u to vreme nizak, da su one u većini nekvalifikovane ili polukvalifikovane, uglavnom nepismene, slabo plaćene, opterećene domaćinstvom i pod stalnom pretnjom otpuštanja sa posla. U takvim uslovima rad na njihovom organizovanju bio je izuzetno težak i mogao je dati rezultate samo uz pomoć i podršku radničke partije. Ipak, uz sve progone, teškoće i slabosti, početni rezultati u dvogodišnjem radu postavili su solidne osnove za dalje napredovanje ženskog radničkog pokreta. Međutim, na Drugom kongresu Partije, koji je održan krajem juna 1920. godine u Vukovaru, osim uopštenih zadataka o tome da će Partija isticati zahteve za pravnom i političkom ravnopravnošću, za osiguranje radnika i radnica, kao i zahteve da se svim građanima i građankama, bez razlike pola i nacionalnosti ima obezbediti vršenje svih političkih prava i uživanje svih ustavnih i zakonskih sloboda – o ženama ništa posebno nije rečeno. U novom Statutu KPJ samo je, kao i u ranijem Statutu SRPJ(k) – iz kojeg je KPJ nastala – propisano da Centralni sekretarijat žena za Kongres partije bira dve delegatkinje. Na Kongresu i posle njega došla su do izražaja različita

ideološka shvatanja koja su dovela do rascepa u Partiji, što se neposredno odrazilo i na ženski radnički pokret. Naime, najaktivnije žene u tom pokretu u Srbiji (Radoslava Ilić, Sofija Levi, Milica Đurić-Topalović) i u Bosni i Hercegovini (Anka Tamel, Štefica Krekić, Marija Žižmund) priključile su se opoziciji, i zbog toga su isključene iz KPJ. U ovo vreme Centralni sekretarijat žena povežao se sa Međunarodnim sekretarijatom žena komunista, koji je formiran u oktobru 1920. godine, na osnovu odluka Drugog kongresa Komunističke internacionale. Kongres je potvrdio već ranije prihvaćeni stav u socijalističkom pokretu o jednakosti interesa žena i interesa radničke klase, i dao smernice za rad komunista u ženskom radničkom pokretu. Po tim smernicama ženski radnički pokret ne organizuje se posebno, već je on deo rada Partije, u kojoj i muškarci i žene deluju ravnopravno među ženama na njihovom pridobijanju za rad u Partiji, sindikatima i drugim organizacijama radničke klase.<sup>1</sup>

Režim je, 29. decembra 1920. godine, Obznanom zabranio rad Komunističke partije Jugoslavije, a istovremeno i sekretarijatima žena, a Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, KPJ je stavljena van zakona, nakon čega je prešla u ilegalu. Pokušaji da se oživi rad ženskog radničkog pokreta nisu bili uspešni. Centralni sekretarijat i pokrajinski sekretarijati žena ponovo su osnovani tokom 1923. godine u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije, koja je osnovana kao legalna partija u kojoj su delovali komunisti, ali i njen rad ubrzo je zabranjen. Više žena je u to vreme hapšeno i suđeno. Od posledica batinanja, u zatvoru u Beogradu umrla je tekstilna radnica Ljubica Ljubičić, a u Zagrebu studentkinja Lepasava Petrović. Posle Trećeg kongresa KPJ (maj 1926), partijske organizacije neposredno se bave radom među ženama, a radi sistematskog praćenja njihovog rada pri partijskim rukovodstvima formiraju se posebne komisije za rad među ženama. Osim rezolucija Četvrtog kongresa o ženskom pitanju (1928) i čestih uputstava i direktiva iz inostranstva, kuda je pred progonima svoje sedište preneo CK KPJ, malo je šta u to vreme učinjeno za ženski radnički pokret. Progoni komunista i, posebno, zavođenje diktature, januara 1929. godine, onemogućilo je gotovo svaki rad ženskog radničkog pokreta. Taj je rad oživeo je tek tridesetih godina. Prvo su kritikovani sami članovi KPJ zbog neshvatanja važnosti rada sa ženama i zbog „nakaznih shvatanja o tom pitanju“ čak i među odgovornijim članovima. Dokumenti Četvrte konferencije (1934), kao i kasniji dokumenti KPJ upućuju partijske organizacije da razviju svoj rad na širem okupljanju žena preko sindikata, Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i Crvene pomoći koja se brinula za obezbeđenje pravne i materijalne pomoći progonjenima i pohapšenima. Insistiralo se takođe da se više žena primi u članstvo KPJ.<sup>2</sup>

### 3. Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca

Srpski narodni ženski savez dao je inicijativu za organizovanje jedinstvenog ženskog saveza za celu Jugoslaviju. Prvi kongres održan je u Beogradu od 21. do

<sup>1</sup> Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978, str. 79–116.

<sup>2</sup> Isto, str. 117–124 i 206–208.

23. septembra 1919. godine. Na Kongresu su bile prisutne delegatkinje 50 udruženja i njihovih podružnica iz cele zemlje.<sup>1</sup>

Postojeće ženske organizacije iz Srbije imale su izrazito nacionalnu orijentaciju, a njima su se pridružile i slične organizacije iz Makedonije i Bosne i Hercegovine – osnovane uglavnom na nacionalnoj osnovi – kao i organizacije sa jugoslovenskom orijentacijom iz Hrvatske i Slovenije. U ovim krajevima bilo je i više verskih ženskih organizacija, koje nisu učestvovala na Kongresu.

Kongres je imao manifestacioni karakter; izraženo je zadovoljstvo što je rat završen, oduševljenje što je došlo do ujedinjenja jugoslovenskih zemalja i želja da se zajedničkim snagama prihvate uzdizanja žena na narodnim tradicijama i na dostignućima u zapadnoj kulturi. Data je podrška Riječankama i Šušćankama u njihovoj borbi za oslobođenje i protestu koji su uputile Mirovnoj konferenciji u Parizu. Delegatkinje su iznosile svoj rad kojim su se bavile za vreme Prvog svetskog rata. Pažljivo su saslušane sve žene koje su nastupale, iako su predstavljale ženske organizacije koje su u ratu delovale u zemljama koje su se našle na suprotstavljenim stranama. Isticale su ono što ih je na neki način povezivalo, a to je borba za opstanak porodice, za hleb i mir, za otklanjanje posledica rata, za pomoć deci bez roditelja i onima koji su u ratu ostali bez svojih domova, invalidima i ratnim zarobljenicima. Jedino na toj pacifističkoj i humanitarnoj osnovi bilo je moguće okupiti po nacionalnom sastavu i socijalnom položaju, političkim stremljenjima i kulturnim tradicijama, vrlo heterogene ženske organizacije.

Spor je, ipak, izbio oko imena budućeg Saveza, i ukazao je na različite koncepcije kojima su se žene u pojedinim zemljama rukovodile kada su odlučivale o osnivanju jedinstvene organizacije. Delegatkinje iz Srbije predložile su da Savez i dalje nosi ime Srpski narodni ženski savez, polazeći od toga da je Jugoslavija samo geografski pojam; Hrvatice, podržane od nekoliko mlađih delegatkinja iz Srbije, predložile su naziv Ženski jugoslovenski narodni savez, kako bi se i u imenu Saveza naglasilo da je to jedinstvena centralizovana organizacija. Konačno su delegatkinje iz Srbije, posle jedne emotivne diskusije, prihvatile da se u naslov novog Saveza, pored imena Srbije, što su u naslovu pošto-pošto želele da očuvaju, dodaju i imena Hrvatske i Slovenije. Tako je nova organizacija dobila naziv *Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca*.

Kongres je doneo Pravila, po kojima je cilj Saveza bio: da radi na razvijanju humanog, etičkog, kulturnog, feminističkog, socijalnog i nacionalnog rada, da prati rad nacionalnih i međunarodnih ženskih društava i da u inostranstvu predstavlja sve ženske organizacije države Srba, Hrvata i Slovenaca. Uprava Saveza bira se svake tri godine, i u njoj su, kao i u delegacijama koje prisustvuju skupovima u inostranstvu, obavezno zastupljene Srkinje, Hrvatice i Slovenke. Svi raniji savezi

<sup>1</sup> Slovenke i žene iz Primorske i Trsta predstavljale su delegatkinje Društva *Ćirilo i Metodije*, koje je imalo 11 ženskih i 74 mešovite podružnice, Zavoda sv. Nikolaja (brinulo se za mlade devojke koje su stizale u Trst, pronalazilo im službu, kako bi sprečilo da postanu belo roblje), Mariborsko slovensko žensko društvo (u ratu pomagalo ranjenike austrijske i italijanske vojske, a po završetku rata vodilo akciju za puštanje ratnih zarobljenika). Iz Hrvatske su bile prisutne delegatkinje Hrvatske katoličke ženske sveze, urednice i novinarke listova *Ženski svet* i *Jugoslovenska žena*. Iz Bosne i Hercegovine su došle delegatkinje iz više ženskih organizacija. Iz Srbije delegatkinje Ženskog društva, Kola srpskih sestara, Materinskog udruženja, Društva za prosvetavanje žene, Jevrejskog ženskog društva, Jevrejskog društva *Dobrotvor*, Doma učenica srednjih škola, društava Kneginja Ljubica i Srpska majka.

koji su postojali u pojedinim zemljama prestaju sa radom, razrešavaju se i stupaju u Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu NŽS SHS). Prva predsednica Saveza bila je Leposava Petković iz Beograda, a potpredsednice Zlata Kovačević-Lopušić iz Zagreba i Franja Tavčarjeva iz Ljubljane. Savez je uspostavio veze sa Međunarodnim savezom žena, i od svog osnivanja učestvovao na njegovim kongresima i skupovima.<sup>1</sup>

Po svojim stremljenjima za narodnim jedinstvom, po svom centralističkom ustrojstvu i po metodama rada, NŽS SHS bio je pobornik unitarnog jugoslovenstva, i u tom pogledu uživao je podršku i vladajućih krugova. Široka platforma Saveza i autonomnost organizacija u izboru svojih ciljeva i programa, omogućila je da u njemu nađu mesta prosvetarske i humanitarne organizacije sa vrlo različitim stavovima i shvatanjima o mnogim pitanjima, kao i o ravnopravnosti žena i muškaraca i drugim feminističkim zahtevima. Početkom dvadesetih godina u svim krajevima zemlje osnivaju se nova ženska društva – prosvetarska i humanitarna – a osnivaju se i ženska udruženja na profesionalnoj osnovi, čiji je zadatak bio da razviju rad na usavršavanju žena u pojedinim profesijama, da zastupaju njihove interese i da se bore za izjednačavanje sa muškarcima u profesiji.

Izvan Saveza ostale su klerikalne ženske organizacije, kojih je bilo više u Hrvatskoj i Sloveniji, kao i društvo *Hrvatska žena*, koje je okupljalo pripadnice Hrvatske seljačke stranke.<sup>2</sup>

Drugi Kongres NŽS SHS održan je od 30. juna do 4. jula 1920. godine u Zagrebu. Njemu su prisustvovala delegatkinje koje su predstavljale 200 ženskih društava. Pored manifestacionog dela (polaganje venaca i govori na grobovima Zrinjskog i Frankopana, kao i boraca za slobodu i ujedinjenje, izjašnjavanje za tezu jedan narod, jedna država, jedan kralj), delegatkinje su iznosile podatke o radu udruženja koje predstavljaju. Govorile su o svemu što ih je tih posleratnih dana podsticalo na delatnost – o ruševinama, gladi, nezbrinutroj ratnoj siročadi i invalidima nerenog statusa, koji su prepušteni sami sebi i pretežno milosrdi i brizi žena i njihovih organizacija. Tako je, na primer, na desetine hiljada bolesne i izgladnele dece iz Bosne i Hercegovine organizovano evakuisano, i preko Zagreba upućivano u Vojvodinu, a zatim posle rata u Srbiju i druge krajeve, na izučavanje zanata i školovanje.

Na Kongresu je nekoliko žena izrazilo svoje ogorčenje što odlučujući faktori u društvu ne shvataju ženinu ulogu u društvu. Zahtevale su da se i njima, kao i svim ženama kulturnih naroda, zajemče sva politička i građanska prava, prava koja uživaju državljani muškog pola. Kongres je Parlamentu i vladi uputio zahtev da se ženama Ustavom prizna pravo glasa, navodeći da su to učinile gotovo sve evropske zemlje, a da je Jugoslavija ostala među malobrojnim izvan tog kruga, i time se svrstala u – Orijent.

Izveštaj o radu Kongresa Međunarodnog ženskog saveza koji je održan u Oslu podnela je Isidora Sekulić, koja je učestvovala u njegovom radu, zajedno sa Mirom Kočondom iz Zagreba i Cirilom Pleško-Štebi iz Ljubljane.<sup>3</sup>

Događaj koji je izazvao burne emocije prisutnih delegatkinja bilo je prisustvo prve muslimanke na jednom takvom javnom ženskom skupu, i pokušaj da se to

onemogućiti. Na Kongresu se kao učesnica u diskusiji pojavila, oduševljeno pozdravljena, delegatkinja Muslimanskog ženskog društva, učiteljica Rasima Bisić. Konzervativna muslimanska begovska stranka Kongresu je uputila telegram u kojem je tražila da se Rasima odmah vrati i zapretila joj je da će po povratku zlo proći ako bude istupala na Kongresu, što je izazvalo nepodeljene proteste učesnica Kongresa. Tim povodom nešto kasnije, na stranicama lista *Ženski pokret*, profesor Hasan Rebac je prikazao život muslimanske žene, osudio fanatizam muškaraca, reakcionarnost školskog zakona koji je Austro-Ugarska donela za Bosnu, a koji je i dalje bio na snazi. Njime je uvedeno obavezno školovanje za svu decu – i mušku i žensku – osim za žensku muslimansku decu.<sup>1</sup>

Isidora Sekulić se zalagala za osnivanje sekcije za filozofiju žene, „koja bi proučila samo njoj svojstvenu domenu, onaj snažni praktični moral kojim zapaja čovečanstvo, onaj krst života koji nosi strpljivo, onu mučeničku energiju koja sve miri, koja je neiscrpni izvor čovečanske snage“. A Zofka Kveder piše da je „posle ruske velike retke žene došao red na jugoslovensku ženu da pronosi izvesno vreme kroz čovečanstvo onaj veliki kult koga je održavala ruska žena, kult duševne snage“.

Po završetku Kongresa, delegatkinje 26 ženskih društava koja su imala feminističke programe, ili su se u svom radu zalagala za ravnopravnost žena, dogovorile su se da u okviru NŽS SHS osnuju feminističku sekciju i usvojile su zajednički načelni program koji bi ostvarivale nekoliko narednih meseci.<sup>2</sup>

Treća Glavna skupština (Kongres) Saveza održana je od 6. do 8. jula 1922. godine u Ljubljani. Na njoj se prvenstveno raspravljalo o zaštiti dece i omladine, na osnovu referata Danice Hristić, Alojzije Štebi, Adele Milčinović, Jovanke Šiljak, D. Popović i Zorke Janković. U Rezoluciji o tim pitanjima od državnih organa se zahteva da propišu mere za zaštitu žena i dece od izrabljivanja, da preduzmu i druge mere uz pomoć Saveza, sve u cilju poboljšanja opšte i zdravstvene situacije dece i omladine i ostvarenja jednakog morala za oba pola.

Skupština je donela ciljeve i program NŽS SHS, po kojem se delatnost Saveza sastoji od rada: na narodnom jedinstvu, na izjednačenju žene sa muškarcem u privatnom i javnom pravu, na ostvarenju principa – jednak rad, jednaka zvanja i jednaka nagrada, na zaštiti ženske radne snage, s obzirom na njen prirodni poziv, na ostvarivanje jednakih uslova za vaspitanje ženske i muške dece u kući i u školi, kao i na ostvarivanju jednakog morala za muškarca i za ženu. Osim toga, Savez se izjasnio za borbu protiv prostitucije i alkohola.<sup>3</sup>

Očigledno pod uticajem međunarodnih ženskih organizacija, u čijem radu su brojne delegatkinje NŽS SHS redovno i vrlo aktivno učestvovala, ovaj program je stalno dopunjavani i aktuelizirani zahtevima koje su postavljale feminističke organizacije u raznim drugim zemljama u svetu. Od važnijih zahteva bili su to zahtevi za mir, za žensko pravo glasa i slobodan pristup političkim partijama, za slobodan pristup žena svim profesijama, zatim zahtevi za osiguranje porodijskog plaćenog odsustva pre i posle porođaja, za pravo udate žene da u braku sa stranim državljaninom može birati da li da zadrži svoje ili uzme muževljevo državljanstvo, za zabranu trgovine belim robljem, za ukidanje propisa kojima se reguliše prostitucija.

<sup>1</sup> Spomenica sa I Kongresa žena Kraljevstva Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1920.

<sup>2</sup> Jovanka Kecman, n. d, str. 67.

<sup>3</sup> Skupština žena u Zagrebu, *Ženski pokret*, 1920, br. 11 i 12; *Žena*, 1920, br. 6 i 7.

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1920, br. 4-5.

<sup>2</sup> Isto.

<sup>3</sup> Jovanka Kecman, n. d, str. 172 i 173.



U pogledu vaspitanja omladine u srednjim školama zahtevi su se odnosili na uspostavljanje strožijeg školskog režima, jačanja discipline, zabranu posećivanja bioskopa omladini ispod osamnaest godina, na uvođenje đачkih uniformi. Traženo je da se u Komisije za izradu programa za srednje škole imenuju i žene, da u Savetu za prosvetu učestvuju i članice NŽS SHS, i da se žene postavljaju za direktorke škola i školske nadzornice. Savez je protestovao protiv ukidanja Ministarstava za socijalnu politiku i zahtevao da ono nastavi sa radom, s tim što bi u njemu radile i žene.<sup>1</sup>

O svim navedenim zahtevima Savez je raspravljao na svojim skupštinama i plenarnim sednicama Uprave, i o njima donosio rezolucije koje je podnosio nadležnim organima. Međutim, veći broj ženskih organizacija tvrdokorno je ostajao na svojim isključivo humanitarno-prosvetiteljskim i nacionalnim programima i nije prihvatao feminističku orijentaciju koja je dolazila do izražaja u Upravi Saveza. Raskorak između Uprave i velikog broja članica dovedio je do čestih nesuglasica i sukoba oko načelnih stavova o pojedinim pitanjima, kao i prilikom izbora organa Saveza. Dolazilo je i do ličnih sukoba između članica pojedinih društava i članica Uprave Saveza, pa je u Savezu nastala opoziciono nastrojena grupa.

Sušтина sukoba bila je u različitim gledanjima na ulogu NŽS SHS, na sadržaj njegovog rada i na odnose sa udruženjima članovima. Po shvatanjima Uprave, sva udruženja su samostalna, autonomna u ostvarivanju svojih ciljeva i u unutrašnjoj organizaciji, a Savez je centar koji u sporazumu sa udruženjima koordinira njihov rad, dok on sam ne obavlja nikakvu konkretnu delatnost. Njemu pripada i idejno vodstvo u odnosu na sve organizovane žene i regulisanje odnosa sa inostranstvom. Da bi se postigla racionalnija organizacija, bilo je predloženo da sekcije saveza koje su se bavile socijalnim problemima, zbog njihove obimnosti i raznovrsnosti, prerastu u poseban Savez dobrotvornih društava, koji bi i dalje bio u sastavu NŽS SHS. Drugo shvatanje je bilo da je Savez i suviše pao pod uticaj feministkinja, a da je zapostavio humanitarne, kulturne i socijalne probleme. Iz Saveza je, krajem septembra 1926 godine, istupilo deset beogradskih društava, koja su svojevrmeno bila osnivači Srpskog narodnog ženskog saveza ili inicijatori za osnivanje NŽS SHS (Beogradsko žensko društvo, Jevrejsko žensko društvo Dobrotvor, Kneđinja Ljubica, Srpska majka, Zaštita devoјaka, Zaštita slepih devoјaka, Obdaništa br. 2 i br. 3 i Društvo za obrazovanje domaćica i matera). Povedena je i akcija da i druga udruženja napuste Savez. Redovna godišnja skupština Saveza zakazana je za 25-27. oktobar 1926. godine, i uoči same Skupštine, u beogradskoj *Politici* objavljen je oštar napad Jelene Lazarević na Upravu Saveza. U napisu se plediralo za razvijanje humanitarnog i socijalnog rada kao primarnog, za umereni, evolutivni feminizam, a protiv naleta feminističkog pokreta koji je, kako se navodi, na prethodnoj Skupštini uspeo da osvoji i Upravu Saveza.<sup>2</sup>

Za beogradskim primerom pošla su i druga udruženja, pa je njih 46 osnovalo *Narodnu žensku zajednicu*. Zajednici je kasnije prišlo više ženskih društava, tako da je broj njenih članica narastao na 86. To su uglavnom bila konzervativna društva, koja su se bavila dobrotvornim akcijama bez želje i namere da bilo šta uči-

ne na menjanju patrijarhalnih odnosa prema ženi i na poboljšanju njenog položaja.<sup>1</sup>

Najbrojnije društvo učlanjeno u NŽS SHS bilo je Kolo srpskih sestara (oko sto pododboru u svim delovima zemlje), koje je i dalje ostalo u članstvu Saveza, mada se uglavnom bavilo humanitarnom i prosvetarskom delatnošću. Po završetku rata brinulo je o domovima dece koja su u ratu ostala bez roditelja, davalo je siromašnoj deci pomoć u odeći prilikom verskih praznika, otvaralo je zanatske škole i domove za učenice. U zanatskim školama devoјke su se učile izradi narodnih nošnji, narodnih vezova i drugih rukotvorina. Izdržavalo se od državnih dotacija, dela prihoda od prodaje lozova Državne klasne lutrije, od prihoda ostvarenih na raznim priredbama, balovima i zabavama koje je KSS organizovalo. I dalje je izdavalo svoj kalendar *Vardar*.

Posle zavođenja diktature, promené naziva zemlje u Kraljevinu Jugoslaviju i nove administrativno-teritorijalne podele na banovine, 1929. godine, NŽS SHS promenio je svoj naziv u Jugoslovenski ženski savez. Istovremeno je i svoju organizaciju prilagodio tim promenama i formirao svoje sekcije u banovinama.

#### 4. Društvo za prosvetovanje žene i zaštitu njenih prava – Ženski pokret

Istovremeno kada i Sekretarijat žena socijalista (komunista), u Beogradu je, aprila 1919. godine, osnovano feminističko, nestranačko udruženje *Društvo za prosvetovanje žene i zaštitu njenih prava*. U jesen iste godine takvo društvo osnovano je i u Sarajevu. Cilj tih društava bio je da se bave prosvetivanjem žena i da rade na ostvarivanju njihovih građanskih i političkih prava. Izričito su se odrekle humanitarnih aktivnosti.

U Društvu su delovale istaknute feministkinje, koje su i po svojim pozivima već stupile u javni život (Mileva Milojević, Milena Atanacković, Zorka Kasnar-Karadžić, Isidora Sekulić, Paulina Lebl-Albala, Katarina Bogdanović, Delfa Ivanić, Mileva Petrović, Ruža Vinterštajn-Jovanović, Ksenija Atanasijević, Ružica Stojanović i dr). Svoj list *Ženski pokret*, u kojem su saradnice i saradnici permanentno raspravljali o raznim pitanjima ženske emancipacije, počele su da izdaju 18. aprila 1920. godine. List je izlazio jednom mesečno, neprekidno sve do 1939. godine, u tiražu od 1.500 primeraka. Od 1926. godine list je i glasilo Alijanse ženskih pokreta. Pored iscrpnih podataka o radu društava Ženskog pokreta, kongresa, odnosno skupština NŽS SHS i međunarodnih ženskih organizacija, list raspravlja i o pojedinim pitanjima od interesa za žene. Potpuna saglasnost koja se manifestovala u zahtevima za politička prava nije uvek postizana u drugim pitanjima, pa su se na stranicama lista izražavala različita shvatanja o njima.

Društvo je od svog osnivanja nastojalo da okupi što više žena, bez obzira na njihovu političku, socijalnu i nacionalnu pripadnost, ili na političke simpatije. Razvilo je i živu aktivnost da u svoje redove privuče što više zaposlenih žena srednjeg sloja, pa su u njegovom članstvu profesorke, učiteljice, službenice sa srednjim i višim obrazovanjem, naročito žene zaposlene u komunalnim, socijalnim, zdravstvenim i prosvetnim institucijama. Nastojale su da izgrade svoj ženski politički pro-

<sup>1</sup> Katarina Bogdanović, *Deveti Kongres Internacionalnog saveza žena za pravo glasa*, u: Izabrani život, Kragujevac, 1986; *Ženski pokret*, 1922, br. 7 i 8; Isto, 1923, br. 9 i 10.

<sup>2</sup> *Politika*, 24. oktobar 1926.

<sup>1</sup> *Glas Narodne ženske zajednice*, 1929, br. 2 i br. 9 i 10; Isto, 1933, br. 1 i 2.

gram koji bi bio prihvatljiv za sve žene. „Sve žene bez obzira kojoj organizaciji pripadaju (...) političkom ubedenju (...) ili simpatiji imaju razloga da pripadaju i ženskoj organizaciji koja izgrađuje svoj politički program, koja se bori za prava žena. Drugim organizacijama i političkim partijama žensko pitanje je jedna tačka u programu i to sporedna. Međutim žena stupajući u politički život ima da unese nečeg novog, ima u jednostrani muški politički mentalitet da unese i ženski politički mentalitet, da bi ga na taj način učinila potpunim. Stoga svaka žena ma kojoj muškoj partiji naginjala, mora se politički izgrađivati u jednoj širokoj ženskoj organizaciji. Radnice su ostale po strani – nisu nam se pridružile, kritikuju naš rad sa svog uskog partijskog gledišta.“

Pokušale su, naime, da – ne direktno, već preko rukovodećih žena u ženskom radničkom pokretu – privuku i žene radnice, ali su, kako one kažu, naišle na nera-zumevanje, navodno stoga što su se pretežno bavile onim problemima žena koji nisu i problemi žena radnica i za koje one nisu zainteresovane (poslovna sposobnost, jednako pravo nasleđivanja, starateljstvo i druga pitanja iz oblasti građanskog prava, zatim statusna pitanja, i dr). Na njihov poziv nisu im se priključile, pa su radnice ostale po strani, iako „one nesumnjivo predstavljaju najposposobnije borce za žensko pravo glasa i imaju najviše razloga da se bore za ravnopravnost“.<sup>1</sup>

Beogradsko Društvo, 1919–1921. godine, vrlo je aktivno u borbi za pravo glasa i u sprovođenju programa za kulturno uzdizanje i feminističko obrazovanje žena. Društvo je protestovalo jer ženama nije dopušteno da glasaju u opštinskim izborima, održavalo je konferencije o ženskom pravu glasa uoči donošenja izbornog zakona, zahtevajući pravo glasa za žene. Na sam dan zasedanja Ustavotvorne skupštine, 8. maja 1921. godine, organizovalo je veliki skup žena, kojem su prisustvovala predstavnice žena iz Ljubljane, Zagreba, Sarajeva, Banjaluke, Dubrovnika, Skoplja, Niša i Požarevca, a i veći broj muškaraca koji su ih podržavali. Zborovi žena za pravo glasa održani su i u Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu. Na tim zborovima govornice su prikazivale sumornu sliku obespravljenih žena u građanskom, bračnom, radnom pravu, kao i u političkim pravima. Govorile su o teškim uslovima rada u preduzećima, naročito nedovoljno zaštićenih radnica-majki, o neravnopravnosti žena u nemanuelnim zanimanjima, o teškom položaju žena na selu, naročito o položaju ratnih udovica, i o drugim ženskim problemima.

Sa zborova su Ustavotvornoj skupštini upućene rezolucije sa zahtevima da se i žene u pravu glasa, kao i u drugim pravima, izjednače sa muškarcima. Poslanci u Skupštini uglavnom su ignorisali zahteve za pravo glasa, i Ženskog pokreta i NŽS SHS, iako, navodno, u političkim partijama nije bilo protivnika ženskog prava glasa. Demokratska zajednica u Hrvatskoj imala je u svom programu borbu za pravo glasa žena. Narodni klub i Radikalna stranka poluglasno su se za to pravo izjašnjavali, a samo su se republikanci i socijalisti otvoreno za njega zalagali. Prilikom diskusije u Privremenoj skupštini o izbornim zakonima za Ustavotvornu skupštinu, sa svojim obrazloženjima za žensko pravo glasa nastupio je Jaša Prodanović, poslanik Republikanske stranke. Govorio je o ratnim naporima žena, o njihovoj ulozi kao majki i vaspitačica, i o njihovim žrtvama. Smatrao je da je navodni strah od uticaja klerikalizma na žene samo izgovor da se ženama uskrate politička pra-

va. Prigovore koji su u Skupštini istaknuti – da žene nisu tražile pravo glasa – odbio je podsećajući na zborove koje su žene organizovale, na rezolucije i peticije koje su podnosile. Istakao je da Parlament radi pod uticajem reakcije, što se ogleda i u tome što se oduzima ili ograničava pravo glasa državnim činovnicima, profesorima i učiteljima. Zamerio je poslanicima koji su se za vreme njegovog govora prezrivo podsmehivali ili pričali pošalice na račun žena, umesto da ozbiljno i otvoreno diskutuju o položaju žene. „Sramota je gospodo, da se to čini, jer svako od nas ima ženu ili majku ili sestru i mi moramo da ih poštujemo.“ Vasa Knežević je podneo obrazloženi amandman kojim je predložio da aktivno i pasivno biračko pravo za Ustavotvornu skupštinu ima svaki muškarac i svaka žena sa navršenom 21 godinom. On se osvrnuo na položaj radnica i na koristi koje bi one stekle učešćem u zakonodavnom radu. Time bi im se pružila prilika da učestvuju u radu na poboljšanju svog položaja.<sup>1</sup>

Radi umirenja duhova u Ustav je uneta odredba da će se zakonom urediti pravo glasa žena. Takav zakon kojim bi se ženama priznalo pravo glasa, i pored neprekidnih zahteva ženskih i drugih organizacija, nije donet za postojanja Kraljevine Jugoslavije.<sup>2</sup>

Ženski pokret je na dnevni red ženske aktivnosti stavio i pitanje položaja muslimanske žene. Isticalo se da su muslimani, izloženi raznim strujama u muslimanskom svetu, prihvatili mnoge tuđe običaje prema ženi, a koji baš i nemaju oslonca u Kuranu. Kritikovane su humanitarne organizacije koje posle rata, na Kosovu i u Makedoniji, na primer, u domove za siročad nisu primale muslimansku decu. Ženska društva takođe ne pokazuju interes za muslimansku ženu. Ona su u Bosni i Hercegovini još uvek organizovana na verskoj osnovi. U hrvatska – katolička, ili u srpska – pravoslavna ženska društva muslimanke nemaju pristupa, one su izvan svakog društvenog rada. Po običajima one nemaju nikakvog dodira sa izvanjskim svetom, osim sa svojom rodbinom, i te običaje nužno je postepeno menjati. Trebalo bi da postojeća ženska društva krenu od početka: sa propagiranjem školovanja muslimanske ženske dece u osnovnim školama uz pomoć školovanih – doduše još uvek malobrojnih – muslimana. Muslimanke su najveća žrtva prošlih vremena i one „vape za pomoć cvileći u dubokoj tamnici ograđenoj debelim zidovima feredže“.

U izvršavanju programa feminističke sekcije NŽS SHS, Društva za prosvetivanje žene u Beogradu i u Sarajevu, koja su uskoro promenila svoje nazive u Ženski pokret, su među najaktivnijim feminističkim organizacijama. Taj program upućivao je ženska feministička društva da svoj rad koncentrišu na građansko vaspitanje žena putem tematskih kurseva, predavanja i konferencija; na oplemenjivanje ukusa nedovoljno školovanih žena organizovanjem nedeljnih zabava sa čitanjem književnih dela i razgovora o njima; na organizovanje predavanja o higijeni žene i deteta koje bi za najširi krug žena držale lekarke.

Ženski pokret u Beogradu reagovao je na razne događaje, i povodom njih je zauzimao i izgrađivao svoje stavove, koji su za ono vreme patrijarhalnoj sredini izgledali suviše revolucionarni. Tako je, na primer, oktobra 1920. godine, povodom samoubistva profesorke matematike Ružice Stojanović, jedne od osnivačica i najaktivnijih članica, Društvo raspravljalo i osudilo dvojni moral. Ružica je ostala u drugom stanju sa docentom na katedri matematike Mladenom Berićem, ali je on pred samo

<sup>1</sup> Izveštaj Upravnog odbora Društva za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava, *Ženski pokret*, 1921, br. 4.

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1920, br. 4–5.

<sup>2</sup> *Ženski pokret*, 1921, br. 1, 4, 9, 10.

venčanje odustao od ženidbe. Tragedija je izazvala javnu diskusiju u novinama i časopisima, za i protiv ljubavi pre braka, slobodnoj ljubavi i dvojnomo moralu, u kojoj nisu izostale ružne reči i osude upućene mladoj profesorki. Društvo je bezrezervno stalo u odbranu svoje članice, javno se suprotstavilo vladajućim shvatanjima morala, po kojima jedan moral važi za muškarca a drugi za ženu, i po kojima je žena u ovakvim slučajevima uvek kriva. Samoubistvo profesorke je po mišljenju aktivistkinja Društva, odražavalo sukob između naprednih, revolucionarnih ideja i patrijarhalne sredine. Društvo je energično zahtevalo javnu osudu i uklanjanje sa Univerziteta vinovnika tragedije zbog njegovih moralnih shvatanja, i u tome je u potpunosti uspelo.<sup>1</sup>

Ženski pokret javno je napadnut na jednom predavanju u Hrišćanskoj zajednici, kao zastupnik slobodne ljubavi, pa je tim povodom u listu, pored oštrog odgovora autoru predavanja, povedena diskusija o zahtevu koji je Društvo isticalo – za jednak moral muškarca i žene. O toj temi pisali su javni radnici, profesori i članice Ženskog pokreta. U tim napisima u osnovi se branila ustanova braka. Smatralo se da je brak potpuna i trajna zajednica i plediralo se za idealne bračne odnose, zasnovane na ljubavi, vernosti, međusobnom poštovanju i potpomaganju. Za muškarca je rezervisana aktivnost u sferi javnog života, dok je žena upućena da vodi kućnu ekonomiju – muškarac je tvorac, a žena uživatelj. Kriza braka i neravnopravnost žene u braku ogleda se u tome što je muškarcu dozvoljen slobodan život pre braka a ženi ne, što se brakovi sklapaju iz interesa, a ne iz ljubavi, što se mlade žene udaju za starce, pa im postaju neverene, što se brak često svodi samo na fizičku privlačnost, koja brzo nestaje i brak ostaje bez sadržine. Modernu slobodnu ljubav valja odbaciti, jer ona propoveda slobodu ponašanja van braka. Da bi se izašlo iz krize braka potrebno je osloboditi ženu roditeljskog tutorstva, vaspitati je za rad u kući i privrženost porodici i istovremeno joj pomoći u izboru profesije i popraviti njen položaj u građanskom pravu – osloboditi je tutorstva muža u imovinskim odnosima i u tim odnosima staviti je u ravnopravan odnos sa mužem.<sup>2</sup>

Društvo je nastojalo da svojim članicama pruži potrebne informacije i znanja iz političkih i društvenih nauka. Organizovalo je *Socijalni tečaj* – ciklus predavanja iz sociologije, politike, etike i pedagogije, koji je počeo sa radom 4. novembra 1920. godine. Predavanja su držali profesori Univerziteta, političari i žene. Konferencije i predavanja o raznim pitanjima od interesa za žene su inače bili ustaljeni i sistematski metod rada Društva.

## 5. Alijansa ženskih pokreta

Slične aktivnosti pokazala su društva Ženski pokret u Sarajevu, Udruženje jugoslovenskih žena u Zagrebu i Spolšno žensko društvo u Sloveniji.

Od svog osnivanja društvo Ženski pokret bilo je član Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa (IAW), koja je posle rata obnovila svoj rad. Njegove delegatkinje prvi put su učestvovala na Devetom kongresu Alijanse u Rimu, od 12. do 19. maja 1923. godine. Mlade članice Društva, inspirisane radom i sadržajem Kongresa, odlučile su da se izdvoje iz NŽS SHS.

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1920, br. 4–5, 7 i 8.

<sup>2</sup> *Ženski pokret*, 1926, br. 9–10.

Društva Ženski pokret iz Beograda i Sarajeva u međuvremenu su osnovala nekoliko novih organizacija Ženskog pokreta u unutrašnjosti (Kragujevac, Požarevac, Travnik, Livno, Bugojno, Visoko i Bosanski Brod), pa su, zajedno sa Udruženjem jugoslovenskih žena iz Zagreba i Spolšnim ženskim društvom iz Ljubljane, 22. i 23. septembra 1923. godine, sazvale Skupštinu u Ljubljani, na kojoj su bile i delegatkinje iz drugih feminističkih i profesionalnih ženskih društava, i na njoj osnovala *Alijansu feminističkih društava u državi SHS* (u daljem tekstu Alijansa). Skupština je utvrdila ciljeve Alijanse sa detaljnim programom delatnosti za njihovo ostvarenje. Osnovni cilj bio joj je da se izbori za politička prava žena, da bi se njihovim posredstvom uticalo na uvođenje reformi i na promene zakona u korist žena i da bi se uticalo na promene običaja, što bi sve zajedno imalo za rezultat potpunu društvenu jednakost između žena i muškaraca. Alijansa se u svom Programu zalagala za žensko pravo glasa, ali ga je smatrala samo sredstvom za potpuno oslobođenje žene. U Programu su istaknuti problemi žena kojima će se Alijansa baviti. Zahtevaće: da se poziv žene kao majke i domaćice prizna kao produktivan poziv; da se ukinu ograničenja propisana Građanskim zakonom u odnosu na žene, a naročito da se prizna ekonomska nezavisnost udate žene, jednakost roditeljskog starateljstva nad decom i da se izmeni nasledno pravo u korist žena; da se za majke uvede opšte osiguranje; da se bolje zaštiti ženska radna snaga i da se uvedu inspektorke rada; da se ženi osigura slobodno napredovanje u pozivima koje obavlja; da se ženama omogući slobodan pristup u politički život, kako bi mogle da utiču na rešenja u korist žena, naročito u resorima prosvete i socijalne politike.<sup>1</sup>

Ovaj se program u raznim varijantama, ponekad sa manjim dopunama, kao i program NŽS SHS ponavljao, jer se u Jugoslaviji, sve do Drugog svetskog rata, ostvarilo vrlo malo feminističkih zahteva. A događalo se da se ženama ograničavaju ili zakidaju formalno i faktički već dostignuta prava (zabrana primanja žena sa višim i visokim kvalifikacijama u službu na železnicama ili ograničenja u PTT struci, oduzimanje dodatka na skupoću ženama državnim službenicama kada su im i muževi zaposleni u državnoj službi, uvođenje celibata za učiteljice, raznovrsno izigravanje zakona da bi se radnicama uskratila prava po osnovu osiguranja u slučaju bolesti i porodijskog odsustva, i dr).

Posle Skupštine u Ljubljani osnovana su nova društva u Zagrebu, Splitu, Ljubljani, Slavonskom Brodu, Varaždinu i Šibeniku, a društva su imala svoje aktivistkinje-poverenice i u drugim mestima koje su se uključivale u aktivnosti Ženskog pokreta. Ubrzo se pokazalo da kriza koja je zahvatila NŽS SHS nije mimoišla ni Alijansu. Ženska društva učlanjena u nju imala su različita shvatanja o pojedinim pitanjima iz programa, što je dovodilo do nesuglasica i umanjivalo efikasnost rada. Gotovo istovremeno sa istupanjem većeg broja ženskih organizacija iz NŽS SHS, koja su se uglavnom odrekla feminističkog rada, izrazito feministička društva Ženskog pokreta održala su svoj skup krajem oktobra 1926. godine u Bosanskom Brodu. Na tom skupu izmenjena su pravila Alijanse tako što su ubuduće članovi Alijanse mogla biti samo društva Ženski pokret, pa je i ime Alijanse promenjeno u *Alijansu ženskih pokreta*, sa sedištem u Ljubljani. (Novi Izvršni odbor činile su: Alojzija Štebi – predsednica, Karla Modić – potpredsednica, Cirila Štebi – sekretarica, Milena Pehani – blagajnica.)

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1923, br. 7; Isto, 1931, br. 9 i 10.

Članice Alijanse i nadalje su ostale najaktivnija društva na ispunjavanju programa NZS SHS koji se odnosio na postizanje ravnopravnosti žena, pa je time i NZS SHS dobio nov kvalitet.

Još pre reorganizacije, tokom 1926. godine, povodom objavljivanja projekta Zakona o opštinama, Ženski pokret u Beogradu pozvao je političke stranke da u klubu Ženskog pokreta iznesu svoja gledišta o ženskom pravu glasa. Sve stranke, izuzev Jugoslovenske muslimanske stranke pozivu su se odazvale, a predavanja su bila izuzetno dobro posećena. Objavljivana su u nekoliko brojeva *Ženskog pokreta*, a rezime izlaganja u Izveštaju Alijanse za 1926. godinu. Govorili su: Radoslav Agatonović, narodni poslanik Demokratske stranke, koji je naveo da se njegova stranka 1920. godine, prilikom pretresa člana 9 Ustava izjasnila za žensko pravo glasa, a 1921. godine to je unela i svoj program; Svetozar Pribičević, šef Samostalne demokratske stranke, naveo je da se njegova stranka o tom pitanju nije izjasnila, ali on lično – a, misli, i dosta članova stranke – je za žensko pravo glasa; dr Hohnjec, narodni poslanik Slovenske ljudske stranke, podsetio je da je njegova stranka 1920. godine tražila da se u zakon o opštinama unese odredba da žene imaju pravo glasa. Dr Uroš Stajić, predstavnik Zemljoradničke stranke, izjasnio se za postupnost, tako što ženu treba prvo kulturno uzdići, pa joj prvo dati pravo glasa u opštinama i u oblastima i, najzad, u izborima za Parlament; Stjepan Radić, vođa Hrvatske seljačke stranke, u principu je za žensko pravo glasa, ali za sistem postupnosti tako što bi opštine odlučivale da li će njihove žene glasati i na opštinskim izborima i na izborima za parlament; dr Laza Marković, član radikalnog poslaničkog kluba, saopštio je da su mlađi članovi stranke za postupnost, a stariji pokazuju otpor prema političkom oslobođenju žene, napominjući da će stranka prilikom prerađivanja svog programa imati više obzira prema ženi; Nedeljko Divac, predsednik Socijalističke stranke i Jaša Prodanović, predstavnik Republikanske stranke, izneli su da njihove partije zastupaju potpunu socijalnu, pravnu i političku jednakost muškaraca i žena. Najzad je u ime mlađih članova Grupe za socijalnu i kulturnu akciju, dr Dragoljub Jovanović, izneo shvatanje da su pravo glasa i parlamentarizam prazne reči, da žena ne treba da se bori za fiktivne ciljeve i da se kalja u blatu političke borbe.<sup>1</sup>

Parlamentarni izbori 1927. godine bili su povod da Alijansa pojača svoju aktivnost za pravo glasa, pa je te godine održano više zborova (Ljubljana, Zagreb, Split, Dubrovnik, Varaždin, Beli Manastir, Sarajevo, Bosanski Brod). U Srbiji su aktivistkinje Alijanse odlazile u uputrašnjost i držale predavanja iz feminizma. U pravnoj komisiji Alijanse praćen je rad vladinih i skupštinskih organa na pripremama pojedinih zakona i drugih propisa, pa su primedbe i zahtevi, u dogovoru sa organizacijama iz Ljubljane, Zagreba i Sarajeva, putem peticija, memoranduma i delegacija saopštavana nadležnim organima.

## 6. Nova feministička društva

Osim Alijanse, u državi SHS, odnosno u Jugoslaviji, osnovano je još nekoliko feminističkih društava.

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1926, br. 9 i 10.

*Udruženje studentkinja Beogradskog Univerziteta* osnovano je 1922. godine na Beogradskom univerzitetu. Ono se u svojim pravilima deklariralo za političku neutralnost, za emancipaciju žene, za buđenje svesti „o njenoj dužnosti i ulozi u društvu“, za uzajamno usavršavanje i solidarnost, za raspravljanje o socijalnim pitanjima koji su od interesa za ženu. Udruženje je započelo svoju aktivnost okupljanjem studentkinja, organizovanjem predavanja za njih i diskusijama o karakteru udruženja, sadržaju njegovog rada i o načinu pomoći siromašnim studentkinjama. U Upravi udruženja su bile i studentkinje komunistkinje, i jedna od njih, Anđa Bunuševac, nametnula je diskusiju o potrebi postojanja posebnog ženskog studentskog udruženja. Ova diskusija nesumnjivo je bila odraz shvatanja građanskog i klasnog ženskog pokreta. Diskusije su završene time što je Anđa podnela ostavku, a druge devojke naklonjene komunistima su i dalje ostale u Upravi. Udruženje je, ne zanemarujući rad na ličnom i političkom obrazovanju studentkinja, znaatan deo svoje aktivnosti posvetilo obezbeđenju smeštaja za siromašne studentkinje, koja je rezultirala izgradnjom Doma studentkinja, kojim su studentkinje same upravljale (danas Dom studentkinja Vera Blagojević, Ul. 27. marta).<sup>1</sup>

*Mala ženska antanta* osnovana je 1923. na Kongresu Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa (IAW) u Rimu. Sačinjavale su je feminističke organizacije iz Čehoslovačke, Poljske, Rumunije, Jugoslavije, Bugarske i Grčke. Program Antante je feministički, a osnovana je radi razmene iskustava i zajedničkog nastupanja u borbi za mir u Internacionalnoj ligi za mir i slobodu.<sup>2</sup>

*Liga žena za mir i slobodu* osnovana je 1928. godine, sa ciljem da ujedini žene protivne svim ratovima, svakoj eksploataciji čoveka i svim oblicima nasilja, da radi na opštem razoružanju, za rešavanje svih sporova mirnim putem, zajedničkom saradnjom, ostvarivanjem ekonomskog, socijalnog, političkog stanja zasnovanog na pravdi, bez obzira na pol. rase, klasu i vere, da oblikuje javno mišljenje za mir, a protiv rata, putem predavanja, akademija i proslava, naročito na Dan primirja, 2. novembra i na Dan prve mirovne konferencije u Hagu, 18. maja. Liga je nastojala da se iz svih udžbenika uklone tekstovi koji izazivaju mržnju prema drugim narodima.<sup>3</sup>

*Ženska stranka* je osnovana 1927. godine. Osnovala je grupa mladih intelektualki koja je bila nezadovoljna načinom rada Alijanse i NZS SHS, i koja je smatrala da treba delovati brže, odlučnije i efikasnije. Njen program je gotovo isti kao i program Alijanse, a statutom je predviđeno da na ostvarenju svojih feminističkih ciljeva stranka može saradivati sa ostalim političkim partijama. Naglašeno je da će se Stranka boriti protiv iskorišćavanja ženskih organizacija od strane drugih političkih partija. Alijansa ženskih pokreta, držeći se čvrsto principa političke neutralnosti, javno se ogradila od stvaranja ovakve organizacije, smatrajući da to vodi cepanju ženskog pokreta. Stranka je nastupila vrlo borbeno, i za kratko vreme svog postojanja održala je u Srbiji više dobro posećenih zborova za pravo glasa. Upravo kada se stranka počela organizovati, 1929. godine, u Jugoslaviji je suspendovan Ustav i zavedena diktatura. Ženska stranka, kao i sve druge političke stranke, morala je da obustavi rad, i on kasnije nije obnovljen.

<sup>1</sup> Neda Božinović i dr Slavka Morić, *Udruženje i domovi studentkinja Beogradskog Univerziteta*, u: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*, Beograd 1988, str. 17–53.

<sup>2</sup> *Ženski pokret*, 1923, br. 6, 9 i 10; Jovanka Kecman, n. d, str. 190–192.

<sup>3</sup> *Ženski pokret*, 1928, br. 7; *Žena danas*, 1936, br. 1; 1937, br. 8.



*Udruženje univerzitetski obrazovanih žena* je osnovano krajem 1927. godine. Njegov cilj je bio da štiti profesionalne interese žena, da se bori za napredovanje žena u službi, kao i za promenu položaja žene u građanskom pravu. Imalo je svoje sekcije u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Novom Sadu, Skoplju, Užicu, Šapcu i Kragujevcu. U Zagrebu 1935. i u Sarajevu 1936. godine, osnovane su Junior sekcije univerzitetski obrazovanih žena. Međusobnom saradnjom Udruženje je izradilo i, 1936. godine, objavilo *Bibliografiju ženskih pisaca u Jugoslaviji*. Bilo je učlanjeno u Međunarodnu organizaciju univerzitetski obrazovanih žena.<sup>1</sup>

Ekonomsku i političku krizu i nacionalne suprotstavljenosti kralj Aleksandar Karađorđević pokušao je da reši uvođenjem diktature. Šestog januara 1929. godine ukinuo je Ustav, raspustio Narodnu skupštinu, i tako postao nosilac celokupne vlasti, uključujući i zakonodavnu. Ukinute su sve demokratske slobode, zabranjen je rad političkim partijama, a progonima su bili izloženi ne samo komunisti, već i vodeće ličnosti građanskih partija. Država je promenila ime – nazvana je Jugoslavija i podeljena na devet banovina.

U toj situaciji feminističke organizacije umanjile su svoju javnu delatnost, a neke su prestale sa radom, tako da su organizacije Ženskog pokreta postojale samo u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Skoplju. O tome je na godišnjoj skupštini Alijanse, početkom 1937. godine, rečeno: „I u tim i takvim prilikama naš ženski pokret, da bi mogao da životari ako već ne da živi punim životom, morao je skoro da se pritaji, da izbegava da se o njemu mnogo čuje i govori, da se odrekne za izvesno vreme borbe za politička prava žena i da se jedino bori da teško izvojevana prava žene na rad i zaradu brani uporno od onih, koji su potiskivanjem žena iz svih domena našeg javnog života hteli da reše jednu od najtežih posledica ekonomske krize – problem besposlice. Takve prilike izbacile su u prvi red na mesto političkih ekonomska pitanja ili bolje reći, pitanja same egzistencije“.

Diktatura se nije mogla dugo održati, pa je pod pritiskom narodnog nezadovoljstva u zemlji postepeno slabila, tako da je period otvorene diktature završen obnavljanjem rada političkih partija. Svoj rad, još uvek ilegalan, obnovila je i Komunistička partija Jugoslavije. Posle ubistva kralja Aleksandra, u Marselju 1934. godine, ubrzan je rad na pripremama za izbore za novi Parlament. To je bila prilika da se ženske organizacije ponovo aktiviraju na pitanjima prava glasa.

## 7. Omladinske sekcije i omladinke u ženskom pokretu

Obnovljena KPJ, u nastojanju da u borbu protiv nacizma i fašizma, kao glavnog protivnika radničke klase, okupi što šire društvene slojeve uputila je svoje članstvo, u junu 1935. godine, da se legalizuje, da razvije svoju aktivnost u sindikalnim, omladinskim, profesionalnim, ženskim i drugim organizacijama. Borba za poboljšanje ekonomsko-socijalnog položaja svih radnih ljudi, za demokratizaciju političkog života, za rešavanje nacionalnog pitanja na principima samoopredeljenja naroda, ali i nezavisnosti Jugoslavije, bila je široka platforma na kojoj se stvarao antifašistički narodni front. U partijskim komitetima nanovo su formirane ko-

<sup>1</sup> *Ženski pokret*, 1927, br. 8 i 9; Paulina Lebl Albala, *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1928–1938*, Beograd 1939; Jovanka Kecman, n. d, str. 193–196 i 276–280.

misije za rad među ženama, sa uputstvom da se komunistkinje i simpatizerke učlanjuju u postojeće ženske, sindikalne, omladinske i druge organizacije, i da osnivaju nove, radi privlačenja žena u borbu.

U Srbiji su u komisiju Pokrajinskog komiteta KPJ za rad među ženama odabrane Mitra Mitrović i Dobrila Karapandžić. Sa Ženskim pokretom su se dogovorile da se u njegovom okviru osnuje Omladinska sekcija. Ženski pokret je računao na to da će dobiti feministički podmladak, a antifašistkinje mogućnost za legalan rad. Uz Mitru Mitrović i Dobrilu Karapandžić, za rad u Omladinskoj sekciji bile su odgovorne još Jelisaveta-Beška Bembasa, Milica Šuvaković, Olga Jojić, Olga Alkalaj, Bosa Cvetić i Slobodanka-Boba Đorđević. Sve one su bile mlade devojke koje su se već istakle u studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu ili svojim radom u sindikalnim ili profesionalnim organizacijama.

Feministička Alijansa intenzivnije deluje od 1935. godine, naročito na osnivanju novih organizacija Ženskog pokreta u unutrašnjosti. Na dnevni red svojih aktivnosti ponovo je stavila aktuelna pitanja položaja žena: jednake nadnice za muškarce i žene, uvođenje 40-satne radne nedelje, a dotle strogo pridržavanje osmočasovnog radnog vremena, zabrana dečjeg i noćnog rada za žene, vraćanje dodatka na skupoću udatim ženama kojima je bio ukinut, ukidanje celibata učiteljica, i dr. Alijansa je dala svoje opširno obrazloženo mišljenje, primedbe i zahteve na nacrt novog građanskog zakona. Između ostalog, tražena je puna poslovna sposobnost za sve žene, obavezan građanski brak i nadležnost državnih sudova u svim bračnim sporovima, ravnopravnost muža i žene u braku, puna zaštita vanbračne dece sa dozvolom istraživanja očinstva i izjednačenje bračne i vanbračne dece u nasleđivanju, izjednačenje muškaraca i žena u naslednom pravu, slobodno i neograničeno raspolaganje muža i žene sopstvenom imovinom, ozakonjenje ženinog rada u domaćinstvu kao profesije, obavezno osiguranje za slučaj razvoda braka.

Do 1937. godine, inicijativom i zalaganjem omladinki, osnovana su društva Ženskog pokreta u Čačku, Kragujevcu, Jagodini, Nišu, Šapcu, Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Subotici, Somboru, Vršcu, Novom Sadu, Jasenovcu i Slavonskom Brodu. I kasnije, sve do sredine 1940. godine, društva su osnivana i u drugim mestima, ali su neka i prestajala sa radom ili su zabranjivana.<sup>1</sup>

O tome zašto su omladinke ušle u Ženski pokret, Mitra Mitrović, prva predsednica Omladinske sekcije kaže: „U jesen 1935. godine grupa ženske omladine iz kancelarija, univerziteta, radionica, devojaka tek izašlih iz srednjih škola, organizovala se u Ženskom pokretu u Beogradu. Šta nas je rukovodilo da uđemo u Ženski pokret? Sa kakvim težnjama, zadacima i perspektivama smo ušle u njega? Diktatura i njene reakcionarne snage, pored nasilničkih i nazadnih mera preduzetih protiv naroda, sprovele su i prema ženama svoje nazadne mere i zapretile im novim oduzimanjem i ono malo stečenih prava. Fašizam je u nekoliko zemalja Evrope brutalnim metodama oduzimaо prava narodu i nasrtaо na prava žena, oduzimajući im zaradu, mogućnost za život i gušeći u njima svako dostojanstvo čoveka. Tim istim merama služio se i nenarodni režim Jugoslavije. Oduzimanje dodatka ženama državnim službenicama, izbacivanje iz službi, očajno niske nadnice radnica, pretnje numerus-klauzom, sve je to govorilo da žene, kao i čitav narod preživljavaju teške dane i da im prete još težim uslovima za život. Nas mlade čekala je teška borba

<sup>1</sup> Isto, str. 286–299.



za hleb, svakog dana je pred nama bilo sve više zatvorenih vrata radionica, kancelarija i škola, tu i tamo čuli su se preteći i onespokojavajući glasovi o novim reakcionarnim i protivnarodnim merama. Nas žene su, dakle, čekale još teže nepravde i još bezizlaznija sudbina od one koje su doživele naše majke.

Jedne, osetivši borbeni i slobodarski duh na univerzitetu, a sve kao žene pogođene nepravdama već na prvom koraku u životu, čvrsto vezane za narod pritisnut krizom i oduzimanjem sloboda, shvatile smo da je jedini put izlaska iz tog stanja – put borbe. Fašizmu i reakciji moglo se stati na put samo čvrstom i odlučnom borbom. Žene u našoj zemlji, kao i danas, imale su minimalna prava, trebalo ih je probuditi i okupiti u borbu za očuvanje tih minimalnih prava i za osvajanje novih. To se moglo postići samo organizovanom borbom i mi smo shvatile značaj organizovanja žena, buđenje njihove svesti o pravima koja im pripadaju, o pravima koja narodu moraju pripasti, o borbi protiv fašizma, za hleb, mir i pravu demokratiju.

Zato smo ušle u Ženski pokret, kao u organizaciju u čijem je programu jasno naglašena deviza borbe žena za njihova prava i okupljanje svih žena bez obzira na rasu, veru, narodnost i politička shvatanja. Jasno naglašena načela borbe za demokratiju i mir vezala su nas za program Ženskog pokreta, u koji smo ušle sa težnjom da naše drugarice, nespremne za život, ne ostanu usamljene pod tim naletom reakcije na njih već da, okupljene, stanemo u redove boraca za prava žena i naroda, pojačamo tu borbu koja je za vreme diktature samo tinjala i stvorimo od Pokreta MA-SOVNU ORGANIZACIJU ŽENA<sup>1</sup>.

## 8. Stvaranje masovnog ženskog pokreta

Alijansa ženskih pokreta, u saradnji sa drugim feminističkim organizacijama, na dan zasedanja Narodne skupštine, 20. oktobra 1935. godine, organizovala je zborove za pravo glasa žena. Pred Skupštinom se nalazio projekat novog izbornog zakona, i Alijansa je putem peticije koju je ranije uputila poslanicima i putem ovih zborova vršila pritisak na zakonodavno telo. Zborovi su organizovani u Beogradu, Novom Sadu, Užicu, Šapcu, Zagrebu, Splitu, Varaždinu, Jasenovcu, Ljubljani, Banjaluci i Skoplju. Po prvi put su u organizovanju i sprovođenju jedne takve akcije učestvovala i omladinke uključene u organizacije Ženskog pokreta ili u Junior sekcije Univerzitetski obrazovanih žena. Na svim zborovima usvojena je jedinstvena rezolucija: „Žene sakupljene na zboru na dan 20. oktobra 1935. godine shvatajući da za svesno ispunjavanje građanskih dužnosti treba da imaju uticaj na formiranje društva i države, traže da se u novi izborni zakon unese jednako, opšte, tajno, aktivno i pasivno pravo glasa, za sve građane muške i ženske“. Rezolucija je upućena Narodnoj skupštini, Senatu, predsedniku Skupštine i predsedniku vlade. Na zboru u Beogradu govorila je predstavnica ženske omladine Slavka Đurđević. I na svim drugim zborovima zapaženo je učešće omladinki, radnica i žena raznih profesija; govornice su nastupale u njihovo ime, a na nekim zborovima i u ime seljanki.

Dugogodišnja podela na građanski i radnički ženski pokret u ovim konkretnim zajedničkim aktivnostima počela je da se gubi.

<sup>1</sup> Ženski pokret kroz omladinsku sekciju, Bilten Omladinske sekcije, 1940, br. 2.

Udruženje studentkinja Beogradskog univerziteta, u koje su učlanjene studentkinje iz svih krajeva Jugoslavije, 1936. godine, pridružilo se radu Omladinske sekcije. To su učinile i devojke iz raznih sindikalnih i profesionalnih organizacija. Naročito su aktivne sekcije žena-radnica u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama, u Savezu privatnih nameštenika Jugoslavije, u naprednoj grupi učiteljica, u udruženjima saobraćajnog osoblja i PTT-a. Borba za demokratizaciju zemlje, protiv skupoće, za jačanje prijateljstva i saradnje sa demokratskim zemljama Zapadne Evrope, za uspostavljanje odnosa sa SSSR-om, u kojoj su omladinke koje su bile pod uticajem KPJ aktivno učestvovala, dala je mogućnost da one na nov način postave žensko pitanje, da se oslobode sektaštva i uskogrudosti, da se oslobode straha od posebnog organizovanja žena.

Milica Šuvaković i Mitra Mitrović, kritikujući napad socijalistkinje Milice Đurić-Topalović na feminističke pokrete, pišu: „Tako se danas već može govoriti o tome da je moguće jedinstvo svih žena u borbi za očuvanje prava žena i zadobijanje novih, u borbi za njihov bolji položaj i život, a protiv onih koji su zapreka tom poboljšanju i konačnom oslobođenju. Svaka je žena, bila ona politički ili feministički opredeljena ili ne, životno zainteresovana svim tim, i samo se radi o tome da se ta životna zainteresovanost pretvori u jedinstven istup. Nije, dakle, zlo u izdvajanju žena u posebna ženska društva, već u nepostavljanju ženskog pitanja kao opštedruštvenog pitanja svih žena i prikupljanja svih snaga za odbranu tih prava i borbu za jedan bolji i čovečniji svet. (...) Nužnost te zajedničke borbe gđa Topalović ne shvata“<sup>1</sup>.

## 9. Nastajanje antifašističkog ženskog pokreta

Pobeda nacionalsocijalizma u Nemačkoj i njegove pretnje svetskom miru ponukali su sve progresivne snage u svetu da razmišljaju o saradnji i o ujedinjavanju napora u odbrani mira, a time i demokratskih tekovina. Pred slikom koju je pružao nacizam u Nemačkoj (zastašujuća militarizacija, militarističko vaspitanje mladih, radni logori, pripremanje za rat, za novu podelu sveta i porobljavanje malih naroda, otvoreno učešće u španskom građanskom ratu na strani vojne hunte, vraćanje žene u kuću i njeno svodenje na mašinu za rađanje, ukidanje svih demokratskih sloboda, i dr) rastao je strah, ali raslo je i antiratno i antifašističko raspoloženje naroda u svim evropskim zemljama.

U tome, naravno, nisu izostale ni feminističke međunarodne organizacije. Međunarodna alijansa za pravo glasa održala je 1936. godine u Cirihi studijsku konferenciju, na kojoj se, pored rasprave o ženskom pravu glasa i o pravu na rad, posebno raspravljalo i o miru i kolektivnoj bezbednosti. Konstatovano je da se u Španiji pod firmom građanskog rata vodi međunarodni rat, da je atmosfera teška zato što se gubi vera u uspeh borbe za mir i što se stvara uverenje da je uticaj žena u međunarodnom životu fiktivan. Žene su dužne da svojom borbom savladaju strah i defetizam. Time će najbolje doprineti očuvanju mira i isključenju rata kao sredstva za rešavanje međunarodnih sporova. Upozoreno je na sve veću opasnost od fašizma, koji „sagoreva sve napredne težnje“, oduzima ženama sve što su dugogodišnjom

<sup>1</sup> Jovanka Kecman n. d, str. 318–348; Žene Srbije u NOB, str. 56–69; Žena danas, 1939, br. 23.

borbom stekle. Međunarodni savez žena, na svom Kongresu u Aberdinu 1938. godine, upozorio je svoje članice da je borbu za ravnopravnost žena nužno povezati sa borbom protiv fašizma, jer samo tako ima izgleda na uspeh. Na Kongresu Međunarodne alijanse za pravo glasa, 21. maja 1939. godine u Kopenhagenu, usvojena je *Deklaracija načela*, koja smatra da se feminističke organizacije ne mogu više ograničavati samo na zadobijanje političkih prava za žene, već se moraju uključivati u demokratske pokrete naroda. Alijansa ženskih pokreta obnovila je svoj rad na pitanjima mira, koji je jedno vreme bio zanemaren. U Jugoslovenskom ženskom savezu postojala je komisija za mir, ali obe organizacije su na opštim pacifističkim parolama dosta suzdržano sprovodile zaključke međunarodnih ženskih organizacija o miru, ne povezujući ih sa stvarnošću Jugoslavije. Za predsednicu Komisije za mir JŽS, 1938. godine, izabrana je Danica Zečević, koja je istovremeno bila i predsednica Jugoslovenske lige žena za mir i slobodu. Liga je, još 1936. godine, sprovela pismeno glasanje i dobila je oko 600.000 potpisa za mir i razoružanje.<sup>1</sup>

U svim krajevima Jugoslavije našle su se mlade žene koje su shvatile važnost organizovanog rada žena i koje su umele da spoje feministički pokret sa pokretom protiv fašizma. One su pronalazile stotine načina da okupe žene u raznim staleškim i profesionalnim organizacijama, u sindikatima, u raznim kulturno-prosvetnim, omladinskim i drugim organizacijama, i da ih podstaknu da u svojim matičnim organizacijama postavljaju svoja „ženska pitanja“, na već postojećim feminističkim programima i da ih povezuju sa pokretom protiv fašizma. U svom prvom uvodniku *Novi feminizam*, *Žena danas* je pisala da nepromenjeni feministički program automatski svrstava žene u tabor mira i demokratije, jer je borba za ženska prava istovremeno i borba protiv nacizma i fašizma.

Omladinska sekcija organizovala je u Beogradu serije predavanja i diskusija o položaju žene, zatim iz oblasti politike, ekonomije, kulture, prosvete i umetnosti. Održavana su redovno jednom nedeljno. Osim toga, u četiri podsekcije (politička ekonomija, razvitak društva, istorija ženskih pokreta i učešće žena u raznim oblicima borbe, savremena politička situacija), devojke su se svrstavale prema svojim sklonostima. Aktuelni položaj žena u svetu i njihova borba prikazivane su u zidnim novinama koje su redovno izlazile. Povremeno su devojke okupljene u posebnim komisijama ili grupama organizovale interne ili javne prigodne priredbe kojima su obeležavani značajni datumi ili događaji (usmene novine, zabavne večeri sa kulturnim programima, javne priredbe). Njihova karakteristika bila je u tome što su devojke bile i organizatorke, a na internim priredbama i izvođačice programa. Sva ta bogata aktivnost odvijala se svakodnevno u prostranom i funkcionalnom stanu u Ulici cara Lazara broj 11, gde je bilo sedište Omladinske sekcije. Bila je to prava škola u kojoj su devojke sticale znanja, učile da slobodno, javno iznose svoja mišljenja, da saraduju na zajedničkim poslovima i da se samoorganizuju. Sve ih je to osposobljavalo za samostalno delovanje u sredinama u kojima su radile, učile ili živele.

Na istim principima i na gotovo isti način, učeći se u Omladinskoj sekciji, delovalo je i Udruženje studentkinja koje je imalo svoj Dom i u njemu sve pogodnosti za široko okupljanje studentkinja, ali i za organizovanje javnih priredbi u Domu za studentkinje i studente Beogradskog univerziteta.

Kontakt omladinki sa radničkim ženama Sekcija je uspostavljala organizovanjem predavanja o nezi dece, kućnim posetama radnicama, osnivanjem analfabetskih tečajeva i savetovališta za žene u radničkim predgrađima Beograda. Za devojke su organizovani krojački tečajevi, tečajevi za negu bolesnika, za učenje francuskog jezika, i sl. Po završenim tečajevima gotovo sve one su postajale aktivistkinje Omladinske sekcije.

Sličnu bogatu delatnost razvila je, od 1934. godine, i Omladinska sekcija u Zagrebu, ali je zbog sukoba sa Upravom Ženskog pokreta prestala sa radom, a omladinke su nastavile da rade u Junior sekciji Udruženja univerzitetski obrazovanih žena. Omladinske sekcije Ženskog pokreta postojale su u Skoplju, Sarajevu i Banjaluci, a u Bijeljini omladinske sekcije su osnovane u Kolu srpskih sestara i u društvu *Kneginja Zorka*. I u drugim krajevima osnivane su omladinske sekcije u raznim ženskim društvima, ili su osnivani akcioni odbori žena za osnivanje ženskih pokreta, ali su oni delovali na isti način kao i omladinske sekcije.

## 10. Ženski listovi

Žene ove generacije pokreću svoje nezavisne feminističke listove i saraduju u drugoj progresivnoj štampi. Jedan od tih listova, *Žena danas*, pokrenut je 1936. godine, u tiražu od 1.500 primeraka. U Hrvatskoj je to *Ženski svijet*, pokrenut 1939, a u Sloveniji *Naša žena*, pokrenuta 1940. godine, koja je zamenila *Ženski list* koji je ranije izlazio. *Žena danas*, kao i drugi listovi, obaveštavaju žene o opštim političkim događajima u svetu, ističu konkretna pitanja položaja i ravnopravnosti žena u raznim profesijama ili društvenim slojevima i ukazuju na puteve njihovog oslobođenja, upoznaju žene sa radom međunarodnih i nacionalnih ženskih organizacija, pišu o likovima istaknutih žena u nauci, umetnosti, politici i društvenim pokretima. Pišu o zdravlju žene, nezi i vaspitanju dece, o filmu i o modi – rečju: o svemu što je u to vreme bilo od interesa za žene i što ih je podsticalo na aktivnost. Ovi listovi su odigrali veliku ulogu u podizanju svesti žena, razmeni iskustava, u njihovom organizovanju i uključivanju u društveno-politički život zemlje. U listovima su saradivale i feministkinje starije generacije, žene svih slojeva i različitih političkih ubeđenja.

Kroz Omladinsku sekciju u Beogradu prošlo je na stotine mladih devojaka svih zanimanja, a Udruženje studentkinja godišnje je brojalo oko 400 članica. One koje su završavale školovanje i dobijale posao ili se vraćale kući u unutrašnjost, kao i studentkinje koje su često odlazile kućama, prenosile su svoja znanja i svoja iskustva i u druge sredine i nastojale da u tim sredinama nađu mogućnosti za organizovani rad žena. One su, od 1935. godine, bile inicijatorke za osnivanje ženskih pokreta u unutrašnjosti ili omladinskih sekcija u ženskim društvima ili ženskih sekcija u profesionalnim i drugim organizacijama. Studentkinje su, osim toga, okupljale učenice starijih razreda srednjih škola.

Uprava Ženskog pokreta ocenila je u svom izveštaju, jula 1939. godine, aktivnost Omladinske sekcije ovim rečima: „Omladinska sekcija u Beogradu (...) predstavlja centar feminističke omladine. Ona učestvuje pored toga, u svim akcijama koje nose obeležje odbrane slobode i prava građana, koje bude njenu odgovornost za neokrnjeno očuvanje nacionalnog dostojanstva, a koje organizuje omladina oba pola. Tako je uspostavljena veza između našeg pokreta i naprednih strujanja današnjice“.

<sup>1</sup> *Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza*, 1937, br. 3; Jovanka Kecman, n. d, str. 307–310.

Režim u Jugoslaviji, krajem tridesetih, sve više se oslanjao na sile Osovine, Berlin-Rim. Vezao se za njih i ekonomski i politički, podređujući im svoju ekonomiju, a u unutrašnjoj politici pojačavao je pritisak na sve progresivne snage. Unutrašnje suprotnosti na nacionalnoj osnovi pokušala je da reši tzv. vlada narodnog sporazuma, formirana 1939. godine. Ona je obećala i da će izmeniti više zakona, između ostalih i zakon o izborima, i vratiti demokratska prava i slobode građana.

Posle sporazuma Cvetković-Maček vlada je obrazovala Banovinu Hrvatsku, koja je dobila vrlo široku autonomiju, i odredila njene privremene granice, što je izazvalo nezadovoljstvo u drugim delovima zemlje i produbilo postojeća međunarodna suprotstavljanja. Umesto obećane demokratizacije zemlje, i obećanja da će se ženama dati pravo glasa, ukidane su i minimalne demokratske slobode, pojačavan je policijski pritisak, zabranjen je rad nezavisnim sindikatima, niz profesionalnih udruženja stavljeno je pod permanentni nadzor političke policije, a nekima je i zabranjen rad, organizovani su koncentracioni logori, a nepoželjni su putem mobilizacije izolovani u vojne radne logore.

Godine pred rat ispunjene su mnogobrojnim štrajkovima, demonstracijama i raznim političkim akcijama. I u njima su žene i njihovi zahtevi sve vidljiviji.

### 11. Nesuglasice u Alijansi ženskih pokreta

Sredinom 1939. godine, u beogradskom društvu Ženski pokret došlo je do razmimoilaženja između mladih i starijih članica oko karaktera i načina rada, što se odrazilo na Alijansu u celini. Postavljala su se pitanja da li će ženski pokret biti zatvoren krug žena ili masovna organizacija, otvorena i pristupačna svim ženama; da li će učestvovati u borbi za demokratizaciju zemlje ili će, čuteći o gorućim problemima položaja žene, podržavati vladinu politiku; da li će javno nastupati na zborovima i isticati svoje zahteve ili će peticijama moliti za promenu ove ili one nepravde prema ženama; da li će se uključiti u druge napredne pokrete protiv rata i fašizma, a za mir, ili će stajati po strani.

Sukob se otvorenije manifestovao u novembru 1939. godine, po izbijanju Drugog svetskog rata, i to na pitanju akcije za pravo glasa. Povodom predstojećeg donošenja novih propisa o izborima za Parlament, Uprava Alijanse donela je odluku da se održe zborovi, ali je predsednica Alijanse, posle izbijanja Drugog svetskog rata, sredinom septembra, svojim dopisom predložila Ženskim pokretima da od zborova odustanu. Ona je ocenila da su nastale izvanredno teške prilike, pa je umesto zborova predložila sprovođenje drugih, mirnijih akcija. Tako je zajednička delegacija Alijanse, Jugoslovenskog ženskog saveza i Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, početkom oktobra, posetila ministra pravde dr Lazu Markovića, koji je bio nadležan za izradu predloga novog izbornog zakona, a početkom novembra, potpredsednika vlade dr Vlatka Mačeka, i iznela im je više zahteva, između ostalih, i zahtev da se novim izbornim zakonom ženama prizna jednako – i aktivno i pasivno – pravo glasa kao i muškarcima. Naravno, ovi zahtevi pod raznim izgovorima nisu prihvaćeni. Delegaciji je u tim razgovorima saopšteno da zahtevi neće biti prihvaćeni, jer su „žene jedna nepoznanica u političkom životu, a današnje vreme nije povoljno za eksperimente“.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> AS, Fond žene Srbije (AS-F-ŽS), Zapisnik sa sednice upravnog odbora Alijanse ženskih pokreta od 12. novembra 1939. godine.

### 12. „Žena danas“ i akcija za pravo glasa

U međuvremenu, očekujući promene u pravcu demokratizacije u unutrašnjem političkom životu koje je najavila vlada Cvetković-Maček, redakcija *Žene danas*, nezadovoljna anemičnom akcijom predsedništva Alijanse, pokrenula svoju akciju za pravo glasa žena. Tu akciju je bazirala na proceni unutrašnje političke situacije i na *Deklaraciji načela*, koju je, jula 1938, donela Međunarodna alijansa za žensko pravo glasa (IAC) na svom Kongresu u Kopenhagenu, a kojom se feminističke organizacije upućuju da se uključe u široke demokratske narodne pokrete. Članice redakcije u većini su bile i najaktivnije članice Omladinske sekcije beogradskog Ženskog pokreta. One su smatrale da je pravo glasa žena jedno od prava čoveka, jedan od uslova demokratije, sredstvo za zaštitu interesa žena, kao i sredstvo putem kojeg one mogu odlučivati, i to ne samo o poboljšanju svog ekonomskog, pravnog, kulturnog i političkog položaja, nego i o sudbonosnim pitanjima tadašnjeg vremena – o miru ili ratu. Stoga se redakcija založila za oštrije forme borbe, za javne akcije, za povezivanje borbe za žensko pravo glasa sa opštim demokratskim zahtevima naroda. Uputila je javni *Apel za pravo glasa žena*. Pozvala je žene svih društvenih slojeva, sve ženske, naročito feminističke, organizacije da povedu jedinstvenu akciju – da skupljaju potpise za žensko pravo glasa, da stvaraju posebne odbore za vođenje ove akcije, koji će, između ostalog, organizovati javne zborove, konferencije i mitinge. Pozvala je sve staleške, stručne i omladinske organizacije, javne radnike, političare i književnike da podrže ovu akciju. Mada redakcija časopisa *Žena danas* nije imala iluzija da će žene na taj način dobiti pravo glasa, računala je da će ta akcija uticati na podizanje političke svesti, aktiviranje i okupljanje žena svih slojeva.<sup>1</sup>

Prema pravilima, upravu Alijanse ženskih pokreta činile su predsednice ženskih pokreta. Predsedništvo društva Ženski pokret grada u kojem je sedište Alijanse je istovremeno i predsedništvo Alijanse, s tim što se predsednica Alijanse posebno bira, a predsednica navedenog društva je automatski potpredsednica Alijanse. U vreme priprema za održavanje zborova za pravo glasa, sedište Alijanse bilo je u Beogradu. Sredinom novembra predsedništvo Alijanse, odnosno beogradskog Ženskog pokreta oštro je kritikovalo *Ženu danas* zbog toga što je mimo predsedništva Alijanse svoj *Apel* uputila i ženskim pokretima u unutrašnjosti, a ženske pokrete zato što su se poneli nedisciplinovano, ne konsultujući se sa predsedništvom Alijanse, i prihvatili akciju *Žene danas*.<sup>2</sup> Zaправо, ova kritika je najpre upućena Omladinskoj sekciji i mladim članicama uprave Alijanse, uz konstataciju da u upravi postoji nesaglasnost između mladih i starijih članica, što se vidno odrazilo i prilikom glasanja o predlozima predsedništva. Predsedništvo je na ovoj sednici predložilo da se u akciji za pravo glasa skupljaju potpisi preko ženskih pokreta, a u me-

<sup>1</sup> *Rat, Žene i događaji u zemlji; Apel za pravo glasa žena, Žena danas*, br. 25, 1939, str. 1–3; AS, Fond ŽS, Pismo *Žene danas* Ženskom pokretu u Novom Sadu od 16. oktobra 1939; *Rezultati jedne borbe, Žena danas*, br. 26, 1940, str. 3.

<sup>2</sup> Predsedništvo su činile predsednica, potpredsednica (istovremeno i predsednica beogradskog Ženskog pokreta), sekretarica i blagajnica. Godine 1939. Ženski pokreti su postojali u Beogradu, Čačku, Kragujevcu, Nišu, Jagodini, Novom Sadu, Vršcu, Somboru, Prištini, Skoplju, Banjaluci, Slavanskom Brodu, Zagrebu i Ljubljani.

stima u kojima njih nema preko Jugoslovenskog ženskog saveza, da se predsedniku vlade upute dopisnice sa jedinstvenim tekstom o ženskom pravu glasa, i da se uputi apel svim političkim partijama da podrže zahteve žena za političkom ravnopravnošću. Svi ovi predlozi jednoglasno su prihvaćeni. Pitanje održavanja zborova takođe je stavljeno na glasanje, i dvotrećinskom većinom je odlučeno da se zborovi održe. Predsednica beogradskog Ženskog pokreta izjavila je da je protiv održavanja zbora u Beogradu, pa je i to pitanje stavljeno na glasanje. Većinom glasova odlučeno je da se u Beogradu održi manifestacioni zbor uz učešće predstavnica Ženskih pokreta iz unutrašnjosti.<sup>1</sup> Tako se dogodilo da paralelno teku dve akcije – akcija *Žene danas* i akcija Alijanse – koje su se u datom trenutku na neki način dopunjavale, iako sukob dve koncepcije oko metoda borbe za ravnopravnost žena nimalo nije umanjen.

Akciji *Žene danas*, člankom u socijalističkim *Radničkim novinama*, suprotstavila se Milica Đurić-Topalović. Pridružili su joj se dnevni list *Pravda*, kao i humoristički list *Ošišani jež*. Neznatna grupa studentkinja, članica profašističke organizacije *Zbor*, protiveći se akciji za pravo glasa, izdala je letak-pamflet i predsednicu Alijanse, urednicu *Žene danas*, kao i više drugih aktivistkinja Alijanse, Omladinske sekcije i *Žene danas* optužila za – „judeo-komunističku“ zaveru protiv slovenstva. U Hrvatskoj se ovakvoj akciji suprotstavila Ženska grana Hrvatske seljačke stranke, smatrajući da će prvaci stranke najbolje proceniti kada ženama treba dati pravo glasa. A ni ostale političke partije nisu prihvatile zahteve žena.<sup>2</sup>

Ipak, sve to nije umanjilo rezultate kampanje koja je, krajem 1939. godine, vođena za žensko pravo glasa. U organizovanim akcijama Alijanse i posebnih odbora koje je sugerisala *Žena danas*, u svim krajevima Jugoslavije prikupljeno je na stotine hiljada potpisa. Zborovi, konferencije, skupovi i sastanci žena preplavili su veći deo Jugoslavije. Održani su u više gradova, manjim mestima, pa i selima u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji, Crnoj Gori, Sloveniji i nekim gradovima u Bosni. U njihovom organizovanju često su učestvovala i članice raznih ženskih humanitarnih društava. U Beogradu su, krajem novembra, održana dva skupa: konferencija *Žene danas* i zbor Alijanse ženskih pokreta, i oba su bila dobro posećena. U Hrvatskoj i u delu Bosne nije bilo ovakvih zborova, jer je Banovina Hrvatska zabranila održavanje svih zborova, no potpisi su i tamo prikupljeni. Na svim skupovima nastupale su žene iz svih društvenih slojeva, svih struka i položaja, i isticale svoje zahteve. Po prvi put su na tim skupovima u imponantnom broju uzele učešće i seljanke, a ponegde je zapaženo i prisustvo jednog broja muslimanki pod feredžama. U to vreme, bez sumnje, ovo je bila najmasovnija i najorganizovanija politička akcija. Podržavali su je omladinski i radnički pokret, profesionalni, staleški, i slični pokreti. O tome je *Žena danas* pisala: „Zbog svega toga je ova borba dobila svoj veliki značaj u istoriji borbe žena kod nas: pokrenute su mase žena u borbu za pravo glasa; učešće radnica i seljanki u njoj dalo joj je snažan polet i postavilo je na njeno pravo mesto – kao početak borbe radnih žena za punu ravnopravnost. Zatim ovo jedinstvo, ostvareno na zahtevima za bolji život i mir, učinilo je da borba ne ostane usamljena i izolovana borba žena samo za njihovo pravo. Na-

protiv, noseći u sebi sve zahteve naroda ona je postala stvarno delo narodne borbe i veliki doprinos njoj“. I dalje: „Naše jedinstvo je postignuto na širim zahtevima od prava glasa. Prema tome ono se ne sme razbiti. Ono se mora očvrstnuti i to na drugom, danas aktuelnim zahtevima. Naš je zadatak da tu borbu ponovo oživimo, još jedinstvenije, još šire, još povezanije sa borbom naroda. Jer sama borba žena neće biti u stanju, to smo videle još u toku naše akcije, da sve te nove probleme i zahteve naroda obuhvati i ostvari. A mi nismo same. Mi smo ostale sa narodom, a bez naših prava, još smo bliže narodu. Zato i ta borba mora biti bliža“. Bila je to nova strategija ženskog pokreta u borbi za pravo žena: ne izolovana borba žena kao pola, ali ne ni bezlična borba utopljena u borbu klase za revolucionarne društvene promene, već – individualizirana posebna akcija žena sa naglašenim zahtevima u okvirima širokog demokratskog pokreta.<sup>1</sup>

Kao što se i očekivalo, izborni zakon nije dao pravo glasa ženama, ali četvrogodišnji intezivan rad žena – naročito u omladinskim sekcijama, u sindikalnim, profesionalnim i drugim organizacijama – krunisan imponantnom, nevidenom akcijom za pravo glasa, dao je trajne rezultate. Prvo, shvaćena je uloga posebnog organizovanja žena u borbi za njihova prava i, drugo, u antifašističkom predratnom pokretu žene su prihvaćene kao ravnopravne sudionice, a njihovi zahtevi prihvaćeni su kao zahtevi za slobodu i demokratiju. Tako su stvorene pretpostavke za stvaranje masovne antifašističke organizacije žena i za postizanje njihove jednakosti u pravima, što će se u osnovi ostvariti u narodnooslobodilačkom pokretu u toku Drugog svetskog rata.

### 13. Prestanak rada Alijanse ženskih pokreta

Sukob između predsedništva Alijanse i mlađih članica u Ženskim pokretima, na godišnjim skupštinama Alijanse i beogradskog Ženskog pokreta razrešen je na neobičan način. Uviđajući da su omladinke u beogradskom Ženskom pokretu – kao i u bar polovini ostalih pokreta u unutrašnjosti – u većini, predsedništvo Alijanse, odnosno beogradskog Ženskog pokreta, odlučilo je da podnese kolektivnu ostavku. Da tom ostavkom ne bi navodno dovelo u pitanje dalji rad Alijanse, predsedništvo je na godišnjoj skupštini, u januaru 1940. godine, predložilo da se sedište Alijanse privremeno premesti u Novi Sad, čime postaje predsedništvo Ženskog pokreta u Novom Sadu i predsedništvo Alijanse. Odbijanjem da se raspravlja o drugim predlozima i veštački stvorenom većinom, davanjem Novom Sadu tri glasa, predlog predsedništva je uz žestok otpor izglasan.<sup>2</sup>

Godišnja skupština beogradskog Ženskog pokreta održana je nekoliko dana kasnije, pošto je već odlučeno da se sedište Alijanse premesti u Novi Sad i pošto je novosadsko predsedništvo oglašeno i za predsedništvo Alijanse. Ranije predsedništvo beogradskog Ženskog pokreta nije istaklo svoje kandidatkinje, nudeći navo-

<sup>1</sup> *Žena danas*, isto; Jovanka Kecman, n. d, str. 325–344.

<sup>2</sup> Na skupštini su bile prisutne delegatkinje Beograda, Niša, Čačka, Jagodine, Novog Sada, Vršca, Sombora, Skoplja i Banjaluke. Svaka delegacija raspolagala je sa po jednim glasom, osim Beograda koji je imao dva i Novog Sada koji je imao tri glasa. Pet delegacija nije glasalo, što znači da su četiri delegacije imale većinu glasova. – AS-F-ŽS, Zapisnik redovne godišnje skupštine Alijanse ženskih pokreta od 14. januara 1940. godine.

<sup>1</sup> AS-F-ŽS, navedeni Zapisnik uprave Alijanse.

<sup>2</sup> Isto, letak studentkinja *Zbora*, decembra 1939. godine; *Rezultati jedne borbe*, *Žena danas*, br. 26, 1940, str. 3 i 4.

dno mogućnost Omladinskoj sekciji, koja je inače činila većinu članstva u beogradskom Ženskom pokretu, da preuzme upravu, Omladinska sekcija tu mogućnost nije iskoristila, jer je smatrala da povlačenje uprave „ne znači demokratsko ustupanje većini, nego samo akt demonstracije prema Omladinskoj sekciji i njenom stavu“ i, istovremeno, priklanjanje onim snagama sa kojima Omladinska sekcija ne želi saradivati, niti im „dati ni sat svoje aktivnosti“. Potvrdu za svoje stavove omladinska sekcija videla je u izboru nove predsednice Alijanse, koja je „najreakcionarnija žena koja se mogla naći u redovima Ženskog pokreta“. Pošto je pročitana njena izjava, Omladinska sekcija je napustila skupštinu i tako istupila iz Alijanse ženskih pokreta.<sup>1</sup> Ali, stotine njenih članica nalazile su nove mogućnosti delovanja i širenja naprednog demokratskog ženskog pokreta.

Omladinska sekcija je stav o depolitizaciji ženskog pokreta ocenjivala „kao meru protiv realizacije programa Ženskog pokreta, protiv žena u celini“. Obe grupacije su uvidele da do razmimoilaženja ne dolazi zbog ove ili one forme rada (na primer, da li će se, ili ne, održavati zborovi za žensko pravo glasa), već zbog različitih političkih platformi sa kojih su polazile. Odbijanje Omladinske sekcije da se zadrži na parcijalnim merama i njihovo stupanje u aktivnu političku borbu onemogućilo je svaki daljnji zajednički rad sa starijim članicama. Omladinke su političku neaktivnost uprave Ženskog pokreta u sudbonosnim momentima, 1940–1941. godine, okarakterisale kao „huškanje žena da lutaju bez orijentacije u vrtlogu događaja“.<sup>2</sup>

Rad Alijanse posle njene godišnje skupštine nije bio dugog veka. Političke i ekonomske prilike u zemlji su se pogoršavale. Vlada Cvetković-Maček sve više se vezivala za sile Osovine. Nezaposlenost, skupoća, pad životnog standarda, brojni štrajkovi, masovne demonstracije radnika i studenata, u kojima je policija ubila više demonstranata, pooštavanje policijskog režima, otvaranje koncentracionih logora, zabrane okupljanja građana – obeležja su tog vremena.

I ženskim pokretima u Kragujevcu, Čačku i Šapcu je zabranjen rad, a u proleće 1940. godine, i drugim udruženjima je zabranjeno održavanje godišnjih skupština, pa tako vlasti nisu dozvolile ni održavanje već zakazane vanredne skupštine Alijanse ženskih pokreta. Predsedništvo je ovu zabranu prihvatilo bez pogovora, i svojim pismom predložilo Ženskim pokretima da se vanredna skupština ne održi – do boljih vremena, jer će „svi Pokreti i sami uvideti da sada nije vreme za skupštinu pošto su svakim danom sve zategnutiji odnosi u svetu te prema tome i kod nas“.<sup>3</sup>

Predsedništvo je predviđalo da će nastati zastoj u radu Pokreta, pa je apelovalo na žene da „ne zabace feminističku stvar, pošto će doći momenat kada će naša organizacija biti preko potrebna za ostvarenje naših ideja“. Preporučilo je upravama Pokreta da nastave rad, tako što bi pratili svaku povredu ženskih prava i što bi na to upozoravali Alijansu, radi znanja i eventualne intervencije. Pri tome „dabome isključeni su svi slučajevi, kada su žene svojim radom doprinele da dođe do posledica nezgodnog karaktera, i treba imati u vidu samo one slučajeve kada se pro-

<sup>1</sup> Izjava Omladinske sekcije Ženskog pokreta, *Žena danas*, br. 26, 1940, str. 17 i 18.

<sup>2</sup> Isto; Ljubinka Čirić-Bogetić, *Odluke Petičke zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1942*, u: *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije*, Zbornik radova, Zagreb 1972, str. 91–92.

<sup>3</sup> AS-F-ŽS. Pismo Alijanse ženskih pokreta – Novi Sad od 7. juna 1940.

goni ženu kao pol“.<sup>1</sup> Ova predviđanja i preporuke, očigledno su imale za cilj da ženske pokrete potpuno pasiviziraju i nagovore ih da odustanu od svih aktivnosti, i to ne samo u narastajućem antirežimskom pokretu za demokratizaciju zemlje nego i u aktivnostima na prosvetivanju žena u cilju njihove emancipacije. Praktično, ovim je Alijansa ženskih pokreta likvidirana.

I Jugoslovenski ženski savez, kao i druge ženske organizacije, povinovale su se merama vlasti, pa su umanjile svoje aktivnosti. Početkom rata prestale su sa radom.

#### 14. Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje

Nasuprot kapitulaciji Alijanse, borbene žene – naročito omladinke stasale u ženskom, radničkom, omladinskom i studentskom pokretu – otpočele su rad na mobilisanju žena u borbu za njihove svakodnevne zahteve, na platformi koja se izgrađivala od sredine do kraja tridesetih godina. One su iznalazile najrazličitije forme okupljanja žena van formalnih ženskih društava i drugih udruženja, što je bilo od posebnog značaja u vreme kada je, uoči rata, zabranjen ili ograničen rad sindikalnim, mnogim profesionalnim, ženskim i sličnim organizacijama. Aktivi žena, čitalačke grupe, grupe za prikupljanje pomoći i za organizovanje kuhinja za štrajkače, za odnošenje hrane pohapšenima, nelegalne konferencije i sastanci po stanovima, bili su najčešći oblici rada i posebnog okupljanja žena.

Orijentaciju na široko uključivanje žena u revolucionarni pokret potvrdila je i Peta zemaljska konferencija KPJ, održana 1940. godine, na kojoj je podnet poseban referat o ženama. Polazeći od klasičnih teorijskih postavki o ženskom pitanju, kao sastavnom delu borbe radničke klase koja se rešava revolucijom, Konferencija je žensko pitanje postavila i kao posebno pitanje koje traži i svoja posebna rešenja. U referatu – koji je kasnije postao uputstvo za rad i akciju svim komunistima i ženama aktivnim u antifašističkom pokretu – istaknuti su posebni ženski zahtevi, koji su se uključili u program revolucionarnog pokreta. Oni su u referatu formulisani kao:

a) *Zahtevi za zaštitu materinstva*, koji uključuju potpunu zaštitu naročito majke radnice i seljanke, pre i posle porođaja; osnivanje domova za majke i trudnice, rodilišta, bolnica; razvoj primaljske i lekarske pomoći; osnivanje dečjih jaslca, dečjih domova; poboljšanje zakonske zaštite dece, ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom decom; dozvolu abortusa dok se ne steknu uslovi za bezbrižno roditeljstvo.

b) *Zahtevi za eliminisanje dvojnog morala u javnom i privatnom životu* podrazumevaju potpunu ravnopravnost žene pred zakonom i efikasnu borbu protiv prostitucije, tako što će se mladim devojkama omogućiti odgovarajuće i pristojno plaćeno uposlenje i što će se kažnjavati zavodnici i provodadžije. Dvojni moral mora se eliminisati iz prava i celokupnog javnog života, po kojem se za isto delo žena kažnjava dok muškarac ne snosi nikakve posledice (prostitucija, vanbračna deca, zabrana utvrđivanja očinstva i tome slično). Uvođenje civilnog braka i mogućnost razvoda braka, takođe su zahtevi sadržani u ovom programu.

<sup>1</sup> Isto.



c) *Zahtevi ekonomske prirode*, kojima se traži jednaka plata za jednak rad za žene i muškarce, jednake plate i uslovi zapošljavanja za udate i neudate žene, ukidanje noćnog rada za žene, određivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, efikasna higijensko-tehnička zaštita žena na radnom mestu, zaštita mladih radnica od šikaniranja i seksualnog iskorištavanja od strane šefova, plaćeno odsustvo za radne žene pre i posle porođaja sa zakonskom obavezom da će se one posle porođajnog odsustva primiti natrag na posao, plaćeno vreme za dojenje dece, osnivanje dečjih jaslica kod fabrika i ureda, pristup u sva zvanja koja odgovaraju ženama, pristup stručnom obrazovanju i svim školama.

d) *Zahtev za priznanje svih političkih prava ženama sa potpunim aktivnim i pasivnim pravom glasa.*<sup>1</sup>

Ovo je zapravo bio program novog naprednog ženskog pokreta, koji je nastao pred Drugi svetski rat, i sadržavao je sve neostvarene zahteve i ženskog građanskog i radničkog pokreta.

Istovremeno, postavljajući žensko pitanje kao pitanje podređenog pola u tadašnjem društvu, te, stoga, i kao posebno pitanje u okviru radničkog pokreta, konferencija je upozorila i na moguća zastranjivanja. Smatrala je da se treba suprotstaviti feminističkom uticaju, jer – moramo se „otresti građanskog utjecaja na naše djelovanje među ženama. Feminizam postavlja zajedničke zahtjeve žena sviju slobjeva odijeljeno od zahtjeva radnog naroda. Naglašavanjem zajedničkih ženskih zahtjeva u suprotnosti i u borbi protiv muškaraca feminizam sakriva klasnu osnovu ženskog pitanja, te time odvrća masu žena od borbe protiv kapitalizma kao i protiv klasnog društva uopće. A što jasnije i odlučnije postavlja naša Partija žensko pitanje to više gubi feminizam svoje opravdanje“.

I dalje: „Feminizam u našim redovima treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu kod širenja iluzija da se nekim reformama tobože može riješiti žensko pitanje u okviru klasnog društva. Taj način rada odvaja žene od revolucionarnog proletarijata i njegove Partije i prema tome je to pokušaj likvidiranja vodeće uloge naše Partije u borbi za jednakopravnost žene“. Kritikovana je i druga krajnost – negiranje postojanja ženskog pitanja, što je vodilo do potcenjivanja i zanemarivanja rada među ženama i do svodenja ženskog pitanja samo na borbu za ekonomsku ravnopravnost radnica u okvirima sindikata.

U pogledu organizovanja žena, konferencija je potvrdila već razvijenu praksu: uključivanje žena u postojeće legalne organizacije – ženske i mešovite – osnivanje novih ženskih organizacija i ženskih sekcija u sindikalnim, kulturnim, prosvetnim, staleškim, zadružnim i drugim organizacijama radi opšteg prosvjećivanja žena i radi njihovog aktiviranja. Takođe, i dalje je podsticano posebno okupljanje žena u neformalne, polulegalne, vaspitne i čitalačke grupe kao i formiranje raznih odbora vezanih za ženske napredne listove (kolporterski, dopisnički, čitateljski, i sl). Preporučeno je da se žene što više podstiču na učešće u konkretnim akcijama, uključujući i organizovanje posebnih ženskih akcija, kao što su, na primer, bile akcije protiv skupoće. No, svuda su prisutna upozorenja da se ni organizovanje žena ni ženske akcije ne smeju odvojiti „u usamljenu borbu žena bez povezanosti sa ostalom borbom radnih masa“.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Vida Tomšić, *Referat o ženskom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji*, u: Izvori za istoriju KPJ, Peta zemaljska konferencija, Tom I, knj. 10, Beograd 1980.

<sup>2</sup> Isto.

Proslave 8. marta, 1940. i 1941. godine, obeležene su borbom žena za političku i ekonomsku ravnopravnost, uvećanim učešćem žena u tarifnim pokretima i štrajkovima.<sup>1</sup> U demonstracijama protiv skupoće, 14. decembra 1939. godine u Beogradu, policija je pucala u demonstrante i demonstrantkinje. Tom prilikom je, među više teško ranjenih i poginulih, ranjena i studentkinja Bosa Milićević, koja je, 21. februara 1940. godine, umrla od zadobijenih rana. U to vreme ona je prva žena žrtva borbe protiv režima. U septembru 1940. godine u Košutnjaku žandarmerija je oružjem napala oko 10.000 izletnika – omladinaca i omladinki. Ubijeno je više omladinaca, a preko 50 ih je bilo ranjeno, među njima i nekoliko devojaka. Žene su učestvovala i u demonstracijama protiv drugih mera koje je režim koristio u borbi protiv narastajućeg otpora naroda njegovoj politici, u akcijama prikupljanja pomoći i davanja političke podrške pohapšenima.<sup>2</sup>

U prikupljanju potpisa protiv vladine odluke o zabrani povratka u zemlju dobrovoljcima u španskom građanskom ratu, žene su bile naročito aktivne.<sup>3</sup> U aktivnostima za nezavisnost i mir, odnosno za odbranu zemlje, tokom 1940. godine, aktivistkinje naprednog ženskog pokreta, u saradnji sa Crvenim krstom, organizovale su u mnogim mestima kurseve za dobrovoljne bolničarke. Žene, aktivizirane u političkim akcijama u predvečerje Drugog svetskog rata, nisu zatečene događajima u Jugoslaviji. Kada je potpisan akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, one su masovno učestvovala u demonstracijama protiv vlade Cvetković-Maček, i u velikim manifestacijama 27. marta 1941. godine, kada je snažno i nedvosmisleno izražena spremnost naroda da se bori za svoju nezavisnost i slobodu. A po okupaciji zemlje žene su svoj rad prilagodile novoj situaciji.

<sup>1</sup> Tokom 1940. godine u Jugoslaviji je vođeno oko 350 štrajkova. Zapaženi su naročito štrajkovi tekstilnih radnica i radnika i štrajkovi u duvanskoj industriji.

<sup>2</sup> Na primer: u decembru 1939. godine vlada je donela propise o internaciji, pa je osnovala koncentracione logore u Bileći, Lepoglavi i Smederevskoj Palanci, a u oktobru 1940. godine osnovala je i vojne koncentracione logore, što je izazvalo niz protesta i demonstracija u kojima su zapažene žene, sestre i majke interniranih. U septembru 1940. godine vlada je uredbom ograničila upis Jevreja na Univerzitet, ali uredba nije sprovedena zbog otpora studentkinja i studenata. – Desanka Protić-Hlušička, *Studentkinje i dom studentkinja u naprednom studentskom pokretu Beogradskog Univerziteta*, u: *Studentkinje Beogradskog Univerziteta u revolucionarnom pokretu*, str. 61–81; isto, Ljubinka Čirić-Bogetić, *Bosa Milićević*, str. 81–84.

<sup>3</sup> U španskom građanskom ratu (1936–1939) na strani španske republikanske vlade Narodnog fronta učestvovalo je oko 1.600 dobrovoljaca iz Jugoslavije. Posle poraza republikanske Španije, više od 1.000 Jugoslovena dobrovoljaca prešlo je 1939. godine u Francusku i tamo je zadržano u logorima, a jugoslovenska vlada nije im dozvolila povratak u zemlju. Stoga su njihove porodice, među kojima je bilo najviše žena, pokrenule veliku javnu akciju za slanje pisama i paketa dobrovoljcima, kako bi im se izrazila solidarnost i pomoglo da prežive. Organizovale su takođe i akciju za prikupljanje potpisa za njihov povratak u zemlju. Akcijama su se pridružile sve antifašističke snage, pa su one bile vrlo uspešne i masovne. Pod pritiskom javnosti jugoslovenska vlada je povukla svoju zabranu povratka dobrovoljcima, ali su ipak mnogi prilikom dolaska u zemlju bili pohapšeni, i zbog toga su se tražile druge mogućnosti povratka.

## ŽENE U RATU – ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA

### 1. Otpor okupatoru

Jugoslavija je 6. aprila 1941. godine napadnuta od sila Osovine. Posle kratkotrajnog rata, podeljena je i rasparčana između tadašnjih fašističkih zemalja – Nemačke, Italije, Bugarske, Albanije i Mađarske. Aneksijom njenih teritorija pomerene su granice susednih zemalja; Nemci i Italijani sporazumno su stvorili ustašku Pavelićevu Nezavisnu Državu Hrvatsku; Srbiju je okupirala i njome upravljala Nemačka, koja je u maju 1941. godine obrazovala komesarsku vladu policijskog funkcionera Milana Aćimovića, i već u avgustu iste godine zamenila je vladom „narodnog spasa“ kvislinga Milana Nedića. Svaka zemlja posebno takođe je bila razdeljena među raznim okupatorskim državama. Tako je Srbija podeljena između Nemačke i Bugarske; Vojvodina je podeljena tako što je Banat pripao Nemačkoj, Bačka i Baranja Mađarskoj, a Srem je sa Zemunom dodeljen Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kosovo i Metohija podeljeni su između Nemačke, Bugarske i Velike Albanije, odnosno Italije. Sandžak je pripao Italiji, ali na njegovoj teritoriji neprekidno su – osim partizana – dejstvovala ustaše, domobrani i proalbanska žandarmerija. Komadanjem Jugoslavije na razne okupacione i administrativne oblasti, dovodeњem okupatorskog administrativnog i policijskog aparata, uz zadržavanje gotovo nedirnutog aparata bivše Jugoslavije, okupatori su otpočeli svoju politiku odnarođavanja, raspirivanja šovinizma, nacionalne i verske mržnje. U tome su imali podršku i pomoć reacionara i kolaboracionista svih vrsta – u svim nacijama i nacionalnim manjinama. Okupatori su računali da će, podelom zemlje i masovnim terorom, učvrstiti svoju vlast i nesmetano koristiti materijalna dobra, kao i stanovništvo Jugoslavije za besplatnu radnu snagu na svojim gradilištima, ali i za rat na strani fašističkih sila. U takvoj situaciji Komunistička partija Jugoslavije nedvosmisleno je osudila razbijanje Jugoslavije, stvaranje Nezavisne Države Hrvatske, raspirivanje šovinizma i bratoubilačke borbe. Delujući kao jedinstvena jugoslovenska partija, ukazala je na puteve i perspektive borbe svih naroda Jugoslavije protiv okupatora. U borbi za goli opstanak i za nacionalnu slobodu u prvi plan je isticala otpor svim oblicima izrabljivanja materijalnih i ljudskih potencijala naroda, borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za stvaranje, očuvanje i učvršćenje, bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

### 2. Žene i pripreme za oružani otpor

Pokret žena u Jugoslaviji nastao prerata nastavio je rad i po okupaciji zemlje, s tim što je svom programu dodao i borbu protiv okupatora. Mada je bio zasno-

van na istim programskim načelima, opšti uslovi borbe i otpora, i tradicije pokreta uticali su na to da je on u pojedinim zemljama i pojedinim krajevima imao svoje specifičnosti, što se naročito ogledalo u načinu organizovanja i u neravnomernosti njegovog razvoja.

Još pre početka oružanog ustanka žene u Srbiji često su samoinicijativno obavljale razne poslove. Tako su, na primer, prikupljale i skrivale oružje koje je ostalo u magacinima Jugoslovenske vojske ili su ga vojnici bežeći ostavljali; sakupljale su hranu i civilna odela i to doturale ratnim zarobljenicima, koje su okupatori u kolonama sprovodili u privremene logore i dalje za Nemačku i Italiju, pa su tako mnogima pomogle i da pobegnu. Takođe, pomagale su u smeštaju izbeglica, a nalazile su i načina da pruže svoju pomoć Jevrejima i Jevrejicama, koje je okupator, obeležene, pod stražom, koristio za raščišćavanje ruševina i druge prisilne radove, skrivale su i hranile ilegalce i ilegalke koje su progonile okupatorske vlasti.

Najpre su se povezale i započele zajedničko organizovano delovanje članice KPJ, SKOJ-a i aktivistkinje predratnog ženskog, studentskog i omladinskog pokreta. Još početkom maja 1941. godine, one u više gradova organizuju ilegalne tečajeve za bolničarke i okupljaju žene u razne aktivne za obavljanje određenih poslova, kao i u čitalačke, vaspitne i druge grupe, na čijim su se sastancima razjašnjavali ciljevi antifašističke borbe i sa njom povezane borbe za nacionalno oslobođenje i oslobođenje žene. U tim ženskim grupama razvijala se samosvest žena o njihovoj neophodnoj i dragocenoj ulozi u otporu okupatorima i kvislinzima, a istovremeno se ukazivalo na perspektive oslobođenja žena.

O učešću žena Jugoslavije i Srbije u narodnooslobodilačkoj borbi postoji bogata dokumentacija. U književnosti, publicistici, memoarskoj građi, biografskim i drugim edicijama, i u mnogobrojnim arhivama, sadržane su dramatične istorije o životima, borbi i stradanjima desetina hiljada običnih žena. Iz čeline narodnooslobodilačke borbe sa svim njenim oblicima i specifičnostima žene se ne mogu izdvojiti, one su njen nerazdvojan deo. Posebno iskazivanje učešća žena u ratu nema za cilj da žene izdvaja, nego da ukaže koliki je značaj u izuzetno teškim ratnim uslovima imao jedan masovni ženski pokret u ostvarivanju opštih ciljeva NOB-a, i koliko je uspeo da očuva svoj autonomni identitet i da istovremeno te ciljeve upotpuni svojom aktivnošću na pitanjima oslobođenja žene.

Rukovodstva Komunističke partije i Saveza komunističke omladine smatrali su da je preduslov za uspešno organizovanje i širenje ustanka brojno i organizaciono jačanje partijskih i skojevskih organizacija, obezbeđenje sigurnih veza i organizovanje ilegalne tehnike. Sektaštvo prema ženama, karakteristično za mnoge sredine, savlađivano je pred ustanak i kasnije u toku ustanka nastojanjima rukovodstava da se u skojevske i partijske organizacije primi što više žena i devojaka aktivnih u predratnom omladinskom i ženskom pokretu. Pored primanja novih članova i članica i formiranja novih organizacija, gotovo sva rukovodstva KPJ i SKOJ-a, pa tako i ona u Srbiji, Vojvodini i na Kosovu, u toku 1941. godine i kasnije, u svoj sastav uključivala su devojke i žene, što je pre rata bio gotovo izuzetak. One su često bile i sekretarke partijskih ćelija i skojevskih rukovodstava, a bile su članice u gotovo svim mesnim, reonskim, okružnim i oblasnim komitetima. Za Srbiju je karakteristično da su žene često bile sekretarke partijskih poverenstava u krajevima gde još nije bila formirana partijska organizacija i njihov je zadatak bio da je oforme. Za vreme rata, posle gubljenja slobodnih teritorija ili posle velikih hapšenja u okupiranim

gradovima, ženama je poveravan zadatak da povežu preostale članove KPJ i da ponovo uspostave organizaciju (Beograd, Kraljevo, Valjevo, Niš, moravski srez i dr).

Tokom jula 1941. godine u svim jugoslovenskim zemljama, a u oktobru i u Makedoniji, izbio je oružani ustanak. U svim delovima Jugoslavije formirani su manji ili veći partizanski odredi, a postojale su manje ili veće oslobođene i poluoslobođene teritorije. U leto i jesen 1941. najbrojniji partizanski odredi nalaze se u Srbiji. Oni drže najveću oslobođenu teritoriju sa nekoliko oslobođenih gradova u Mačvi, Posavini, Šumadiji i zapadnoj Srbiji, povezanu sa poluoslobođenim i oslobođenim teritorijama Sandžaka, istočne Bosne, istočne Hercegovine i Crne Gore. Ustanak je, preko Glavnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije, rukovodio CK KPJ. U septembru Glavni štab iz Beograda prelazi na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, i uskoro nastavlja da deluje pod imenom Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Od oktobra do 29. novembra 1941. godine boravio je u oslobođenom Užicu. Kao novi organi vlasti osnovani su narodnooslobodilački odbori (NOO) i Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju.

Na oslobođenoj teritoriji, 1941. godine, svojim radom su se isticale članice partijskih i skojevskih rukovodstava i druge politički iskusnije žene koje su izbegle iz gradova i radile na stvaranju partijskih i skojevskih organizacija ili na organizovanju žena. One su bile stacionirane uz odgovarajuće organe vlasti ili uz bolnice i odrede, u kojima su bile podvrgnute vojnoj disciplini, ali su samo ponegde bile uniformisane i naoružane. Krstarile su selima, okupljale i organizovale žene, omladinke i omladince, širile krug novih i mladih aktivistkinja. Pored političkog rada, one su istovremeno bile i prve borkinje u partizanskim odredima, bolničarke i lekarke.

Predratne aktivistkinje ženskog pokreta su tako nastavile da se, uz druge obaveze koje su prihvatale, bave i organizovanjem žena. Sve vreme rata, taj rad bio je njihova stalna preokupacija, bez obzira kojim su se drugim aktivnostima bavile i na kojoj funkciji su bile.

Uporedo sa početkom ustanka u mnogim gradovima – a naročito u Beogradu – formirane su udarne grupe za diverzije i sabotaze, u kojima su se isticale i brojne omladinke. One su učestvovala u deljenju letaka, pisanju parola na javnim mestima, paljenju okupatorske štampe, u otmicama, odnosno oslobađanju uhapšenih pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i u drugim akcijama i diverzijama.

Neposredno nakon okupacije vodstvo ustanka – Centralni, kao i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju – izgradilo je kurirsku mrežu preko koje se jedino mogla održavati veza sa organizacijama u drugim krajevima Jugoslavije, kao i sa organizacijama i odredima na teritoriji Srbije. Isto tako, okupatorskoj štampi suprotstavilo je svoju tehniku – mrežu ilegalnih štamparija, punktove za slušanje i umnožavanje radio-vesti savezničkih zemalja i radio-stanice Slobodna Jugoslavija i punktova iz kojih se rasturao štampani materijal.<sup>1</sup>

Ove štamparije i punktovi delovali su sve vreme rata na okupiranim teritorijama i obično su se nalazili u teskobnim podzemnim prostorima. Svaka štam-

<sup>1</sup> Podaci o učešću žena u Narodnooslobodilačkom pokretu u Srbiji uzeti su iz knjiga: *Žene Srbije u NOB*, Beograd 1975; *Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945*, Beograd 1976; *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*, Beograd 1988. Sve tri knjige uradile su grupe autorki i autora. Korišćene su i publikacije: Špiro Lagator i Milorad Čukić, *Partizanke Prve proleterske*, Beograd 1967; *Partizanke Pete proleterske crnogorske brigade*, Beograd 1987; Obrad Egić, *Žene borci Druge proleterske dalmatinske narodnooslobodilačke brigade*, Zadar 1983.

parija, svaki punkt, i oni u Beogradu i u drugim gradovima i selima na teritoriji Srbije, ima svoju uzbudljivu priču i gotovo u svakoj od njih radile su i žene. Primera radi: učiteljica Milica Jovanović (24 godine) i studentkinja farmacije Jovanka Popović (23 godine) radile su u tehničarima Kosmajskog odreda. Slušale su i uređivale, a zatim na šapirografu umnožavale vesti i list *Kosmajski borac*. Živele su i radile prvo u bunkeru ispod tora za ovce, zatim u vinogradu, gde je prokišnjavalo, pa su preseljene u – grobnicu. Bilo im je neprijatno zbog mesta na kojem su se nalazile, ali im je taj smeštaj bio ugodniji jer je bio prostraniji, suv, čist, betoniran. Odatle se moralo bežati, pa su preseljene u gotovo ugodan prostor – u jedan ambar sa duplim zidovima – iznad zemlje. Ali ne zadugo, morale su, pred opasnošću da ne budu otkrivene, ponovo pod zemlju. Vezu sa njima održavao je samo jedan partizan, donosio im je hranu i materijal za štampanje i odnosio odštampano. Iz zagušljivih skrovišta izlazile su samo onda kada su preseljavane. Živele su i radile už svetlost karbituše, a osećale su se kao u mišolovci. Imale su dve bombe – da ih upotrebe ako budu otkrivene. Hrana im je bila suva – sir i proja, ponekad pasulj – pa su stalno bile gladne. Ležaj se sastojao od ubuđale slamarice na nogarama, a san je bio bunilo i košmar. Nemci i četnici znali su da postoje i tražili su ih. Dok su bile u poslednjem skrovištu, oni su šesnaest dana pretraživali teren oko njih, tako da je njihova partizanska veza za to vreme samo jednom uspela da im dobaci nešto hrane. Njihovi progonitelji dolazili su čak iznad bunkera, a one – pregladnele i zanemele – iščekivale šta će se desiti. Otišli su – nisu ih otkrili. U avgustu 1944. godine, nakon devet meseci boravka pod zemljom, prvi put su danju izašle iz bunkera i shvatile da su zaboravile kako izgleda svet, kakve su mu boje, kako mirišu vazduh i cveće.<sup>1</sup>

U poslove tehnike spadalo je i obezbeđenje skrovišta, mesta za skladištenje, deponovanje i distribuciju lekova i sanitetskog materijala, kao i oružja. Tehnika je obezbeđivala i smeštaj za ilegalne radnike i za ranjenike.

Na svim poslovima kurirske službe i tehnike, angažovan je veliki broj žena, jer su one u okupiranim gradovima bile manje poznate policiji, pa su se zato lakše kretale. Lakše su se mogle prurušiti, a manje upadljivo je delovalo kada su one nosile torbe sa namirnicama, kante za mast i ulje, ili kada su vozile decu u kolicima u kojima su prenosile propagandni i drugi materijal, a često i oružje. Živele su uglavnom u dubokoj izolovanosti i ilegalnosti, često pod tuđim imenom, putovale po slobodnoj i okupiranoj teritoriji, pratile ilegalce i prenosile poruke i materijal. Morale su se snalaziti u nepredviđenim situacijama, ako se veza slučajno izgubi ipak pronalaziti ljude kojima se poruke nose. Morale su izbeći lične pretrese, blokade i kontrolu policije.

U selima, o bunkerima ili bazama u kojima je bila smeštena tehnika ili u kojima su se krili ilegalci ili ranjenici, a kojih je bilo vrlo mnogo, naročito u Bačkoj i Banatu, gotovo isključivo su brinule žene – obične visprene i snalazljive seljanke, domaćice. One su bile kurirke ilegalcima koji su se u njima krili, negovateljice bolesnim i ranjenim, njihove hraniteljice i njihovo obezbeđenje. Često se na njih posumnjalo da kriju partizane, hvatane su, maltretirane, učenjivane su životima njihove dece.

Gotovo sve one koje su uhvaćene na ovim poslovima osuđene su na smrt, kao i muškarci, a mnoge seljanke su, ne odajući ništa, na pragu svoje kuće maltretirane i na svirep način ubijane, neretko zajedno sa svojom nejakom decom.

<sup>1</sup> *Istiniti redovi* (zabeležena autentična priča Milice Jovanović), *Zora* 1951, br. 72, str. 3 i 4.

Da bi sprečili svaki otpor, već sredinom maja 1941. godine, uz pomoć obnovljenog državnog domaćeg aparata, okupatori su počeli da primenjuju represivne i zastrašujuće mere.<sup>1</sup> Ove mere, naravno, nisu mimoišle ni žene. Tako je u Srbiji u tzv. preventivnom hapšenju uhapšeno nekoliko desetina aktivistkinja predratne Omladinske sekcije Ženskog pokreta. One su bile i prve žene zatvorenice logora na Banjici, gde su, sredinom jula, prebačene iz beogradskog zatvora. To su: Mitra Mitrović, prva predsednica Omladinske sekcije Ženskog pokreta, Stojanka Mihajlović, Slobodanka-Boba Đorđević, Jelena Matić, sve iz Beograda, i Zdravka Vučković iz Niša. Simulirajući bolest, Mitra Mitrović i, nešto kasnije, Slobodanka Boba Đorđević uspele su da budu prebačene u zatvoreničku bolnicu u Vidinskoj ulici, gde su na lečenju zatekle i druge aktivistkinje ženskog pokreta: Veru Gucunju-Vrebalov, Ljubicu Srzentić, Veru Lazović, Natu Hadžić, dr Juliju Marić i Ivanku Nedić. Iz bolnice su uspele da pobegnu Mitra, Nata i Vera Gucunja, uz pomoć beogradske partijske organizacije, a ostale su vraćene na Banjicu odakle su kasnije puštene.

Tokom leta i jeseni u logor na Banjici dovođene su nove grupe aktivistkinja. Sve su one uglavnom bile članice KPJ i SKOJ-a. Prva grupa od dvadeset žena, zatočenica banjickog logora izvedena je na streljanje 19. septembra 1941. godine: radnice – Rašela Baruh-Simić, Ljubica Velebit, Marijana Gregoran, Fatima Pejović, Juliška Salaj, Milica Mihajlica, Vasilija Cica Stamenković, Nevenka Zeković, Stana Radišić i Leposava Smiljanić; studentkinje – Marija Pajić, Neli Sende-Popović i suplentkinje – Anđa Kustudić-Živanović i Jovanka Radaković; činovnice – Cvijeta Milošević, Ljubica Srzentić i Danica Cvetković; domaćice – Zorka Stokić, Smilja Višnjevac i Zora Durjanov. Novo streljanje obavljeno je 17. oktobra 1941. godine. Među dvesta „komunista i Jevreja“ streljano je sedam žena.<sup>2</sup>

### 3. Organizovanje žena – definisanje njihovih ciljeva i zadataka

Osim učešća žena u radu na organizovanju ustanka i u radu tehnike, već prve ratne godine, na osnovu opštih ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta, programa naprednog ženskog pokreta i svakodnevnih prakse NOP-a i samih žena, is-

<sup>1</sup> Već krajem aprila nemačke komande objavljivale su svoja naređenja o uzimanju i streljanju talaca. U maju 1941. godine u jednoj naredbi je izričito rečeno da će se za jednog ubijenog Nemca streljati ili obesiti 100 Srba. – U junu su izvršena „preventivna hapšenja“ većeg broja građana. Streljano je više građana kod kojih je nađeno oružje i onih koji su zatečeni u njihovoj blizini; uz pomoć domaće policije, u julu su u mnogim gradovima hapšene čitave grupe građana, koji su masovno odvođeni u zatvore i logore; 5. jula osnovan je koncentracioni logor na Banjici u Beogradu, a nešto kasnije logori su formirani na Sajmištu u Beogradu, zatim u Nišu, Šapcu, Velikom Bečkereku, Bačkoj Topoli, i dr.; u avgustu je u nekoliko sela u Mačvi streljano ili obešeno stotine seljaka, njihovi domovi su pljačkani a kuće paljene; u Beogradu, Kragujevcu i Šapcu su polovinom avgusta okupatori obesili na javnim mestima, radi posebnog zastrašivanja, sedamnaest već streljanih građana; u Sremu, Bačkoj i Banatu, kao i na Kosovu, tamošnji okupatori vršili su slična zlodela, naročito prema srpskom, odnosno crnogorskom stanovništvu, Jevrejima i Ciganima. Sa tih teritorija proterani su skoro svi kolonisti.

<sup>2</sup> Od formiranja logora na Banjici do njegovog rasformiranja (5. jula 1941–3. oktobra 1944) kroz njega je, prema sačuvanim knjigama Banjičkog logora (u koje, kao što je poznato, nisu ubeleženi svi zatočnici) prošlo oko 3.000 žena, od kojih je streljano više od 500. Uglavnom su to bile aktivistkinje iz gradova i sela koje su hapšene zbog svog rada, a manjim delom žene-taoci. Kao taoci uzimane su najviše žene sa sela: majke, sestre i žene boraca ili saradnika NOP-a, koje su i same učestvovala u radu za NOP.

kristalisali su se opšti ciljevi i zadaci žena u ratu, koji su podrazumevali i borbu za emancipaciju žena. U prvom redu ti zadaci su bili svakovrsni rad i pomoć vojsci, rukovodstvima Narodnooslobodilačkog fonda (NOF) i narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Drugi, ne manje važan zadatak bio je rad na političkom i kulturnom uzdizanju žena kako bi postale svesne sebe, svojih vrednosti i mogućnosti kao i svojih prava na društvenu jednakost sa muškarcima. Tako je celokupan rad žena na pomoći vojsci i NOO praćen stalnim političkim skupovima žena i njihovim kulturno-prosvetnim aktivnostima.

Snabdevanje partizanskih odreda hranom, odećom i obućom, partizanskih bolnica opremom, lekovima i sanitetskim materijalom, lečenje ranjenika, održavanje higijene, prenošenje sanitetskog materijala, oružja i municije, sabiranje letine i mnogi drugi poslovi mogli su se obaviti samo uz masovno učestvovanje žena. Stoga, još od formiranja prvih partizanskih odreda, organizovanje i privlačenje žena iz svih slojeva u narodnooslobodilački pokret bio je jedan od prvorazrednih zadataka. Na posebnim sastancima i konferencijama žena, na aktivima žena u selima i u oslobođenim gradovima, one su osnivale odbore za pomoć vojsci, grupe i aktive za obavljanje raznih poslova. Te grupe i aktivisti žena, saradujući sa narodnooslobodilačkim odborima i Narodnooslobodilačkim fondom, organizovale su sabirne akcije, i gotovo u potpunosti snabdevale vojsku hranom i odećom i preuzele brigu o bolnicama, ranjenicima i deci bez roditelja.<sup>1</sup>

U krajevima u kojima je izbio masovni oružani ustanak na prelima i poselima seljanke su prele i plele toplu odeću za partizane. Takođe, one su zajedno sa ženama iz grada organizovale i radionice za izradu odeće i rublja. Pri partizanskim odredima u zapadnoj Srbiji organizovano je nekoliko takvih radionica. Žene koje su u njima radile bile su odvojene od svojih domova, i polagale su zakletvu kao i borci.

U oslobođenom Užicu žene i omladinke dobrovoljno su radile u tkačnici i u fabrici oružja, i brinule su za organizaciju života u Domu za decu-izbeglice. U više mesta žene su organizovale javne kuhinje i menze. U septembru 1941. narod Mačve – uglavnom su to bile upravo žene i devojke – izvlačio je stoku i žito u planinske predele, što je kasnije poslužilo za prehranu naroda i vojske.

### 4. Žene u vojnom sanitetu i žene borkinje

U leto 1941. godine i u Srbiji je, kao i u drugim krajevima, počelo formiranje partizanske sanitetske službe. U odredima žena-bolničarki gotovo da nema. Doduše, u prvim borbama koje su se tada vodile i koje nisu bile većeg obima, ni ranjenika nije bilo mnogo. Ali, kasnije ranjenika je sve više i na slobodnim teritorijama formiraju se partizanske bolnice i ambulante koje služe i za lečenje lokalnog stanovništva. Od prvih dana njihovog osnivanja u njima su radile lekarke, studentkinje medicine i druge žene koje su pred rat ili u početku okupacije završile tečajeve za dobrovoljne bolničarke. U vojnim jedinicama osnovana je sanitetska služba za izvlačenje ranjenika iz borbe i za pružanje prve pomoći. Ovu službu obavljale su u

<sup>1</sup> Zadaci odbora Narodnooslobodilačkog fonda nisu bili dovoljno izdiferencirani. Kasnije se kao politička osnova nove vlasti osnivaju odbori Narodnooslobodilačkog fronta, a odbori NO fonda se gase.

većini žene i devojke. One su se brinule i o kolektivnoj i ličnoj higijeni boraca i bor-kinja.

U Jugoslaviji je u NOB-u dobrovoljno učestvovalo oko 150 lekarki, ne računajući one koje su se u vojni sanitet uključile po oslobođenju pojedinih krajeva. Već 1941. godine partizanima je prišlo trideset i sedam lekarki, od toga u Srbiji šesnaest. U Crnoj Gori 1941. godine u partizane su stupile još tri lekarke iz Srbije. Gotovo sve one su pred rat bile učesnice ženskog pokreta. Pored rada u bolnicama, one su održavale sanitetske tečajeve za omladinke, i tako postepeno uvećavale broj dobrovoljnih bolničarki. Od prvih lekarki iz Srbije koje su u Srbiji i Crnoj Gori stupile u narodnooslobodilačku borbu pet njih su, krajem 1941. i početkom 1942. godine, uhvatili i ubili četnici, tri su uhvaćene i sa Banjice izvedene na streljanje, jedna je zbog svog rada streljana prilikom masovnog streljanja u Kraljevu. Ostale su sa jedinicama prešle u Bosnu, i četiri su kasnije poginule. Preživelo ih je samo šest. Tokom četiri godine rata ubijeno je ili poginulo 28 lekarki. U NOB ih je 1942. godine stupilo 13, od toga u Srbiji četiri (od kojih je jedna poginula). U bolnicama okupiranih gradova, 1942. i 1943. godine, više lekarki je pomagalo partizane i ilegalno lečilo ranjenike, pa ih je prilikom oslobođenja pojedinih gradova u Srbiji, 1944. u vojni sanitet dobrovoljno stupilo oko trideset, a 1945. još petnaest (u Jugoslaviji u Narodnooslobodilačku vojsku tokom te dve godine stupile su 94 lekarke). Njima su poveravane odgovorne dužnosti u vojnim jedinicama i u vojnim bolnicama: referentkinje saniteta, šefice hirurških ekipa, upravnice bolničkih odeljenja ili vojnih bolnica i dr. Dobijale su i odgovarajuće činove – prema funkcijama koje su vršile, među njima i više činove majora, potpukovnika i pukovnika.<sup>1</sup>

Više hiljada žena u ratu su bile dobrovoljne bolničarke u vodovima, četama, partizanskim bolnicama, kao u i ambulancama na oslobođenoj teritoriji. Među njima je bilo dosta studentkinja i učenica koje su se, zajedno sa mladim seljankama, na neprekidno održanim tečajevima osposobljavale za dobrovoljne bolničarke. Znanja su upotpunjavale u praksi uz iskusne lekarke i lekare, ili su, pak, ograničeno znanje nadomeštale svojim požrtvovanjem, nesebičnošću, odgovornošću i humanizmom. Izneti sa bojišta ranjenog druga ili drugaricu i odmah im ukazati potrebnu pomoć po cenu vlastitog života bio je vrhovni zakon za ove, u ogromnoj većini veoma mlade devojke. U četama, njihov zadatak bio je da se brinu i o kolektivnoj i o ličnoj higijeni. Održavanju lične higijene, čistoće i urednosti odeće i obuće, iskorenjivanju vaški, uređenju okoline logora, kopianju poljskih klozeta, snabdevanju vodom, redu i čistoći mesta gde se pripremala hrana u većini vojnih jedinica pridavala se izuzetna pažnja. Zasluga je umnogome ovih mladih devojaka što su umele da u kolektiv u kojem su delovale i u sela u kojima su jedinice boravile uporno unose osnovna pravila higijene, što je doprinelo suzbijanju zaraznih bolesti, naročito pegavog i trbušnog tifusa i dizenterije. Osim toga, lična urednost i pristojan izgled boraca i borkinja ulivao im je osećanje dostojanstva i samopoštovanja. Kao i lekarke, i iskusnije bolničarke su mogle postati referentkinje saniteta i obavljati i druge organizatorske funkcije u vojnim jedinicama i bolnicama. Prema funkcijama koje su obavljale takođe su dobijale odgovarajuće činove. Već u prvoj naredbi

<sup>1</sup> Vera S. Gavrilović, n. d, str. 106–168.

Prof. dr Roza Papo iz Sarajeva (u borbi od 1941. godine) ostala je i posle rata na raznim rukovodećim dužnostima u vojnom sanitetu i unapređena je, kao do sada jedina žena, u čin general-majora.

Vrhovnog štaba NOV i POJ iz 1942. godine o ustanovljenju i dodeljivanju činova, činove je dobilo sedamnaest žena i to od zastavnika, za bolničarke do potpukovnika, za referentkinju saniteta divizije.<sup>1</sup>

Na samom početku ustanka u Srbiji nije bilo većeg uključivanja žena u odrede, jer to tadašnji uslovi nisu iziskivali. U osnivanju i rukovođenju prvim partizanskim odredima učestvovalo je i nekoliko žena, uglavnom članica partijskih rukovodstava. Odredi su bili brojni, u njima je bilo mnogo vojnički neobučeni omladinaca, a nisu imali ni dovoljno naoružanja, pa se pitanje njihovog brojnog jačanja nije posebno postavljalo. Ali u rukovodećim telima ustankom bilo je kolebanja u pogledu primanja žena u vojne jedinice, i u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije. O tome svedoči i pismo instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju iz šabačkog okruga i odgovor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Na pitanje da li se i žene mogu primati u odrede kao borci, Pokrajinski komitet odgovara da one „mogu odlično koristiti u odredima, ne samo na drugom poslu, nego ako treba i s puškom u ruci. Ali bi sada bilo pogrešno izvući iz grada sve drugarice, a naročito one nekompromitovane i poslati u šumu. Svaku ženu kojoj ne pretila opasnost hapšenja i slično treba ostaviti u gradu radi održavanja veza, ne samo između vas samih, nego između vas i nas. Kompromitovane privući bliže partizanima i upotrebiti ih za kurirsku službu, negu bolesnika i ranjenika; po seoskim kućama, preobučene u seljačko odelo, one mogu uspešno obavljati pomenute zadatke“. Dilema, dakle, nije razrešena – ipak ženama ostaje kurirska služba, tehnika i sanitet kao glavno zanimanje u NOB. Kolebanja su načelno otklonjena odlukom rukovodstva ustanka da se i žene primaju u odrede, ne samo kao bolničarke već i kao borkinje. O tome je Tito pisao Edvardu Kardelju i Loli Ribaru: „Pošto sve više ima zahteva od žena da idu u odrede, mi smo rešili da se one primaju u odrede, ne samo kao bolničarke, već kao borci. Bila bi prava sramota za nas da onemogućimo ženama da se i one s puškom u ruci bore za narodno oslobođenje“. <sup>2</sup> Ali i tada, kao i kasnije, žene su samo dobrovoljno mogle stupiti u vojsku, nisu mogle biti mobilisane, osim izuzetno, pred kraj rata, kao stručnjakinje, što potvrđuju akti o mobilizaciji.

Krajem septembra 1941. godine otpočeli su nemački napadi na oslobođenu teritoriju u Srbiji, čiji je cilj bio uništenje partizanskog pokreta. Pored vojnih dejstava, uz pomoć domaćih kvislinga, Nemci su sprovodili mnoge represalije i akcije odmazde.<sup>3</sup> Pred naletom Nemaca i kvislinga, posle dvomesečnih borbi, odredi su bili prinuđeni na povlačenje iz zapadne Srbije i iz Užica u Sandžak. Takođe, evakuisane su bolnice, partizanske radionice i mnoge porodice boraca i pripadnika NOP-a,

<sup>1</sup> Posle rata mnoge su ostale u vojnom sanitetu, a druge su se zapošljavale u civilnim bolnicama i drugim zdravstvenim ustanovama, pa su doškolovanjem upotpunjavale svoja stručna znanja. Neposredno posle rata u velikom broju nastavile su da rade na otklanjanju posledica rata. Angažovale su se u prikupljanju dece palih boraca, njihovom lečenju od zaraznih bolesti, nezi, ishrani i smeštaju. Isto tako, radile su u zdravstvenim ekipama za asanaciju pojedinih naselja, i sl. U svoj rad unosile su požrtvovanje i humanost – osobine koje su tokom rata razvile.

<sup>2</sup> Titovo pismo Edvardu Kardelju i Loli Ribaru od 23. februara 1942; u: *Sabrana djela*, Tom deveti, str. 32.

<sup>3</sup> U Mačvi je krajem septembra streljano 7.000, a u logore oterano 22.000 stanovnika, popaljeno je i opljačkano više sela; u Kraljevu je 20. oktobra streljano oko 5.000, a dan kasnije u Kragujevcu 7.000 građana od 15 do 60 godina; u Beogradu je do 30. oktobra streljano 6.750 građana. U mačvanskim selima pobijeno je oko 300 žena.



a među njima je bilo i mnogo žena. Okupatorima i kvistlinzima, u napadima na partizane, pridružili su se i četnici Draže Mihailovića i oni su, prilikom povlačenja, zarobili i pobili više žena, naročito one koje su se povlačile sa partizanskim bolnicama. Sa odredima u Sandžak je prešlo preko sto žena. Deo njih je vraćen u Srbiju na ilegalni rad, gde su, neposredno po povratku ili kasnije, stradale. One koje su ostale većinom su bile raspoređene na razne dužnosti u partijskim organizacijama, vojnopozadinskim organima u Sandžaku i u novoformiranu partizansku bolnicu u Novoj Varoši.

U Prvoj proleterskoj brigadi, prilikom njenog osnivanja u decembru 1941. godine, u stroju je bilo 85 žena, od toga oko četrdeset iz Srbije. Nešto kasnije u Drugu proletersku brigadu stupilo je oko dvadeset žena iz Srbije. U ove dve, kao i u druge tri proleterske brigade – formirane do polovine 1942. godine – žene su već prihvaćene, i kao borkinje osećale su se ravnopravne sa muškarcima. Birane su za sekretarke skojevskih aktiva u vodovima i u skojevska rukovodstva u četama, bataljonima i brigadama i na vojno-političke dužnosti: vodne delegate, političke komesare i zamenike političkih komesara u komandama četa, bataljona i brigada<sup>1</sup>, za referente saniteta u komandama i štabovima svih nivoa. U toku 1942. godine, i kasnije, u Jugoslaviji je formirano više udarnih brigada i divizija. Istovremeno, pri štabovima brigada i u Centralnoj bolnici, a zatim 1944, pri štabovima divizija, osnovana su posebna politička odeljenja – politodeli, koji su bili odgovorni za politički, kulturno-prosvetni, partijski i omladinski rad u brigadi odnosno u diviziji. Na svim ovim funkcijama bio je zapažen broj devojaka i žena, a od osnivanja politodela do kraja rata njima je rukovalo nekoliko žena. I druge razne službe pri štabovima, uključujući i štabove divizija, korpusa, glavne i Vrhovni štab, bile su dostupne ženama – u nekim jednako kao i muškarcima. Za čisto vojne funkcije žene nisu pokazivale gotovo nikakav interes, pa su na tim funkcijama bile izuzetak. Nekoliko njih bile su vodnici, češće desetari, izuzetno komandiri četa, a koliko je poznato, samo jedna žena je bila na položaju komandata bataljona – Jana Dragojlović-Bogićević u Trećoj vojvođanskoj brigadi.

Partizanski odredi na istoku i jugu Srbije su se održali sve vreme rata i uz neprekidne borbe i teror uspevali da šire oslobođenu teritoriju. Odredi su se tokom 1943. godine obnavljali i u drugim krajevima Srbije, pa se početkom 1943. godine u Vojvodini, a od druge polovine iste godine i u Srbiji formiraju brigade i divizije i u njih je stupa veliki broj žena, naročito omladinki.

Za način učešća mladih aktivistkinja predratnog ženskog pokreta u NOB indikativna je fotografija prvih stanarki novog Doma studentkinja u Beogradu iz 1936. godine (str. 201). U Dom su bile primljene sve studentkinje koje su se prijavile. Od njih dvadeset četiri koje su na fotografiji (neke su u međuvremenu diplomirale i zaposlile se), njih jedanaest su bile aktivistkinje u ženskom pokretu i kasnije učesnice u NOB, od kojih je pet u ratu izgubilo život. Tako je Dragica Petrov (Jajce 1916–Beograd 1942), suplentkinja, jedna od osnivačica Ženskog pokreta u Vršcu,

<sup>1</sup> Komande i štabovi u svom sastavu su imali članove odgovorne za politički rad – političke delegate u vodovima, a političke komesare, zamenike političkih komesara i sekretare SKOJ-a u četnim komandama i višim štabovima. Delegati i komesari su se bavili političkom i kulturnom edukacijom boraca, a zamenici političkih komesara su bili sekretari partijskih organizacija u odgovarajućim vojnim formacijama. Svi oni su se brinuli i za izgradnju moralno-političkog lika borca, kao i za širenje ideja NOP-a u narodu.

uhapšena 1941. kao članica OK KPJ za južni Banat, odgovorna za tehniku, ugušena u gasnom automobilu. Neda Božinović, dipl. pravica je kao članica OK KPJ za Nikšić učestvovala 1941. godine u organizovanju žena a kasnije je bila na političkim funkcijama u vojnim jedinicama – pred kraj rata rukovodila je politodelom divizije. Olga Nakić, suplentkinja je u Sarajevu radila u tehnici Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH; uhapšena je i oterana u radni logor u Nemačku; po izlasku iz logora bila je borkinja, a zatim šifrantkinja u Štabu divizije. Zdenka Šegvić, studentkinja filozofije, članica opštinskog komiteta u Splitu uhapšena je i internirana u Italiju; po kapitulaciji Italije bila je komesar korpusne bolnice, zatim članica politodela divizije. Vidosava Jauković, profesorka, aktivna je u organizovanju žena i omladine i članica je prvog Glavnog odbora AFŽ-a za Crnu Goru i Boku. Radmila Šubakić (Gruža 1918–Brezovica, Valjevo 1942), studentkinja filozofije, bila je borkinja Kragujevačkog odreda; posle povlačenja partizana za Sandžak vraćena je na rad u Srbiju; u putu je promrzla i kao nepokretna je zarobljena, mučena i ubijena. Irina Kopčanski, studentkinja filozofije, uhapšena je 1941. godine kao članica SKOJ-a i ostala u zatvoru do 1944; borkinja u Četvrtoj vojvođanskoj brigadi. Vasilija Kostić (Župa, Nikšić 1916–Podgorica 1942), suplentkinja, uhapšena je u julu 1941. i odvedena u italijanski logor u Kavaji (Albanija); svojim radom i držanjem stekla je među ženama u logoru nepodeljene simpatije i autoritet; vraćena je u Podgoricu da bi bila streljana; dostojanstveno je izašla na streljanje. Mileva Kastratović, profesorka, bila je 1941. godine u Beranama delegatkinja na skupštini za izbor prvog narodnooslobodilačkog odbora; zarobljena je kao borkinja Goraškog odreda i odvedena u logor u Italiju, odakle je pobjegla 1943. godine i preko Austrije stigla u Sloveniju, gde je bila odgovorna za partijski rad u jednom bataljonu. Mila Dimić, (Beograd \*–Beograd 1942), glumica i književnica, upraviteljica Doma, odmah po hapšenju tako je prebijena da je posle nekoliko dana umrla, ne dolazeći svesti. Leposava Mihailović (Kragujevac 1912–Beograd 1943) inženjerka, uhapšena je kao sekretarka partijske organizacije u fabrici šećera u Beogradu i streljana maja 1943. godine.

Svi autori koji su pisali o ženama-borkinjama, lekarkama i dobrovoljnim bolničarkama u Narodnooslobodilačkoj vojsci – naročito njihovi ratni komandanti – ističu njihove osobine: požrtvovanje, neustrašivost, izdržljivost, snalažljivost, odanost, skromnost, osećajnost i humanost. Zapazili su da su žene svoja osećanja nakon ličnih doživljenih tragedija, pored ravnopravnog učešća u borbama, usmeravale na aktivnosti za visoke etičke partizanske principe i da su tako u praksi unosile humanost u svakodnevni život i rad vojnih jedinica. Zapaženo je i to da su se na određeni način homogenizirale u aktivnostima za ravnopravnost žena. Nezavisno od funkcije, stepena obrazovanja, socijalnog porekla, one su se same, u borbi, u zajedničkom neprekidnom životu i radu, na svom iskustvu, oslobađale predrasuda o svom potčinjenom društvenom i ličnom položaju. Svoja saznanja prenosile su u sredine u kojima su njihove jedinice boravile. Bile su neumorne u organizovanju kulturno-prosvetnih priredbi, raznih predavanja, pomaganju teritorijalnim odborima žena u njihovom radu, kao i u organizovanju novih odbora i širih skupova žena. Sa organizacijama žena ostvarivale su međusobnu saradnju na obostranu korist. Svojom borbom i ponašanjem služile su kao primer za ugled, i za njima su u vojne jedinice stalno dobrovoljno dolazile nove žene, naročito omladinke.

U Srbiji su uslovi borbe bili takvi da su žene u odredima koji su opstali, više nego u drugim krajevima, radile na organizovanju žena na terenu. U manjim i većim neprijateljskim ofanzivama češće su bivale izložene zarobljavanju, tako da su ginule ne samo u borbama već su ih kao zarobljenice mučili i ubijali pripadnici raznih policijskih i vojnih formacija okupatora i domaćih kvislinga, a nisu mnogo zastajali ni četnici i njihove crne trojke...

Tek po osnivanju novih brigada, žene u Vojvodini, početkom, i u Srbiji, krajem 1943. godine, masovnije su prisutne u vojnim jedinicama kao sanitetsko osoblje i kao borkinje. Njihov položaj i aktivnosti ne razlikuju se od položaja i aktivnosti žena u ranije osnovanim brigadama.

Iz proleterskih, ranije osnovanih udarnih brigada, stotine boraca odlazilo je u novoformirane brigade na rukovodeće vojne, političke, partijske i skojevske funkcije, kao i na rukovodeće funkcije u sanitetu. Odlazili su i u teritorijalna rukovodstva SKOJ-a i Partije. Među njima je bio i veći broj žena. Samo iz Prve proleterske brigade u druge jedinice na rukovodeća mesta otišlo je oko trista žena.

## 5. Stradanja žena u Srbiji

Kriza ustanka u 1942. godini, povlačenje i osipanje odreda, gubljenje slobodnih teritorija u celini ili delimično, kao i neprekinuti teror okupatora, uticali su na rad žena i na njihovo organizovanje u pozadini.

Od 1941. do 1945. godine u Srbiji, na Kosovu i u Vojvodini hapšeno je, maltretirano i oterano u logore oko 300 hiljada muškaraca i žena, Ubijeno je oko 150 hiljada stanovnika, među njima više hiljada žena – seljanki, radnica, učenica, intelektualki i domaćica. Hapšene su prvenstveno članice KPJ, SKOJ-a, politički aktivne Jevrejke i aktivne žene na selu („komunisti i Jevreji“).

Po dostupnim podacima, već u 1941. godini hapšenjem je izbačeno iz stroja oko 200, a od toga je streljano ili ubijeno oko 40 aktivistkinja predratnog ženskog pokreta, a uhapšeno je i više stotina žena učesnica Narodnooslobodilačkog pokreta. Mnoge su i streljane. Retki su bili aktivni i odbori žena osnovani u selima i pojedinim mestima 1941. godine koji su, posle hapšenja i streljanja većeg broja najaktivnijih žena, uspeli da se održe, ali su mnoge žene koje su pod njihovim uticajem ušle u NOP, i dalje individualno obavljale one poslove koji su u datim uslovima bili mogući. U dubokoj ilegalnosti, na stotine žena nastavilo je da hrani, odeva i održava preostale odrede, ilegalna rukovodstva pokreta, da čuva i neguje ranjenike u zemunicama, da obavlja kurirsku službu i prikuplja obaveštajne podatke, da ponovo plete pokidane veze, osniva grupe i aktivne žena, i učestvuje u obnavljanju rukovodstava i organizacije NOP-a – sve uz pretnju hapšenja i streljanja. Da bi to izbegle, te žene su morale imati i energije i neustrašivosti i dovitljivosti. Svaka od njih ima svoju dramatičnu, neponovljivu priču. Zapisano je – i to nije preterano – da su u najtežoj krizi narodnooslobodilačkog pokreta žene u Srbiji najviše doprinele preživljavanju partizanskih odreda.

Samo prema nepotpunim podacima, sadržanim u publikaciji *Žene Srbije u NOB*, zbog svog aktivnog rada za NOP, u toku rata streljano je, zaklano, obešeno i na drugi način umoreno preko 1.500 žena-aktivistkinja. Od toga je okupatorska

policija, zajedno sa kvislinškom, uhapsila i ubila oko 900, a četnici su ubili – uglavnom zaklali – preko 650 aktivistkinja, često zajedno sa nejakom decom.<sup>1</sup>

Bilo ih je u zatvorima Gestapoa i Nedićeve policije, u četničkim zatvorima, u zatvorima Mađarske, Italije, Bugarske, kao i u logorima na Banjici i Sajmištu u Beogradu, u Smederevskoj Palanci, na Crvenom Krstu u Nišu, Šapcu, na Rabu i na Hvaru, u Jasenovcu, Staroj Gradiški, u Baru, u Klosu i Kavaji u Albaniji, zatim u nemačkim logorima Aušvicu, Dahauu, Bergen-Belzenu, Ravensbriku i drugim. Ubijane su na saslušanjima, streljane i umirale od gladi i bolesti. Među 600.000 žena nastradalih tokom rata u Jugoslaviji ne zna se koliko njih su pale kao žrtve genocida; koliko ih je umrlo ili ubijeno u logorima, nije poznato ni koliko ih je usmrćeno prilikom ubijanja talaca, u akcijama odmazde i u vršenju terora nad stanovništvom. Njihov broj ni približno nije utvrđen. Poznato je da su u zatvorima i logorima organizovale kulturno-prosvetni rad, da su posebnu pažnju obraćale na organizovanje kolektivnog života i na ličnu i kolektivnu higijenu, što im je pomagalo da lakše podnose izuzetno teške uslove zatvorskog i logoraškog života, a nekima i da prežive. Poznato je i među ženama drugih zemalja koje su bile u logorima i preživele, da su se isticale svojom hrabrošću, solidarnošću i organizovanošću i da su umirale dostojanstveno, da su prkoseći svojim dželatima na streljanje izlazile čiste, uredne i doterane, koliko su im to uslovi dozvoljavali.<sup>2</sup>

## 6. Osnivanje Antifašističkog fronta žena Jugoslavije

U Crnoj Gori, u Sandžaku, Hercegovini i u istočnoj Bosni 1941–1942. godine odvijaju se slični procesi kao i u Srbiji, s tim što je u tim krajevima nešto kasnije nastupila kriza ustanka. U isto vreme, 1941. i 1942. godine, u Hrvatskoj i u većem delu Bosne i Hercegovine rad žena u NOP-u, sa u osnovi istim zadacima kao i u Srbiji, teče ravnomernije, mada, zavisno od opštih uslova borbe, pojedini krajevi imaju svoje specifičnosti. Seoski, mesni i drugi lokalni odbori i aktivni žena, već se krajem 1941. godine imenuju kao Antifašistički front žena (AFŽ), a tokom 1942. godine povezuju se u organizacije na široj teritoriji – u opštinske, a ponegde i u sreske organizacije. Iako je programski vezan za Komunističku partiju, AFŽ od početka deluje samostalno, sa svojim samostalno definisanim zadacima i autonomnom mrežom organizacija i rukovodstava.

U Hrvatskoj Antifašistički front žena već krajem 1942. godine okuplja oko 250.000 žena i izdaje svoj list *Žena u borbi*.<sup>3</sup>

Neophodno je istaći jednu osobenu karakteristiku ovih organizacija i jedan problem sa kojim su se žene skoro u svim krajevima susrele. Naime, nacionalna i verska izmešanost, genocid nad srpskim narodom i pojave osvete od početka su nametnuli NOP-u da se, ne samo teorijski, već i u svakodnevnoj praksi bavi ovim problemima. Poznato je da se politički nacionalne i rasne mržnje, i na toj osnovi brato-

<sup>1</sup> *Žene Srbije u NOB*.

<sup>2</sup> Poznata je i jedna grupa partizanki koje su 1943. godine bile zarobljene i dovedene u koncentracioni logor Aušvic. One nisu prihvatile status logorašica, odbile su da idu na radove, isticale su svoju pripadnost Narodnooslobodilačkoj vojsci, kao i činjenicu da su zarobljene u borbama. Zahtevale su status ratnih zarobljenica, i u tome su na kraju uspele.

<sup>3</sup> U Hrvatskoj je u toku rata izlazilo oko četrnaest lokalnih ženskih listova.

ubilačkog rata, genocida i osвете, rukovodstvo NOP-a suprotstavilo svojom idejom zajedničke i jedinstvene borbe svih građanki i građana, bez obzira na njihovu versku, nacionalnu i rasnu pripadnost – protiv okupatora i protiv svih nosilaca rasističkih ideologija. Ali – manje je poznato da su žene u tome igrale značajnu ulogu. Već 22. avgusta 1941. godine u oslobođenom Drvaru sastale su se Srпкиnje, Hrvatice, Muslimanke i Slovenke. One su u prvi plan istakle ideju bratstva i jedinstva, i apelovale na borce da se uzdrže od osвете nad golorukim hrvatskim narodom za ustaške zločine izvršene nad srpskim življem. Njihov primer sledile su žene u nekoliko mesta u Sremu, u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Posle pokolja muslimanskog stanovništva u Foči i okolini, koji su izvršili četnici, partizanke su u tim krajevima organizovale zajednički rad žena Muslimanki i Srпкиnja, a 22. februara 1942. godine su organizovale i njihov zajednički zbor na kojem je učestvovalo više od 500 žena.<sup>1</sup>

Ubrzo, u svim krajevima sa nacionalno i verski mešovitim stanovništvom u kojima su osnivane organizacije žena one su bile jedinstvene, zajedničke organizacije žena raznih nacionalnosti, i one su samim svojim postojanjem, ali i svojim radom na razne načine razbijale nametnute deobe naroda i gradile međusobno poverenje, saradnju i jedinstvo u borbi.

Na početku rata žene Slovenije su se u okviru Osvobodilne fronte (OF) organizovale u razne sekcije, komisije i slično, radi obavljanja gotovo istih zadataka kojima su se bavile i organizacije žena u drugim krajevima. Posebne grupe žena osnivane su samo u pojedinim selima u kojima je uticaj klerikalaca bio jači. U leto i jesen 1942. godine formiran je Inicijativni odbor Protufašistične fronte žena (PFŽ), sa zadatkom osnivanja samostalne ženske organizacije, što je ostvareno do maja 1943. godine, osnivanjem Glavnog odbora PFŽ. Od 1943. godine u pojedinim krajevima Slovenije počinju da izlaze ženski listovi. Najznačajniji među njima je ljubljanski list *Naša žena*.

Mreža ženskih organizacija, koja je formirana u gotovo svim oslobođenim delovima Jugoslavije, a delimično i na neoslobođenoj teritoriji, potakla je predratne aktivistkinje ženskih pokreta da temeljnije odrede programske principe organizacije žena i njenu fizionomiju. Tako je, od 5. do 7. decembra 1942. godine, u Bosanskom Petrovcu održana Prva zemaljska konferencija AFŽ. Na konferenciji je učestvovalo 166 delegatkinja iz svih krajeva Jugoslavije, osim delegatkinja iz Slovenije i Makedonije. Makedonke nisu uspele da se probiju kroz okupirane teritorije, a delegatkinje iz Slovenije su, zbog nepredviđenih teškoća, stigle u Petrovac po završetku konferencije. Antifašistkinje Srbije predstavljale su žene koje su, krajem 1941. i početkom 1942. godine, sa vojskom prešle u Sandžak, odnosno u Bosnu.

Među delegatkinjama bile su rukovodeće žene i aktivistkinje predratnog naprednog ženskog pokreta, žene i omladinke stasale u toku dvogodišnje borbe – seljanke, domaćice, žene-borkinje iz vojnih jedinica, lekarke i bolničarke iz partizanskih bolnica, žene svih vera i svih nacionalnosti.

<sup>1</sup> Neda Božinović, *Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, u: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*, Beograd 1988, str. 112.

Zbor je sazvan na inicijativu Tita, i na njemu su govorile radnica Judita Alargić i studentkinje Mileva Planojević, Davorijanka Paunović i Grozdana Belić-Zina. Po kazivanju Mileve Planojević sva četiri govora pisao im je Tito.

Na Konferenciji su žene neposredno govorile o svom radu, stradanjima, nadama i svojoj borbi i organizovanju pozadine na oslobođenoj teritoriji i u okupiranim gradovima. Govorile su o povezivanju žena raznih nacionalnosti i kroz zajedničke aktivnosti, o analfabetskim i političkim tečajevima za žene, o zbrinjavanju izbeglica i dece, o povezivanju odbora žena u Antifašistički front žena i o njegovom širenju i učvršćenju. Prisustvo Josipa Broza Tita na Konferenciji i ocene koje je dao o pokretu žena bilo je veliko priznanje ženama Jugoslavije. Konferenciju je ocenio kao istorijski događaj u borbi za ravnopravnost žena. Konstatovao je da su Antifašistički front žena u Jugoslaviji stvarale same žene svojom borbom i svojom upornošću, još od 1936. godine, i da je njihova predratna borba, kao i borba za slobodu i nezavisnost i protiv fašističkog sistema, sistema srednjovekovnog ropstva „sastavni dio jedne velike borbe za njihovu ravnopravnost“. Ocenio je, takođe, da je rad žena za NOP u pozadini, isto tako važan faktor kao i borba na ratištima. Izrazio je svoj ponos što rukovodi armijom u kojoj ima ogroman broj žena koje su primer po svojoj izdržljivosti i heroizmu. „Sve ono što danas čini naša vojska jeste 90% zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije.“ Istakao je dvojnost cilja AFŽ: učesće žena u borbi za konačnu pobeđu nad okupatorom i njegovim slugama i, istovremeno, organizovanje borbe za konačno oslobođenje žene.<sup>1</sup>

Konferencija je potvrdila već ranije formulisane ciljeve i zadatke AFŽ-a. Odredila je najvažnije neposredne zadatke: učvršćenje već postignute ravnopravnosti, što je „jedna od najvećih i najboljih tekovina svetog i pravednog rata naših naroda“; organizovanje još veće i sistematske pomoći narodnooslobodilačkoj vojsci, i kroz to razvijanje bratstva među narodima; privlačenje što većeg broja žena u oružane akcije radi stvaranja samosvesnih žena i radi ubrzavanja osveščivanja i aktivizacije žena; intenzivnije angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti i preuzimanje određenih poslova u oblasti prosvete, zdravstva i zbrinjavanja dece; razvijanje političke svesti žena i njihovo prosvetno i kulturno uzdizanje.<sup>2</sup>

Da bi te ciljeve i zadatke ostvario bilo je nužno da se AFŽ i organizaciono učvrsti. Naime, pošto Antifašistički front žena udružuje sve žene koje na najrazličitije načine rade na zadacima NOP-a, u svim selima i mestima u kojima do tada nisu postojali formiraju se mesni odbori AFŽ-a, a postojeći jačaju i učvršćuju. Oni se povezuju u samostalne opštinske, zatim u sreske, okružne, oblasne i zemaljske odbore AFŽ-a. Pri tome su odbori žena u okupiranim i u pograničnim krajevima ovlašćeni da primenjuju što elastičniji način rada, kako bi se osposobili za borbu u njihovim uslovima. Žene-borkinje u vojnim jedinicama obavezuju se da razvijaju rad među ženama u svim mestima kroz koja prolaze njihove jedinice. Učesnice konferencije bile su uverene da će ostvariti svoje dvostruke ciljeve. To uverenje izrazile su u Rezoluciji konferencije: „Ostvarenjem postavljenih zadataka AFŽ će postati jedan od moćnih organa narodnog oslobođenja i borbe žena za očuvanje postignutih prava, za oslobođenje svih žena ispod fašističkog ropstva i šve šireg uvlačenja žena u sve oblike društvenog života“.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> *Drug Tito nama i o nama*, *Žena danas*, br. 31, januar 1943. godine, str. 3. *Žena danas* je od tog broja postala organ AFŽ. Uređivale su je Mitra Mitrović i Olga Kovačić. Do septembra 1944. godine izašla su samo tri broja.

<sup>2</sup> Rezolucija Prve zemaljske konferencije AFŽ, *Žena danas*, br. 31, str. 15 i 16.

<sup>3</sup> Isto.

Opređenja rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta za ravnopravnost žena nisu se automatski prihvatila. Delovala je patrijarhalna svest, koja se preko noći nije mogla menjati, pa je u organizacijama Narodnooslobodilačkog pokreta i u vojnim formacijama bilo raznih neshvatanja, nesnalazjenja, ali i otpora koji su se ispoljavali na razne načine. Revolucionarnim snagama, naročito AFŽ-u, postajalo je jasno da im predstoji dugoročni složen rad na menjanju svesti i realizovanju društvene jednakosti muškaraca i žena.

## 7. Osnivanje Antifašističkog fronta žena u Srbiji

Uz mnogo teškoća i prepreka, vesti i odluke Prve konferencije AFŽ-a – kao i *Proleter* iz decembra 1942. godine sa člankom Mitre Mitrović o radu i ulozi žena u NOP-u, zadacima KPJ i posebno članica KPJ u organizovanju žena – u neke krajeve Srbije stigle su pre a u neke kasnije.<sup>1</sup> Ali, zbog opštih prilika u Srbiji, sa sprovođenjem ovih odluka i smernica se kasnilo. U Srbiji je prvi i osnovni zadatak bio obnavljanje i skobjevskih i partijskih organizacija, kao i održavanje i jačanje odreda koje je okupator i dalje sistematski nastojao da razbije. Formiranje organizacija žena bilo je moguće tek pošto se obnove i povežu pomenute organizacije, odnosno odredi, i omogući koliko-toliko slobodnije kretanje po terenu. Zavisno od te opšte situacije, kao i od broja i organizacionog iskustva aktivistkinja koje su izbegle hapšenja i streljanja, počeo je, krajem 1942. i u prvoj polovini 1943. godine, i rad na povezivanju žena i obnovi ženskih aktiva. Ali, zbog neprekidnih borbi, čestog gubljenja tek osvojenih nevelikih teritorija, terora okupatora, nedićevaca, ljotićevaca i, posebno, četnika koji su delovali u svim selima, zbog paljevina, batinanja, silovanja i hapšenja žena – one su se u pojedinim mestima teško okupljale. Na hiljade njih bilo je podvrgnuto raznom teroru, pa su se kidale već uspostavljene veze, a već formiranim organizacijama onemogućavan je rad. Stoga je u to vreme osnovan mali broj aktiva ili odbora žena, a još manje mesnih i opštinskih odbora. Septembra 1942. u Arandelovcu je formiran gradski odbor AFŽ-a, a nekoliko mesnih odbora formirano je u kolubarskom srezu. Prvih desetak odbora AFŽ-a osnovani su u Toplici krajem 1942, a tokom 1943. godine, uz neprekidne napade neprijatelja, u južnoj, istočnoj i centralnoj Srbiji jačali su ili su se obnavljali partizanski odredi. Uporedo sa tim, od maja 1943. godine, u južnoj Srbiji, na veoma posećenim konferencijama žena, biraju se mesni, a u jesen i sreski odbori AFŽ-a. Okružni odbor za Toplicu izabran je krajem 1943. godine. U leskovačkom okrugu mesne organizacije, opštinski i sreski odbori osnovani su do kraja 1943. godine, a okružni odbor osnovan je u prvoj polovini 1944. godine. Slično, ali nešto neravnomernije i sporije, tekao je rad i na organizovanju AFŽ-a u kruševačkom i niškom okrugu. U istočnoj Srbiji je osnovano nekoliko mesnih, jedan gradski i, u septembru 1943. godine, jedan sreski odbor AFŽ-a, dok je drugi bio u osnivanju. U proleće 1943. u kosmajskom srezu osnovan je jedan sreski i više mesnih odbora, a od januara iste godine u mladenovačkom srezu osnivaju se aktivni i podaktivni žena. U požarevačkom srezu 1943. godine osnivani su mesni odbori.

Pred kraj te godine snage NOP-a sve su jače, pa se počinju formirati regularne vojne jedinice. Najpre je formirana Južno-moravska, a potom, od početka 1944.

godine, i druge brigade, koje su se svrstale u pet divizija. U svim tim jedinicama je veliki broj žena-borkinja, a mnoge obavljaju razne političke funkcije (vodni delegati, komesari i zamenici komesara u četama i bataljonima ili su članice politodela) i dužnosti u sanitetu. Uporedo su se intenzivnije osnivali narodnooslobodilački odbori i organizacije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije (USAOS). Sve to je omogućilo masovno uključivanje žena u politički život i ubrzani rad na osnivanju organizacija AFŽ-a. Zabeleženo je, na primer, da su prvi javni izbori za opštinske i sreski NOO održani u Srbiji, od 16. do 18. aprila 1944. godine u Jablaničkom srezu, te da je na njima glasalo 5.177 muškaraca i 4.912 žena.

Do jeseni 1944. godine, uglavnom posle oslobođenja, u pojedinim krajevima osnivaju se seoski, mesni, sreski i okružni odbori AFŽ-a.

Posle kapitulacije Italije na Kosovo su se iz italijanskih logora vratile pohapšene aktivistkinje, pa se rad na organizovanju ženskih vaspitnih grupa i analfabetskih tečajeva, u kojima je angažovano i nekoliko Albani, znatno proširio. U Peći je gradski odbor AFŽ formiran krajem 1943. godine, a u drugim gradovima gradski i sreski odbori formirani su tokom 1944. godine, uglavnom posle oslobođenja pojedinih gradova.

Stvaranje veće slobodne teritorije u Sremu omogućilo je da se tamo sistematski pride posebnom organizovanju žena i da se krajem 1942. godine formira mreža mesnih odbora AFŽ, i na oslobođenoj i na okupiranoj teritoriji. Do kraja maja 1943. godine izabrani su sreski odbori, pa je i Okružna konferencija za Srem mogla biti održana u maju 1943. godine. Na toj konferenciji izabran je Okružni odbor Antifašističkog fronta žena za Srem. Predsednica odbora bila je Mileva Savić-Olga, a sekretarka Sribislava Kovačević-Marija. Po formiranju okružnih odbora u Bačkoj i Banatu, 1. i 2. januara 1945. godine u Novom Sadu, održana je Pokrajinska konferencija na kojoj je izabrano pokrajinsko rukovodstvo AFŽ-a.

Za Vojvodinu je karakteristično da su u NOP-u učestvovalе žene svih nacionalnosti i da su organizacije AFŽ-a negovale zajednički rad žena, što je izražavano i u sastavu rukovodstava. U Sremu je AFŽ, pored rada za vojne potrebe, organizovao i bogat kulturni i politički rad. Na primer, za proslave 8. marta i drugih praznika žene – uglavnom seljanke – same su pripremale i izvodile svoj program. Za nepismene su organizovani analfabetski tečajevi, a za sve žene, AFŽ je nastojao da razvije razne forme političkog i kulturnog delovanja radi uzdizanja njihove svesti.

Okružni odbor AFŽ-a za Srem održavao je i direktnu vezu sa Centralnim odborom AFŽ-a, koji se nalazio na oslobođenoj teritoriji u Bosni, što je bez sumnje pozitivno uticalo na bogate rezultate njegovog rada.

Od 1. januara 1944. godine, u Sremu je izlazio list Antifašističkog fronta žena za Vojvodinu – *Vojvođanka u borbi*, a u Srem su iz Hrvatske stizali listovi *Žena u borbi* i slavonska *Udarnica*.

Velikim manifestacionim mitingom žena Srbije dovršena je izgradnja AFŽ-a Srbije kao posebne samostalne ženske organizacije.

## 8. Žene u organima vlasti

Princip ravnopravnosti žena sadržan u programu KPJ ostvarivan je ne samo u organizacijama KPJ, SKOJ-a i u vojsci nego i prilikom formiranja organa na-

<sup>1</sup> *Proleter*, br. 16, str. 27 (reprint izdanje, str. 833).

rodne vlasti, 1941. godine. I bez napisanih pravila, žene su birale i bile birane u prve narodnooslobodilačke odbore (NOO), i tu praksu su potvrdili i prvi propisi o zadacima i ustrojstvu NOO iz februara 1942. godine, poznati pod imenom Fočanski propisi. Tada je Vrhovni štab, boraveći u Foči, objavio dva dokumenta: Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora i Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima. U njima je izričito naglašeno da žene u izborima za NOO imaju i aktivno i pasivno biračko pravo. Međutim, uključivanje žena u odbore vlasti teklo je sporije. U manjem broju odbora (brojali su pet do devet članova) bio je veći broj žena. Najčešće su u tim odborima jedna do dve žene kao predstavnice AFŽ i omladine.

Na prvom zasjedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 1942. godine u Bihaću, među većnicima je samo jedna žena – Kata Pejnović, a na Drugom zasjedanju, u Jajcu 1943. godine, ih je više – deset: Judita Alargić, Spasenija Babović, Anka Berus, Maca Gržetić (ona je izabrana i za članicu Predsedništva AVNOJ-a), Marija Ivančić, Mitra Mitrović, Mara Naceva, Kata Pejnović, Mara Rupena-Osolnik i Mica Šlander-Marinko (3,7%). Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, u avgustu 1945. godine, njima su se pridružile nove većnice: Mileva Cetušić, Ljiljana Čalovska, Božidarka Damjanović-Kika, Marija Jordan, Radmila Manojlović, Ljubinka Milosavljević, Olga Petruševa i Nada Sremec – ukupno osamnaest ili 3,3% u odnosu na ukupan broj većnika.<sup>1</sup>

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 11. novembra 1945. godine, na kojima je za poslanice izabrana 21 žena (Srbija 9, Hrvatska 4, Slovenija 3, Bosna i Hercegovina 1 i Makedonija 4). Na svom prvom zasjedanju (29. novembra) usvojila je Deklaraciju o proglašenju republike, a 31. januara 1946. godine donela je Ustav, a zatim nastavila da radi kao redovna Skupština.

Jugoslavija je od početka 1941. do kraja rata, 9. maja 1945. godine, pretrpela ogromna razaranja i pustošenja. Izgubila je oko 1.700.000 stanovnika, ili više od 10%, od toga oko 600.000 žena. U borbama je poginulo oko 305.000 boraca, ili 2% od ukupnog broja stanovnika, od toga oko 25.000 žena. Lakše i teže ranjenih je bilo oko 425.000, među njima i oko 40.000 žena, od toga je oko 3.000 teških ratnih invalida.

Do kraja rata u svim vidovima borbe u Jugoslaviji učestvovalo je oko dva miliona žena. Oko 100.000 njih bile su duže ili kraće vreme borkinje u vojnim jedinicama ili na radu u vojno-pozadinskim organima. Oko jedne petine njih dobilo je oficirske ili podoficirske činove.

Za neprekidno učešće u ratu od 1941. godine do kraja rata preko 3.344 žene su dobile Spomenicu 1941. Najvećim ordenom za hrabrost – ordenom Narodnog heroja – odlikovana je 91 žena, od toga su se trideset i tri borile u Srbiji.

## 9. Druge ženske organizacije u ratu

Ženske predratne, među njima i humanitarne organizacije prestale su sa radom čim je rat započeo, i za sve vreme rata gotovo sve su ostale pasivne. Pokušaji

<sup>1</sup> Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Beograd 1963, str. 20, 167 i 217; *Žene članovi AVNOJ-a, Žena danas*, 1945, br. 35.

da se obnove stare ili osnuju nove ženske organizacije koje bi bile na strani kvislinga, četnika ili drugih političkih faktora u Srbiji nisu dale očekivane rezultate. Ukoliko su i aktivizirane, ove ženske organizacije uglavnom su se bavile pomaganjem izbegličke dece i slanjem paketa vojnicima u nemačkim zarobljeničkim logorima. One su pozivane da se vrate srpskim patrijarhalnim tradicijama, svetosavlju, srpskoj kući, srpskom domaćinstvu, redu, radu i miru, svojoj ulozi smerne, brižne supruge i požrtvovane majke-odgojiteljice.<sup>1</sup>

U četničkim redovima bilo je i žena. One su korišćene za obaveštajni i propagandni rad u pojedinim korpusima (Šumadijska grupa korpusa, Deligradski, Mlavski korpus). U izdavanju centralnog četničkog lista *Nova Jugoslavija – Glas nepokorene Jugoslavije* najviše se angažovala nekadašnja socijalistkinja Milica Đurić-Topalović, supruga šefa Srpske socijaldemokratske partije Živka Topalovića.<sup>2</sup> Četnici su, početkom 1943. godine, odlučili da organizuju decu i omladinu, uključujući i žensku decu i devojke od 8 do 20 godina. Cilj je bio da se omladini pruži duhovno obrazovanje preko predavanja o bogu i veri, a da se uz to ženska omladina vrati tradicijama, porodici, materinstvu i domaćinstvu, da neguje devojačku smernost, da se posveti ručnom radu, a gde je to moguće muzici i učenju jezika.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> *Naša borba* (list Dimitrija Ljotića), 12. i 19. oktobar 1941, 4. januar, 17. i 31. maj, 14. jun 1942. godine. List kritikuje žene koje su vodile humanitarna društva i koje, upravo kada su ta društva potrebna, ne pokazuju želju da ih obnove. U svom stilu, optužuje ih da su pod uticajem slobodnih zidara ili ju-deo-komunista.

<sup>2</sup> Dr Milan B. Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, Beograd 1985.

<sup>3</sup> U selu Ba, od 14. do 16. januara 1943. godine, održan je kongres četničke omladine, uz učešće delegata sa Kosova, iz Vojvodine, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, i izbeglica iz Hrvatske i Slovenije. Prema dosadašnjim saznanjima, ova organizacija nije imala značajniji broj članica.



## ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA U OBNOVI I IZGRADNJI

### 1. Slobodne i ravnopravne

Veliki manifestacioni miting žena Srbije održan je u Beogradu 28. i 29. januara 1945. godine. Na njemu je izabran Glavni odbor Antifašističkog fronta žena, koji je imao 93 članice. Za predsednicu je izabrana Ruža Pribićević, za potpredsednice Cana Babović i Mara Miljković. Za članice Glavnog odbora izabrano je više učesnica narodnooslobodilačkog rata, starijih i mlađih članica predratnog Ženskog pokreta: Razumenka Petrović i Jelena Popović (za sekretarke), zatim Mitra Mitrović, Milica Dedijer, Bosa Đorđević, Isidora Sekulić, dr Julka Mešterović, Slavka Morić, Frida Filipović-Tasić, Vida Čubrilović-Koprivica, Bosa Cvetić, Branka Savić, Velika Tomić, dr Ana Božić, Ljubinka Milosavljević, Milka Minić, dr Maja Gajić, Nata Jocić-Jeremić, i druge. Isto tako, u odborima AFŽ, ili na drugi način u rad u Beogradu, Kragujevcu, Čačku i Jagodini uključene su starije članice predratnog Ženskog pokreta, Persa Prodanović, Jela Srnić, Mica Prodanović, Katarina Bogdanović, Hristina Bošković, Zorka Janković, Naka Spasić, Darinka Marodić, Draga Stefanović, Jelena Minić, Krista Đorđević, Anica Savić-Rebac, Mileva Lazović i druge. Tako je i personalno izražen kontinuitet AFŽ sa predratnim naprednim ženskim pokretom u Srbiji. Nažalost, dugačka je lista članica predratnog naprednog ženskog pokreta koje se nisu mogle naći među njima, jer rat nisu preživjele.

Kao osnovni zadaci na mitingu su bili formulisani: pomoć frontu; pomoć u organizovanju vlasti, sa posebnim pozivom ženama da svojom *kritikom* učestvuju u poboljšanju njenog rada; razjašnjavanje ženama opštih političkih prilika nastalih posle oslobođenja.<sup>1</sup> „Slobodne smo i ravnopravne, a sad treba da radimo za front, za narod, za konačnu pobjedu“ – jedna od parola koja se čula uoči mitinga žena Srbije kratko je izrazila suštinu angažovanja žena u tom vremenu. Ali žene nisu pozivane samo da rade, nego i da koriste svoja osvojena politička prava, da učestvuju u vlasti i da odlučuju ravnopravno sa muškarcima.

Za Srbiju je bilo karakteristično da su u prvoj polovini 1945. godine akcije za pomoć frontu tekle paralelno sa radom na obnovi zemlje.

„Nikada ženama kod nas nisu dali ranije da se bave važnim političkim i društvenim poslovima. (...) Sada, mi smo dobile sva prava, ona su izvojevana u zajedničkoj borbi, u koju su stupile hiljade žena, da bi jedanput nestalo najljućeg neprijatelja i naše domovine i nas žena. Sada, nas pozivaju, nas uče, od nas traže da uče-

<sup>1</sup> Zora, list Antifašističkog fronta žena Srbije, br. 1 i br. 2-3, 1945.

stvujemo u svemu, da kažemo o svemu svoju reč koja će se poslušati“ pisala je, početkom 1945. godine, Mitra Mitrović, jedna od vodećih žena u Srbiji i u AFŽ-u Jugoslavije.<sup>1</sup>

Do kraja decembra 1944. godine oslobođena je gotovo cela Srbija, ali se rat za konačno oslobođenje još vodio u Sremu i u drugim delovima Jugoslavije. U raznim akcijama žena za pomoć borcima na frontovima, koje su se odvijale pod parolom „Sve za front, sve za pobjedu“, kao i u akcijama za otklanjanje posledica rata, učestvovalo je stotine hiljada žena oslobođene Srbije. Žene na selu u obradi zemlje zamenjivale su muškarce koji su odlazili na front, a desetine hiljada žena zamenile su radnike u fabrikama, radionicama i ustanovama, i većina njih se tada po prvi put uključila u rad van kuće. Organizacije žena su se istakle i u prikupljanju i obezbeđenju hrane i odeće za vojsku, u organizovanju radionica koje su radile za potrebe fronta. Paralelno sa radom za potrebe fronta, one počinju da osnivaju prihvatilišta i domove za decu koja su u toku rata ostala bez roditelja, da organizuju analfabetske tečajevе i tečajevе za prosvetivanje žena, kao i političke tečajevе za aktivistkinje AFŽ-a. Svojim nesebičnim delovanjem i entuzijazmom žene su zamenjivale socijalne službe, kojih gotovo da nije ni bilo, a pomagale su i prosvetnim, zdravstvenim i drugim službama, koje bez te pomoći sa svojim kadrovima i oskudnim sredstvima ne bi bile u stanju da uspešno savlađuju enormne probleme izazvane ratom.

### 2. Prve akcije žena posle završetka rata

Posle rata oskudevalo se u svemu. Industrija, poljoprivreda, saobraćaj i trgovina pretrpeli su teška razaranja. Prodavnice su bile prazne, redovi za namirnice i tekstil – što je inače bilo racionirano – bili su nepregledni, i u njima se satima čekalo na podelu oskudne robe. Mnoge zdravstvene, socijalne i prosvetne ustanove, kojih ni pre rata nije bilo dovoljno, uništene su ili oštećene tokom njega, a u onima koje su ostale nije bilo dovoljno stručnog kadra ni pomoćnog osoblja; njihova oprema, ako nije opljačkana, bila je dotrajala i pohabana. Stanovništvu su pones-tajale rezerve odeće, obuće i hrane, i u mnogim krajevima je zavladao glad. Hiljade ranjenika koji su stradali u završnim operacijama bilo je neophodno hitno smestiti u postojeće, osiromašene ili improvizovane bolnice, nahraniti ih i negovati. Takođe, trebalo se pobrinuti i za desetine hiljada nezbrinute dece koja su u ratu ostala bez oba roditelja.<sup>2</sup>

Zajedno sa odgovarajućim organima vlasti, organizacije AFŽ-a su sasvim operativno delovale, pa su žene, uz raščišćavanje ruševina, gde su služile kao primer, u pojedinim gradovima uređivale i opremale bolnice i improvizovane dečje domove. Žrtvovalе su često svoje poslednje zalihe donoseći iz svojih kuća krevete, posteljinu, lični veš, posude i drugu potrebnu opremu. Prikupljale su priloge u hrani i u novcu, dežurale u bolnicama kao dobrovoljne bolničarke, ili su obavljale i sve druge

<sup>1</sup> Isto, br. 1, 1945.

<sup>2</sup> U Jugoslaviji je u ratu oko 280.000 dece ostalo bez jednog ili oba roditelja. Još tokom rata ona su gde je to bilo moguće prikupljana. Posle rata su smeštana uglavnom u domove improvizovane u prostanim kućama i vilama – naročito u Vojvodini – i u drugim pogodnim zgradama. Deca su bila u vrlo teškom stanju, u većini bolesna od rahitisa, mikoze, šuge i drugih kožnih oboljenja, poderane odeće, bosa i pothranjena.

pomoćne poslove u kuhinji i na održavanju higijene. Obilazile su ranjenike, nosile im ponude, pripremale im praznične ručkove, i na drugi način iskazivale svoju brigu za njih. Žene su organizovale i narodne kuhinje, pokretale su proizvodnju u fabrikama, organizovale dežurstva za čuvanje dece dok su na radu. U dečjim domovima, u kojima je plaćeno osoblje bilo minimalno i radilo je samo na poslovima nabavke namirnica i ishrane, neprekidno je dežuralo po nekoliko žena. One su održavale dečju higijenu, kupale decu, šile im i krpile odeću, izrađivale igračke, zabavljale ih, pripremale im slatkiše, organizovale male biblioteke, nedeljom i praznikom ih vodile svojim kućama, i na druge načine im izražavale svoju brigu i ljubav, nastojeći da im boravak u domovima učine koliko je moguće prijatnijim ili makar snošljivijim. Podvrstavale su javnoj kritici organe vlasti ili uprave domova u kojima su vladale zloupotrebe, nebriga i nemarnost, i zahtevale da AFŽ učestvuje u upravljanju domovima.

Pored rada u domovima za nezbrinutu decu palih boraca i žrtava fašističkog terora, one su započele i rad na osnivanju dečjih ustanova: mlečnih i školskih kuhinja (mleko je dobijano od UNICEF-a), jaslica i dečjih vrtića, dojilišta pri fabrikama, dečjih igrališta, dečjih domova, letovališta i oporavišta, zdravstvenih ustanova namenjenih deci i majkama – dečjih dispanzera, ginekoloških ambulanti u preduzećima, savetovašta za trudnice. Dale su inicijativu i, zajedno sa zdravstvenim radnicama i radnicima, osnivale porodilišta, naročito u manjim mestima i pri seoskim ambulanzama. Stručnog osoblja za rad u ovim ustanovama bilo je vrlo malo, pa je AFŽ, u saradnji sa odgovarajućim stručnim službama, organizovao tečajeve za medicinske sestre, babice, dečje negovateljice, vaspitačice, kao i za upraviteljice ovih ustanova.

Ubrzo nakon oslobođenja, od 16. do 18. juna 1945. godine u Beogradu je održan Prvi kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Na njemu je učestvovalo oko 960 delegatkinja i oko 500 gošći iz zemlje i predstavnica ženskih organizacija iz savezničkih zemalja – Sovjetskog Saveza, Velike Britanije, kao i antifašistkinja iz Francuske, Italije, Albanije, Čehoslovačke i Mađarske. Kongresu je prethodio veliki miting žena na Terazijama na kojem su govorile predstavnice žena svih jugoslovenskih zemalja, među njima i, po prvi put u Beogradu, predstavnica oslobođene Istre.

To je ujedno bio i prvi posleratni kongres jedne organizacije Narodnooslobodilačkog pokreta koji je održan i pre kongresa Narodne omladine i kongresa Narodnog fronta.<sup>1</sup>

Na Kongresu su izabrani Centralni i Izvršni odbor. Za predsednicu je izabrana Cana Babović, a za sekretarku Vanda Novosel.

Osnovna misao koja je dominirala Kongresom bila je kako obnoviti zemlju, učvrstiti osvojenu vlast i tekovine NOB-a, i kako da žene pomognu vlastima u obnovi zemlje i organizovanju svakodnevnog života.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Prvi kongres Narodnog fronta održan je u avgustu 1945. Narodna omladina Jugoslavije (ranije Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije) u toku rata održala je dva Kongresa, a prvi posleratni kongres održala je u maju 1946. godine. AFŽ je bio centralizovana organizacija. Uoči kongresa AFŽ Jugoslavije, održavani su zemaljski kongresi ili plenumi, tako da su i referati i rezolucije kongresa AFŽ Jugoslavije izražavali jedinstvena shvatanja, određivali osnovne zadatke i posebno organizacione principe i odnose sa NF, pa se stoga u daljem tekstu, da bi se izbeglo ponavljanje, daje pregled osnovnih zaključaka pojedinih kongresa AFŽ Jugoslavije.

<sup>2</sup> Titov govor na Prvom kongresu; Mitra Mitrović, *O dosadašnjem radu Antifašističkog fronta žena – zadaci žene u obnovi i izgradnji zemlje*; Vida Tomšič, *Rad i zadaci žena na socijalnom staranju i prosveti, Borba*, 17, 18. i 19. jun 1945.

Na Prvom kongresu AFŽ, kao i kasnije, u ime političke ravnopravnosti postignute još u toku rata, žene u zemljama Jugoslavije i u Srbiji podsticane su da tu svoju ravnopravnost učvrste i prošire prisustvom i aktivnim učešćem u radu i u odlučivanju u svim oblastima života. Pozvane su i ohrabrene da učestvuju u vlasti kao članice narodnooslobodilačkih odbora i njihovih organa, ili tako što će birajući odbornice i odbornike i kritikujući vlast uticati na kvalitet njenog sastava i njenog rada.

Na osnovu novih izbornih zakona, žene su 11. novembra 1945. godine po prvi put učestvovali i na opštim izborima i to za Ustavotvornu skupštinu. U prvom posleratnom Ustavu – Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije – proglašenom 31. januara 1946. godine, odredbom „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života“, potvrđena su prava koja su žene svojom borbom osvojile u narodnooslobodilačkom ratu.<sup>1</sup>

Obnova zaostale i u ratu opustošene zemlje i učvršćenje nove vlasti osnovni su zadaci čitavog naroda, prema tome i žena. Žene se dokazuju razumevanjem novih događaja i ulaganjem svojih sposobnosti, energije i inventivnosti u zajedničke zadatke preobražaja društva, koje će – čvrsto su verovali – obezbediti njihovu već stečenu političku ravnopravnost, i uspostaviti jednakost sa muškarcima i u drugim oblastima ekonomskog i društvenog života.

Iako se smatralo da nema posebnih ženskih pitanja (sva su pitanja društvena), u borbu za nove odnose u društvu, AFŽ posebno organizuje i okuplja najšire slojeve žena. Da bi taj cilj uspešno ostvario AFŽ se morao baviti pitanjima zapošljavanja žena i, u vezi sa tim, prosvetno-kulturnim i političkim obrazovanjem žena, kao i osnivanjem socijalnih ustanova potrebnih zaposlenim ženama. Verovalo se da će žene – posebno organizovane u svakom gradu, u svakom mestu, u svakom selu, a povezane svojim gradskim, sreskim, okružnim i glavnim odborima – same naći najbolje načine da savladaju zaostalost većine žena, koja je karakteristična za mnoge delove Jugoslavije i Srbije, naročito na selu.<sup>2</sup>

Plenum AFŽ Jugoslavije, održan od 24. do 26. februara 1946. godine, bavio se tekućim društvenim problemima, kao što su agrarna reforma, zaštita majke i deteta, stručno osposobljavanje zaposlenih, sa ciljem da se i žene uključe u te procese radi obezbeđenja njihovih interesa. Upozoreno je da će rad na oživotvorenju ustavnih principa o ravnopravnosti žena i muškaraca, na prosvetivanju i zapošljavanju žena, kao i na zaštiti majke i deteta, biti dugotrajan proces, u kojem će se javljati i otpori, te da je zakone iz tih oblasti koje vlast bude donosila neophodno pratiti političkom akcijom i objašnjenjima.

Uz konstataciju da su se u rad AFŽ uključile i žene iz predratnih, naročito humanitarnih, organizacija izražena je i izvesna bojazan od skretanja u feminizam – jer je on, rečeno je tada, u ranijem kapitalističkom sistemu, ograničavanjem aktivnosti ženskih organizacija uglavnom na humanitarne i prosvetarske delatnosti,

<sup>1</sup> Velika Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS), održana od 12. do 14. novembra 1944. godine, ženama je priznala ravnopravnost sa muškarcima, pa je, među 277 poslanika za ASNOS i 85 za AVNOJ, izabrala i nekoliko poslanica. Antifašistička veća narodnog oslobođenja u drugim zemljama to su učinila ranije prilikom svog formiranja.

<sup>2</sup> *Ženama Srbije, I Antifašistički miting žena Srbije; Svest srpske žene; Beograđanke se odužuju slobodi, Zora*, 1945, br. 1, str. 1–8; *Sa sednice glavnog odbora AFŽ Srbije i O formama našeg rada, Zora*, 1945, br. 4, str. 3 i str. 7; *Prvi Kongres AFŽ Jugoslavije, Borba*, 17, 18. i 19. jun 1945. godine.

odvraćao žene od borbe za promenu društvenog sistema, što je jedini ispravan put za ostvarenje ravnopravnosti žena. Plenum je preporučio da se što više žena angažuje u politici, državnoj upravi i u proizvodnji.

### 3. Prvi petogodišnji plan i aktivnost žena

Antifašistički front žena Jugoslavije, iz opštih zadataka koji su proizlazili iz Petogodišnjeg plana za period 1947. do 1952. godine, na svom plenumu, 14. decembra 1946. godine, odredio je i svoje zadatke koordinirajući neke od njih sa zadacima koje je preuzimao Narodni front (mobilizacija radne snage, radne akcije). U opštim postavkama Petogodišnjeg plana AFŽ je pronašao svoje izvorne zadatke, kao što su: političko objašnjavanje ženama šta plan znači za promenu i poboljšanje položaja žene; uticanje na žene, naročito mlađe, da se uključe u proizvodnju i koriste sve mogućnosti koje im se pružaju da steknu ili povećaju svoje kvalifikacije; otvaranje dečjih i drugih ustanova za pomoć zaposlenoj ženi; pomaganje ženama na selu da se uključe u društveni život putem organizovanja njihovog političkog i kulturno-prosvetnog rada.

Januara 1948. godine, u vreme nacionalizacije i podržavljenja privrednih preduzeća, strogo centralizovanog administrativnog upravljanja privredom i početka izvršavanja prvog Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede Jugoslavije, održan je Drugi kongres žena Jugoslavije, a nešto kasnije i Drugi kongres žena Srbije. Planom postavljeni ambiciozni cilj da se savlada nasleđena privredna zaostalost iziskivao je mobilisanje svih raspoloživih snaga, i materijalnih i ljudskih. Oba kongresa upućivala su organizacije AFŽ-a da se angažuju na izvršavanju opštih ciljeva plana, ali da odaberu i svoje specifične ženske zadatke, zavisno od situacije u kojoj žive i rade. Sugerisano je da se u organizacijama proširi i obogati kulturno-prosvetni rad. Osposobljavanje žena da podižu i neguju decu prema osnovnim zahtevima savremene medicine i pedagogije, da svoj život i život svoje porodice oslobađaju zaostalih nekulturnih i neekonomičnih navika, sujeverja i predrasuda – postavljeni su kao dugoročni zadaci koje su samo žene mogle ostvariti. Stoga se insistiralo da se organizacije AFŽ-a prošire i učvrste, da komisije i sekcije za pojedina pitanja okupe što više žena, da u svoj rad unesu više plana i da ojačaju vertikalne veze među rukovodstvima AFŽ-a. Kao neposredni zadatak postavljeno je učestvovanje žena u izbornoj kampanji, naročito učešće u izboru kandidata i kandidatkinja za članove i članice narodnih odbora, kako bi u odbore bili izabrani najčestitiji i najsposobniji građani i građanke.<sup>1</sup>

Nedugo posle ovih kongresa usledila je Rezolucija Informbiroa i napad SSSR-a na jugoslovensko rukovodstvo (jun 1948), kojima su ga optužili da odstupa od socijalizma i pozvane su „zdrave snage“ da ga smene.<sup>2</sup> Napadi su praćeni ekonomskom

<sup>1</sup> Milka Minić, Cana Babović, Vida Tomšić, Vanda Novosel, Mara Naceva, Mitra Mitrović, izlaganja na II kongresu AFŽ Jugoslavije; Statut AFŽ Jugoslavije, *Zora*, 1948, br. 29

<sup>2</sup> Peti kongres KPJ održan je jula 1948, a Drugi kongres KP Srbije januara 1949. godine, kao odgovor na kampanju koju su protiv KPJ i njenog rukovodstva povelili SSSR i druge socijalističke zemlje. Posle ovih kongresa, na osnovu zaključaka Drugog plenuma CK KPJ od januara 1949, prišlo se kolektivizaciji na selu i osnivanju seljačkih radnih zadruga.

blokadom i vojnim pretnjama na granicama Jugoslavije. Izvršavanje Petogodišnjeg plana dovedeno je u pitanje. Teškoće su potencirane i nezapamćenom sušom 1950. godine, tako da se zemlja našla na ivici gladi. Jugoslavija je bila prinuđena da zatraži pomoć od zapadnih zemalja. Pomoć u hrani, odeći i sirovinama dobila je od SAD, Velike Britanije i Francuske, a pomoć za decu od UNICEF-a.

Istovremeno, obustavljen je rad na izgradnji manje važnih objekata, pa je između 1949. i 1952. godine došlo do smanjenja broja zaposlenih, naročito žena. Uvedena je maksimalna štednja i smanjeni izdaci za društveni standard, a povećani izdaci za vojsku.

Izvanrednim naporima da se uprkos svemu, koliko je moguće, prebrode nastale teškoće, priključili su se i AFŽ Jugoslavije i AFŽ Srbije pojačavanjem svog rada. Okupljali su žene u čitalačke grupe koje su dopirale do svakog sela i zaseoka, organizovali su predavanja i kurseve iz raznih oblasti – naročito na selu (o nezi dece, higijeni, krojenju i šivenju, gajenju novih vrsta povrća, zdravoj ishrani i sl). Ono što su naučile na tečajevima, žene su uglavnom primenjivale u svojim domaćinstvima, pa se u to vreme u mnogim kućama umesto ognjišta zidaju štednjaci, kreveti postaju uobičajeni deo nameštaja, stiču se higijenske navike, navike redovnog pranja veša, čišćenja i uređenja kuća. Ishrana postaje zdravija i raznovrsnija. Žene su konačno prihvatile kao nužno obavezno školovanje i muške i ženske dece, i one su se pobrinule da deca redovno pohađaju školu. AFŽ je organizovao pomoć porodiljama, tako što su ih žene iz sela ili ulice u gradu zamenjivale u obavljanju kućnih poslova. U sezoni velikih poljskih radova AFŽ je na selima organizovao sezonska obdaništa za decu koju majke nisu imale kome da ostave na čuvanje. U gradovima su bile inicijatorke za osnivanje dojlišta u fabrikama, jašlica, obdaništa, mlečnih kuhinja i igrališta.

Sve ove aktivnosti bile su raznovrsne i odgovorne, ali svaka za sebe i relativno jednostavna. Uz malu materijalnu pomoć vlasti, preduzeća ili ustanove, i uz mnogo entuzijazma i dobrovoljnog rada žene su svojom aktivnošću počele da menjaju svoj način života i nosile modernizacijske procese, naročito na selu.

Paralelno sa naporima za izvršenje plana promenjena je i koncepcija o putevima socijalističke izgradnje, pa se od državnog socijalizma prešlo na koncepciju izgradnje socijalizma na osnovama samoupravljanja. U skladu sa tim tendencijama, formalno je menjana i društvena uloga KPJ i Narodnog fronta.

Već u aprilu 1949. godine, Treći kongres Narodnog fronta doneo je svoju Programsku deklaraciju kojom je prihvatio program KPJ kao svoj i odredio KPJ kao vodeću snagu društva u okviru Narodnog fronta. Naglašena je politička uloga Narodnog fronta u izgradnji zemlje i potreba da razvije življi politički rad za aktivnije učešće građana u društvenom radu i u kritici narodne vlasti. AFŽ Jugoslavije je na svom Trećem plenumu (jun 1949) kao najvažnije zadatke postavio: pojačan politički rad na objašnjavanju ženama partijske politike i političko aktiviranje žena u Narodnom frontu; okupljanje ženske radne snage, njeno stručno osposobljavanje i borbu protiv fluktuacije, okupljanje žena za dobrovoljne radne brigade; pojačan rad na učvršćenju postojećih i osnivanju novih seljačkih radnih zadruga; dalje razvijanje aktivnosti na osnivanju ustanova za zaštitu majke i deteta; upoznavanje žena sa njihovim pravima. Da bi se svi ti zadaci što bolje ostvarivali još jednom je naglašena potreba jačanja organizacija AFŽ-a, njihovih izvršnih odbora i sekre-

tarijata, sekcija kao pomoćnih tela, i aktiva u osnovnim organizacijama, kao i čvršće vertikalno povezivanje žena.<sup>1</sup>

#### 4. Dečje ustanove, zapošljavanje žena

Treći kongres AFŽ Jugoslavije održan je 28. i 29. oktobra 1950. godine u Zagrebu. u vreme pojačanog osnivanja seljačkih radnih zadruga i kolektivizacije na selu i u vreme uvođenja radničkog samoupravljanja i decentralizacije rukovođenja privredom.

Težište rada AFŽ-a preneto je na rešavanje takozvanih specifičnih problema žena: pitanja zaštite majke i deteta, pomoć vlastima u održavanju dečjih ustanova i zdravstvenom prosvetivanju žena.<sup>2</sup> Na Trećem kongresu je učestvovalo i nekoliko lekara koji su govorili o zdravstvenim savetovaništima za žene, pitanjima stručne pomoći kod porođaja, ishrani i nezi dece.

AFŽ je naročito propagirao ideje o zapošljavanju žena, kao osnovi za njihovu egzistenciju i uslovu za njihovu potpunu ravnopravnost. U širim slojevima još je bilo prilično rasprostranjeno mišljenje da je za ženu sramota da radi van kuće – naročito u radničkim zanimanjima – te da je rad van kuće nužda koje se što pre udajom treba osloboditi. Osim toga, žene su posle rađanja dece često napuštale posao, jer nisu imale kome da poveru decu na čuvanje. Nezainteresovanost većine žena za sticanje stručnih kvalifikacija, mali broj ženskih stručnih škola, i to za „ženska zanimanja“, nepismenost i natprosečna fluktuacija ženske radne snage, koja je uglavnom nekvalifikovana ili priučena – posledice su takvih shvatanja i situacije žena. Stoga su mnoge organizacije AFŽ-a, nakon tečajeva za nepismene radnice, organizovale i tečajeve za sticanje kvalifikacija, naročito za radnice u tekstilnoj industriji. Ova shvatanja, donekle suzbijena ali ne i savladana u periodu obnove; iznova su buknu-la pri prvom izbivanju društveno-ekonomske krize početkom pedesetih godina.

Polazeći od toga da ogromna većina žena živi u seoskim domaćinstvima, da i u gradovima većina žena nije u radnom odnosu i bavi se isključivo domaćinstvom, da su ta domaćinstva zaostala, da je nepismenost žena izuzetno visoka, AFŽ se posebno pozabavio pitanjima domaćinstva i nepismenosti. Organizovani su osnovni i produžni tečajevi za nepismene, zadružni i domaćićki tečajevi sa programom koji je obuhvatao pitanja zdrave ishrane, nege dece, higijene, čuvanja i prerade voća i povrća. Takođe, bilo je i tečajeva za mlade majke, tečajeva za osposobljavanje učiteljica u domaćićkim školama, tečajeva za aktivistkinje AFŽ-a, i drugih.

Pedesetih godina uneto je više sistema u rad i saradnju AFŽ-a sa odgovarajućim državnim organima i društvenim organizacijama – naročito sa Crvenim krstom – u osnivanju, opremanju, održavanju ustanova za decu i ustanova za zaštitu

<sup>1</sup> Treći plenum Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije: Vida Tomšič, *Naš rad i naši zadaci*; Rezolucija; Iz rezolucije o narednim zadacima AFŽ Jugoslavije, *Žena danas*, 1949, br. 61, str. 3–7.

<sup>2</sup> Tito, *O dosadašnjem i budućem radu i ulozi žena*, *Zora*, 1950, br. 62–63; Vida Tomšič, *Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju svoje socijalističke zemlje – za mir u svetu*, *Žena danas*, 1950, br. 77–78, str. 5–11; Mara Radić, *Uloga i zadaci AFŽ u podizanju i negovanju mladog naraštaja i Rezolucija o tome*, Isto, str. 17–24. i str. 27 i 28; *Poznati lekari govore na našem Kongresu*, Isto, str. 25.

materinstva. Od mnogobrojnih aktivnosti AFŽ-a u to vreme u Srbiji vredno je istaći dve krupne akcije: skidanje zara i feredže, akciju koja je trajala više godina i završena je 1951, i drugu – prosvetivanje žena na Kosovu i Metohiji, koju je inicirao Treći kongres AFŽ-a.

#### 5. Skidanje zara i feredže

Još 1947. godine, na Prvom kongresu žena Bosne i Hercegovine delegatkinje muslimanke spektakularno su se otkrile, i time pokrenule akciju za skidanje zara i feredže. Prihvatile su je borbenije napredne muslimanke na Kosovu i Metohiji, u Sandžaku, u Crnoj Gori i u Makedoniji, koje su se skidajući zar i feredžu uključivale u rad u fabrikama i ustanovama i u političku aktivnost, naročito u rad AFŽ-a. One su organizovale skupove na kojima su ubeđivale svoje sunarodnice da pođu njihovim putem i da se oslobode simbola vekovne potčinjenosti muslimanskih žena koji ih je izolovao od sveta. Ali, i pored toga, većina žena ipak je ostajala pokrivena. Glavni razlog bilo je to što muški članovi porodice nisu dopuštali ženama da se samoinicijativno odreknu tradicije, očekujući da najpre drugi to svojim ženama dozvole. Stoga su muslimanke, 1950. godine, prihvatile novu inicijativu radnica i radnika Železničke radionice i ložionice u Sarajevu. Po ugledu na njih, sa mnogobrojnih mitinga, skupova i konferencija muslimanskih žena i muškaraca upućivane su rezolucije i peticije odgovarajućim narodnim skupštinama u kojima se zahtevalo da se zakonom zabrani nošenje zara i feredže.<sup>1</sup>

Akciju je podržao i reis-ul-ulema Ibrahim Fejić, koji je još na početku akcije, 1947. godine, izjavio da islamska vera ne zabranjuje skidanje zara i feredže. Povodom nove kampanje, on je ponovio svoje mišljenje ističući da je skidanje zara i feredže od važnosti za kulturno izdizanje muslimanske žene i za njenu ravnopravnost. Podsetio je da su i neke muslimanske države zakonom zabranile nošenje zara i feredže, pa nema razloga da se to ne učini u Jugoslaviji. Uz njega su akciju podržali i drugi najodgovorniji verski predstavnici i Udruženje muslimanskog sveštenstva.<sup>2</sup>

Narodna skupština republike Srbije, na zasedanju od 14. do 16. januara 1951. godine, donela je Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Zakon je obrazložila ministarka prosvete Mitra Mitrović. Slične zakone donele su i republike Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, neke pre a neke kasnije.<sup>3</sup>

Nezaboravni događaj za muslimanke iz Makedonije, od kojih su mnoge bile sa sela, bio je kada su po prvi put otkrivena lica krenule na dugo turističko putovanje od Skoplja, preko Beograda sve do Postojne i Pule, i divile se do tada nevidenim svetovima. Ili, kada su, radi upoznavanja sa radom AFŽ-a, žene Kosmeta pose-

<sup>1</sup> *Bez mraka i feredže*, *Žena danas*, 1949, br. 58, str. 12; *Za bolji život muslimanskih žena*; Isto, 1950, br. 75, str. 2 i 3; *Šiptarke odlučno polaze u novi život*, *Zora*, 1950, br. 61, str. 4; *2.500 muslimana i muslimanki Novog Pazara traže donošenje zakona o skidanju zara i feredže*, Isto, str. 8. – I dnevna štampa pratila je ovu akciju i u njoj se može naći više napisa o toj akciji.

<sup>2</sup> *Zar i feredža koč napredak muslimanki* (izjava reis-ul-uleme islamske verske zajednice u FNRJ Tanjugu), *Zora*, 1950, br. 61, str. 3 i 8; *Donesen je zakon o zabrani nošenja zara i feredže*, *Zora*, 1951, br. 65, str. 11.

<sup>3</sup> *Svanuo je i njima dan* (deo obrazloženja Mitre Mitrović), *Zora*, 1951, br. 66, str. 5. – Do kraja februara se otkrilo oko 70.000 muslimanki na Kosovu i Metohiji. Ponekad su to činile na konferencijama; *Zora*, 1951, br. 66, str. 11.

ćivale Vojvodinu, obilazile fabrike u kojima rade žene, obdaništa i porodilišta po selima, i od svojih domaćica, vojvođanskih zadrugarki, praktično učile kako se vodi i radi u domaćinstvu.<sup>1</sup>

Ovakva turistička putovanja muslimanki i međusobne radne posete žena organizovane su i kasnije.

## 6. Rad na prosvjećivanju žena

Druga velika dugoročnija akcija koju su pokrenuli Centralni odbor AFŽ Jugoslavije i Glavni odbor AFŽ Srbije bila je akcija za prosvjećivanje žena na Kosovu i Metohiji. Oni su se priključili Ministarstvu narodnog zdravlja Srbije i Crvenom krstu Jugoslavije, koji su započeli sanaciju naselja, i njihovu akciju proširili i na zdravstveno prosvjećivanje u pet srezova i produžili je na šest meseci. Pozvali su lekarku i lekare, babice, negovateljice, sestre nudilje i dobre domaćice iz cele zemlje da se dobrovoljno jave da u ovoj akciji učestvuju. Javile su se stručnjakinje i domaćice iz Beograda, Ljubljane, Zagreba, Novog Sada i drugih mesta, i to u većem broju od potrebnog, pa su za ovu akciju mogle biti izabrane samo iskusne stručnjakinje. Akciju su pripremale organizacije žena u srezovima, tako što su se prethodno održavale konferencije žena po selima i sastanci sa Narodnim frontom, na kojima su se meštanke obavezivale da će očistiti svoje domove, a muškarci da će okrečiti kuće. Ekipe AFŽ-a, sastavljene od babica ili sestara nudilja, iskusnih domaćica i aktivistkinja AFŽ-a, zadržavale su se u jednom selu punih mesec dana i obilazile svaku kuću po nekoliko puta, davale stručna uputstva ukućankama i ukućanima prema situaciji koju su u kući zatekle. Domaćica iz ekipe praktično im je pokazivala kako se sprema stan, čisti dvorište i održava lična higijena. Članice ekipe su praktično pokazivale kako se kupaju i povijaju deca, kako se hrane, kako im se pripremaju jela. Davale su savete trudnicama, otkrivala im uzroke prevelike smrtnosti njihove dece, i slično. Držale su predavanja i kraće seminare za sve žene u selu – o ishrani dece, o zaraznim bolestima, o spremanju kuće, održavanju lične higijene, i druga. Za vreme boravka ekipe u određenom selu u to selo su dolazili i lekari koji su obavljali preglede stanovništva i držali pojedina predavanja.<sup>2</sup> Ova akcija je uspešno završena, ali je ubrzo organizovana i nova akcija, ne samo na Kosovu i Metohiji već i u drugim krajevima Srbije, a nešto kasnije proširila se na sve zaostale krajeve u zemlji. U Srbiji je novu akciju zdravstvenog prosvjećivanja organizovao Institut za narodno prosvjećivanje NR Srbije, zajedno sa Narodnim frontom, AFŽ-om i Crvenim krstom Srbije.<sup>3</sup> Ova akcija prerasla je u dvogodišnje tečajeve za prosvjećivanje

<sup>1</sup> Otkrivenih lica na prvom izletu, *Žena danas*, 1951, br. 82, str. 9; Dobro nam došle, *Žene Kosmeta u poseti Vojvodini*, Isto, 1951, br. 88, str. 9; Stekle su mnoga nova znanja, *Žene Kosovo-Metohijske oblasti u poseti Vojvodini*, *Zora*, 1951, br. 74, str. 4.

<sup>2</sup> Poziv CO AFŽ Jugoslavije i GO AFŽ Srbije u akciju za prosvjećivanje žene Kosmeta, *Žena danas*, 1951, br. 81, str. 2; Akcija zdravstvenog prosvjećivanja na Kosmetu, Isto, 1951, br. 82, str. 8; Počela je borba protiv neznanja i zaostalosti: Ekipe na delu, Isto, 1951, br. 83, str. 6 i 7; Priznanje najboljim aktivistkinjama – o ekipama na Kosmetu, Isto, 1951, br. 84–85, str. 3; Akcija zdravstvenog prosvjećivanja, *Zora*, 1951, br. 69, str. 8; Akcija se nastavlja, *Zora*, 1951, br. 70, str. 8.

<sup>3</sup> Za zdravlje majke i deteta, *Žena danas*, 1951, br. 88, str. 7 i 8; Za nove higijenske i druge kulturne navike, *Zora*, 1951, br. 74, str. 6 i 7; Akcija zdravstvenog prosvjećivanja, *Zora*, 1951, br. 75, str. 4 i 5; Isto, br. 76, str. 6; Na putu podizanja zdravstvene i kulturne svesti, *Zora*, 1953, br. 81, str. 6 i 7.

seoske ženske omladine, koje su organizovali prosvetni organi, zajedno sa AFŽ-om i Crvenim krstom. Tečajevi su se oslanjali na seoske učitelj(ic)e, i u njima su se naročito istakle učiteljice, lekarku, medicinske sestre i dečje negovateljice – aktivistkinje AFŽ-a, odnosno, kasnije, ženskih društava. Do 1953. godine održano je preko devet hiljada tečajeva koje je pohađalo 229.000 omladinki.<sup>1</sup>

## 7. Pravni položaj žena

Ustavna načela o ravnopravnosti žena i o zaštiti dece i materinstva, jednak rad – jednaka nagrada, razrađivana su u nekoliko zakona i drugih propisa kojima su ta prava detaljno definisana. U izradi predloga ovih zakona AFŽ je vrlo aktivno učestvovao, a isto tako i u praćenju i kontroli njihove primene.

Među prvim zakonima koje je donela Savezna skupština bio je Osnovni zakon o braku (1946). On je odvojio državu od crkve i ustanovio obavezni građanski brak, a sve odnose u braku postavio je na potpuno ravnopravnu osnovu, dajući jednaka lična prava i jednake obaveze mužu i ženi. Tako, na primer, žena je dobila punu poslovnu sposobnost, ekonomsku nezavisnost, pravo na izbor prezimena i jednaka roditeljska prava i obaveze prema deci. Polazeći od toga da je brak ustanova koja je u prvom redu od interesa za supružnike, ali i društvenu zajednicu, zakon je propisao uslove za razvod braka – uglavnom klasične, ali je uveo i pravo bračnih drugova da sporazumno mogu zatražiti razvod braka. Mada su morali dokazati i da je njihov bračni život toliko poremećen da je zajednički život postao nepodnošljiv, ovaj institut je olakšao razvod braka. Kasnijim republičkim propisima razvod je potpuno liberalizovan. Supružnik koji je nesposoban za privređivanje ima pravo na izdržavanje. Imovina koju je jedna osoba stekla pre zaključenja braka, kao i ona koju je u braku stekla nasleđstvom ili poklonom ostaje njeno vlasništvo. Imovina koju su bračni drugovi stekli u braku svojim radom njihova je zajednička imovina koja se deli srazmerno doprinosu svakog od njih. Kao doprinos koji se uzima u obzir prilikom raspodele imovine smatra se, između ostalog, i svaki rad na poslovima domaćinstva, na staranju i odgoju dece.

Kada je donet ovaj zakon bio je zapravo program ravnopravnosti muškaraca i žena. Organizacije AFŽ-a uložile su mnogo napora da ga objasne ženama i istaknu njegovu važnost za promenu njihovog dotadašnjeg položaja.

Nekoliko zakona iz materije porodičnog prava doneto je i 1947. godine. I u njima je izražena ravnopravnost žena. Osnovnim zakonom o odnosima roditelja i dece određen je krug dece koja se imaju smatrati bračnom, izjednačena su prava i obaveze roditelja prema bračnoj i vanbračnoj deci, kao i prava i obaveze vanbračne i bračne dece prema roditeljima. Žena tužbom može tražiti utvrđivanje očinstva, a žena, muž ili dete, ako za to imaju interesa, mogu i osporavati bračnost deteta. Zakon o usvojenju predviđa da i žena i muškarac mogu biti usvojiteljica, odnosno usvojitelj. Ako je usvojitelj(ica) u braku za usvojenje je potrebna saglasnost drugog supružnika. Po Osnovnom zakonu o starateljstvu staratelj(ica) se postavlja samo maloletnoj deci koja su ostala bez oba roditelja, ili punoletnim licima koja se ne mogu brinuti o sebi ili svojoj imovini; i žena, jednako kao i muškarac, može biti

<sup>1</sup> *Zora*, 1953, br. 89–90, str. 15.



imenovana za starateljicu. U starateljskim savetima, koji su se po zakonu formirali pri organima starateljstva, kao i u starateljskim aktivima, pored predstavnika drugih organizacija i AFŽ je imao svoje predstavnice koje su obavljale operativne poslove: pomagale su staratelju ili starateljici pri smeštaju deteta u dečje ustanove, kod upisa u školu, u izboru zanimanja i sl. One su posećivale decu, kontaktirale sa njihovim učiteljima i brinule o tome da uklone sve ono što bi detetu smetalo u njegovom razvoju. Uređenje porodičnih odnosa preneto je na republike, i one su uglavnom te odnose regulisale na sličan način.

Zakonom o socijalnom osiguranju radnika, nameštenika i službenika, 1946. godine, uvedeno je osiguranje za sve rizike (starost, bolest i nesreća, smanjenje ili gubitak radne sposobnosti, nezaposlenost, trudnoća, porođaj, i dr), a kasnije je ova oblast regulisana sa više saveznih zakona i, najzad, republičkim zakonima. Po tim zakonima žene u Srbiji imaju pravo na pomoć za novorođenče, pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo (u početku tri nedelje pre i tri nedelje posle porođaja, kasnije godinu dana, a u slučaju da je dete bolesno do tri godine, a hendikepirano do pet godina), pravo na odsustvovanje sa posla radi nege obolelog deteta. Oba ova prava mogu koristiti supruga ili suprug, u zavisnosti od toga kako se sporazumeju. Dečji dodatak, kada je ustanovljen, pripadao je za svu decu bez obzira da li su rođena u braku ili van braka, a kasnije je on imao i socijalnu funkciju, jer je u jednom kriznom periodu oduzet zaposlenima sa većim prihodima, a onima sa nižim primanjima je povećan, tako da je za jedno dete iznosio trećinu ličnog dohotka. Danas je u Srbiji krug korisnica i korisnika proširen, i dečji dodatak se koristi za podsticanje rađanja u niskonatalitetnim opštinama, odnosno kao antinatalitetna mera prema albanskom, muslimanskom i romskom stanovništvu. Materinski dodatak, uveden najpre kao socijalna mera za porodice sa niskim primanjima ili bez njih, postao je mera za stimulaciju nataliteta. Pripada za određeno vreme svim porodiljama. Porodice sa niskim primanjima uživaju beneficirane cene u školskim i predškolskim ustanovama.

Po penzijskom osiguranju, žene, pod jednakim uslovima, imaju jednake penzije kao i muškarci, mada u penziju odlaze sa pet godina beneficiranog radnog staža i sa pet godina života manje od muškaraca. Slične pogodnosti žene imaju i u invalidskom osiguranju. One ostvaruju i porodičnu penziju pod povoljnijim uslovima od muškaraca u pogledu godina starosti.

Po novom Krivičnom zakonu iz 1951, kao i u ranijem predratnom zakonu, svaki pobačaj, osim onog koji je izvršen radi spasavanja života trudnice, bio je krivično delo. Za kriminalni pobačaj po ranijem zakonu trudnica je mogla biti kažnjena do pet, a izvršilac pobačaja do deset godina zatvora, a po novom zakonu trudnica se ne kažnjava. Uredbom o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja, 1952, dozvoljen je pobačaj iz medicinskih, a pod određenim uslovima i iz zdravstveno-socijalnih razloga. No, praksa je bila različita i Uredba se u mnogim krajevima iz raznih razloga – principijelnih, medicinskih, religioznih ili lukrativnih – restriktivno tumačila i primenjivala, sve do 1963. godine kada je praksa ujednačena i uslovi i postupak za pobačaj liberalizovani. Od 1977. godine, bez ikakvih ograničenja, dozvoljen je pobačaj do deset nedelja starosti ploda.

Od 1946. godine žene su u sudskoj praksi u naslednom pravu izjednačene sa muškarcima, na osnovu Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. ap-

mila 1941. i za vreme neprijateljske okupacije. Kasnije doneti. Zakon o nasleđivanju (1955) dosledno je sproveo jednakost muškarca i žene u pravima na nasleđivanje, a u tim pravima izjednačio je i bračnu i vanbračnu decu.

Osnovni zakon o upravljanju privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (1950) još jednom je izričito propisao pravo žena da biraju i da budu birane u organe upravljanja preduzećima. Navedeni zakoni, a i mnogi drugi (Zakon o ličnim imenima, Zakon o državljanstvu, Zakon o matičnim knjigama, i dr) koji su donošeni po oslobođenju, sadržavali su nove odredbe kojima se u raznim oblastima precizirala ravnopravnost žena. AFŽ je strpljivo objašnjavao njihov smisao i podsticao žene da ih koriste. To je bio jedan od bitnih sadržaja političkog rada sa ženama. Upravo kroz objašnjavanje tih zakona, istovremeno su se objašnjavale i društveno-političke promene i promenjeni položaj žena.

## 8. Međunarodne veze

Nacionalni komitet za proslavu Međunarodnog ženskog dana Velike Britanije, 1945. godine u Albertholu, održao je veliku proslavu.<sup>1</sup> Proslavi su prisustvovali, osim nacionalnih organizacija, i delegatkinje Sovjetskog Saveza, Francuske, Belgije i Jugoslavije. Posle toga, u toku naredne dve nedelje, u trideset i jednom britanskom gradu u provinciji organizovan je niz konferencija na kojima je usvajana Povelja o pravima žena. Ona je predata ministru spoljnih poslova Velike Britanije da je podnese Međunarodnoj konferenciji u San Fransisku (OUN).<sup>2</sup>

I Savez francuskih žena, antifašistkinja, 1945. godine, na svom Kongresu pokrenuo je inicijativu za održavanje međunarodnog kongresa žena. Ovom Kongresu prisustvovao je veliki broj delegatkinja ženskih organizacija iz raznih zemalja sveta, pa je formiran Inicijativni odbor za sazivanje međunarodnog kongresa žena. Osnovna programska koncepcija budućeg kongresa bila bi: uništiti fašizam i osigurati demokratiju u svim zemljama, pripremiti srećnu budućnost novim pokoljenjima, dati ženama prava izražena u Internacionalnoj povelji žena (kao majci: pravo da rađa decu u svetu koji je oslobođen strahota, bede i rata, u svetu u kojem će joj svaka vlada osigurati neophodnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu i pristojne stanove; kao radnici: pravo da radi u svim granama industrije i da se bavi svim profesijama, da za jednak rad prima jednaku nagradu, da ima iste mogućnosti kao muškarac za stručno obrazovanje i da joj se povera odgovorni poslovi; da se ukine eksploatacija žena kao jeftine radne snage i da joj se poboljšaju uslovi rada; kao građanki: jednakost sa muškarcem pred zakonom i puna demokratska sloboda izražavanja, mogućnost da glasa i da bude članica sudskih veća i međunarodnih ustanova i vlasti).<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Nacionalni komitet za proslavu Međunarodnog ženskog dana Velike Britanije formiran je 1942. godine. On je predstavljao 16 ženskih društava, tri sindikata i 23 ugledne žene Velike Britanije, i 11 savezničkih ženskih društava u Engleskoj, koja su u Engleskoj dobila utočište za vreme Drugog svetog rata.

<sup>2</sup> *Slobodoljubive žene svijeta – da bi se mogli zblížiti*, Žena danas, 1945, br. 34, str. 28.

<sup>3</sup> *Uoči prvog kongresa antifašistkinja sveta*, Žena danas, 1945, br. 35, str. 24.

Iste godine, od 27. novembra do 1. decembra u Parizu je održan Prvi međunarodni kongres žena, kojem je prisustvovalo 850 delegatkinja iz četrdeset zemalja. One su predstavljale oko 120 miliona organizovanih žena. Na Kongresu, kao delegatkinje AFŽ-a, učestvovala su Mitra Mitrović, Anka Berus, Mileva Rodić, Olga Humo, dr Olga Milošević i Kata Pejnović.

Na Kongresu je osnovana Međunarodna demokratska federacija žena (MDFŽ), u kojoj je AFŽ aktivno saradivao, kako u njenom osnivanju tako i u njenom daljem radu. Ali je MDFŽ, sve više pod uticajem Sovjetskog Saveza, opozvala svoj poziv članicama plenuma MDFŽ iz Jugoslavije da učestvuju na njenom plenarnom zasedanju u Moskvi 1949. Optužila je delegatkinje AFŽ-a da su gestapovske provokatorke i špijunke i isključila ih iz MDFŽ. AFŽ je odgovorio svojom Rezolucijom, u kojoj je izneo svoj rad kao antifašističke organizacije, odbio i osudio sve optužbe koje je Jugoslaviji uputio Informbiro.<sup>1</sup>

Zaoštreni međunarodni odnosi, koji su nastali u fazi hladnog rata i koji su direktno uticali i na međunarodne organizacije – među njima i ženske – doveli su do toga da je prijem nacionalnih organizacija u međunarodne organizacije zavisio od blokovske pripadnosti pojedine države. Ostajući izvan blokova AFŽ, više nije tražio prijem ni u jednu međunarodnu žensku organizaciju.

<sup>1</sup> Informbiroovska klika u MDFŽ razbijač međunarodnog jedinstva demokratskih žena i MDFŽ, *Žena danas*, 1949, br. 64, str. 4 i 5; *Rezolucija Trećeg plenuma CO AFŽ Jugoslavije, Žena danas*, 1949, br. 611, str. 5; Vida Tomšič, *Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju svoje socijalističke zemlje – za mir u svetu* (referat na Trećem kongresu žena Jugoslavije), *Žena danas*, 1950, br. 77–78, str. 5.

## UKIDANJE ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA I OSNIVANJE SAVEZA ŽENSKIH DRUŠTAVA

### 1. *Žene su subjekti svog vlastitog oslobođenja*

Neposredno posle oslobođenja vodile su se diskusije – najpre među ženama – o zadacima i karakteru Antifašističkog fronta žena, a ponegde su se čuli i razgovori o tome da li ima potrebe da on i dalje postoji. Te diskusije, u svom pismu partijskim organizacijama, oktobra 1945. godine, prekinuo je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Organizacije AFŽ – kaže se u pismu – predstavljaju ogromnu snagu, i njihov osnovni zadatak je pomoć narodnoj vlasti u rešavanju privrednih i socijalnih pitanja, kao i vaspitni rad i političko prosvetavanje žena. Mada žene uživaju punu ravnopravnost, još je nužno imati i posebnu organizaciju žena, koja nije izolovana feministička organizacija, već u političkom smislu sastavni deo Narodnog fronta, i pomaže mu u radu, *ali mu nije potčinjena*. Organizaciono, ona treba da bude čvrsto povezana – od mesnih, preko okružnih i glavnih odbora – sa svojim Centralnim odborom, i da tako čini jedinstvenu, masovnu organizaciju, ali je pri tome potrebno ostaviti dovoljno mogućnosti svakoj organizaciji da sama razvija inicijativu u ostvarivanju svojih zadataka u sredini u kojoj deluje, a naročito na selu.<sup>1</sup>

O organizovanju i zadacima AFŽ raspravljano je i kasnije – 1947. i 1948. – u Komisiji za društvenu aktivnost žena CK KPJ. Tada je još jasnije izražen razlog za postojanje posebne ženske organizacije. Isticano je da zadobijanje zakonske ravnopravnosti žena sa muškarcima nije argument za ukidanje jedne masovne ženske organizacije. Problem je kako i preko kojih organizacionih formi revolucionarnu snagu žena spojiti sa snagama radničke klase i čitavog naroda u cilju njihovog potpunog oslobođenja. Drugim rečima, oslobođenje žena ne postiže se automatski, prihvatanjem socijalizma kao društvenog sistema, nego je za njeno ljudsko oslobođenje i dalje potrebna organizovana delatnost samih žena.

Ideje KPJ o oslobođenju žena u socijalističkom društvu polazile su tada od iskustava Sovjetskog Saveza, ali i od vlastitih iskustava stečenih u antifašističkom ženskom pokretu, i ona su izražena u novim zakonima, donetim neposredno posle oslobođenja, u aktima i u praksi organa narodne vlasti, kao i u dokumentima i praksi Antifašističkog fronta žena.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> AJ, I-CK-XVII/1 do XVII/5, 1947.

<sup>2</sup> Sovjetska vlast od 1917. zakonima je regulisala sklapanje i razvod braka; izjednačila je bračnu i vanbračnu decu; materinstvo je proglasila društvenom funkcijom žene i stavila ga pod zaštitu države; donela je propise o porodijskom odsustvu i o zaštiti zdravlja žene; dozvolila je prekid trudnoće, ali

Peti kongres KPJ (jul 1948) održan je u znaku otpora optužbama Informbiroa i mobilizacije za očuvanje jedinstva naroda, nezavisnosti i samostalnosti zemlje. U novom programu Komunističke partije Jugoslavije usvojenom na tom Kongresu, u posebnom poglavlju o Antifašističkom frontu žena istaknuta je uloga žena u narodnooslobodilačkom ratu, u podizanju svesti žena i njihovoj mobilizaciji za oslobodilački rat, kao i njihova uloga u povezivanju fronta i pozadine. Konstatujući da Antifašistički front žena i u novim uslovima podiže kulturno-politički nivo žena i mobilise ih da se aktivno uključe u izgradnju zemlje, utvrdio je i odgovornosti KPJ, tako što će se KPJ „boriti za svestrano jačanje aktivnosti AFŽ u radu na vaspitavanju žena u duhu socijalizma, u radu na većoj mobilizaciji žena za izgradnju socijalizma i za obezbeđenje ravnopravnosti putem stalne brige za njihovo kulturno i političko uzdizanje, za majku i dete, kao i za što masovnije uključivanje žena u sve oblasti društvenog i ekonomskog života“.<sup>1</sup>

am

## 2. Posebno organizovanje žena – da ili ne?

Posle svog Petog kongresa Komunistička partija Jugoslavije dala je veći značaj Narodnom frontu, i on je, prihvatajući program KPJ kao svoj, postao glavna politička snaga u društvu i politička osnova novog društvenog uređenja. Kada je položaj žena u pitanju to je značilo da Komunistička partija zadržava svoju idejnu i ideološko-političku ulogu u određivanju pravaca rada pri rešavanju problema društvenog položaja žena, a da Narodnom frontu pripada uloga političkog realizatora usvojenih ideja. Tako su KPJ i komunističke partije pojedinih republika na svojim kongresima utvrđivale samo osnovnu orijentaciju u ženskom pitanju, a sve drugo bilo je stvar odnosa između Narodnog fronta i organizacija žena, pa su u Centralnom, kao i u drugim komitetima KPJ, ukinute komisije za rad među ženama.

Narodni front se, međutim, nije bavio problemima žena, što je značilo da je u svim republikama, kao i u Srbiji, organizacijama žena uglavnom ostavio punu slobodu političkog i svakog drugog delovanja. Ali, prema zaključcima Trećeg kongresa AFŽ-a (oktobar 1950), on ostaje organizacija žena i, istovremeno, postaje i sekcija Narodnog fronta, što znači da političkim i kulturno-prosvetnim radom AFŽ-a rukovodi Narodni front, a odbori AFŽ-a samo mu predlažu šta i kako raditi „među ženama“. Odbori AFŽ se i dalje zadržavaju, a za obavljanje i izvršavanje konkretnih zadataka obrazuju se i aktivni žena. Ovi aktivni postepeno se mogu razviti i u posebna društva u okviru AFŽ. Oni se, prema tome, povezuju horizontalno sa organi-

samo u zdravstvenim ustanovama i bolnicama. Odeljenje za zaštitu matera i dece Ministarstva socijalnog staranja sprovodilo je zamašne akcije za prosvetavanje žena, organizovalo savetovališta za žene, osnivalo ustanove dečje zaštite, i dr. Posebne ženske organizacije su ukinute i, 1919. godine, u Sovjetima je ustanovljeno Odeljenje za rad među ženama. Zadatak mu je bio da pridobije žene za sindikat i za Partiju. Odeljenje je svaka tri meseca sazivalo skupštinu koju su činile delegatkinje iz fabrika. Izdavalo je časopise *Radnica*, *Seljanica* i *Delegatkinja*, a u svim drugim partijskim časopisima objavljivani su prilozi o ženama. Odeljenje je zamenjivalo organizaciju žena, ali je bilo pod potpunom kontrolom Partije, i u njemu je radilo mnogo muškaraca. Kod žena je bilo otpora ovakvom odnosu prema njihovom organizovanju, te su one zbog toga isključivane iz Partije i etiketirane kao feministkinje. Odeljenja su ukinuta 1929. godine. – Mojca Dobnikar u predgovoru knjizi Aleksandre Kolontaj, *Ženska u socijalizmu*, Ljubljana 1982, str. 7–17.

<sup>1</sup> Peti kongres KPJ, stenografske beleške, Beograd 1949, str. 891.

zacijama Narodnog fronta, a vertikalna povezanost odbora AFŽ postiže se manje davanjem smernica viših rukovodstava nižim i povratnim informacijama, a više oživljavanjem rada plenarnih sastanaka izbornih tela AFŽ.<sup>1</sup>

Ova komplikovana i nejasna organizaciona konstrukcija teško da je mogla da se sprovede, te su se u praksi mogle zapaziti dve tendencije: jedna je težila postepenoj likvidaciji AFŽ, a druga, prevladajuća, nastojala je da AFŽ, prihvatajući samo formalno status sekcije Narodnog fronta, i dalje zadrži svoju autonomnost. U najvećem broju slučajeva to je pogodovalo i organizacijama Narodnog fronta, jer su one ionako sav politički i kulturno-prosvetni rad i dalje rado prepuštale AFŽ-u. Ipak, ono što je u ovoj novoj organizacionoj koncepciji bilo jasno jeste preporuka da se u okviru AFŽ osnivaju posebna društva za rad na konkretnim pitanjima koja utiču na položaj žene.

U vezi sa velikim otpuštanjem radnika i radnica sa posla, i zatvaranjem mnogih ustanova za zaštitu dece (1947–1952) među komunistima, a neretko i među ženama, javile su se i teorije da je zapošljavanje žena u privredi bilo samo jedna kratka epizoda i da će se žene vratiti u kuću. Polazeći od tih teorija, često je u privrednim, a i u političkim krugovima, isticano, uglavnom neopravdano, da su žene manje produktivne, da često izostaju, pa su pod tim izgovorima otpuštane sa posla, ili uopšte nisu zapošljavane. Pisalo se da se kod nas nanovo postavlja žensko pitanje. Ovakva ponašanja objašnjavala su se ostacima patrijarhalne svesti, i muškaraca i žena, kao i nedovoljnim idejnim i političkim radom komunista i komunistkinja. Pronalazili su se razlozi i u tome što AFŽ nije osnivao svoje organizacije u preduzećima i ustanovama, jer je smatrao da će probleme žena na radu rešavati sindikati, a oni su za njih bili neosetljivi. Nosioći takvih shvatanja često su bili upravo komunisti, pa je jedna od posledica bila to što su SKJ i SSRN sve manje nastojali da politički utiču na šire uključivanje žena u javni i politički život.<sup>2</sup>

U periodu između Trećeg i Četvrtog kongresa AFŽ dogodile su se i značajne promene u privrednom i društveno-političkom životu zemlje, što se odrazilo i na rad i funkcionisanje AFŽ. Veća samostalnost lokalnih organa vlasti, izvesna decentralizacija, idejno-politička kampanja i druge mere za suzbijanje birokratizma, uvođenje radničkog samoupravljanja izazvalo je i promene u radu društveno-političkih organizacija. Namera je bila se da se one što više osamostale i razviju.

Tako je Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije (novembar 1952), prema tada usvojenim dokumentima, trebalo da postane usmeravajuća snaga u političkom životu zemlje, a komunisti su trebali da budu ti koji bi snagom svojih argumenata uticali na svest, stavove i opredeljenja radnih ljudi i žena. Vaspitno-politička aktivnost i lični primer trebalo je da budu odlučujući za autoritet svakog pojedinca i svake pojedinke. Kongres je kritikovao birokratizam u samoj Partiji i u vezi s tim predvideo razne mere da se opasnost birokratizovanja i u Partiji i u društvu otkloni. Menjajući svoju ulogu u društvu, KPJ je promenila ime u Savez komunista Jugoslavije.

<sup>1</sup> Rezolucija Trećeg kongresa AFŽ Jugoslavije o političkim i organizacionim pitanjima, *Žena danas*, 1950, br. 77–78, str. 14 i 15.

<sup>2</sup> Vida Tomšič, *Postoji li kod nas žensko pitanje*, *Žena danas*, 1952, br. 99, str. 1 i 2 (članak izvorno objavljen u *Partiskoj izgradnji*, 1952, br. 3); *O ulozi i mestu žene*, *Žena danas*, 1952, br. 97, str. 2 i 4; *Iz zaključaka VI Plenuma Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije*, *Zora*, 1953, br. 81 str. 3; *Više upornosti u radu sa ženama*, *Zora*, 1953, br. 82, str. 3; *Proširena sednica Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ*, *Zora*, 1953, br. 85, str. 3.

Na Šestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije raspravljalo se i o aktivnosti žena. Tito je u svom referatu oštro kritikovao potcenjivanje žena, a kao osnovni razlog tretiranja žene kao manje vredne radne snage naveo je to što „u masama radnika, nažalost, još nije napušteno zastarjelo i nesocijalističko gledanje na sposobnost i ulogu žene u društvu, to jest shvatanje da je žena stvorena samo za kuhinju, uzgajanje djece i vršenje kućnih poslova“.

Bosa Cvetić je jedna od nekoliko delegatkinja koje su na Kongresu govorile o situaciji žena i kritikovale odnos prema problemima žena. Ona je konstatovala da sami zakoni „koji štite ženu i garantuju joj jednakost nisu dovoljni, niti mogu biti jedini uslov njene stvarne ravnopravnosti. Bili bi u zabludi ako na putu ostvarenja pune ravnopravnosti žene ne bi uočili niz objektivnih i subjektivnih prepreka, počev od opšte zaostalosti, koja je naročito velika među ženama sela, i velike opterećenosti žene u kući i porodici, do nepravilnih gledanja na položaj žene“. Citirajući ono što je o uzrocima tih gledanja u svom referatu rekao Tito, nastavila je: „Svakako da je za sve žene, kao i za društvo u kome žive, krupno pitanje hoće li se one zatvoriti u uski krug domaćeg ognjišta ili će biti aktivne na svim poljima rada“. Prihvatanje vodeće i usmeravajuće uloge Partije i Fronta od strane žena nije dovela u pitanje, ali je istakla da je nužno i dalje širiti krug aktivistkinja i „pokretati čitavo društvo da proces izrastanja žene u stvarno ravnopravnog građanina bude što brži. To organizacija žena ne može sama postići, ali je važno i potrebno da ona u toj borbi bude prva“. I dalje: „...posle Trećeg kongresa AFŽ Jugoslavije, organizacija žena orijentisala se u prvom redu na specifične zadatke. Ovo je imalo svojih pozitivnih strana, ali pogrešno shvatanje ove orijentacije, ne samo od strane AFŽ, već i od Partije i Narodnog fronta, dovelo je do ozbiljnog zanemarivanja političkog rada među ženama, što je takođe ostavilo najteže posledice na selu. Sav rad je prepušten organizaciji žena, dok je ona očekivala da pokretač rada treba da bude Partija i Narodni front, tako da je u nekim mestima stvarno došlo do prekida rada organizacija žena i, što je još teže, rada sa ženama uopšte“. O budućem radu organizacija žena rekla je: „svoj budući rad (morale bi) usmeriti na razrađivanje problema koji se tiču položaja žene, a istovremeno nastojati da budu organizatori rada među svim ženama, sindikalno organizovanim, ženama sela, zadrugarkama, ženama u raznim društvima... s tim da im osnovna smernica u radu ne bude okupljanje i zadržavanje žena u svojoj organizaciji, već stalna orijentacija na svestrano vaspitavanje žena za široko i aktivno učešće u svim organima koji će rešavati ne samo životne probleme žene, porodice i dece već i društvene probleme uopšte, orijentacije na rad u organima vlasti i organima radničkog upravljanja“.<sup>1</sup>

Govoreći o odnosu Partije prema ženama, Aleksandar Ranković je istakao – i to potkrepio statističkim podacima – da u partijskim organizacijama postoji sektaški, konzervativni i nedemokratski odnos prema ženama. Posledica takvog odnosa je činjenica da se u Partiji smanjuje relativan broj žena, i on u 1952. godini iznosi svega 8,66% prema 29,04% u 1950. godini – u odnosu na ukupan broj članova KPJ. To je mali broj ako se ima u vidu udeo žena u narodnoj revoluciji i u društvenom i političkom životu. Procenat žena u odnosu na ukupan broj stanovništva je 51,67, ali je procenat zaposlenih žena mali u odnosu na ukupan broj zaposlenih –

<sup>1</sup> Bosa Cvetić, *Da bude što brži proces izrastanja žene u stvarno ravnopravnog građanina* (diskusija na Šestom kongresu), *Žena danas*, 1952, br. 102, str. 4.

svega 22,70. U Partiji su ovladala jednostrana gledanja na ulogu žene i njeno mesto u društvu, pa je mali broj žena i u partijskim rukovodstvima (u Sloveniji je, na primer, 1948. godine iznosio 19,01%, a 1952. godine taj procenat je smanjen na 13,07 u odnosu na ukupan broj članova rukovodstava u KPS).<sup>1</sup>

### 3. Organizovati žene suprotno iskustvima prakse

U Rezoluciji o zadacima i ulozi Saveza komunista, Šesti kongres je osudio svako zapostavljanje žena u privrednom, političkom i društvenom životu i obavezao sve komuniste da se sviđa bore za sve veću i stvarnu ravnopravnost žena. Rečeno je, takođe, da je ženskim organizacijama dužnost da u daljem razvijanju socijalističke svesti i borbi za ravnopravnost žena pre svega organizuju politički, prosvetni i kulturni rad među seljankama.

Odnos prema ženama izražen u Partiji, kao usmeravajućoj snazi društva i u Narodnom frontu, kao vodećoj političkoj organizaciji, i među radnicima – samoupravljačima na kojima počiva novi društveno-politički sistem – ukazuju na to da su u dotadašnjem radu, uz načelnu podršku SKJ i SSRN, zapravo samo organizovane žene vodile i političku i kulturnu bitku za učešće žena u društvenom životu. Bilo bi normalno da se taj njihov rad i dalje podrži, podstrekava i pomaže. Moglo se očekivati da će se u daljoj razradi puteva oslobođenja žene u vezi sa oslobođenjem radničke klase zadržati praksa autonomne svestrane samodelatnosti ženskih organizacija u privrednoj, kulturno-prosvetnoj i političkoj sferi, a u cilju savlađivanja enormnih prepreka koje su postojale ili su se iznova rađale na putevima istinskog oslobođenja i klase i žena, no dogodilo se nešto drugo.

Četvrti kongres Narodnog fronta, koji je održan januara 1953. godine, bavio se i organizacionim pitanjima AFŽ. Menjajući svoje ime u Socijalistički savez radnog naroda i svoju funkciju u društvu, menjao je i svoje odnose prema svojim kolektivnim članovima: Savezu sindikata, Antifasištom frontu žena i Savezu omladine. Bilo je zamišljeno da će im Socijalistički savez, „kao nosilac rada u svim društvenim organizacijama“ davati punu podršku, a naročito da će podupirati sve napredne težnje „vaspitavajući svoje članstvo u duhu socijalizma“. Pri tome se Statutom SSRN ne dira u organizacionu autonomnost ni sindikata ni omladine, ali se zato predviđa da se kod rukovodećih organa SSRN osnuju posebne komisije za rad među ženama, a u osnovnim organizacijama SSRN, ako to one hoće, mogu se osnivati i sekcije žena. I to zato što postoji potreba „da se o radu među ženama vodi još uvek posebno računa“. Na Kongresu je odati puno priznanje AFŽ-u za sav njegov rad na uzdizanju i osvešćivanju žena; konstatovano je da su žene bile subjekt u svom vlastitom vaspitanju, ali da AFŽ nije dovoljno brzo menjao svoj sadržaj i metode rada, da su radni ljudi brzim tempom izrastali u graditelje socijalizma, pa je u mnogim krajevima poseban politički rad sa ženama ili postao izlišan, ili je tražio bitne izmene.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Aleksandar Ranković, *Otkloniti sektaški, konzervativan i nedemokratski odnos prema ženama* (referat na Šestom kongresu), *Žena danas*, 1952, br. 102, str. 3.

<sup>2</sup> Izvod iz obrazloženja Statuta SSRN (koje je dao Edvard Kardelj na Četvrtom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije), *Zora*, 1953, str. 1.

I pored ocene da potcenjivanje žene i prepreke njenom oslobođenju leže u prvom redu u zaostaloj svesti, i radničke klase i Partije a sigurno još više u svesti članova Narodnog fronta, političko osvešćivanje žena preuzima upravo Narodni front. Rad organizacija žena se sužava i orijentišu se na prosvjećivanje seoskih žena i na unapređenje zaostalog domaćinstva, što je, inače, s obzirom na tadašnju situaciju, i izuzetno težak i odgovoran i mukotrpan i komplikovan posao, koji AFŽ ni do tada nije potcenjivao.

Tako je napuštena dotadašnja dvojnost zadataka ženskih organizacija koja je izražavala celovitost njihove aktivnosti – rad za društvo i rad za sebe. Četvrti kongres Narodnog fronta (na tom Kongresu promenio je ime u Socijalistički savez radnog naroda) principijelno je vratio – u potpuno izmenjenim društvenim uslovima – teoriju oslobođenja žene na koncepcije koje su vladale u komunističkom pokretu u Jugoslaviji do sredine tridesetih godina i tome podredio i način organizovanja žena.

No nije bilo sasvim jednostavno likvidirati organizaciju koja je ušla u istoriju i duboko u svesti žena bila urezana kao zaslužna za promeću njihovog položaja, i koja im je omogućavala da se svakodnevno i u velikim i u malim stvarima suprotstavljaju potcenjivanju, šikaniranjima i diskriminaciji, i time osvajaju nove prostore ravnopravnosti.

#### 4. Otpori i konipromisi

Pripreme za Četvrti kongres Antifašističkog fronta žena koji je održan septembra 1953, posle Četvrtog kongresa SSRNJ, tekle su donekle u suprotnom smeru, naslanjajući se na koncepcije Šestog kongresa KPJ.

U Srbiji je povodom odluka Šestog kongresa SKJ, održano više savetovanja u organizacijama AFŽ-a, na kojima je traženo da Savez komunista i Narodni front posvete mnogo više pažnje ženskim problemima. AFŽ i dalje ostaje prvi pokretač rada žena. Njegova nova obaveza bi bila da sa svojim radom i problemima izađe široko u javnost i da je zatalasa – preko zborova birača, konferencija i plenuma Narodnog fronta i štampe. Obaveza AFŽ-a bi bila da izađe iz okvira svoje organizacije i da angažuje i uključi sve faktore u rešavanje svih problema koje žene ističu, uključujući i političke.<sup>1</sup>

Uoči Kongresa AFŽ-a održana je proširena sednica Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ-a (maj 1953). Predsednica AFŽ-a, Vida Tomšić, obavestila je skup o diskusijama koje su se pre i za vreme Četvrtog kongresa Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza, vodile o tome kako ubuduće treba organizovati rad među ženama da bi one što pre i u potpunosti učestvovala u političkom životu. U tim diskusijama, kako je naglasila, javila su se i birokratska mišljenja da AFŽ više nije potreban, jer sav njegov rad ili, eventualno, rad drugih organizacija žena, mogu zameniti komisije za žene i sekcije SSRN. Ta mišljenja nisu imala u vidu realno stanje društvene svesti, smatrajući da je ona u svim krajevima podjednako visoka. S druge strane, one organizacije AFŽ-a koje su uspešno radile protivile su se organizacionim promenama i ograničavanju zadataka AFŽ-a. Konačni stavovi SSRN bili

<sup>1</sup> Više upornosti u radu sa ženama, Zora, 1953, br. 82, str. 3.

su da postojanje komisija i sekcija za rad sa ženama kao pomoćnih tela SSRN ne isključuje postojanje AFŽ-a, koji svakako treba da pretrpi promene u smislu decentralizacije i veće samostalnosti osnovnih i sreskih organizacija. To više ne bi bila jednoobrazna i jedinstvena organizacija, već savez više samostalnih ženskih organizacija ili, možda, savez žena. Organizacijama AFŽ-a u srezovima, kao i osnovnim organizacijama ostavilo bi se da same odlučuju da li će prestati sa radom, da li će se spojiti sa komisijama SSRN ili će osnivati posebne ženske organizacije. Samostalne ženske organizacije u gradovima i srezovima bi formirale svoje saveze žena, koji se ne bi bavili organizacionim pitanjima, već samo problemima žena. U republikama i u federaciji savezi žena raspravljali bi određene probleme radi zauzimanja stavova o njima. Odlučeno je, takođe, da naredni kongres raspravlja o položaju žene na selu, kao glavnom pitanju, i da o tome referat pripremi Bosa Cvetić, predsednica AFŽ-a Srbije.<sup>1</sup>

Na Četvrtom kongresu AFŽ-a prihvaćen je referat Vide Tomšić, *Mesto i uloga ženskih organizacija*. Odajući puno priznanje AFŽ-u za njegovu ulogu u NOB i u posleratnoj aktivnosti, ona je istakla da je AFŽ bio oružje naprednih snaga i samih žena za postizanje ravnopravnosti i za uključivanje u opšti društveni život. U proteklom vremenu AFŽ je objedinjavao dva zadatka: prvo, kao deo Narodnog fronta, politički je vaspitavao žene i, drugo, rešavao je tekuća praktična pitanja, specifično vezana za položaj žene. Kao jednoobrazna organizacija u izvesnom smislu AFŽ je postao kočnica za rad među ženama, pa su nužne promene u organizaciji samih žena, kao i u organizaciji i formama političkog rada među njima. U novim uslovima, kada Socijalistički savez nosi bitku za nove društvene odnose, vezivanje političkog rada za posebne ženske političke organizacije dovelo bi do odvajanja žena iz zajedničkog života, do pogrešnog shvatanja da se za ostvarenje prava žene moraju boriti same protiv ostalog društva, do demobilizacije žena u organima društvene samouprave. Žene će se, kroz aktivnosti u posebnim društvima koja će se baviti konkretnim pitanjima (prosvjećivanje, unapređenje domaćinstva, staranje o deci, otvaranje dečjih ustanova, i sl), povezati sa zajedničkim naporima društva, što će im omogućiti ulazak u javni život.<sup>2</sup>

Novu koncepciju o redukovanju rada organizacija žena i o organizovanju žena pod patronatom Socijalističkog saveza radnog naroda, očigledno je zastupao i CK KPJ. Nju je u ime Socijalističkog saveza u pozdravnom govoru Kongresu saopštio Milovan Đilas, tada još član Politbiroa CK KPJ. Upozorio je na opasnosti koje ženama prete od kapitalističkih i birokratskih snaga, i podsetio da su svi ženski problemi skoro bez izuzetka problemi čitavog socijalističkog društva. Zakonska ravnopravnost još nije i stvarna ravnopravnost, naročito u kući, u porodici, u mentalitetu, i u intimnom životu, te se za nju treba boriti svaki borac za socijalizam, neprestano i uporno. Socijalizma i demokratije ne može biti bez ostvarivanja sve punije uloge žena u svim društvenim i svim drugim odnosima. Birokratizam priznaje ženi formalna prava, ali je potiskuje sa pozicija koje je osvojila u revoluciji, nameće joj „najsurovije, najuvredljivije i najprikrivenije oblike ugnjetavanja i to u ime najvećih ideala. I zato bez svjesne i svjesno organizovane borbe protiv kapita-

<sup>1</sup> Proširena sednica Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ, Zora, 1953, br. 85, str. 3.

<sup>2</sup> Mesto i uloga ženskih organizacija, Zora, 1953, br. 89–90, str. 2–6; Žena danas, 1953, br. 112, str. 6–12.



lizma, protiv birokratizma ne može se ni u našoj zemlji postići onaj odlučujući preokret koji treba da učvrsti demokratiju i socijalizam, a time i osnove ravnopravnosti žena". I, radi toga, u perspektivi „u čisto političkom radu žena ne treba da se odvaja od muškarca, tu treba da su zajedno, ravnopravni. A ukoliko žena bude društveno – kulturno, prosvjetno, sindikalno, zdravstveno – aktivnija utoliko će se brže ona dizati na društveni nivo muškarca itd. Dakle: u politici zajedno, u ostaloj aktivnosti i odvojeno i zajedno – prema potrebi, a što šire i što svestranije – svakako da bi se muškarci i žene kretali ka stvarnoj demokratiji, ka socijalizmu, ka stvarnoj ravnopravnosti žena". Prema tome, „svako političko izdvajanje žena, štaviše – svaka posebna politička ženska aktivnost, postale su smetnja u ostvarenju i ravnopravnosti i aktivnosti. (...) Prirodno je stvaranje saveza ženskih organizacija najrazličitijih vrsta umesto jedne polupolitičke i polucentralizovane organizacije kakav je bio AFŽ".<sup>1</sup>

Tito je imao nešto drugačije mišljenje. U razgovoru sa delegatkinjama Kongresa, koje su ga posetile posle Kongresa, između ostalog, podvukao je ulogu ženskih organizacija – naročito u Sloveniji i Hrvatskoj – u političkom razobličavanju rada jednog broja sveštenika koji zloupotrebljavaju religiju u političke svrhe. Upozorio je i na to da se i kod komunisti u poslednje vreme vraća staro gledanje na žene, a takva gledanja, kao i granzivost i sebičnost, dovode do nemilih pojava u preduzećima. Pošto se shvatanja ne mogu menjati administrativnim merama, tu predstoji „dugotrajna borba i politički rad. (...) Baš zbog ovih problema vaša organizacija ima svoje opravdanje. To je vaše osnovno polje rada. Čim je jedna žena svjesnija, to postoji manje mogućnosti da muškarci, koji su u pogledu žena manje svjesni, postupaju po starom običaju prema ženama. Primjetio sam da žene u tom pogledu nisu uporne, da se vrlo lako predaju. Potrebno je da se i muškarac i žena obostrano bore za otklanjanje negativnih shvatanja o odnosu prema ženi".<sup>2</sup>

U navedenim diskusijama, ocenama i odlukama SKJ i SSRN isticani su osnovni razlozi za nedovoljnu afirmisanost žena u društvenom životu. To su: preopterećenost žena u domaćinstvu, koja „podgreva zastarela reakcionarna i nesocijalistička shvatanja o ženi i njenoj ulozi i mestu u društvu", kao i zaostala seoska porodica koja počiva na privatnom vlasništvu i koja je izvor takvih shvatanja. Stoga, osnovni zadatak ženskih društava postaje unapređenje domaćinstva i prosvetavanje seoskih žena. „U seosku porodicu potrebno je uneti socijalistička shvatanja ličnih odnosa i morala. (...) Prosvetavanje žene treba da je približi socijalističkoj stvarnosti da postane društveni radnik i svakodnevno aktivni građanin socijalističke zemlje".<sup>3</sup>

U skladu sa tim novim redukovanim ciljevima i zadacima ženskih organizacija, Četvrti kongres AFŽ-a razmatrao je situaciju žena na selu. Referat Bose Cvetić *Žena na selu i njena društvena aktivnost* je dokumentovani osvrt na ulogu žene u ratu i u posleratnoj izgradnji, ali i kritički prikaz društveno-političke situacije žene, posebno seljanke, prikaz dotadašnjih osnovnih rezultata na prosvetavanju seoskih žena. U referatu je sadržan i program budućeg rada na selu, zasnovan na

novoj koncepciji organizacije žena, što je značilo da će se rad ženskih organizacija na selu ograničiti na prosvetavanje, isključujući bilo kakav politički rad. Međutim, u vezi sa tim pada u oči nekoliko karakterističnih konstatacija u referatu, koje protivreče usvojenoj koncepciji. Tako se u referatu ističe da ženama na selu često zabranjuju da učestvuju u društvenom životu sela, da aktivistkinje klevetaju, da komunisti i napredniji ljudi prihvataju konzervativna gledanja na ženu, da se mire sa postojećim stanjem i da ne pokazuju volju da se to stanje izmeni, pa se „dobija utisak da smo učinili i korak nazad u odnosu na položaj žene u porodici i društvu koji je ona imala u periodu NOB i neposredno posle oslobođenja". Savlađivanje zaostalih shvatanja ne sme se dovoditi isključivo u zavisnost od porasta materijalnih snaga, „jer to podržava takva shvatanja, a povećava mogućnost prodiranja i razvijanja tuđih i malograđanskih uticaja na svest ljudi o položaju i pravima žene". U izbornoj kampanji 1952. godine, mada su se žene isticale u svim akcijama SSRN, vrlo malo njih je nominovano za kandidatkinje, navodno zbog toga što su opterećene porodicom i domaćinstvom. U suštini se radi o tome da je kriterijum za izbor žena za bilo koje društvene funkcije mnogo strožiji nego za muškarce, a trebalo bi da bude obrnuto, kako bi se žene, učestvujući u radu, „učile i osposobljavale da sa više samopouzdanja prilaze zadacima – jer je to najsigurniji put da se nauči raditi". Događalo se i to da su članovi SSRN svojim ženama zabranjivali da se prihvate kandidature. Sve govori o tome da je borba protiv konzervativnih shvatanja bila zanemarena, „u prvom redu od strane komunisti, članova SSRN, drugih društvenih organizacija, pa i same organizacije žena". Kritički je ocenjen i rad AFŽ-a na opštem prosvetavanju žena na selu. Rezultati su veliki, ali ne toliki koliko je u taj rad truda uloženo. Ali, „treba istaći činjenicu da je to bila jedna od stalnijih formi rada sa seoskim ženama, a u mnogo slučajeva i jedina". Sve članove zajednice treba, počevši od škole, vaspitavati „još dugo, sistematski i uporno da bi pravilno shvatili ulogu žene u socijalističkom društvu. Na temelju toga shvatanja treba izradivati novi moral, kojim će se svi građani u našoj zemlji rukovoditi u svom radu i životu, a posebno treba vaspitavati žene da same budu nosioci borbe za ostvarenje pune ravnopravnosti koja im je našim revolucionarnim zakonima priznata". To su bile poruke svima koji su pretendovali da se bave problemima ostvarivanja ravnopravnosti žena.<sup>4</sup>

Na osnovu svega toga Četvrti kongres je ukinuo AFŽ, i istovremeno je osnovan Savez ženskih društava. Ali, prilikom osnivanja Saveza nije doneta nikakva odluka o ciljevima i organizacionom ustrojstvu nove organizacije.

U posebnoj Rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava Jugoslavije, Kongres je obrazložio odluku o ukidanju AFŽ-a uglavnom argumentima koje je u pozdravnoj reči istakao delegat SSRN, sa konačnim zaključkom da bi postojanje jedine, jednoobrazne i jednako organizovane ženske organizacije „suviše izdvajalo žene iz zajedničkih napora u rešavanju društvenih problema, podržavalo pogrešno mišljenje o tome da je pitanje položaja žene nekakvo odvojeno žensko pitanje, a ne pitanje naše društvene zajednice, pitanje svih boraca za socijalizam". Sve žene su pozvane da „razviju što veću aktivnost na svim problemima koji se tiču žena, majki, dece, već prema uslovima kraja i potrebama žena", s tim što se sve te aktivnosti uglavnom ograničavaju na kulturno-prosvetno, zdravstveno i drugo prosvetavanje

<sup>1</sup> Milovan Đilas, *Pozdravna reč na Kongresu*, Zora, 1953, br. 89-90, str. 2-4.

<sup>2</sup> Tito u razgovoru sa delegatkinjama Četvrtog Kongresa AFŽ-a, Zora, 1953, br. 89-90, str. 1.

<sup>3</sup> Mesto i uloga ženskih organizacija, Zora, 1953, br. 89-90, str. 2-8; *Žena danas*, 1953, br. 112, str. 6-12.

<sup>4</sup> Bosa Cvetić, *Žena na selu i njena društvena aktivnost*, Zora, 1953, br. 89-90, str. 6-11 i 14-15.

žena i na stvaranje materijalnih uslova za poboljšanje ličnog i porodičnog života žene.<sup>1</sup>

Pozdravni govor na Kongresu AFŽ-a, jedan broj izlaganja, kao i zaključke o ukidanju AFŽ-a, odnosno o osnivanju Saveza ženskih društava, veliki broj delegatkinja doživeo je kao degradiranje ženskih organizacija i samih žena. A mnoge aktivistkinje organizacija AFŽ-a reagovala su tako što su prestale da rade.

Patrijarhalno selo, a i mnogi u gradu, pozdravili su ovaj događaj. Dugo posle toga žene su, naročito na selu, često rukovodećim ženama prebacivale „što ukidoste naš AFŽ“. Pričale su o tome kako njihovi muškarci likuju. Govorili su im: „dosta je vašeg bilo!“; ili: „gotovo je, gotovo!“; ili: „nema više!“. Isticale su da se muškarci stalno okupljaju, imaju svoje kafane, fudbal, pa i Narodni front, dok njih više niko ne okuplja, a željne su da što god čuju i da razgovaraju o svojim „ženskim stvarima“.

## SAVEZ ŽENSKIH DRUŠTAVA JUGOSLAVIJE (1953–1961)

### 1. Smanjivanje aktivnosti žena u novim uslovima

Na Osnivačkoj skupštini Saveza ženskih društava (SŽD) za predsednicu je izabrana Bosa Cvetić, za potpredsednicu Mara Naceva, a za sekretarku Marija Koš.

U Rezoluciji Skupštine o radu žena na selu konstatovano je da su žene u socijalističkom sektoru privrede postale ravnopravni ekonomski faktor i da u vezi s tim, i pored nekih negativnih pojava, u gradovima i industrijskim centrima sve više učestvuju u radu političkih i društvenih organizacija. Ali na selu preovlađuje privatni posed, i to, uz opštu zaostalost sela, određuje položaj seoske žene i u društvu i u porodici. Prvi i osnovni interes žena na selu je da se, putem podizanja i modernizovanja poljoprivredne proizvodnje, učešća u zadružnom pokretu i podizanja svog kulturnog nivoa, uključe u socijalistički preobražaj sela.<sup>1</sup>

Osnivačka skupština SŽD nije donela pravila o zadacima i organizaciji Saveza, navodno zbog toga da bi se dalo više slobode u organizovanju žena, pa je u bazi, naročito posle skupštinskih izbora (novembar 1953), nastala zbunjenost, kolebanje, pasivizacija i osipanje aktivistkinja, dok je u vrhu nastavljena diskusija o tome da li je ženska organizacija uopšte potrebna i ako jeste kakav je sadržaj njenog rada.<sup>2</sup> Već odranije u celoj zemlji postojalo je nekoliko stotina društava koja su se osnovala radi razmatranja i rešavanja određenih, sasvim konkretnih problema radnih žena, radi osnivanja dečjih ustanova, servisa za domaćinstvo i za prosvetavanje. Ona su delovala pod raznim imenima: *Žena i dom*, *Savremena žena*, *Žena i društvo*, *Društvo za zdravstveno ili Društvo za domaćičko prosvetavanje*, *Društvo za brigu i vaspitanje dece*, i slično. Do 1959. godine bilo ih je preko 1.000 (Srbija 472, Hrvatska 425, Bosna i Hercegovina 248, Slovenija 80, Makedonija 50, Crna Gora 32).

U Srbiji, neposredno posle Skupštine SŽD Jugoslavije, osnovan je Inicijativni odbor za osnivanje Saveza ženskih društava (predsednica Ruža Tadić). Odbor se oslanjao na bivše organizacije AFŽ u opštinama, kao i u srežovima, i već osno-

<sup>1</sup> Rezolucija o stvaranju saveza Ženskih društava Jugoslavije, *Zora*, 1953, br. 89–90, str. 9 i 10.

<sup>1</sup> *Zora*, 1953, br. 89–90, str. 7 i 8.

<sup>2</sup> *Ženske organizacije treba da budu pokretači rada među ženama*, sa sastanka Upravnog odbora SŽD, *Zora*, 1954, br. 103, str. 1 i 2.

vana ženska društva, jer je osnivanje novih društava teklo vrlo sporo. U mnogim srezovima u Srbiji nije bilo ženskih društava, pa se postavljalo pitanje kako u srezu formirati Savez ženskih društava. Ponegde su formirani inicijativni odbori za osnivanje Saveza, ponegde su odbori AFŽ-a samo promenili ime i nastavili da rade na stari način. Ali, vrlo mnogo aktivistkinja se pasiviziralo, pa je tako prestao i svaki rad žena, naročito u manjim mestima i selima. Naime, najveći broj aktivistkinja nije se slagao sa ukidanjem AFŽ-a; doživle su to, u najmanju ruku, kao preuranjen potez, ali i kao potcenjivanje žena i nepoverenje prema njima. Žene na selu dugo vremena su izražavale svoje nezadovoljstvo jer je prestalo političko, a u mnogim krajevima i svako drugo okupljanje žena. Po preporukama Skupštine, društva su trebala da budu sastavljena i od muškaraca i od žena, ali ona su u većini i dalje okupljala isključivo žene. Inače, u organizacionom pogledu, za sve vreme njegovog postojanja, u SŽD je vladalo veliko šarenilo. Negde su postojale samo komisije SSRN za rad među ženama, ili sekcije SSRN koje su operativno delovale jednako i na istim pitanjima kao i Savez ženskih društava, negde su postojala samo ženska društva, negde ženska društva i aktivni, negde su Savez ženskih društava činile sekcije zadrugarki, sekcije ili komisije SSRN, ženska društva i aktivni žena. U Vojvodini u srezovima nije osnivan Savez ženskih društava, postojalo je samo nekoliko ženskih društava i komisije SSRN za rad među ženama, koje su zamenjivale rad Saveza ženskih društava. Na Kosovu su imali i Savez ženskih društava i komisije za žene, i smatrali su da im je ženska organizacija potrebna, jer tamo samo žene mogu okupiti žene, a još uvek mogu da deluju samo na pitanjima elementarne kulture.

Tek nakon godinu i po stekli su se uslovi da se u Srbiji održi Osnivačka skupština Saveza ženskih društava (mart 1955). No ni ova skupština nije donela nikakvu odluku o organizacionom ustrojstvu, već je samo utvrdila osnovne principe na kojima se zasniva rad Saveza. Po njima, Savez ženskih društava Srbije je samostalna ženska organizacija, i ona organizuje rad žena na problemima zaštite majke i deteta, na unapređenju života porodice, na prosvetavanju žena i na rasterećenju zaposlenih žena od poslova u domaćinstvu.

Skupština SŽD Srbije se opredelila za to da se sve diskusije o potrebi postojanja ili nepostojanja ženskih društava ostave po strani, te da se Savez prihvati poslova na stvaranju i jačanju što više društava, ženskih ili mešovitih, kako kome odgovara. Ističući da je proces izlaska iz teške nasleđene zaostalosti mukotrpan, spor i težak, Savez je za osnovni cilj ženskih društava i Saveza odredio rad na stranom prosvetavanju žena i njihovom oslobađanju od zaostalosti.<sup>1</sup> Na istim pozicijama stajala je i uprava Saveza ženskih društava Jugoslavije (SŽDJ).

Broj ženskih društava se vremenom smanjivao, pa ih je u Srbiji 1961. godine bilo 360, ali broj aktiva, sekcija i odbora premašivao je broj društava. Iz jednog dela njih nikle su organizacije za brigu i vaspitanje dece.

I pored preporuka i nastojanja da se za probleme žena i dece osnivaju mešovita društva, ona su, kao i sekcije, aktivni i odbori, pa delimično i novoosnovane organizacije za brigu o deci, po sastavu ostala uglavnom ženska.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> AS, Fond konferencija za društvenu aktivnost žena, F-1, *Izveštaj Saveza ženskih društava za period od 1955-1961; Održana je osnivačka skupština Saveza ženskih društava Srbije, Zora*, br. 106-107, 1955, str. 1.

<sup>2</sup> Isto.

## 2. Rad na selu – opismenjavanje, zdravstveno i domaćičko prosvetavanje

Glavni odbor Saveza ženskih društava Srbije orijentisao se na dugoročnije planove. Polazio je od toga da na selu stalno stasaju nove mlade žene, da je priliv seoskog stanovništva u gradove i industrijske centre izvanredno velik, da su tradicije, predrasude i sujeverje duboko ukorenjeni u svesti žena i muškaraca. Smatrao je da se kratkoročnim akcijama ograničenim samo na selo, ma koliko one bile dobro organizovane, problemi mogu samo načeti. Nikad zadovoljan postignutim, Savez je za nove generacije žena organizovao nove akcije, uvek na nekom višem nivou.

Opismenjavanje žena ostao je stalan zadatak Saveza, jer se stanje u odnosu na 1948. godinu sporo menjalo. Tada je među Albancima bilo 94,1%, a među Muslimankama 72,3% nepismenih žena starijih od deset godina. U Srbiji je bio nepismen svaki sedmi muškarac i svaka treća žena, a na selu je bilo nepismeno preko jedne trećine stanovništva. U zabitim krajevima i selima bez komunikacija stalno se povećava broj nepismenih osoba, to su najpre deca od sedam do četrnaest godina starosti koja nisu bila obuhvaćena analfabetskim tečajevima.<sup>1</sup> Prema statističkim podacima, mada je osnovno školovanje bilo obavezno, školske 1957/58. godine osnovnu školu pohađalo je svega 82% dece dorasle za školovanje. U nekim krajevima u kojima su postojale škole roditelji su često svojoj ženskoj deci branili da pohađaju školu, zato što su smatrali da ženskoj deci škole nisu potrebne. Opismenjavanjem radnica u organizaciji sindikata bavili su se radnički i narodni univerziteti. Tokom vremena, akcije za opismenjavanje su jenjavale, pa su jedno vreme tečajeve za nepismene uporno održavala samo ženska društva.<sup>2</sup>

Rad na zdravstvenom prosvetavanju Savez ženskih društava Srbije organizovao je sa odgovarajućim odeljenjem Srpske akademije nauka i umetnosti, Institutom za zdravstveno prosvetavanje i Higijenskim institutom NR Srbije. Program zdravstvenog prosvetavanja obuhvatao je praktičan rad i predavanja o ishrani, sa proizvodnjom i konzerviranjem voća i povrća, o higijenskim uslovima, o nezi dece, suzbijanju sujeverja, štetnih običaja i nadržilekarstva. Uz saradnju Saveta društava za brigu o deci, Saveta za socijalno staranje i Saveta za prosvetu, SŽD se posebno angažovao na obnavljanju i ponovnom organizovanju đачkih kuhinja. Njih je 1951. godine bilo 1.358 sa 191.665 dece, ali se zbog uskraćivanja pomoći UNICEF-a, 1955. godine njihov broj drastično smanjio – na svega šezdeset. Osnovni rezultati akcija zdravstvenog prosvetavanja bili su smanjenje smrtnosti dece, smanjenje zaraznih, naročito kožnih bolesti i vašljivosti.<sup>3</sup>

Poljoprivredno obrazovanje bilo je takođe sastavni deo aktivnosti Saveza ženskih društava Srbije. Savez je podsticao žene da se intenzivnije stručno usavršavaju kroz tečajeve i škole za poljoprivredne proizvođače, naročito u sitnim granama poljoprivrede – živinarstvu, povrtarstvu, pčelarstvu, mlekarstvu, svilarstvu, cvečarstvu, i sl.

Država je 1953. godine odustala od kolektivizacije na selu i uvela je sistem kooperacije individualnih poljoprivrednika sa državnim preduzećima. Savez se ba-

<sup>1</sup> *Zora*, 1955, br. 106-107, str. 40.

<sup>2</sup> *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten, 1964, br. 298.

<sup>3</sup> AS, Fond konferencije za društvenu aktivnost žena F-1. *Izveštaj...*

vio pitanjem kako bi poljoprivredne proizvođačice, koje po pravilu nisu vlasnice zemlje, mogle samostalno zaključivati ugovore o kooperaciji, tj. da to u njihovo ime ne čini starešina domaćinstva.

Domaćičko prosvjećivanje do pedesetih godina zasnivalo se uglavnom na domaćičkim tečajevima. Od 1952. godine u Srbiji su, na inicijativu i uz saradnju i pomoć AFŽ-a, odnosno SŽD-a, osnovani Zavod za unapređenje domaćinstva, Viša pedagoška škola za ekonomiku domaćinstva i, u nekoliko većih gradova, centri za unapređenje domaćinstva. U programe osnovnih škola i škola za obrazovanje odraslih uključeno je i domaćičko obrazovanje. Osim domaćičkih tečajeva, na selu su se otvarale obavezne jednogodišnje domaćičke škole kao i dvogodišnji obavezni kursevi za zdravstveno prosvjećivanje seoske ženske omladine. Novosnovane učiteljske domaćičke škole u nekoliko gradova u Srbiji obrazovale su stručni nastavni kadar za domaćičke škole. Centri za unapređenje domaćinstva, u saradnji sa ženskim društvima i SŽD, podupirali su ili organizovali akcije za modernizovanje domaćinstva i za prosvjećivanje žena, posebno u selima. Viša škola za ekonomiku domaćinstva davala je (i danas daje) nov, uglavnom ženski, stručni kadar – nastavnice domaćinstva, nutricionistkinje i dijetetičarke.<sup>1</sup>

Glavni odbor Saveza ženskih društava je i na omladinskoj radnoj akciji za izgradnju auto-puta Beograd-Zagreb organizovao nekoliko kurseva i seminara (1959) o zdravoj ishrani, praktičnom i savremenom oděvanju i o primeni tehničkih sredstava u domaćinstvu. Tečajeve su rado pohađali i omladinci.

A u ediciji *Moja knjiga*, Glavni odbor SŽD izdao je četrnaest brošura za žene na selu, u ukupnom tiražu od 220.000 primeraka.

### 3. Zaposlenost i položaj žene u radu

Ženska društva manje su se bavila problemima radnica, jer se računalo da će se tim pitanjima baviti sindikat, naročito posle Plenuma Centralnog veća Saveza sindikata (maj 1952), koji je raspravljao o radnicama i obavezao sindikalne organizacije da se suprotstave svim tendencijama potcenjivanja uloge žena u proizvodnji i pojavama diskriminacije prema njima, da se založe za izjednačavanje uslova rada muškaraca i žena, poštujući zaštitno zakonodavstvo koje se odnosi na žene.<sup>2</sup>

Ubrzo je uočeno da životna pitanja radnica ne razmatraju ni radnički save ti ni sindikalne podružnice, a još manje organi komune. Stoga su se u preduzećima spontano počele javljati komisije i sekcije žena u sindikalnim podružnicama, kao i samostalni odbori, aktivni i samostalne ženske organizacije u preduzećima (Kragujevac, Čačak, Beograd, i dr) koje su ispostavljale zahteve radničkim savetima i insistirale do kraja da se u preduzeću počnu rešavati specifični problemi radnica. One su se u praksi uverile da će se u svom kolektivu, čak i onda kada su brojno u većini, izboriti za rešavanje svojih ženskih problema samo ako ih budu javno i otvoreno postavljale i zahtevale da se reše. A za to je bio nužan organizovan rad i organizovan nastup. Aktivni žena u preduzećima uglavnom su tražili bolju higijensko-tehničku zaštitu žena na radnom mestu, zdravstvene, posebno ginekološke ambulante

u preduzećima, bolji raspored na radnim mestima za trudnice, bolji raspored radnog vremena i pronalaženje pogodnih radnih mesta za majke dojilje ili organizovanje proizvodnje tako da one mogu raditi sa pola radnog vremena bez štete za sebe i za proizvodnju. Zahtevale su poštovanje zakona o radnim odnosima, naročito onih koji štite ženu. Tražile su sredstva za izgradnju jaslica i obdaništa, biranje više žena u radničke savete, u uprave sindikata i njihove organe. Savez ženskih društava u Srbiji ove aktivne nije smatrao svojim, ali im je pomagao u radu. (U Hrvatskoj je SŽD podsticao osnivanje aktiva u preduzećima, i oni su pokazali veoma dobre rezultate u rešavanju problema žena putem postavljanja svojih zahteva organima samoupravljanja.) Iz tog vremena zanimljiv je jedan podatak Saveza ženskih društava Beograda: u budžetu grada su bila obezbeđena izvesna sredstva za izgradnju dečjih ustanova, s tim da tu izgradnju iz svojih sredstava pomognu i radne organizacije koje zapošljavaju veći broj žena. SŽD Beograda prikupio je od tridesetak aktiva žena zahteve koje su one podnele svojim preduzećima da odvoje sredstva kako bi ona, sama ili zajedno sa drugim preduzećima, učestvovala u ovoj izgradnji. Samo sedam preduzeća te zahteve je usvojilo. A nije bio redak slučaj da sredstva namenjena za izgradnju dečjih ustanova ostanu neutrošena, jer samoupravni organi u preduzećima takva pitanja nisu postavljali na dnevni red, čak ni tamo gde su žene u njima bile relativno brojno dobro zastupljene.<sup>1</sup>

### 4. Promene položaja žene u braku i porodici

Prva Skupština SŽD Srbije 1955. godine osvrnula se i na podelu rada u porodici i na probleme položaja žene u braku. O tome je na Skupštini predsednica SŽD Jugoslavije, Bosa Cvetić, između ostalog, rekla: „Ženu treba naučiti da ne održava svoj brak i svoju porodicu na ropskim odnosima“. I dalje: „Mislim da je to velika stvar i da to treba imati na umu u radu na vaspitanju žena. (...) Ženu treba učiti da radi i osamostaljavati je kroz rad, treba je naučiti da se bori i sama, da ne bude rob u toj porodici. (...) Nas ne zabrinjava toliko što na selu raste broj razvoda brakova. To je u neku ruku i pozitivna stvar. To znači da ta žena više neće da trpi. O deci razvedenih brakova ne vodi se dovoljno brige i to je ono što je teško, i to treba da pokrećemo. Ali učiti ženu da trpi svaku tiraniju nemamo pravo, to se kosi sa našom socijalističkom stvarnošću, to se kosi sa pravom žena. (...) Svoje pravo (žena) nije dobila nego ga je izvojevala i ako bi se kroz naše ženske organizacije ili druge organizacije provlačili takvi stavovi, onda bi mi ženu vraćali natrag“.

Pravni položaj žene u braku i porodici izjednačen je sa položajem muškarca, ali stvarna situacija žene bila je daleko od jednakosti. U neprekidnom kontaktu sa brojnim ženama sela i grada, Savez ženskih društava suočavao se svakodnevno sa raznim oblicima potčinjenosti žene. Nastojao je da preko svojih organizacija podigne svest žena i osposobi ih da se takvog položaja postepeno oslobađaju. Prema jednoj anketi o zaposlenim ženama, koja je sprovedena 1959. godine, 60% zaposlenih žena ima porodicu (muž i deca), 86% njih ostavlja decu od 7 do 14 godina kod kuće,

<sup>1</sup> AS, Isto.

<sup>2</sup> O ulozi i mestu žene, *Žena danas*, 1952, br. 97, str. 2 i 4.

<sup>1</sup> AS, Fond konferencija za društvenu aktivnost žena, F-1, *Izveštaj Saveza ženskih društava za period od 1955-1961*; Informacija o radu saveza ženskih društava u Srbiji. *Održana je osnivačka skupština Saveza ženskih društava Srbije*, Zora, br. 106-107, 1955, str. 1.

od toga 38% bez ikakvog nadzora, a svega 16% dece do sedam godina koristi jaslje ili obdaništa. Gotovo sav teret domaćinstva i brige o deci leži na zaposlenoj ženi: 50% zaposlenih žena radi delimično poslove u svom domaćinstvu, 26% obavlja sve poslove, 43% radnica vode same brigu o svojoj deci. Neznatan broj porodica koristi društvenu ishranu jer su im cene nepristupačne. Od 470 stambenih zajednica, svega ih je oko 200 osnovalo ustanove za zaštitu dece. U takvoj situaciji teško je bilo zahtevati od znatnog broja – uglavnom mladih – zaposlenih žena da se angažuju i u društvenom radu, a od njih se očekivalo da se u svojim preduzećima, u mesnim i stambenim zajednicama založe za rešavanje problema svog položaja.

Za stvarni položaj žene u porodici indikativni su rezultati ankete u beogradskom preduzeću *Galenika*. U tom preduzeću 75% zaposlenih su žene, različite po vaspitanju, stručnoj spremi i krajevima odakle dolaze, ali sudbina im je ista – razlike su zanemarljive. U proseku, udate žene žive u četvoročlanim porodicama: muž, žena i dvoje dece (faktički 14% udatih žena živi u porodici sa jednim detetom, 56% sa dvoje, 13% sa troje, 12% sa četvoro, 2% sa petoro i 3% sa više od petoro dece). Sve poslove u kući obavlja 63% zaposlenih žena, a samo u 6% slučajeva u tim poslovima radnicu potpuno zamenjuju druge žene – svekrva, majka, ili druga rođaka koja obično stanuje sa njom. U obavljanju pojedinih poslova najviše pomažu svekrva ili majka (76%) i deca (15%). I muševci pomažu ženama u obavljanju domaćih poslova, i to: 26% u pripremanju ogreva i loženju peći, 10% ide na pijacu, 5% čuva decu da bi žena mogla na miru da obavi druge kućne poslove; 46% ne prihvataju se nikakvog posla u kući, samo jedan pere sudove, ostali povremeno pomognu u ponekom poslu, kao što su struganje parketa i istresanje tepiha, ili opeglaju svoje pantalone. Nikada ne pomažu u kuvanju, pranju i peglanju veša. Inače, misle da bi ženama trebalo pružiti pomoć u obavljanju kućnih poslova, i to: 24% u svim, a 43% samo u nekim; 21% smatra da kućni poslovi nisu za muškarca (ostali se nisu izjasnili); 95% muškaraca smatra da vaspitanje dece pripada ocu, a samo 5% smatra da je to posao majke.<sup>1</sup> Slična istraživanja više nisu nastavljena u okviru Saveza ženskih društava, ni kasnije u Konferenciji za društvenu aktivnost žena.

Jedno drugo istraživanje je pokazalo da je u pogledu podele rada, slobode kretanja, korišćenja slobodnog vremena u porodici nejednak tretman devojčica i dečaka, odnosno omladinaca i omladinki. U rukovodstvima omladinskih organizacija malo je devojaka, navodno stoga što one to ne žele, a i zbog toga što nisu u stanju da prihvate odgovornost.<sup>2</sup>

## 5. Modernizacije u oblasti domaćinstva i svakodnevnog života

Značajno povećanje proizvodnje od 1953. do 1957. godine bila je solidna osnova za donošenje ambicioznog Drugog petogodišnjeg plana 1957–1961. Taj plan je predviđao veća ulaganja u laku industriju i time značajno povećanje zaposlenosti uopšte i posebno zaposlenosti žena.

Komuna je počela da dobija sve važniju ulogu u strukturi društva. Dobila je pravo da svojim odlukama zahvata deo dobiti preduzeća radi podmirenja opštih

<sup>1</sup> AJ-354, F-1, Stenografske beleške sa proširenog sastanka SŽD; Isto, rezultati ankete u Galenici.

<sup>2</sup> Isto, Položaj i uloga ženske omladine u društvenom životu.

društvenih potreba, a time su proširene i njene funkcije u oblasti prosvete, kulture, socijalne politike, zdravstva i komunalnih delatnosti. Istovremeno, državni organi federacije bitno su uticali na društvene procese, preko raznih mera ekonomske politike, i time zadržavali etatiističke odnose u privredi. U takvoj protivrečnoj situaciji, 1957, održan je Peti plenum Socijalističkog saveza, na kojem se raspravljalo o društvenom položaju žene u jugoslovenskom društvu. Plenum je održan uoči Sedmog kongresa SKJ – kada je i celokupna dotadašnja praksa izgradnje socijalizma podvrgnuta preispitivanjima. Na Plenumu je konstatovano da se procesi društveno-političke aktivnosti žena stalno prepliću sa novim teškoćama, pa su se u vezi sa tim procesima javila i dalje održavala dva različita gledišta. Po jednom, položaj žene je direktno zavisao od materijalnih uslova – kako se oni budu poboljšavali poboljšavaće se i društvena uloga žene, i tu ženske organizacije ne mogu igrati nikakvu ulogu. Drugo, suprotno gledište polazi od toga da se problemi žena mogu rešiti – ako se to hoće – bez obzira na materijalne mogućnosti. Činjenica je, međutim, da je – u odnosu na period obnove i izgradnje – aktivnost žena opala, da je zapostavljen rad na unošenju u društvo novih shvatanja o ženi, da su pitanja dece, materinstva, unapređenja domaćinstva prepuštena uglavnom ženama, da je materijalna osnova za rešavanje svih tih problema ograničena, ali da ni raspoloživa sredstva nisu iskorišćena. Mere za unapređenje društveno-političkog položaja žena sastojale bi se, pre svega, u tome da se izmenama u ekonomskoj politici odvoji više sredstava za lični i društveni standard, da se u komunama i organima samoupravljanja smišljenije koriste postojeća i planiraju nova sredstva za ustanove dečje zaštite, i objekte društvenog standarda, da se zakoni koji su od značaja za položaj žene dosledno sprovode i da se u tom smislu uzdigne svest žena da se one same za to izbere, ali da se isto tako podigne i svest muškaraca, da se obnovi zapostavljena borba za nova shvatanja o ženi i novim ljudskim odnosima u braku, da se stalno povećava broj zaposlenih žena i njihove kvalifikacije, da se poveća učešće žena u zadrugama, kao i učešće žena u izbornim telima. Organizacije SSRN moraju polaziti od toga da je društveno-politički položaj žena društveno pitanje i da u tom smislu moraju menjati svoj odnos i svoju praksu prema tom problemu.<sup>1</sup>

Osnovne postavke usvojene na Petom plenumu prihvaćene su u Savezu komunista Jugoslavije i unete u njegov novi program (1958), u delovima *Položaj porodice* i *Problemi ravnopravnosti žena*. U vezi sa položajem porodice Program predviđa: ukidanje patrijarhalnog bračnog i porodičnog zakonodavstva, pomoć porodici, stvaranje uslova za ekonomsko osamostaljivanje žene, oslobađanje porodice od pritiska zaostalog domaćinstva, te stvaranje nove podloge „bračnim i porodičnim odnosima, novom moralu i ličnim odnosima, vraćanju čoveka njegovoj pravoj ljudskoj prirodi, bez iskorišćavanja i ponižavanja drugog“. Oslobađajući se robovanja zaostalim domaćinstvu, porodica produbljuje svoje unutrašnje ljudske odnose i „predstavlja izvor lične sreće svojih članova. Bez prinude privatnovlasničkog društva, kao i društvenih predrasuda koje se s njima povezuju, radni ljudi slobodno zasnivaju svoj bračni i porodični život na međusobnoj ljubavi, drugarstvu i požrtvovanju, i na ljubavi prema svojoj deci“. Ali, menjanje bračnih i porodičnih odnosa je istorijski proces u kojem treba savladivati „objektivne materijalne prepreke, kao i

<sup>1</sup> Dobrivoje Radosavljević, *Dalji rad na poboljšanju društvenog položaja žena*, Peti plenum SSRNJ, Beograd 1957.



zaostale navike, predrasude i shvatanja, koja su na području ovih odnosa naročito duboko ukorenjena". Uvažavajući probleme koje stvara brz-tempo industrijalizacije i migracija seoskog stanovništva u gradove, SKJ će zahtevati da se u okviru komuna i stambenih zajednica ubrza proces oslobađanja porodice od tehnički zaostalog domaćinstva. Isto tako će se zalagati da se razviju razni oblici društvene brige za decu, a učešće roditelja u radu organa upravljanja u dečjim ustanovama, doprineće da se ostvari jedinstvo društvenog i porodičnog vaspitanja.<sup>1</sup>

Savez ženskih društava usmerio je svoju aktivnost na probleme čije rešenje olakšava zaposlenoj ženi poslove u domaćinstvu i povećava društveni i lični standard, ili utiče na modernizovanje preduzeća koja tome služe. Iz brojnih napisa u *Zori* i *Ženi danas* iz tog vremena vidljivo je da su pažnju Saveza naročito privukla preduzeća prehrambene i tekstilne industrije, industrije nameštaja, saobraćaja i trgovine. Osoblje u inače zastarelim i zapuštenim preduzećima u ovim granama u prethodnom periodu, kada se putem obezbeđenog snabdevanja distribuiralo sve što je proizvedeno, teško je menjalo svoje navike i praksu, ne samo u tehnologiji proizvodnje i usluživanja, nego i u odnosima prema potrošaču, u (ne)ukusu i (ne)higijenskim standardima. SŽD, a i pojedina društva na čijoj su teritoriji postojala preduzeća iz navedenih grana, svojom kritikom i predlozima uticala su da se higijenski standardi povećaju, da se uvede radna odeća za one koji posluju sa namirnicama, da se u trgovini uvede radno vreme koje odgovara zaposlenoj ženi, da se trgovačke radnje pristojno uredi, da se menja odnos prema potrošačima, da se ne zakida na meri, da se na železničkim stanicama ustanove čekaonice za majku i dete i slično. Savez je nastojao da svojim predlozima odgovarajućim privrednim organizacijama utiče na povećanje asortimana i poboljšanje kvaliteta u prehrambenoj i tekstilnoj industriji, kao i industriji nameštaja. Zajedno sa pojedinim ženskim društvima u Beogradu, organizovao je razne ankete o proizvodima domaće industrije, o njihovom kvalitetu, izgledu, o tome šta bi žene želele da se proizvodi, kao i o drugim pitanjima, pa je objavljivanjem tih anketa vršio pritisak na domaću industriju u cilju osavremenjivanja njenih proizvoda i poboljšanja kvaliteta.

Savez je, zajedno sa nekoliko ženskih društava, učestvovao u organizovanju prve izložbe aparata za domaćinstvo na Zagrebačkom velesajmu, a kasnije i na drugim sajmovima. Zahtevao je da se dozvoli uvoz bele tehnike, tekstila, konfekcije i obuće, kako bi se tim putem uticalo na odgovarajuću domaću industriju da otpočne sa proizvodnjom određenih proizvoda ili da poboljša njihov izgled, kvalitet i asortiman.

Sredinom pedesetih godina započela je intenzivnija stambena izgradnja. A, nešto kasnije, Petogodišnjim planom predviđena je izgradnja 200.000 stanova u gradovima i u industrijskim centrima. Ali, još uvek su se pretežno gradili stanovi bez dovoljno komfora i bez određene predstave o tome kakve stanove i naselja treba graditi da bi se što efikasnije rešavala akutna stambena kriza izazvana velikim prilivom seoskog stanovništva u gradove i u industrijska naselja.<sup>2</sup> Savez ženskih društava Jugoslavije, zajedno sa republičkim savezima, uključio se u diskusiju o stambenoj izgradnji sa svojim sasvim konkretnim argumentovanim predlozima da se u velikim zgradama ili u bloku zgrada planira izgradnja zajedničkih ustanova

<sup>1</sup> VII kongres Saveza komunista Jugoslavije, *Kultura*, 1958, str. 386-388.

<sup>2</sup> Prema popisima stanovništva, gradsko stanovništvo povećano je sa 6.675.615 ili 39,1% - koliko je iznosilo 1953. - na 9.351.694, ili 50,4% u odnosu na ukupan broj stanovništva 1961. godine. - *Jugoslavija 1918-1988*, Statistički godišnjak, Beograd 1989, str. 38, 39.

(uslužne radnje, praonice, zajedničke hladnjače, posebne prostorije za dnevni boravak dece, igrališta, trgovačke radnje, i sl), koje bi ženu oslobađale od domaćih poslova ili ih makar olakšavale. Deo tih ideja, koje su iznete na zasedanju Stalne konferencije gradova u Ljubljani 1956. godine, prihvaćen je. Tada se prišlo i eksperimentalnoj izgradnji blokova sa različitim brojem i strukturom stanova, kako bi se ocenilo koji je najoptimalniji broj stanova i stanovnika za koje bi se u bloku gradile škole, obdaništa, trgovine, uslužne radnje, i sl.<sup>1</sup> SŽD Jugoslavije je organizovao i izložbu proizvoda za domaćinstvo, na kojoj su se po prvi put pojavile mašine za pranje rublja i usisivači za prašinu proizvedeni u Jugoslaviji. Sitne sprave i pomagala za domaćinstvo niko nije proizvodio ni uvozio, pa su se, radi podsticanja inicijative domaćih proizvođača, na izložbi pojavili eksponati koje su poslale žene zaposlene u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu.

Preduzeće za proizvodnju nameštaja *Todor Dukin*, 1957. godine, otvorilo je svoju izložbu nameštaja. No ova izložba je pretrpela javnu kritiku, jer je nameštaj bio demodiran, težak, glomazan i neodgovarajući za stanove koji su se gradili.<sup>2</sup>

## 6. „Porodica i domaćinstvo“

U okviru Saveza sindikata Jugoslavije formiran je koordinacioni odbor *Porodica i domaćinstvo*. Ovaj odbor, kojim je rukovodila Pepca Kardelj, je zajedno sa Savezom ženskih društava Jugoslavije, 1957, u okviru međunarodnog Zagrebačkog velesajma, organizovao izložbu pod nazivom *Porodica i domaćinstvo*, na kojoj je učestvovalo oko 250 domaćih i stranih izlagača. U organizaciji ove izložbe učestvovali su i Društvo prijatelja dece, Udruženje arhitekata, Udruženje za primenjenu umetnost, Zavod za unapređenje domaćinstva, Ugostiteljska i Trgovačka komora. Slična izložba organizovana je, takođe na Zagrebačkom velesajmu, i sledeće, 1958. godine. Izlagani su razni industrijski proizvodi za domaćinstvo, prikazane su servisne službe u stambenim zajednicama, savremeno organizovana i opremljena trgovina, moderno uređenje stana, sitne grane poljoprivrede i savremeno odevanje. Na samim izložbama posetioци i posetiteljke su anketirani, da bi se saznala njihova mišljenja i predlozi, i da bi se domaći proizvođači i uvoznici prinudili da proizvode ili uvoze robu boljeg estetskog oblikovanja i kvaliteta. Za servisne službe u stambenim zajednicama nije bilo iskustava - ni domaćih ni stranih - pa je predloženo više različitih rešenja koja bi se eventualno mogla koristiti u pojedinim stambenim zajednicama.

Na izložbi *Porodica i domaćinstvo*, 1958. prvi put je izložen jedan restoran sa samoposluživanjem, a nešto ranije u Beogradu je otvorena prva samoposluga.

Putem raznih savetovanja sa privrednicima, *Porodica i domaćinstvo* uticala je i na modernizovanje proizvodnje potrebne domaćinstvu i porodici, pa je tako, na primer, došlo do otvaranja škola za školovanje novih profila stručnih radnika i radnica, zapošljavanja dizajnera, izgradnje savremenih fabrika konfekcije, naročito ženske i dečje.<sup>3</sup> U to vreme domaća konfekcija, naročito za žene i decu, bila je demodirana, ružna i neodgovarajuća standardima.

<sup>1</sup> O stambenoj izgradnji, *Zora*, br. 122-123, 1956, str. 8 i 9.

<sup>2</sup> *Žena danas*, br. 152, 1957.

<sup>3</sup> Konfekcijsku odeću do 1941. godine u Jugoslaviji je koristilo svega 5%, a 1958. svega 28-30% stanovništva, prema 50-90% u drugim evropskim zemljama.

Proizvođači nisu lako prihvatili očigledne prednosti savremene proizvodnje. Uporno su se držali starih šablona sa većitim „to se traži“. Dizajneri su teško nalazili posao, a neukusna, neprodana roba gomilala se po magacinima.<sup>1</sup>

Danas možda izgleda pomalo čudno čime se sve Savez ženskih društava bavio. No u ono vreme upravo su organizacije žena bile najaktivnije kritičarke društvene situacije i prakse; u konzervativne navike one su najviše uposile savremenije ideje i nastojale da se one realizuju. Danas je teško verovati da su otpori svakoj novini bili tvrdokorni, i to upravo od onih koji su imali moć da ih ostvare. Na primer, otpor za uvoz mašina za pranje rublja bio je neobrazloženo uporan. Na međunarodnim sajmovima otkupljivalo se sve i svašta, potrebno i nepotrebno, ali da bi se otkupili aparati korisni za domaćinstvo ili za servise trebalo je naći nekog razumnijeg i smelijeg uvoznika ili pojedinca, s tim što je ponekad bila nužna i posebna intervencija da se za takav uvoz odobre potrebne devize. Primera radi, prva mašina za servis za pranje rublja izložena na Zagrebačkom velesajmu nije kupljena ni za jedan servis u gradu. Kupio je direktor jednog poljoprivrednog kombinata iz Vojvodine. On je već ranije shvatio da se kombinatu više isplati da okvalifikuje i zaposli žene svojih radnika – koji već žive na imanju – nego da gomila novu mušku radnu snagu. U njegovom planu, mašina za pranje rublja, uz osnovnu školu i obdanište koji su već funkcionisali, trebala je da posluži efikasnijem rešavanju problema radne snage (koja je na poljoprivrednim dobrima stalno nedostajala) širim zapošljavanjem žena.

Posle Petog plenuma Socijalističkog saveza održano je i niz savetovanja i konferencija žena koje su iznova potakle inicijativu i aktivizam ženskih društava. Ona su, kao inicijatori, u svoju aktivnost uključile i SSRN i organe vlasti, sindikate, zadružne organizacije, te je njihova aktivnost dobila karakter pokreta za obezbeđivanje materijalnih uslova za rasterećenje žena od poslova u domaćinstvu. U preduzećima, ustanovama i stambenim zajednicama ove aktivnosti bile su vrlo raznovrsne, zavisno od mesta i uslova u kojima su organizacije žena delovale.

Savez ženskih društava u potpunosti se nije mogao odreći pokretanja političke aktivnosti žena. U predizbornoj kampanji u Srbiji, 1958, koju je organizovao SSRN, ženska društva i SŽD dobrim delom su nosile taj rad. Ona organizuju zborove i konferencije žena, plenumne ili skupštine SŽD, na kojima učestvuju po nekoliko stotina žena. Veliki broj njih odlazi u predizbornu agitaciju po selima; one se zalažu da se zahtevi žena uklope u planove SSRN i da se kandiduje veći broj žena. Ali, politički rad nije bio u središtu pažnje SŽD, a drugi ga uglavnom nisu prihvatili, pa su stoga žene politički sve više zapostavljane.<sup>2</sup>

## 7. Zapošljavanje žena

Proces zapošljavanja žena tekao je relativno brzo, brže i od procesa sticanja kvalifikacija. U Srbiji je broj zaposlenih žena 1952. godine iznosio ukupno 139.000, ili 23,1%, i od tada u apsolutnim i relativnim brojevima on konstantno raste, i 1962.

<sup>1</sup> Žena danas, br. 203, 1961, str. 8.

<sup>2</sup> Posle Brionskog plenuma, Zora, br. 136, 1957, str. 10; Žene u predizbornoj aktivnosti, Zora, 1957, br. 137, str. 2 i 1958, br. 142, str. 7.

iznosi 338.000, ili 27,0% u odnosu na ukupan broj zaposlenih, što znači da su u desetogodišnjem periodu žene relativno više zapošljavane od muškaraca.

Zapaženo je odmah u početku da se najveći broj žena zapošljavao na nekvalifikovanim poslovima. Gotovo polovina njih, još 1961. godine, bila je zaposlena na poslovima nekvalifikovanih i priučeni radnica u privredi i na pomoćnim poslovima van privrede, što je i razumljivo ako se ima u vidu da je broj učenica u stručnim školama bio mali i ograničen samo na nekoliko struka. Roditelji su nerado upućivali svoju žensku decu u stručne škole, pa su ženska društva povremeno vodila kampanje i na razne načine ih ubeđivala da svoju žensku decu upisuju u te škole, a posebno u škole koje su ih osposobljavale za zanimanja u kojima do tada žene nisu radile.

Nedostatak kvalifikacija, neujednačenost u školovanju ženske omladine, kao i opšta situacija u pogledu zapošljavanja radne snage, uticali su na to da broj žena koje traže zaposlenje uvek bude veći nego broj muškaraca. Krajem 1958. godine 28.634 žene tražile su zaposlenje – od toga njih 77,9% bilo je iz gradova a 21,1% sa sela; 1960. godine taj broj je porastao – 106.273 žene čekale su zaposlenje, s tim što je procenat žena iz grada smanjen na 61,5, a procenat žena sa sela se popeo na 38,5. Iz ovoga se može zaključiti da je sve veći broj žena obezbeđenje svoje egzistencije video u zaposlenju a ne u braku.<sup>1</sup>

## 8. Ukidanje Saveza ženskih društava

U Savezu ženskih društava Srbije više puta je analiziran rad ženskih društava. Te analize su pokazale da društva izvanredno dobro poznaju potrebe žena u sredini u kojoj deluju. Polazile su od problema koji izviru iz konkretne situacije žena u Srbiji, a koji su bili vrlo raznovrsni, pa na primer oni na Kosovu, u Zaječaru, Beogradu ili Vojvodini čak i ne liče jedni na druge. To je bila stvarnost koja se nije mogla meriti samo jednim merilom, te je za društva u gradu, opštini i srezu, koja su želela da rade, posla bilo i na pretek. Zbog toga se u Savezu ženskih društava stalo na stanovište da saveze u opštini i srezu treba razvijati, svugde gde se za njima oseća potreba, pojačati njihovu aktivnost i razviti inicijativu, a na selu i u preduzećima podržati ženske aktive i grupe.

Ali, priča iz 1953, kada se ukidao AFŽ, opet se ponovila – priča o ukidanju Saveza ženskih društava sa gotovo istim argumentima. U komisiji SSRNJ za rad među ženama, 1959. godine, izrađen je elaborat *Društveni položaj žene*, u kojem je predloženo ukidanje Saveza ženskih društava.

U Programu SKJ (1958) rečeno je da u Jugoslaviji ravnopravnost žena više nije ni politički ni pravni problem, već je „problem ekonomske nerazvijenosti, primitivizma, religioznih shvatanja i drugih konzervativnih predrasuda, privatnosvojskog odnosa, koji još dejstvuju na život u porodici. Zaostalo domaćinstvo i postojeći materijalni problemi porodice sputavaju ženu da bi mogla uzeti punog učešća u ekonomskom i društvenom životu zemlje, stvaraju konflikt između njezine uloge u društvu i u domaćinstvu“. Taj konflikt će se razrešiti razvijanjem društvenih službi namenjenih domaćinstvu i podizanjem životnog standarda porodice.

<sup>1</sup> AS, navedeni izveštaj.

Komisija je smatrala da je menjanje položaja žene duži društveni proces, pa su svi problemi, od kojih zavisi ravnopravnost žena, stvar rukovodećih političkih snaga – Saveza komunista i Socijalističkog saveza radnog naroda. Stoga sav konkretan rad na rešavanju ženskih problema treba preneti na institucije socijalističkog sistema – mesne i opštinske odbore vlasti, stambene zajednice, sindikate, organizacije SSRN, i dr. Ukoliko bi bila potrebna neka inicijativa žena, naročito na selu, onda je može pokrenuti aktiv žena, ali samo u okviru SSRN. Postojeća ženska društva treba, ukoliko opstaju, razvijati kao mešovita i orijentisati ih na konkretne akcije u okviru komune, sa ciljem da se i njihova aktivnost prenese na stambene zajednice. Razvoj društvenog upravljanja dostigao je takav stepen da je postojanje posebne ženske organizacije postalo izlišno. Bez posredovanja organizacije žene se mogu direktno uključivati u organe društvenog upravljanja, u čitav ekonomski, politički i društveni život komune, te neposredno uticati na rešavanje njihovih problema. Komisije SSRN za rad među ženama – po sastavu mešovite – pratile bi rad svih društvenih organizacija koje aktivno rade na bilo kojem problemu žena. U odborima SSRN saradivale bi sa svim njegovim drugim komisijama i zajedno sa njima pripremale materijale – u kojima bi bili sadržani i stavovi o pojedinim problemima žena – za zaključke predsedništava ili organizacionih sekretarijata SSRN (SSRN je kao svoja pomoćna tela imao komisije za privredna pitanja, društvenopolitički sistem, nauku, kulturu i prosvetu, zdravstvo i socijalnu politiku, unapređenje poljoprivrede, snabdevanje i cene, kadrovsku komisiju, i dr). Usvojene stavove sprovodila bi čitava organizacija SSRN. Pošto sindikalne organizacije zanemaruju brigu o radnicama i pošto se radnice ustručavaju da govore na skupovima, pa zato osnivaju posebne aktivne žene u preduzećima, potrebno je razmisliti o tome da li u sindikalnim većina formirati grupe ili komisije za žene, ili naći neki drugi način da se sindikalne organizacije (koje do sada nemaju mnogo podataka, čak ni o tome koliko je žena u njihovom članstvu) zainteresuju za probleme zaposlenih žena. Postojanje Saveza ženskih društava ukalupljuje aktivnost na poboljšanju položaja žena u samo ženske okvire. Iz svih tih razloga, u suštini je predložena likvidacija ženskih društava. Direktna predlog komisije glasi: „Zbog toga izlazimo sa predlogom da treba jače označiti prekid veze između društava (ženskih) na terenu, time što bi u republikama i u saveznom merilu zadržali samo odbore žena (CO žena Jugoslavije, CO žena Srbije, i slično). Niže ove odbore ne bi trebalo organizovati. Ovi odbori bi mogli davati inicijativu za razna savjetovanja i akcije ili sami sazivati konferencije u vezi s problemima koje bi smatrali važnim za unapređenje položaja žena. Besumnje, nema propisa o tome koje probleme treba ova ili ona organizacija da uzima, ali postoji niz stvari koje će, razume se, pokretati u prvom redu žene, one će biti najzainteresovanije za njihovo rešavanje (na primer, akcija za kontracepciju)“. Centralni odbor žena i republički odbori saraduju sa drugim saveznim, odnosno republičkim društvenim organizacijama i organima vlasti na problemima položaja žena, daju inicijativu za njihovo izučavanje i rešavanje. Centralni odbor žena Jugoslavije glavni deo svoje aktivnosti usredsredio bi na veze sa inostranstvom. Na predstojećem Kongresu Saveza ženskih društava potrebno je doneti odluku o njegovom ukidanju i o formiranju Centralnog odbora žena Jugoslavije – rečeno je dalje u tom predlogu.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Društveni položaj žene, izveštaj o problemima društvenog položaja žene kod nas i o zadacima SSRN i društvenih organizacija, Beograd 13. novembar 1959. (u posedu autorke).

Navedeni predlog je u više varijanti, 1960. i 1961. godine, razmatran u organizacijama Saveza ženskih društava i organizacionom sekretarijatu SSRN. Suprotstavljali su mu se pojedini republički odbori i Savezni odbor SŽD, kao i pojedine članice Komisije za žene SSRNJ. Oni su smatrali da je osnovna protivrečnost položaja žene u proizvodnji i njen položaj u porodici tek na početku razrešavanja, da se u vezi sa tim položaj žene u društvu tek počinje menjati, da su promene neučvršćene, podložne raznim uticajima. Put do emancipacije žene je složen i pun prepreka koje proizlaze iz opšte zaostalosti, ukorenjenih predrasuda, koje treba prevazilaziti smišljenim i dugoročnim akcijama. Patrijarhalni odnosi u porodici i u društvu dominiraju ne samo u selu nego i u gradu, patrijarhalna shvatanja su široko ukorenjena i među članovima i članicama SKJ i SSRN, a i same žene su tek počele da ih se oslobađaju. SSRN je zanemario svoje političke obaveze koje je preuzeo prilikom ukidanja AFŽ, a sindikat se ne bavi problemima zaposlenih žena.

Može se diskutovati o prilagođavanju ženskih organizacija stepenu razvoja društva, ali ne i o njihovom ukidanju, jer svest i muškaraca i žena o ulozi žene u društvu je niska, ne samo u zaostalim sredinama već i među vodećim kadrovima u SSRN i SKJ. Takođe je niska i materijalna osnova emancipacije žena. Ukidanje ženskih društava u situaciji kada rad na prevazilaženju zaostalosti žena na svim područjima tek počinje da daje rezultate, kada je borba sa predrasudama tek započeta, imaće dalekosežne negativne posledice po žene.

Komuna bi, radi poboljšanja situacije zaposlene žene, trebala da prioritarno rešava probleme radničke porodice i domaćinstva. U organima komune radnika je vrlo malo, a radnica gotovo ni nema, pa se, malobrojni, teško mogu izboriti za prioritete. Organizacije žena imaju svoju ulogu u komuni i u društvu uopšte, jer omogućuju ženama da zajedničkom akcijom ostvaruju svoje posebne interese. Praksa je pokazala da su se samo žene organizovane u svoja društva istinski borile za svoje oslobođenje. Ako se za zadovoljenje svojih potreba i interesa slobodno mogu organizovati i građanke i građani, nema nikakvih razloga da se samo ženama onemogućava posebno organizovanje radi otklanjanja prepreka koje stoje na putu njihove društvene afirmacije. Tih prepreka je mnogo, a kada se jedne otklone javljaju se druge, pa i potreba za postojanjem ženskih društava ima svoju dugoročniju perspektivu. Ženama se ne može odreći pravo da rešavaju svoje vlastite probleme, niti svojstvo i uloga svesnog faktora u razjašnjavanju odnosa u socijalističkom društvu.

Ne dovodeći u pitanje ni „klasni pristup“, ni društveni karakter položaja žena, ni vodeću ulogu SKJ u borbi za promenu tog položaja, ova struja je zastupala mišljenje da je i ukidanje AFŽ – umesto njegove reorganizacije – bilo preuranjeno, da su posebne ženske organizacije neophodne, da ih treba učvrstiti, negovati saradnju sa drugim organizacijama i ojačati veze ženskih društava sa njihovim republičkim, odnosno saveznim centralnim odborima. Ovi odbori ne bi bili nikakvi politički forumi žena već organi koji bi pratili rad organizacija žena, organizovali razmenu njihovih iskustava, pomagali im u odabiranju konkretnih aktivnosti, u pronalaganju efikasnijih metoda rada, i sazivali savetovanja radi razjašnjavanja pojedinih problema o kojima postoje različita mišljenja. A takav centralni odbor žena, koji bi bio samo neko reprezentativno političko telo, koje postoji uglavnom zbog inostranstva, ženama nije potreban.

Komisije SSRN za društvenu aktivnost žena SSRN treba, po ovom shvatanju, odvojiti od ženskih društava. One su pomoćna tela Socijalističkog saveza, koja

mu, u pojedinim sektorima društvenog života, ukazuju na zaostala shvatanja i zaostajanja u odnosu na žene. One bi pomagale da se ti odnosi raspravljaju na političkoj osnovi, ne sa ženama nego sa onim društvenim faktorima gde se ta zaostajanja ispoljavaju, ili bi eventualno, tamo gde je to potrebno, pomagale aktivima žena koji postoje u sastavu SSRN da organizuju poseban politički rad za žene.<sup>1</sup>

Ponegde je izraženo mišljenje da su ova shvatanja konzervativna i da su feministička zastranjivanja, ali ih je predsedništvo SSRN delimično i privremeno uvažilo. Umesto kongresa održana je skupština SŽD, tek aprila 1961. Na toj skupštini, uz asistenciju SSRNJ, odlučeno je da se umesto Saveza ženskih društava formiraju Konferencije za društvenu aktivnost žena, što je bio korak dalje u ukidanju samostalnih ženskih organizacija.

<sup>1</sup> AJ, 142-F-20, zapisnici Komisije za društvenu aktivnost žena SSRNJ od 19. maja, 2. juna i 28. septembra 1960; AJ, 354-F-1, Prošireni sastanak Upravnog odbora Saveza ženskih društava od 15. septembra 1959; Isto, F-2, Sednica Upravnog odbora SŽD od 19. januara 1961. i Informacija o opštinskim konferencijama žena u NR Srbiji od 4. aprila 1961.

## KONFERENCIJA ZA DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA (1961-1965)

### 1. Od samostalne organizacije do postepenog integrisanja u SSRN

U uvodnom delu *Pravila Konferencije za društvenu aktivnost žena (1961)* naglašeno je da je Savez ženskih društava nastao iz Antifašističkog fronta žena, da je uspešno razvijao svoju aktivnost i da je saradivao sa drugim organizacijama. Planirano je da ta saradnja postane sistematska i stalna, a tim metodama najbolje će odgovarati novi način organizovanja i novo ime – Konferencija za društvenu aktivnost žena.

Konferencija usvaja ciljeve Socijalističkog saveza radnog naroda, i njeni zadaci su: pokretanje i razmatranje problema značajnih za aktivnost žena i popularisanje mera za njihovo rešavanje; razmatranje rezultata postignutih u osnivanju i razvijanju ustanova za decu i u stvaranju društveno-tehničke baze domaćinstva; preduzimanje mera za potpunije ostvarivanje prava žena i za usavršavanje zakonodavstva. Konferencije žena postoje u opštini, autonomnoj oblasti, pokrajini, republici i federaciji. One su u svom radu samostalne. Njene opštinske skupštine čine delegatkinje ženskih društava, zatim delegatkinje i delegati društvenih, stručnih, privrednih i drugih organizacija, kao i ustanova komune koje su od značaja za rad i položaj žene, i koji žele da učestvuju u radu Konferencije. Republičku, odnosno pokrajinsku skupštinu čine delegatkinje izabrane na opštinskim konferencijama, delegatkinje i delegati društvenih i privrednih organizacija, republičkih ustanova i republičkih državnih organa. Savezna konferencija se obrazuje od delegatkinja republičkih konferencija i delegatkinja i delegata saveznih organa i organizacija. Organi Savezne konferencije su Predsedništvo i Sekretarijat. Predsedništvo odlučuje o radu između dve skupštine, imenuje pomoćna tela, a Sekretarijat obavlja tekuće poslove i priprema sednice Predsedništva. Konferencija se finansira kao i sve druge društvene organizacije, i ima svoj budžet i pečat.<sup>1</sup> Na isti način organizovana je i Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije.

Uskoro, već na prvom sastanku Sekretarijata Konferencije za društvenu aktivnost žena saopšteno je da je predsedništvo Saveznog odbora SSRN odlučilo da ukine svoju komisiju za rad među ženama i da uspostavi neposredan kontakt sa Konferencijom – najpre zato da bi bio u toku svih diskusija o položaju žene i tako pružio pomoć Konferenciji. „Očigledno je da Konferencija žena ne bi mogla da se izdvoji kao potpuno samostalna organizacija iz prostog razloga što ona jedino može da uspe ako bude zajednički radila sa Socijalističkim savezom i drugim dru-

<sup>1</sup> AJ, 142-587, Pravila Konferencije za društvenu aktivnost žena.

štvenim organizacijama“ – rečeno je tom prilikom. Sugerisano je takođe i da se Konferencija problemima ubuduće bavi studioznije, što je ona i prihvatila.<sup>1</sup>

Od 1961. do 1965. godine Konferencija je imala još neke elemente posebnog organizovanja žena, ali se u isto vreme postepeno od samostalne organizacije transformisala u pomoćno telo SSRN. Ona se od početka ograničila na praćenje, analizu i proučavanje nekoliko problema za koje je smatrala da su od bitnog značaja za društveni položaj žena. To su: zaštita dece i problem finansiranja izgradnje i održavanja dečjih ustanova; stručno obrazovanje žena i njihov položaj u radnom odnosu; društvena ishrana; zdravstvena zaštita žena, posebno zaštita od neželjene trudnoće; i, najzad, društveno-politička aktivnost žena.<sup>2</sup>

Realizovanje ove koncepcije teklo je različitim tempom i različito se tumačio. U nekim srezovima Konferencija je shvaćena kao klasična ženska organizacija, te je nastavila da radi slično kao i raniji Savez ženskih društava, a u drugim kao nova forma organizovanja koja vodi likvidaciji ženskih društava. Mada se stalno naglašavalo da ženska društva ne treba ukidati – naročito ne ona u seoskim sredinama – mnoga od njih su prestajala da rade, pa su aktivnosti na opštem, zdravstvenom, poljoprivrednom i domaćičkom prosvetivanju žena ostale nepokrivene. U pojedinim krajevima, doduše, konferencije žena su i dalje vodile brigu o tome, no one više nisu predvodile te aktivnosti, niti su smatrale da su za njih odgovorne. Naime, više državnih institucija, društvenih ustanova i organizacija u svojim programima imale su taj rad, ili su čak zbog toga i bile formirane. Međutim, u praksi su sve one zatajile, pa su povele diskusiju kome da se poveri organizovanje te aktivnosti – laičkim ženskim organizacijama, društvenim organizacijama specijalizovanim za to, zavodima i centrima za domaćinstvo, ili prosvetnim i zdravstvenim institucijama.

O ostalim problemima karakterističnim za položaj žene u pojedinim komunama govorilo se na skupovima i savetovanjima opštinskih konferencija. U saradnji sa Socijalističkim savezom, konferencije su okupljale građanke i građane prema njihovom interesovanju i nastojale su da se društvo u celini okrene problemima žena, koji su nastajali zbog njihovog sve većeg učešća u proizvodnji. Koordinirale su rad svih faktora koji su se u komuni, oblasti, pokrajini, republici ili federaciji, posredno ili neposredno, bavili problemima značajnim za društveni položaj žena. Republičke i Savezna konferencija analizirale su i proučavale pojedine opštije probleme kojima se ranije bavio Savez ženskih društava, ali na nov način, trudeći se da ih, preko Socijalističkog saveza – kao najšire političke organizacije u kojem žene čine gotovo polovinu članstva (1963. – 41,6%) – nametnu kao opštedruštvene. Svoje analize prezentirale su na širokim savetovanjima, nastojeći da u diskusijama izgrađuju zajedničke stavove, koje bi svako u svom domenu sprovodio. Na taj način konferencije za društvenu aktivnost žena su, kako je to tada ocenjeno, postale specijalizovane tribine SSRN za proučavanje društvenog položaja žena. U tom proučavanju one su ostvarile saradnju sa društvenim i drugim organizacijama, kao i sa društveno-političkim, stručnim i naučnim radnicima i radnicama.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Koji su problemi pred našom organizacijom (izlaganje Veljka Vlahovića), *Žena danas*, br. 203, 1961, str. 9.

<sup>2</sup> Latinka Perović, u izjavi: *Borba za novo odvijanje u bezbroj vidova*, *Žena danas*, br. 234, 1964, str. 5–7.

<sup>3</sup> AJ, 142–F–586, Izveštaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (april 1961–januar 1965).

## 2. Problemi dečje zaštite

Jednim pismom Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije skrenula je pažnju Socijalno-zdravstvenom veću Savezne skupštine na pitanja dečje zaštite; upozorila je da je broj ustanova za zaštitu dece nedovoljan i da stalno zaostaje za povećanjem broja zaposlenih žena (1956. godine u dečjim ustanovama je na 1.000 zaposlenih žena bilo 95,9 mesta, a 1963. godine broj mesta je smanjen na 81,3). Ukazala je takođe na nedostatak koncepcije u pogledu zadataka i programa razvoja ovih ustanova (da li su to socijalne ili prosvetne ustanove), na nerešen način finansiranja njihove izgradnje i tekućeg održavanja, neusklađenosti sa potrebama zaposlenih žena u komuni, kao i na potpuno zanemarivanje organizovanja sezonskih ustanova za decu na selu. Predložila je pomenutom Veću da svojim preporukama utiče na opštinske skupštine i radne organizacije da u predstojećem sedmogodišnjem planu u statutima opština i u formulisanju politike opština i radnih organizacija predvide mere za bolji prosperitet ovih ustanova.<sup>1</sup>

Zajedno sa organima pravosuđa i drugim odgovarajućim ustanovama, Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije analizirala je problem izdržavanja vanbračne dece i dece iz razvedenih brakova. Ustanovljen je niz otvorenih problema, kako u neujednačenoj praksi sudova tako i u ovlašćenjima organa starateljstva, u manjkavosti i nedorečenosti propisa koji se odnose na ovu materiju, naročito u postupku izvršenja sudskih presuda. Za otklanjanje tih manjkavosti Konferencija je odgovarajućim organima dala sasvim konkretne predloge, no zbog raznih otpora, proces menjanja i zakona i prakse tekao je sporo.<sup>2</sup>

## 3. Planiranje porodice

Konferencija za društvenu aktivnost žena razmatrala je kako su sprovedeni zaključci jednog ranijeg savetovanja o zaštiti od neželjene trudnoće. Naime, u organizaciji Saveznog zavoda za narodno zdravlje SIV-a i Saveza ženskih društava, maja 1958. godine, održano je savetovanje ginekologa, predstavnika i predstavnicca Saveza sindikata, Crvenog krsta i drugih organizacija. Savetovanje je usledilo zbog različite primene propisa o dozvoljenom prekidu trudnoće, i diskusije koja se tim povodom vodila među ginekolozima. Po jednom shvatanju, te propise je trebalo tumačiti restriktivno, te abortus zbog socijalnih indikacija dozvoljavati samo ako su one u neposrednoj vezi sa medicinskim indikacijama. Druga struja zalagala se za njegovu liberalizaciju. Savetovanje se završilo preporukama da se kontracepcija prihvati kao prva preventivna mera za planiranje porodice, koju treba sistematski propagirati preko svih stručnih organa, pojedinki i pojedinaca. Zatim, sugerisano je da se ujednači praksa u primeni propisa o dozvoljavanju pobačaja nešto liberalnijim tumačenjem medicinsko-socijalne indikacije, pa stoga u komisiju koja odlučuje o dozvoli abortusa treba da uđe i socijalni radnik. Preporučeno je da se poštri gonjenje kriminalnih abortusa. Osim toga, predloženo je da se uloži više napora u vaspitanje građana radi oživotvorenja „novog društvenog morala i novih uza-

<sup>1</sup> Program dečje zaštite mora se rešavati u celini, *Žena danas*, 1964, br. 238, str. 3.

<sup>2</sup> Alimentacija zanemareni problem, *Žena danas*, 1964, br. 235, str. 2, 3 i 6.



jamnih odnosa između muškaraca i žena“ i radi suzbijanja zastarelih, patrijarhalnih odnosa.<sup>1</sup> Karakteristično je takođe da se, kad god se piše o odnosima polova u bilo kom kontekstu, koriste najuopštenije formulacije, za širi krug nerazumljive.<sup>2</sup>

Povodom ovih zaključaka Zora je sprovedla anketu o liberalizaciji abortusa. Žene na višim položajima o liberalizaciji se nisu otvoreno izjašnjavale, a radnice, koje žive u izuzetno teškim porodičnim, stambenim i materijalnim prilikama, bile su energično za potpuno legalizovanje abortusa. Isticale su da savetovališta za kontracepciju ne funkcionišu. Imajući to u vidu Glavni odbor SŽD Srbije je izdejstvovao od Republičkog zavoda za socijalno osiguranje da se otvori više ovakvih savetovališta.<sup>3</sup>

Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, u saradnji sa republičkim konferencijama, konstatovala je, 1963. godine, da navedeni zaključci nisu sprovedeni, da kontracepcija nije postala sastavni deo zdravstvene službe i da broj abortusa u odnosu na 1958. godinu nije smanjen. Jedino što je postignuto bilo je to da se abortusi obavljaju u zdravstvenim ustanovama. Vaspitanje i prosvetljenje u pogledu materinstva i odnosa polova ne tretira se kao deo društvenog, već kao deo seksualnog vaspitanja, i svodi se na fiziološka obaveštenja i pouke o eventualnim posledicama. Nakon opštinskih i republičkih analiza i savetovanja, krajem 1963. godine, o ovim pitanjima održano je novo savetovanje na nivou Jugoslavije. Među 250 učesnica i učesnika bili su predstavnici i predstavnice socijalno-zdravstvenih veća republičkih i Savezne skupštine, odgovarajućih saveznih i republičkih izvršnih organa, raznih stručnih službi, institucija i društvenih organizacija. Najvažniji zaključci ovog savetovanja su se odnosili na potrebu sistematskog vaspitanja i prosvetavanja omladine i odraslih u cilju sprečavanja neželjene trudnoće i smanjenja abortusa.

Osim toga, preporučeno je da se u programima obrazovanja i vaspitanja u svim vrstama i nivoima škola i u drugim ustanovama koje se bave obrazovanjem predvidi stabilnije i dugoročnije bavljenje problematikom odnosa među polovima, materinstva i porodice. Da bi se ovaj kompleks problema na kojima se angažuju mnoge zdravstvene, prosvetne, socijalne i druge ustanove, sistematski i dalje pratio, proučavao, da bi se razmenjivala iskustva i davale nove inicijative u njegovom razrešavanju, pri Konferenciji za društvenu aktivnost žena osnovan je Savezni koordinacioni odbor za planiranje porodice i odnose među polovima. Isti takvi odbori osnovani su i u republikama.<sup>4</sup>

Nešto kasnije, zadaci i poslovi ovog saveznog i republičkih koordinacionih odbora preneti su sa Konferencije za društvenu aktivnost žena na državne institucije: Savezni savet za planiranje porodice i republičke savete.

Oktobra 1968. godine Savezni savet, sa Konferencijom za društvenu aktivnost žena, Predsedništvom Saveza omladine Jugoslavije i Institutom društvenih nauka, održao je jugoslovensko savetovanje – *Odnosi polova i vaspitanje*. Na savetovanju je konstatovano da u oblasti vaspitanja mladih za humane odnose među polovima i u pripremanju za brak i porodicu ne postoje programi vaspitne delatnosti ni u školama ni u vaspitno-obrazovnim institucijama, da u školama koje obrazuju nastavnički kadar nema predmeta koji bi nastavnike osposobljavali za or-

<sup>1</sup> Zaključci sa savetovanja o kontracepciji, *Žena danas*, 1958, br. 16, str. 8, 9 i 18.

<sup>2</sup> Isto, str. 9 i 15.

<sup>3</sup> AS, Fond Konferencije za društvenu aktivnost žena, F-1, Izveštaj SŽD za period od 1955. do 1961; *Zora*, br. 144, 1958.

<sup>4</sup> AJ, 142-F-586; *Novi podstrek za rešavanje jednog važnog problema*, *Žena danas*, br. 232–233, 1964.

ganizaciju i izvođenje takve nastave, kao i da ne postoje programi za obrazovanje i vaspitanje roditelja. Date su i odgovarajuće preporuke, ali, koliko je poznato, na tome je i do danas ostalo.<sup>1</sup>

#### 4. Problemi društvenog položaja žene u samoupravnom društvu

Konferencija je takođe bila angažovana u diskusiji oko novog ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963), koji je razrađivao koncepciju socijalističkog samoupravnog društva kao osnove društveno-ekonomskih i društveno-političkih odnosa. Naročito je insistirala da se jasnije formulišu odredbe o posebnoj zaštiti žene na radu, o braku, o zaštiti materinstva i odgovornosti društva u podizanju i vaspitanju dece. Izostavljanje odredbe ranijeg ustava o ravnopravnosti žena sa muškarcima objašnjeno je time da je ona pokrivena odredbama o pravima čoveka i građanina u kojima, između ostalog, stoji da su „građani u pravima i dužnostima jednaki, bez obzira na pol“.

Sve analize i proučavanja kojima se Konferencija u navedenom periodu bavila ukazivala su još jednom, sa više argumenata, na svu složenost problema od kojih zavisi društveni položaj žene. Analize o dečjoj zaštiti koja je nerazvijena, sistemu vaspitanja školske dece u kojem bi se realizovale koncepcije produženog boravka dece u školi, organizovanju društvene ishrane za potrebe čitave porodice – pokazale su da su te oblasti u sistemu raspodele dohotka (koji je inaugurisan novim ustavom i zakonima donetim na osnovu njega) zapostavljene, i da u radnim organizacijama i u komunama ne postoje širi planovi za njihov razvoj. Ni radne organizacije ni komune, mada upravo na njima leži odgovornost za obezbeđenje materijalne osnove u tim oblastima, ne shvataju da je rešavanje ovih problema sastavni deo njihovog opšteg razvoja.<sup>2</sup>

Analize Konferencije su pokazale da i u sistemu radničkog samoupravljanja, u odnosu na broj privredno-aktivnih žena i njihovu ulogu u proizvodnji, one znatno zaostaju u društvenoj aktivnosti i u svom afirmisanju u društveno-političkom životu. U predstavničkim telima, organima društvenog samoupravljanja, rukovodstvima društveno-političkih i drugih organizacija, na odgovornim mestima u privrednom, kulturnom, političkom i društvenom životu, broj žena je simboličan. Na to je uticalo više razloga, i među prvima mogu se navesti nizak materijalni standard radne porodice, tradicionalna podela rada po polu u porodici, zatvorenost kadrovske politike u partijske komitete, svuda prisutne predrasude, stalni – i tradicionalni i novi – otpori promenama, što je sve rezultat mnogih faktora, a najpre odsustva idejne borbe i akcije za promenu tog stanja. Društvena i politička afirmacija žene je suštinsko pitanje daljeg razvoja društvenog samoupravljanja i sistema neposredne socijalističke demokratije, rečeno je u tim razmatranjima. I, stoga je nužna energičnija borba „za razbijanje konzervativnih otpora, predrasuda, nedovoljno smelog poveravanja poslova ženama, za čvršću orijentaciju na društveno-političko obrazovanje žena“. Suprotstavljanje mentalitetu i tradicijama po kojima

<sup>1</sup> Savezni savet za planiranje porodice, Bilten br. 5, mart 1969:

<sup>2</sup> AJ, 142–581, Latinka Perović, *Aktuelni problemi društvenog položaja žena i mogućnosti rešavanja u sistemu društvenog samoupravljanja*, str. 9–20.

žena svoju aktivnost treba da iscrpljuje u porodici i eventualno na radnom mestu bitno je i sa gledišta mladih generacija žena. No, mada one startuju sa povoljnijih pozicija, i kod njih se zapaža umanjena društvena angažovanost, na primer, na univerzitetu, a još više u radnim organizacijama. Sva istaknuta pitanja mogu se rešavati samo uz aktivno učešće samih žena.<sup>1</sup>

Sučeljavanja Konferencije sa idejnim problemima tog vremena koji su se javili u ovoj oblasti pokazala su da oni nisu rezultat samo iz prošlosti nasleđenih, zaostalih shvatanja, već da su ti problemi nastali i iz savremenih odnosa u proizvodnji. Rad žene više nije privremena nužnost, nego izraz ekonomskih potreba društva i trajna orijentacija i perspektiva žene, i njoj se valja definitivno prilagoditi. Upravo u pogledu uključivanja žena u društveni rad – koji je osnova za određivanje ličnog i društvenog položaja svake pojedinke i pojedinca – nedostaje jasna orijentacija u pravcu doslednog razvijanja socijalističkih društvenih odnosa i oslobođenja čoveka. Iz toga proizlaze razna nerazumevanja, kolebanja i odlaganja da se reše čak i oni problemi za čije rešavanje su postojale, makar i oskudne, materijalne mogućnosti. Neravnopravan položaj žene je jedan od vidova neravnopravnosti među ljudima, i istorijski on je nastao na osnovi podele rada i privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. „Socijalističkom revolucijom i razvojem društveno-ekonomskih odnosa na bazi samoupravljanja stvoreni su preduslovi za stvarno i potpuno prevazilaženje nejednakosti među ljudima, pa i nejednakosti žena.“ Ustavni princip da je lični rad jedino merilo materijalnog i društvenog položaja otvara mogućnosti da se žena oslobodi paternalističkog odnosa i da postane subjekt u porodici, na radnom mestu i u društvenoj zajednici. To zavisi od „delovanja i akcije svih socijalističkih snaga, i samih žena kao njihovog sastavnog dela“. To je značilo da se u radnim organizacijama mora jačati uloga žena u proizvodnji, da Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, Savez sindikata i Savez omladine moraju radu sa ženama pokloniti veću pažnju, te nastojati da se u opštinskim skupštinama i njihovim organima, kao i u brojnim organima društvenog samoupravljanja, žene više afirmišu. Isto tako, nužno je da te organizacije kod samih žena razvijaju aktivan odnos i shvatanje da „u borbi za svoj bolji položaj – žena mora i sama biti aktivna, da ona nije objekt koji treba osloboditi, već da je subjekt svog oslobođenja“.<sup>2</sup>

Radi usklađivanja sa promenama koje su nastale u društveno-ekonomskom razvoju zemlje, posle donošenja novog ustava, 1963. godine Konferencija je usvojila nova, modifikovana Pravila. Kao okvir svog delovanja istakla je ustavne principe da je jedino rad osnova materijalnog i društvenog položaja čoveka i da su svi građani jednaki u pravima i dužnostima, bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, jeziku i polu. U tom okviru, kao specijalizovana društvena tribina Socijalističkog saveza radnog naroda u komuni, pokrajini, republici i federaciji, Konferencija ima specifične zadatke u vezi sa otklanjanjem svih prepreka objektivnog i subjektivnog značaja, koje sputavaju žene u društvenom radu i samoupravljanju i u oslobađanju njihovih potencijalnih stvaralačkih snaga.<sup>3</sup>

Osim načela da konferencije postoje u svim društveno-političkim zajednicama, ovim Pravilima regulisan je samo rad Savezne konferencije. Po njima, Skup-

<sup>1</sup> Isto, str. 21–25.

<sup>2</sup> Isto, str. 25–28.

<sup>3</sup> AJ, 142–586, prva skupština Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Pravila Konferencije.

štinu ove Konferencije čine predstavnice i predstavnici radnih organizacija i društveno-političkih zajednica, društvenih, stručnih i drugih organizacija, kao i pojedinke i pojedinci čiji je rad od značaja za društvenu aktivnost žena. Koga će pozvati na skupštinu odlučuje Predsedništvo Konferencije, zavisno od tema koje će ona razmatrati. Predsedništvo i Sekretarijat Konferencije su organi Skupštine. Oni su samostalni u radu i u odlučivanju u okviru smernica i zadataka koje je Skupština postavila. Konferencija se finansira kao i druge društvene organizacije i ima svoj finansijski plan i pečat. Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije nije donela svoja pravila, ali je delovala na isti način kao Savezna konferencija.

Na poslednjem, Šestom kongresu SSRNJ (1966) izrečena je ocena o Konferenciji za društvenu aktivnost žena. Ona se „pokazala kao jedan od adekvatnih i originalnih vidova angažovanja SSRN na pokretanju i drugih društvenih snaga koje treba da se bave rešavanjem problema društveno-političkog položaja žena“.<sup>1</sup>

Posle tog kongresa SSRN menja svoj način organizovanja i metode rada. Najviši organ SSRN i njegov najvažniji „oblik delovanja“ jeste Konferencija. Ona se, od opštine do federacije, konstituiše po delegatskom principu: delegate biraju članovi SSRN, sve društveno-političke i druge organizacije. Za praćenje situacije u pojedinim društvenim oblastima, za pripremu sednica Konferencije i donošenje stavova Konferencija formira sekcije i komisije. Na taj način SSRN ujedinjuje i koordinira rad svojih foruma, foruma SKJ i svih drugih društvenih organa.

Konferencija za društvenu aktivnost žena u sastavu SSRNJ po svojoj funkciji ima status sekcije SSRN, ali u formalnom pogledu se od sekcije razlikuje po tome što ima Predsedništvo, birano takođe po delegatskom principu, kao i pravo da njena predstavnica prisustvuje sednicama Predsedništva SSRN.<sup>2</sup>

Početak šezdesetih godina karakteriše rast etatističkih tendencija u ekonomiji i u drugim društvenim delatnostima, kao i pokušaj da se donošenjem novog ustava (1963) reformiše ekonomski i politički sistem u pravcu uvođenja tržišne privrede, veće uloge privrednih organizacija u društvenoj reprodukciji i proširenja samoupravljanja. Privredna reforma 1964/65. naišla je na razne otpore i konačno se, pod pritiskom birokratskih snaga, od nje odustalo. Uskoro je postavljeno i nacionalno pitanje, kao i pitanje samostalnosti republika, što se odrazilo na reformi federacije i dovelo do decentralizacije u upravljanju privredom, kao i organizovanju SKJ po novom statutu (Deveti kongres 1969), i konačno u Ustavnim amandmanima 1971. godine. Po Statutu SKJ, republički savezi komunista su samostalni u okviru dogovorene politike, a na osnovu ustavnih amandmana republike su proglasile svoju suverenost. Paralelno sa tim procesima, najstarija generacija revolucionara i učesnika NOB koja je bila na rukovodećim funkcijama, od 1963. godine postepeno je zamenjivana politički manje afirmisanim i mladim kadrovima. Pri tome se nastojala održati idejno-politička uloga i jedinstvo SKJ, pa se naglašavala njegova odgovornost za razvoj društva. Za društveno-političke organizacije to je i formalno značilo vraćanje na status transmisija SKJ, što se ostvaruje posredstvom SSRN. Konferencija za društvenu aktivnost žena prva je izgubila i poslednje tragove samostalnosti, i formalno i stvarno je postala deo SSRN.

<sup>1</sup> Šesti kongres SSRNJ, Izveštaj o radu između Petog i Šestog kongresa, Beograd 1966.

<sup>2</sup> Statut SSRNJ.

## 5. Konferencija za društvenu aktivnost žena kao pomoćno telo Socijalističkog saveza

Pravila Konferencije menjana su već na sledećoj, Drugoj skupštini, 1969. godine. Tim pravilima su ukinuti poslednji ostaci samostalnosti u radu žena. Konferencija je i dalje ostala specifična društvena tribina, ali sada isključivo kao oblik rada Socijalističkog saveza radnog naroda za praćenje, proučavanje i pokretanje problema povezanih sa društvenim i ekonomskim položajem žene. Konferenciju čine predstavnice opštinskih, gradskih, pokrajinskih i republičkih konferencija za društvenu aktivnost žena, kao i delegatkinje i delegati raznih institucija, radnih i društveno-političkih organizacija. Predsedništvo je stalni deo Konferencije, i u njemu su po pet predstavnica iz republika i po dve iz pokrajina, koje delegiraju republičke, odnosno pokrajinske konferencije, a predsednice ovih konferencija su po svom položaju članice Predsedništva. Na osnovu predloga iz republika i pokrajina, svake četvrte godine, na sednici Savezne konferencije Predsedništvo se verificira. Ono iz svog sastava bira predsednicu, potpredsednice i sekretarku. Sekretarke republičkih i pokrajinskih konferencija su po svom položaju članice sekretarijata Savezne konferencije. Konferencija se finansira iz sredstava Savezne konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.<sup>1</sup> Ova Pravila su menjana i 1971. godine, radi usaglašavanja sa statutarnim principima SSRNJ usvojenim na njegovom Šestom kongresu (1966). Konferenciju za društvenu aktivnost žena sada čine predstavnice i predstavnici republičkih i pokrajinskih organizacija SSRN, po principu pariteta, čiji broj utvrđuje Predsedništvo Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.<sup>2</sup>

Konferencije za društvenu aktivnost žena učestvovala su u javnim diskusijama o predlogu novog ustava (donetog 1974), a konferencije u pojedinim republikama i o republičkim ustavima i zakonima koje su republike novim ustavnim uređenjem bile ovlaštene da donose. Od ovih zakona za žene su bili najvažniji zakoni iz porodičnog prava, kao i propisi o porodičnom odsustvu, o zaštiti dece i dečjem dodatku. U republikama i pokrajinama je ova materija regulisana dosta različito, ali u svima savremenije i sa gledišta žene povoljnije nego u ranijim zakonima.

Posle 1969. godine Konferencija je nastavila da deluje kao tribina Socijalističkog saveza, a svoja savetovanja i skupove organizovala je zajedno sa drugim savezanim državnim organima, Savezom sindikata i Savezom omladine. Važniji problemi o kojima se raspravljalo na ovim tribinama bili su: školovanje i stručno obrazovanje žena; školovanje, zapošljavanje i društvena aktivnost ženske omladine; položaj žene na selu; porodično odsustvo; neki problemi žena u penzijskom sistemu; porodica u procesu konstituisanja samoupravnog društva; problemi žena za-

<sup>1</sup> AJ, 142-587-1969, Pravila Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.

<sup>2</sup> Prema Statutu SSRNJ usvojenom na Šestom kongresu 1966. godine, najviši organ SSRN je Konferencija, koju čine delegati SSRN iz republika i pokrajina i federalnih organa društveno-političkih organizacija. Organi Konferencije su Predsedništvo i Izvršni odbor. Sednicama Predsedništva mogu prisustvovati delegati SKJ, Saveza sindikata, Saveza boraca, Saveza omladine i Konferencije za društvenu aktivnost žena, a njena predstavnica je i u Izvršnom odboru SSRNJ. Statut je i kasnije menjan, da bi preko brojnih sekcija za pojedine oblasti društvenog života bio obuhvaćen širi broj građana. Principi organizovanja su ostali isti: konstituisanje Konferencije na delegatskoj osnovi i složena organizaciona struktura rukovodstava i njihovih tela.

poslenih u privredi; Socijalistički savez i rad na unapređenju položaja žene; žena u sistemu narodne odbrane.

Konačno, po donošenju Ustava iz 1974. – po kojem je Savez komunista Jugoslavije vodeća idejna i politička snaga a SSRN najšira osnova društveno-političke aktivnosti u socijalističkom samoupravnom sistemu, i u kojem se ostvaruje političko i akciono jedinstvo socijalističkih snaga i usmerava društveni razvoj na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi – Konferencija je promenila i status i ime. Od 1975. godine ona se zove *Konferencija za pitanja društvenog položaja žena u Konferenciji SSRNJ*, odnosno u republičkim i pokrajinskim konferencijama, odnosno u savetima u ostalim organizacijama SSRN. Konferencija je pomoćno telo SSRN koje prati stanje u vezi sa društvenim položajem žena i predlaže mu mere koje on preduzima za poboljšanje tog položaja, a SKJ i SSRN su odgovorni za društvenu situaciju žene. Aktivnosti u vezi sa problemima žena u potpunosti preuzimaju SKJ, SSRN i državni organi.<sup>1</sup>

Svi kongresi SKJ bavili su se pitanjima položaja žene u društvu, kao i drugim problemima žena. Karakteristično je pritom da se na kongresima o tome govorilo samo u Titovim referatima, da se u brojnim diskusijama na ta pitanja nije osvrtao nijedan muškarac, a vrlo izuzetno to je učinila popeka žena, ali uglavnom u sklopu nekog drugog problema. U sastavljanju kongresnih rezolucija, unapred pripremljenih, učestvovao je i SSRN i njegova Konferencija za društvenu aktivnost žena, odnosno Konferencija za pitanja društvenog položaja žena. U rezolucijama se svi zadaci u pogledu promena društvene situacije žena ne postavljaju ženama, već Savezu komunista. Ti zadaci uglavnom su poznati i stereotipni: zapošljavanje i stručno obrazovanje žena, njihov izbor na rukovodeće funkcije, razvoj dečjih ustanova, škola i društvenih službi za pomoć porodici i domaćinstvu na principima solidarnosti.<sup>2</sup>

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina jugoslovensko društvo obeležava i niz sukoba u teoriji i u praksi, kao što su: etatizam – tehnokratizam – samoupravljanje, sukobi po nacionalnom pitanju, odnosi republika i federacije, federalizam – unitarizam, jedinstvo – partikularizam, dogmatizam – demokratija, i drugi. Oni su doveli do političkih kriza i oslabili ulogu SKJ i radničke klase, koja je faktički, kao i žene, gotovo nestala iz političkih struktura. Sukobi su završeni – bolje reći odloženi ili prigušeni – donošenjem novog ustava, 1974. godine. Principi koji su normirani u tom ustavu, republičkim ustavima i kasnije u Zakonu o udruženom radu (ZUR), sadržani su u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa.<sup>3</sup> U Platformi se težilo da se formira takav sistem društvenih odnosa u kojem će se obezbediti rukovodeća uloga SKJ i odlučujuća uloga radničke klase,

<sup>1</sup> Vida Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd 1981, str. 153-157. Ujedinjene nacije su 1975. godinu proglasile Međunarodnom godinom žena (MGŽ), a kasnije su proglasile i dekadu žena. Tim povodom, Savezno izvršno veće, na predlog Savezne konferencije SSRN, imenovalo je poseban Jugoslovenski odbor za međunarodnu godinu žena, a slični odbori osnovani su u republikama, pokrajinama i u većini opština. Na kraju MGŽ izrađen je Predlog mera za unapređenje društvenog položaja žena u Jugoslaviji koje je usvojila Skupština SFRJ, i 1978. godine donela *Rezoluciju o pravcima društvenog delovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žena u socijalističkom samoupravnom društvu*.

<sup>2</sup> Videti Rezolucije Devetog kongresa do, zaključno, Trinaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije. – *Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista*, Deveti kongres SKJ, *Komunist*, 1969, str. 164 i 166.

<sup>3</sup> *Platforma, Komunist*, Beograd 1973.

posredstvom SSRNJ, sindikata, radničkog i društvenog samoupravljanja. Naglašen je klasni karakter samoupravljanja, ekonomske i političke vlasti i potencirana je uloga Saveza komunista u njenom oblikovanju.

Deseti kongres SKJ (maj 1974) potvrdio je ustavne promene, principe demokratskog centralizma i jedinstva SKJ. Što se tiče žena, Tito je, saglasno opšteprihvaćenoj orijentaciji, u svom referatu, ovog puta nekritički, naglasio da su nastale duboke promene u položaju žene u skladu sa promenama u položaju radničke klase i da žena sve više postaje činilac u odlučivanju i u upravljanju. „Sve je to dio dubokih društvenih preobražaja u kojima se prevazilazi stara podjela rada, a time i diskriminacija žena. Za SKJ važan je klasni pristup i još veće idejno i političko angažovanje da se njegovi stavovi o ulozi žene u društvu ostvare.“ Kongres je doneo osamnaest rezolucija. Sedam rezolucija dotiču se žena, i njima se uglavnom ponavljaju poznati stavovi o ženama, formalno prilagođeni novoj fazi samoupravljanja, i određuju zadaci komunista. Novo je to što je Kongres apostrofirao potrebu boljeg rešavanja materijalnih i drugih pitanja žena učesnica NOB i porodica palih boraca (uglavnom supruge ili majke). Ukazao je na potrebu većeg angažovanja, između ostalih organizacija, i Konferencije za društvenu aktivnost žena u ostvarivanju zadataka opštenarodne odbrane, bezbednosti i društvene samozaštite, i stavio u zadatak Savezu komunista da se energično založi za što veće angažovanje žena u opštenarodnoj odbrani i „za njihovo osposobljavanje za sve oblike otpora agresiji uključujući i oružanu borbu“.

Ustav, kao i Zakon o udruženom radu i društveno-političke zajednice svojim zakonima i propisima, razrađivali su i do detalja regulisali sistem i funkcionisanje samoupravljanja u privrednim organizacijama i u svim drugim institucijama, i istovremeno obavezivali radne i samoupravne organizacije da i one izmene i donesu svoje odluke o funkcionisanju i organizaciji svojih radnih organizacija, naravno u skladu sa Saveznim ustavom, ustavima republika i pokrajina i odlukama opština. Brojnost odluka koje su morale da donesu radne organizacije, komplikovan način njihovog donošenja, usvajanja ili promena, njihova nerazumljivost većini članova i članica kolektiva, opterećenost radničkih saveta odlučivanjem o često bagatelnim stvarima, koje po zakonu nisu mogli preneti na neke svoje pomoćne organe – zabavila je radne ljude tako da su manje pažnje mogle posvetiti poslovanju preduzeća i upravljanju stvarima. Raspodela dohotka svodila se na odlučivanje o konkretnim ličnim dohocima, o manjem delu akumulacije i delimično o fondu zajedničke potrošnje, jer su raznim instrumentima sve osnovne proporcije raspodele dohotka određivale društveno-političke zajednice. Tako zamišljen samoupravni sistem, preorganizovan i prenormiran, u suštini je bio neceleshodan i neefikasan, bremenit raznim devijacijama i anomalijama koje su ga – negirale. Poslovnim i birokratizovanim upravljačkim strukturama u preduzeću, u sprezi sa birokratijom društveno-političkih zajednica i društvenih organizacija, uključujući i SKJ, dao je idealnu mogućnost za manipulisanje i radnicima i radnicama i svim drugim građankama i građanima. U samoupravnim organima, skupštinama i društvenim organizacijama, inače, odlučujući uticaj imala su rukovodstva SKJ i njihovi aparati.

<sup>1</sup> Deseti kongres SKJ, Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije*, *Komunist*, 1974, str. 52.

U takvom samoupravljanju, u kojem se izgubila i radnička klasa, žene kao pojedinke bez svoje vlastite organizacije nisu mogle ni sanjati o nekom svom individualnom nastupu i uticaju na rešavanje problema od kojih zavisi njihov lični i društveni položaj u radnoj organizaciji, komuni i širim društveno-političkim strukturama ili strukturama vlasti.

Od kasnijih dokumenata SKJ koji se odnose na žene zanimljiv je Tišov stav iznet na Jedanaestom kongresu, 1978. godine. On je upozorio na nejednakosti unutar radničke klase, i u tom kontekstu o oslobođenju žene u osnovi je ponovio misao koju je izrekao 1940. na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ: „Oslobođenje rada, radničke klase i čovjeka podrazumijeva i borbu za oslobođenje žene. To je za nas uvijek bilo klasno pitanje od strateškog značaja. Bez stvarnog učešća žena u društvenom i političkom životu nema pune demokratije i razvoja samoupravljanja. Zato se cijelo naše društvo mora znatno više angažovati na bržem i efikasnijem rešavanju problema koji proističu između uloge žene u udruženom radu i društvu uopće i njenih još uvijek velikih obaveza u porodici. Angažovanje oko dva miliona žena u udruženom radu zahtijeva da se odlučnije i organizovanije stvaraju takvi životni i radni uslovi koji će ženi omogućiti puno učešće u društvenom životu“.

Ali to nije uticalo na promene stavova u pogledu rada SKJ i SSRNJ. Podstaklo je tu i tamo žene da samoinicijativno formiraju aktive žena u preduzećima radi poboljšanja njihovog položaja u radu.

## 6. Pokušaji posebnog organizovanja žena

Da bi žene organizovano mogle postavljati svoje zahteve onima koji imaju moć odlučivanja, ili same rešavati pojedine probleme koji su ih tištali, uporedo sa procesom ukidanja najpre posebnih organizacija žena, a zatim i postepenog ukidanja svake samostalnije delatnosti žena, u bazi se samoinicijativno organizuju razne aktivističke grupe žena (aktivni, komisije i sl), najpre u mesnim zajednicama i u radnim organizacijama. Ove grupe nicale su tamo gde ni sindikat, ni radne organizacije, ni Konferencija žena, ni organi komune nisu preduzimali nikakve akcije da bi rešili probleme žena koji su postojali u njihovoj sredini. Konferencije za društvenu aktivnost žena jedno vreme podržavale su ove aktive i pomagale im u radu, i oni su dali određene rezultate. Ali kasnije ta podrška je izostala jer se smatralo da to baš i nije put za ostvarivanje zahteva žena.

Primer rada ženskog aktiva u Industriji poljoprivrednih mašina *Zmaj* pokazuje koliko je malo bilo koristi od opštih apela da žene u organima samoupravljanja traže rešenja svojih problema, same ili posredstvom sindikalne organizacije (nikako organizovanjem žena). Aktiv žena u *Zmaju* osnovan je 1977. godine, zbog toga što je većina žena ocenila da se jedino tako mogu izboriti za bolji status i bolje uslove rada u preduzeću. Smatrale su da im je „neophodna organizacija koju neće moći zaobići ni drugovi, a ni drugarice“. Zanimljivo je da u svom radu aktiv nije računao na žene koje su u radničke savete birane da bi se zadovoljila forma, na „drugarice od zakletve“, kako su nazvane. U preduzeću je tada bilo zaposleno 545 žena, od ukupno 3.800 zaposlenih. Žene u proizvodnji uglavnom su bile nekvalifikovane ili polukvalifikovane radnice. U preduzeću je za radnike bilo organizovano sticanje kvalifikacija u odgovarajućoj školi, ali se ni sindikat ni radnički savet nije setio da

se i žene na taj način mogu okvalifikovati. Aktiv je to pokrenuo i izdejstvovao da se one uključe u taj način školovanja. Zalaganjem aktiva organizovani su i stručni seminari za žene zaposlene u kuhinji ili na čišćenju. U postojećoj zdravstvenoj ambulanti zaposlen je i ginekolog, na težim i za zdravlje štetnim poslovima poboljšana je higijensko-tehnička zaštita; u organe samoupravljanja i u rukovodstva sindikalne i omladinske organizacije počele su se uključivati i žene. Postiglo se i to da 1978. godine u Radnički savet bude izabrano petnaest žena, a da u savetima radnih zajednica brojčani odnos muškaraca i žena odgovara strukturi zaposlenih po polu.<sup>1</sup> Bilo je, međutim, i takvih aktiva u pojedinim mestima koji su se bavili izradom ručnih radova, što je takođe svedočilo o potrebi žena za druženjem i za vlastitom organizacijom.

## 7. „Žena danas“

Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije nastavila je da izdaje mesečnik *Žena danas*. Sa *Ženom danas* svojevremeno se spojila *Zora*, koja je izlazila u Srbiji. U Hrvatskoj je izlazio časopis *Žena*, u Sloveniji *Naša žena*, u Makedoniji *Prosvetena žena*.

Ocenjujući da *Žena danas* ima isti sadržaj koji imaju i časopisi republičkih konferencija, a da nedostaje studioznija obrada pojedinih problema, Savezna konferencija je, 1965. godine na godišnjoj skupštini, odlučila da *Žena danas* postane izdanje monografskog karaktera, koje bi izlazilo povremeno i obrađivalo savremene probleme društvenog položaja žena. Ova odluka je realizovana 1966. godine, i od broja 260 izlazila je kao časopis namenjen aktivistkinjama i aktivistima društveno-političkih organizacija. Izlazila je povremeno do 1977. godine, do broja 276 – sve dok predsedništvo Savezne konferencije SSRN nije odlučilo da *Žena danas* počne da izlazi dva puta mesečno, kao političko-informativno glasilo saveznog značaja, i kao poseban dodatak dnevnom listu *Borba*, glasilu Socijalističkog saveza radnog naroda. Prvi broj novog izdanja izašao je 4. maja 1977. godine. Od 1983. godine izlazila je povremeno, takođe u sastavu *Borbe*.

## 8. Međunarodne veze

Savezna konferencija za društvenu aktivnost žena, a kasnije i Konferencija za pitanja društvenog položaja žena nastavile su da održavaju i razvijaju bilateralne međunarodne veze, naročito sa organizacijama nesvrstanih zemalja i ženskim organizacijama narodnooslobodilačkih pokreta i da saraduju sa međunarodnim ženskim organizacijama, organizacijama za brigu o deci, za planiranje porodice, kao i sa nekim ženskim mirovnim pokretima. Od 1961. do 1977. godine organizovale su deset međunarodnih seminara sa različitim temama, na kojima su razmenjena iskustva u radu na poboljšanju društvenog položaja žene. Od 1965. godine na francuskom jeziku izlazio je časopis *Činjenice i tendencije* namenjen inostranstvu.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Zašto su žene u „Zmaju“ osnovala svoj aktiv, *Žena danas*, 1978, 4. januar, novo izdanje br. 1.

<sup>2</sup> Vida Tomšič, n. d, str. 149–152.



1. - Strana 2 i 3 prvog ženskog časopisa u Srbiji



2. - Milica Stojadinović Srbinjka (Bukovac 1830. – Beograd 1878)



3. - Katarina Đorđević Milovuk (Novi Sad 1844. – Beograd 1913.)



4. - Zgrada Više ženske škole



5. - Prva uprava Ženskog društva (1875/1876) sleva nadesno, odozdo, prvi red: Sara Karamarković, Anka Nedić, Anka Srećković, Lujza Ratković; drugi red: Micika Dinulović, Ljubica Terzi-Bašić, potpredsednica Jelena Grujić, predsednica Katarina Milovuk, Milka Milovanović, Milica Vujović, Jelena Čolak-Antić; Treći red: Milica Protić, Kaja Jovanović, Lena Roš, Jelisaveta Jeftić, Sofija Jovanović i Kristina Jovanović





6. - Osoblje pomoćne bolnice Ženskog društva u Beogradu 1877. za vreme srpsko-turskog rata. Oduzka. prvi red sedi učenica Više ženske škole Darinka Vujčić; drugi red, sleva nadesno: dr Marija F. Šihold - upraviteljica bolnice, Milka Komarović-Vulović, Božana Smečevića. Stoje dr Fedjuhin i dr Svjetlovska



7. - Učenice Radničke škole Ženskog društva u Beogradu, 1911. god.



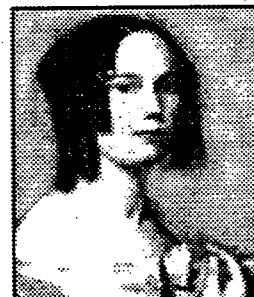
8. - Pazar ženskog društva - Knez Mihailova 19



9. - Milica Ninković (Novi Sad 1854. - Kragujevac 1881) i Anka Ninković (Novi Sad 1855. - Beograd 1923).



10. - Naslovna strana časopisa *Domaćica*



11. - Katarina Ivanović (Stolni Beograd 1817. - 1882) autoportret



12. - Jelisaveta Načić (Beograd 1878. - Dubrovaik 1955), prva arhitektkinja u Srbiji



13. - Draga Ljočić (Šabac 1834. - Beograd 1926) prva lekarka u Srbiji



14. - Savka Suhotić (Novi Sad 1834. - 1918) Prva predsednica Srpskog narodnog ženskog saveza i prva predsednica Kola srpskih sestara



15. - Leposava Bosković, prva redovna studentkinja na Velikoj skoli



16. - Lekari, bolničko osoblje i dobrovoljne bolničarke u rezervnoj bolnici Ženskog društva u Beogradu 1912.-1913.



17. - Nadežda Petrović (Čačak 1873. - Vajjevo 1915), potpredsednica KSS



18. - Počorekova instrukcija 1915: Ne stideti ni žene ni decu. smatrati ih i ubijati kao opasne članove razbojničke bande - među obočenima su i žene



19. - Draga Stefanović (Beograd 1890. - 1967), grafička radnica, rukovodila ženskim radničkim pokretom od 1910. godine. Povremeno je članica uprava u NZS SHS i u Ženskom pokretu

20. - *Jednakost* list žena socijaldemokrata (1911.-1914)  
- *Jednakost* list žena socijaldemokrata (komunista) (1920.-1921)



21. - Grupa radnica aktivistkinja oko 1920. godine



22. - Ksenija Atanasijević (Beograd, 1894. - 1981) Prva docentkinja postala 1924. godine na Beogradskom univerzitetu, na katedri filozofije.



23. - Skupština Alijansa ženskih pokreta 1931. godine



24. - Predsedništvo skupštine Lige žena za mir i slobodu; na slici sleva nadesno: neidentifikovana, Milica Topalović, Ksenija Atanasijević i predsednica Danica Zečević



25. - Dr Klara First, aktivistkinja, hapšena 1934. godine - policijski snimak. Uhapšena je i po okupaciji 1941, streljana 1942. godine



26. - Kongres Međunarodnog ženskog saveza u Dubrovniku 13. oktobra 1936. godine. Učesnice očekuju da budu primljene u audijenciju kod kneginje Olge

27. - Prve stanarke novog Doma studentkinja 1936. godine: prvi red Dragica Petrov, Neda Božinović, Dragica Stanisavljević, Larisa Sinjkovska; drugi red: Mira Subotin, Katarkević-Katarika; treći red: Božana Milekić, Olga Nakić, Zdenka Šegvić, Vidosava Jauković, Živka Miletić, Radmila Šuhakić, Irina Kupčanski, Vojka Poklepević, Mira Štok, neidentifikovana, Caca Todorović; četvrti red: Vasilija Kostić, Mileva Kastarović, Mila Đimić, Leposava Mitulović, Radmila Mikosavljević, Angelina \* i Olga Majstorović





28. - Grupa omladinki decembra 1937. na dočeku Ivana Delbosa, francuskog ministra inostranih poslova u vladi Narodnog fronta. Vlasti su nastojale da umanje značaj posete, pa je policija brutalno rasterivala manifestante. Ipak, na dočeku je bilo oko 30 000 građana i građanki



29. - Mitra Mitrović, prva predsednica Omladinske sekcije Ženskog pokreta. Članica PK KPJ za Srbiju, članica Glavnog narodnoslobodilačkog odbora Srbije i članica Centralnog odbora AKŽ-a. Posle rata ministarka u vladi Srbije



31. - Bosa Milicević (Žednik 1917. - Beograd 1940), studentkinja EKVŠ, učesnica u omladinskom i ženskom pokretu. Teško je ranjena na demonstracijama za hleb, mir i slobodu, 14. decembra 1939. Umrla je 21. februara 1940. od posledica ranjavanja



30. - Mila Dimić, glumica i književnica, upraviteljica Doma studentkinja



32. - Grupa članica i članova antirežimskog Udruženja službenika pošta, telegrafa i telefona na izletu koji je organizovala beogradska radnička, studentska i dačka omladina u Košutnjaku 8. septembra 1940. Policija i žandarmerija pucala je na iznenadene izletnike, pa je bilo više poginulih i oko 50 ranjenih



33. - Učenice učiteljske škole u Kragujevcu na manifestacijama 27. marta 1941. godine



34. - Posle bombardovanja Beograda 1941. godine



35. - Ljubica Mijatović i Nada Stojanović iz Šutaca - partizanke Valjevskog odreda na maršu januara 1942.



36. - Kristina Kovačević (1893. - 1943), herojica, jedna od najaktivnijih žena u sindikalnom i ženskom pokretu 1919.-1941. često je hapšena. Po okupaciji joj je posveten rad u tehnici. Uhapšena je i streljana 14. maja 1943. godine



40. - Dr. Julka Mesterović (Srpski Itebej 1906. - Beograd 1984), predratna aktivistkinja, od prvog dana u NOB, referentkinja saniteta u posavskom odredu. Kasnije upravnica bolnice pa referentkinja saniteta Prve proleterske divizije. Rezervni pukovnik, ima "Spomenicu 1941" i više ratnih odlikovanja.



41. - Dr. Zora Ilić Obradović (SAD 1911. - Beograd 1944) pravica, upućena je na rad u Kraljevo. Sa studentkinjom Olgom Mihulinović (Gledic 1920. - Beograd 1944), sekretaricom poverenstva KPI za Kraljevo radi na obnavljanju partijske organizacije. Obe su uhapšene u raciji i odvedene u logor na Banjici. Olga je streljana u preposlednjoj grupi banjickih zatočenica 7. septembra 1944. godine. Četiri dana kasnije Zora je, iako od dobijenih barina nepokretna, udeštvovana u pobuni žena. Na nosilima je odneta na streljanje u poslednjoj grupi streljanih 11. septembra 1944.

37. - Žene u Čačku 1941. godine zahtevaju obustavljanje bratoubilačke borbe



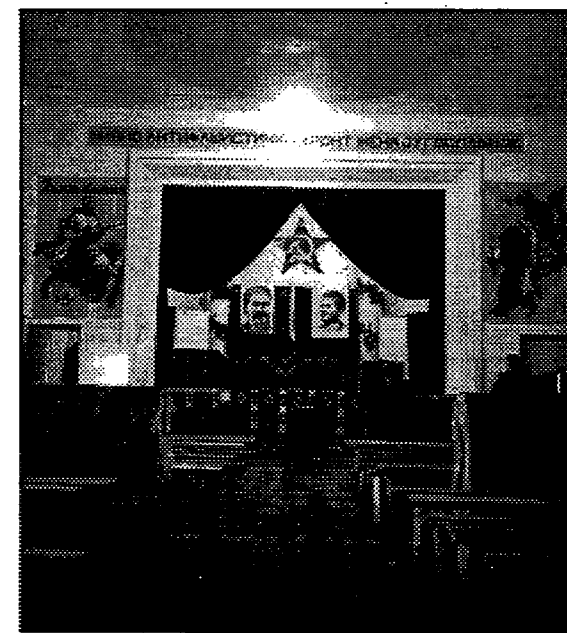
38. - Ljubinka Mikosavljević (1917 - 1994), studentkinja agronomije, sekretarka Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju 1941-1945. godine. Posle rata sekretarka OK KPI.



39. - Veru Blagojević (Beograd 1920. - Šabac 1942), studentkinju medicine, izvode na streljanje. Bila je sekretarka Okružnog komiteta SKOJ-a za Šabac i članica rukovodstva odreda. Zarobljena je i u zatvoru joj je u mučniju počinjena ruka. Narodni heroj



42. - Grupa uhapšenih žena koje su 1942. god. bile na Mešinom brdu u Kragujevcu; odozdo nagore: Živka Žitopala (nestala u Aušvicu), Milica Žitović (streljana), Obrenija Bečanović, Zorka Radulović (streljana), Persa Blagojević i Milica Janković



43. - Sala u kojoj je održana Prva konferencija Antifascističkog fronta žena, Bosanski Petrovac od 6. do 8. decembra 1942. godine





44. - Ismet Mujezinović: Likovi žena na prvoj konferenciji AFŽ-a. Likoviz. Objavljeno u *Zeni Danas* januara 1943.



45. - Većnice na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. XI 1943. godine, sleva nadesno: Kata Pejnović, predsednica, Maca Gržetić, sekretarka i Miltra Mitrović, članica Glavnog odbora AFŽ Jugoslavije



46. - Sednica ilegalnog mesnog narodnooslobodilačkog odbora u Ugrinovcima, Srem 1943. godine



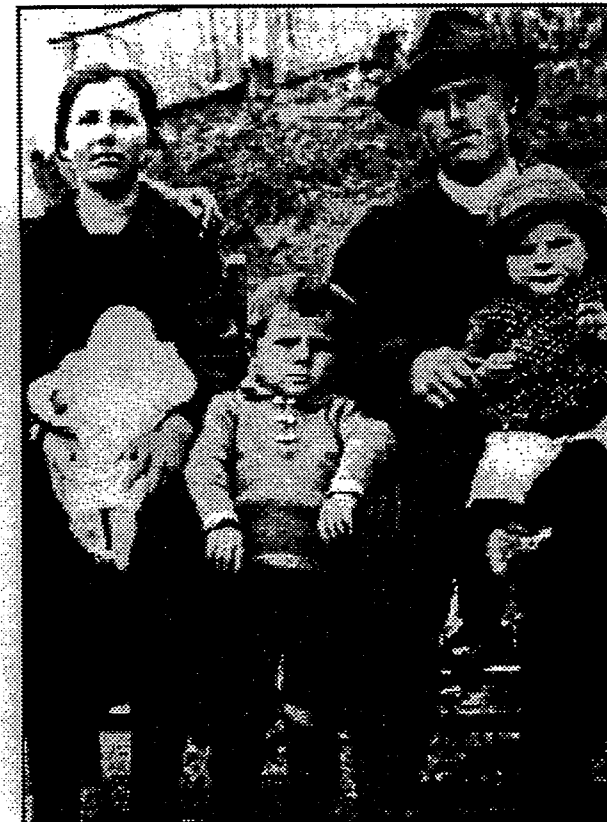
47. - Persa Petrović iz Raice (Kraševac). Njena kuća je sve vreme rata bila sigurno partizansko sklonište



48. - Persa Lazarović iz Cukovca (Pusta Reka) i njena deca. Od početka ustanka organizuje žene, a kada je potrebno učestvuje i u borbama. Deca su joj pomagala u radu



49. - Ljubinka Stojanović, Nasta Jovanović i Katarina Jokanović, borile su se u sastavu Boljevačkog partizanskog odreda



50. - U tri zemunice u kući Sofije Ristić (1902 - 1944), domaćice, bilo je sedište ilegalnog štaba Prvog šumadijskog odreda i prihvatni centar za kurire i ranjenike. Održavala je vezu između odreda i OK KPJ za Čačak. Uhapšena, mučena i pošto ništa nije odala, naočigled svoje deca zaklana 18. marta 1944. godine. Narodni heroj



51. - Milica Pavlović Dara, profesorka. Od 1942. godine bila je sekretarka OK KPJ Valjevo i obnovila je partisku organizaciju i u gradu i na terenu, čime su stvoreni uslovi za formiranje novog partizanskog odreda. Četnici su je uhvatili u Jošavi i posle besprimernog mučenja je zaklali. Narodni heroj





52. - Članice mesnog odbora AFŽ u selu Pašjača sa grupom boraca iz bataljona "Ratko Pavlović", Toplica 1944. godine



53. - Žene u Radetoviću biraju opštinski odbor AFŽ - 22. avgusta 1944. godine



54. - Grupa političkih aktivistkinja i aktivista okruga Leskovac 1944. godine

55. - Saša Javorina, aktivna u omladinskom i ženskom pokretu, borkinja Rasinskog partizanskog odreda, članica OK KPJ za Kosovo, pa politički komesar brigade Narodni heroj



56. - Vojvodanke primaju ratna vojna odlikovanja u Irigu 1944. godine



57. - U Centralnom komitetu SKOJ-a članice su sleva nadesno: Brana Perović, studentkinja tehnika, Gvozdana Zina Belić, studentkinja EKVŠ, Nedra Marović

58. - Partizanka 1944.



59. - Grupa devojaka iz Vranja, Leskovca i Pirota na radio telegrafskom kursu pri artiljerijskoj školi u Nišu, novembra 1944. godine.



61. - Žene donose posteljino za opremu bolnice



63. - Prvi miting žena Srbije 17. januara 1945. godine. Žene predaju poklone Tini



60. - Delegatkinje i delegati iz okruga topličkog - učesnici i učesnice na prvom zasjedanju Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije 6. novembra 1944.



62. - Sa ponudama u posetu ranjenicima



64. - Gradovina preti glad - kukuruz je 1944. ostao neobrađen, pa je u proljeće 1945. organizovana akcija branja



65. - Delegatkinje na Prvom Kongresu AFZ Jugoslavije 17-19. maja 1945. godine



66. - Prvi kongres AFZ Jugoslavije 17-19. maja 1945. Predsedništvo



67. - Spasenija Čana Babović (Lazarevac 1907-Beograd 1977) na Kongresu je izabrana za predsednicu AFZ-a



68. - U akciji osušivanja ruševina



69. - Žene Prijepolja 1946. godine pomažu u vađenju i novaranju kamena



70. - Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 11. novembra 1945. godine, žene prvi put glasaju u celoj zemlji



71. - Žene sela Kosančića (Leskovac) pomažu podizanje nove školske zgrade



72. - Deklaracija o republičanskom uređenju Jugoslavije doneta je 29. novembra 1945. godine na Trećem zasjedanju AVNOJ-a. Milka Mimić, većnica iz Srbije, potpisuje Deklaraciju



73. - U improvizovanom Denu pionira u Beogradu 1944. godine.



74. - Žene pirotskog okruga na mitingu protiv nepismenosti u Beloj Pašanci 24. aprila 1946. godine

75. - Radna brigada AFŽ iz Svošozareva na predavanju (u Kijevu - Beograd)



76. - Povratak dece koja su bila na oporavku u Bugarskoj - 28. juna 1945.

77. - Članice AFŽ u poseti tuberkuloznoj deci u bolnici na Dedinju



78. - Otvoren je još jedan dečji dispanzer





79. - Tečaj za nepismene u opštini Ljubovija 1944.



80. - I one pohađaju tečaj za nepismene



81. - Sa tečaja za nepismene u Beogradu



82. - Izgled jošne prodavnice pedesetih godina



83. - Omladinke osvajaju nove profesije:  
a. meteorološke  
b. povrtarske  
c. zidarske



84. - Dečji vašar na Tašmajdanu 25. septembra 1949.



85. - Vida Tamsić, predsednica AFŽ-a 1948-1953. godine. Bila je na raznim političkim i državnim funkcijama. Intenzivno se bavila problemima žena u zemlji i u svetu. Pisala o pitanjima unutrašnje i spoljne politike, posebno o ženskim i omladinskom pitanju



86. - Deca igračka koje su izradile članice AFŽ-a drugog reona u Beogradu 1948.



87. - AFŽ i Crveni krst organizuju lekarske preglede žena i dece na selu



88. - Žene sela u poseti AFŽ-u Beograda



89. - Bosa Cvetić (1914 -- 1972) predsednica Saveza ženskih društava Jugoslavije 1953-1961.



90. - Učenice iz Prokuplja na šestomesečnom domaćem tečaju

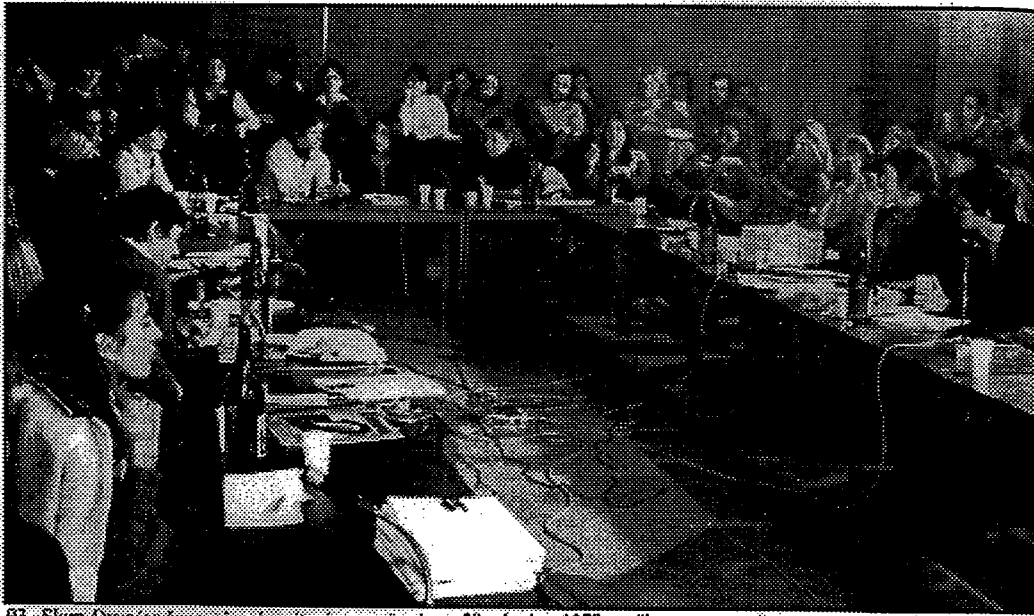


91. - Latica Petrović, predsednica Konferencije za društvenu aktivnost žena 1961-1965. godine



92. - Praznik Žena - 8. mart - proslavljen je osvaranjem novih ustanova za žene i decu, i prigodnim izložbama o radu AFŽ-a i Saveza ženskih društava





93. Skup *Druga žena - žensko pitanje - novi pristup* 20. oktobra 1979. godine



94. Međunarodni skup: *Zene za mir - mreža ženske solidarnosti protiv rata* u Novom Sađu 3-7. avgusta 1993.

## NOVE INICIJATIVE

Rezultati koje su žene postigle u pogledu školovanja, zapošljavanja i napredovanja u profesijama, kao i u nekim drugim oblastima značajni su i vidni. Ali, istovremeno, iako nije negiran, potpuno je zanemaren problem odnosa polova u porodici, ekonomski aspekt uloge žene u ljudskoj reprodukciji i društvu iako su postojali povodi da se i o tome započne rasprava.<sup>1</sup> Izostalo je i planirano podruštvljenje porodičnih funkcija, što je jedno od osnovnih postavki marksističke teorije o oslobođenju žene. Velika, ali još uvek nedovoljna ulaganja u društveni standard, nepristupačne cene odgovarajućih usluga, ograničeni prihodi zaposlenih koji su jedva dovoljni za održavanje porodice umnožili su probleme zaposlenih žena, s obzirom na njihovu potčinjenu ulogu u porodici. Raskorak između proklamovanog i ostvarenog rešavan je na štetu žene, pa se u praksi davala prednost individualnom pred društvenim standardom, što je pogodovalo jednom sloju bolje plaćenih poslenika. Postepeno je rastao potrošački mentalitet, u svemu su se vraćali zastareli običaji i predrasude sa sve naglašenijom tradicionalnom polnom podelom uloga. Kao nužnost nametala se potreba za preispitivanjem jugoslovenske prakse na kojoj se zasnivala koncepcija oslobođenja žene u jugoslovenskom socijalističkom društvu i sagledavanje bitnih uzroka zaostajanja u ostvarivanju društvene jednakosti muškaraca i žena. Posleratna praksa samodelatnosti žena na vlastitom oslobođenju davno je bila anatemisana i zaboravljena. Podela rada po osnovu pola i sve posledice koje ona sobom nosi nije se negirala, ali osim deklaracija, ništa temeljitije se nije preduzimalo da se u tom pogledu, odmalena, menja svest i muškaraca i žena.

U takvoj situaciji, preko literature i međunarodnih skupova u Jugoslaviji i Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku, krajem sedamdesetih do nas su stigle ideje novog feminističkog pokreta, koji je nastao krajem šezdesetih godina u SAD i Zapadnoj Evropi.

Nastao je istovremeno sa studentskim pokretom i buntom mladih, kao protest protiv osveštanih vladajućih društvenih konvencija. Podvrgao je preispitivanju, pre svega, odnose među polovima, odnose dominacije muškaraca i potčinjenosti žene, kao i patrijarhalno društvo koje na takvim odnosima počiva. Realizovao se kroz različite aktivnosti i uključivanjem u javni i politički život. Posustalim pokretima za oslobođenje žene sugerisao je nove inicijative, starim zahtevima dodao nove, proizašle iz savremene društvene prakse, a sugerisao je i nov način rada – rad koji se sastoji u samoosvešćivanju žena – u cilju postizanja ljudske emancipacije.

<sup>1</sup> Dr Hasan Hadžiomerović, *Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu*, Sarajevo 1959.

Pokret nije jedinstven; heterogen je i po principima na kojima je zasnovan, po ciljevima i sadržini delovanja i po metodima koje primenjuje za postizanje svojih ciljeva. Adekvatnije je govoriti o pokretima za oslobođenje žene jer oni nastaju i razvijaju se u različitim političkim i ekonomskim sistemima, kulturnim, socijalnim sredinama, a i pod uticajem su i religijskih shvatanja, tradicija ranijih ženskih pokreta i mnogih drugih odnosa u zemlji u kojoj deluju. Zajednički interes im je oslobođenje žene od muške dominacije i u javnom i u privatnom životu i ostvarenje ljudske jednakosti. Uz svu heterogenost moguće je uočiti dve osnovne struje – liberalno-radikalnu i socijalističku. Radikalna feministička struja polazi od toga da je nepovoljan društveni položaj žene posledica dominacije muškarca i da je borba protiv muškaraca osnov za promenu tog položaja nezavisno od drugih emancipatorskih pokreta. Socijalističke feminističke struje smatraju takođe da je osnovno pitanje oslobođenja žene borba za uklanjanje muške dominacije, ali da je ta borba i sastavni deo borbe za promenu društveno-ekonomskih odnosa.

Nezavisno od različitih podela, ovi pokreti u svojim delovanjima insistiraju na povezivanju ličnog iskustva i političkog delovanja, privatnog i javnog, a u programima ističu kao osnovne ciljeve: jednako pravo na zapošljavanje, jednake nagrade za isti rad, pravo na kontracepciju i slobodan abortus, pravo na seksualnost, pravo na raspolaganje svojim telom i pravo na odlučivanje o rađanju, za nove su ravnopravne odnose među polovima i protiv su svake diskriminacije po osnovu pola, protiv seksualnog i svakog drugog nasilja nad ženama, za proglašenje silovanja za teže krivično delo, i sl. Uskoro je, na osnovu istraživanja i podsticaja protagonistkinja novog feminističkog pokreta, nastala zapažena i obimna literatura koja sa ženskog aspekta preispituje tradicionalne postulate u raznim granama društvenih nauka: ekonomiji, sociologiji, istoriji, filozofiji, antropologiji, književnosti, lingvistici, ekologiji i drugim. U pogledu organizovanja, feminističke grupe su vrlo raznovrsne, manje, neformalne, nehijerarhijske, deluju na principu samoosvešćivanja kroz vlastita iskustva i praksu, sa težnjom da povežu teoriju i praksu i da međusobno saraduju na pitanjima od zajedničkog interesa.

Grupa mladih obrazovanih, profesionalno afirmisanih žena iz Zagreba, Beograda, Sarajeva i Ljubljane, prijemčivih za savremena strujanja, a nezadovoljnih situacijom u kojoj su se našle žene u Jugoslaviji, 1979. godine u Beogradu učestvovala je na međunarodnom skupu *Drug/ca žena – žensko pitanje – novi pristup*, koji su u Studentskom kulturnom centru inicirale i organizovale Nada Sofronić-Ler, Dunja Blažević i Žarana Papić. Na skupu je predstavljen savremeni feminizam i na njemu je po prvi put javno dat kritički osvrt na postavljanje i rešavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Skup je vratio u život u jugoslovenskoj praksi proskribovanu temu i pojam – feminizam.

Nakon ovog skupa zagrebačke feministkinje osnovale su, u okviru Sociološkog društva Hrvatske, grupu *Žena i društvo*. One, svaka u svojoj profesiji, podvrgavaju kritici postojeću praksu, postavljaju i nastoje da teorijski raščiste deo ženskog pitanja iz naučne oblasti kojom se profesionalno bave, organizuju istraživanja, tribine i diskusije (Blaženka Despot, Lydia Sklevicky, Rada Iveković, Đurđa Kovačević i dr).

Nešto kasnije, neformalnu aktivističku grupu pod istim imenom osnovale su i feministkinje u Beogradu, u okviru Studentskog kulturnog centra. Grupa se bavila aktuelnim feminističkim temama, kao što su: patrijarhalne norme ponaša-

nja, ženska seksualnost, silovanje, kontracepcija, masovni mediji o ženi, i sl. Feministička grupa *Lilit* osnovana je u Sloveniji početkom osamdesetih.<sup>1</sup>

Zvanične strukture oštro su reagovala optužujući feminizam da seje nevericu u sposobnost radničke klase da oslobađajući sebe oslobađa i sve druge, uključujući i žene, od eksploatacije i potčinjavanja. Tvrđilo se da bi posebno političko (?) organizovanje žena značilo prepuštanje ženskih problema isključivo ženama i odricanje od koncepcije da su svi problemi žena društveni problemi.

Od tada sve veći broj žena u Jugoslaviji daje svoj doprinos u rasvetljavanju ženskog pitanja.

Na Dvanaestom kongresu SKJ zalitevalo se da se feministička shvatanja, „koja se uvoze sa područja kapitalističkih zemalja“ i javljaju u pojedinim našim republikama, organizovanom borbom eliminišu.

Beogradska feministička grupa *Žena i društvo* je za 8. mart 1990. godine otvorila *SOS telefon* za žene i decu žrtve nasilja i time otpočela proces osnivanja novih aktivističkih ženskih grupa u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije. Iste godine formirana je grupa za pritisak, *Ženski lobi*, koja se sa ženskih antimilitarističkih i antiratnih pozicija javno izjašnjava o aktuelnim političkim događajima, raskrinkava nosioce diskriminacije nad ženama u političkom, društvenom i kulturnom životu, denuncira ratne zločine, huškanje na rat i nasilje. Lobi je, u leto 1990. godine, formulisao *Minimalni ženski program* i pozvao žene da se u svojim strankama i pokretima bore za njihovu realizaciju.

U tom programu se obnavljaju stari, zaboravljeni i postavljaju novi zahtevi: da svi pozivi i profesije budu podjednako dostupni i ženama i muškarcima, s tim da se prilikom zapošljavanja primenjuje isključivo profesionalni a ne polni kriterijum; da se striktno poštuje ravnopravna zastupljenost kod otpuštanja sa posla po osnovu tehnološkog viška; da se uvede šestočasovno radno vreme ti petodnevnoj radnoj nedelji i pogodniji raspored dnevnog radnog vremena – kako bi se i muškarcima i ženama omogućilo obavljanje kućnih poslova; da se uvede neseksističko vaipitanje i obrazovanje; da udžbenici i nastavni programi ne budu zasnovani na patrijarhalnoj neravnoteži moći između muških i ženskih uloga; da se finansiraju ženske studije i istraživački projekti kojima bi se obelodanila ženska situacija u Srbiji; da se striktno poštuju prava žena da odlučuju o rađanju – da li će i kada rađati i koliko će dece imati; da se stalno i svuda insistira na pravima i obavezama oba roditelja da se u istoj meri brinu o deci; da se nasilje u porodici učini vidljivim i da se društvene strukture tako organizuju da se to nasilje postepeno eliminiše; da službe SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja dobiju društveni legitimitet; da se organizuju skloništa za žene i decu žrtve nasilja, koja deluju na principima samoorganizovanja i zadovoljavanja potreba korisnica; da se otvore ženski zdravstveni centri, proširi mreža savetovališta za kontracepciju i da se obezbede besplatna sredstva za kontracepciju, za besplatni i bezbolni abortus; da se porođaj dezinstitutionalizuje i da se za žene koje to žele, obezbedi mogućnost porođanja u kući, kao i porođaj u prisustvu partnera; da se silovanje u braku ustanovi kao krivično delo; da se prostitucija dekriminalizuje i da se uvede zdravstvena zaštita za prostitute i prostitutke i, najzad, da se osnuje Ministarstvo za žene, koje bi štitilo i unapređivalo prava žena.

<sup>1</sup> Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, Beograd 1989, str. 94–96.

*Ženski parlament*, osnovan 1991. godine, razmatrao je projekte zakona i upozoravao na oduzimanje prava ženama koja su one već bile stekle, na civilizacijsku neodrživost dokumenata i propisa koji su se odnosili na populacionu politiku.

*Žene u crnom protiv rata*, od 9. oktobra 1992. godine, u crnini i u ćutanju stoje svake srede jedan sat na javnom mestu, i aktuelnim sloganima izražavaju svoje protivljenje militarizmu, nasilju i ratnim zločinima. One su artikulirale mirovnjačku žensku politiku i, istovremeno, na osnovu posebnih projekata pomažu izbeglice, naročito žene i decu u više izbegličkih kampova. Ostvarile su saradnju sa mirovnim grupama iz zemalja ranije Jugoslavije, kao i mnogim grupama žena iz raznih zemalja koje ih podržavaju i učestvuju u njihovim projektima za mir i za pomoć kampovima i u njihovoj izdavačkoj delatnosti. Održale su četiri međunarodna ženska mirovna skupa, na kojima su razmatrane aktualne teme mira i rata, a čiji je cilj bio razmena mišljenja i iskustava i širenje međunarodne mirovne mreže. Pored učesnica iz Makedonije, Hrvatske, Slovenije, Srbije i žena izbeglih iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, na ovim skupovima su učestvovala i žene iz Italije, Španije, Belgije, Danske, Švajcarske, Velike Britanije, Nemačke, Mađarske, Izraela, SAD, i dr.

Centar za ženske studije i komunikaciju okupio je više intelektualki, koje se sa ženskog stanovišta bave izučavanjem pojedinih naučnih disciplina. Već petu godinu Centar na univerzitetskom nivou održava tečajeve za studentkinje koje su zainteresovane za probleme feminizma.

Iz SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja u Beogradu su se razvile nove grupe: Grupa za žene silovane u ratu, koja je prerasla u *Autonomni ženski centar*, Centar i SOS za mlade, *Sigurne ženske kuće*, sa tri skloništa za pretučene žene i sa malim ženskim biznisom – *ŽABA* (Ženska autonomna buvlja akcija), *Incest centar*, lezbijska grupa *Labris*, *Ženska pravna grupa* i ženska izdavačka kuća *Devedeset Četvrta*. Više grupa razvilo je zapaženu izdavačku delatnost. Tako, na primer, SOS telefon izdaje časopis *Feminističke sveske*, *Žene u crnom* – časopis *Žene protiv rata* i godišnje publikacije *Žene za mir*, na italijanskom, španskom i engleskom jeziku, *Ženski centar u Pančevu* – list *Isidora*.

Nekoliko ženskih grupa deluje i u unutrašnjosti. Među najaktivnijima su *Ženski centar Isidora* u Pančevu, *Ženski centar* u Lazarevcu, SOS telefoni u Nišu, Leskovcu, Kraljevu, Novom Sadu, Subotici i Prištini.

Sve ove grupe međusobno tesno saraduju. Saraduju i sa mirovnim grupama u Adi, Bačkoj Palanci, Bečeju, Somboru, Pančevu, Novom Sadu, i dr. Iako pod otežanim uslovima, one su povezane i povremeno se raznim povodima sastaju sa sličnim grupama iz Zagreba, Splita, Rijeke i drugih gradova Hrvatske, sa ženskim grupama iz Sarajeva, Tuzle i Zenice, Makedonije i Slovenije. Uzajamno se informišu i razmenjuju svoja iskustva, nastojeći da prevaziđu podele izazvane ratom.

## PRILOG

# OSNOVNI STATISTIČKI PODACI O POLOŽAJU ŽENE U JUGOSLAVIJI

## 1. Posleratna situacija – opšte napomene

Stepen promena društvenog položaja žene u Jugoslaviji posle Drugog svet-skog rata moguće je objektivno proceniti samo ako se imaju u vidu pozicije sa kojih su žene startovale u onim segmentima društvenog života koji su od najvažnijeg uticaja na njen položaj. Ovo izlaganje se ograničava na osnovne podatke o pismenosti i obrazovanju, zapošljavanju i dostupnosti zanimanjima, o ustanovama za decu koje su u funkciji oslobađanja žene, o zdravstvenoj zaštiti žene i deteta i, naj-zad, o učešću žena u Saveznoj, republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama. Statistički podaci u ovom izlaganju su uzimani iz različitih publikacija i prilagođeni cilju – da se, bez dublje analize, ukaže samo na osnovna kretanja i tendencije u istaknutim oblastima koje su od uticaja na položaj žene.<sup>1</sup>

U periodu od 1918. do 1941. godine Jugoslavija nije uspela da pomiri ni nacionalne, ni socijalne, ni kulturne, ni političke suprotnosti koje su je opterećivale. Nasledene razlike u zemljama koje su se u njoj našle posle njenog stvaranja zadržale su se – ne mnogo ublažene – sve do 1941. godine, a ostavile su svoj pečat i u novoj državi za sve vreme njenog postojanja. Jugoslavija je u Drugi svetski rat, 1941. godine, ušla kao izrazito nerazvijena agrarna zemlja, sa skromnom industrijom (i po vrsti i po obimu proizvodnje), sa zastarelom opremom i tehnologijom, sa nedovoljno razvijenim školstvom, zdravstvom i socijalnim ustanovama. Njen nacionalni dohodak po glavi stanovnika iznosio je svega šezdeset dolara (bio je oko četiri puta manji od nacionalnog dohotka Francuske i Norveške, ili pet i po puta manji od nacionalnog dohotka Nemačke, ili sedam i po puta manji od nacionalnog dohotka SAD). Iz rata je izašla sa teškim materijalnim i ljudskim gubicima, pa je u prvoj posleratnoj godini pet-šest puta zaostajala za 1939. godinom.<sup>2</sup>

Za organizacije nastale tokom rata – Jedinštveni narodnooslobodilački front, narodnooslobodilačke odbore, Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine – završetak rata je značio novi izazov. Obnova i izgradnja zemlje značila je – najpre obnoviti zemlju i dovesti je na predratni nivo, a potom otpočeti izgradnju industrije i što pre se svrstati u red industrijskih zemalja, makar i onih na donjoj lestvici razvijenosti. U materijalnoj oskudici koja je u to vreme vladala u svim zemljama Jugoslavije, u vreme kada je stanovništvu pretila glad, u nepovolj-

<sup>1</sup> Izvori su navedeni u priloženim tabelama. Posebno su navedeni izvori za podatke kojih u tabelama nema.

<sup>2</sup> Dušan Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*, Beograd 1973.

nim međunarodnim okolnostima za Jugoslaviju taj – i za normalne uslove teško ostvarivi – zadatak obavljao se uz strogu centralizaciju upravljanja svim materijalnim i finansijskim resursima, kao i centralizovanim raspoređivanjem radne snage, obezbeđenog snabdevanja, određivanjem cena i nadnica. No sve to niti bi bilo dovoljno, niti bi moglo da se sprovede bez onih organizacija koje su nastale u ratu, i koje su za vreme njegovog trajanja nosile glavni deo organizovanja vlasti i pozadine. Ove organizacije – kojima se pridružio i, neposredno posle rata osnovan, Jedinštveni savez sindikata Jugoslavije – iskazivale su svoje revolucionarno iskustvo, svoju odanost novom poretku, koji su same stvarale, uključivanjem u sve aktivnosti nužne da se postavljeni ciljevi ostvare.

Propise i mere vlasti koje su poboljšavale pravni i materijalni položaj žena većina je doživljavala kao ispunjenje svojih nada i očekivanja. Stoga su iskreno izražavale svoju privrženost novom društvu i bez dvoumljenja učestvovala u njegovom građenju.

## 2. Stanovništvo

Jugoslavija je 1939. godine imala 15,5 miliona, a 1948. godine 15,8 miliona stanovnika i stanovnica, računajući tu i stanovništvo novooslobođenih krajeva. Od tog broja muškarci čine 48%, a žene 52%, što je rezultat činjenice da su u ratu više stradali muškarci nego žene. Do 1991. godine procenat žena u ukupnom stanovništvu je smanjen i iznosi 51,3%, prema 48,7% muškaraca (tabela 1 i 2).

Jugoslaviju karakteriše smanjenje nataliteta i smanjenje broja zaključenih brakova. U zemljama koje su ušle u njen sastav ta pojava zapažena je već i ranije. Prirodni priraštaj je 1939. godine iznosio 11, a broj zaključenih brakova 7,9 na hiljadu stanovnika i stanovnica. Posle Drugog-svetskog rata, do 1948. godine povećavan je broj zaključenih brakova (12,9), a do 1954. godine, povećavan je i prirodni priraštaj (17,7). Od tada ove stope neprekidno opadaju. Tako je 1990. godine prirodni priraštaj pao na 5,0, a broj zaključenih brakova na 6,3 na hiljadu stanovnika i stanovnica. U Vojvodini prirodnog priraštaja te godine nema, jer je broj rađanja bio manji od broja umiranja (-1,6). Hrvatska se približavala Vojvodini sa priraštajem od 0,5, a na Kosovu je prirodni priraštaj 23,1. Broj zaključenih brakova najmanji je u Sloveniji (4,7), a najveći u Makedoniji (7,5). U ostalim republikama i pokrajinama kreće se, sa malim odstupanjima, oko jugoslovenskog proseka (6,3).<sup>1</sup>

U Saveznoj Republici Jugoslaviji prirodni priraštaj 1992. godine je povećan u odnosu na 1990. godinu: u Crnoj Gori je povećan za 2,8 a u Srbiji za 2,4 poena (u centralnoj Srbiji za 3,1 – u Vojvodini za 3,5 i na Kosovu za 2,8 poena).

Smrtnost odojčadi opadala je u celom posleratnom periodu, što je, neposredno posle oslobođenja, rezultat aktivnost AFŽ-a, zdravstvenog prosvetavanja i poboljšane zdravstvene zaštite. Na hiljadu živorođene dece 1939. umrlo je 132,3 odojčadi, a 1990. godine 19,3. Ipak, Jugoslavija je, dok je postojala, bila među zemljama sa najvećom smrtnošću (u Švedskoj se 1987. smrtnost kretala oko pet umrlih na hiljadu živorođene dece, a u Velikoj Britaniji i Austriji oko devet).

Po broju zaključenih brakova Jugoslavija krajem osamdesetih zauzima evropski prosek. Zanimljivo je da je u broju zaključenih brakova prednjačio bivši SSSR (9,6), a da su ga, sa manjim brojem, ali iznad evropskog proseka, sledile druge bivše socijalističke zemlje, osim Jugoslavije, Mađarske i Poljske. Po broju razvedenih brakova Jugoslavija je bila iza većine evropskih zemalja. Iza nje su samo Portugal i Francuska. (Najviše je razvoda – 3,4 – bilo u bivšem SSSR-u.)

Prosečna starost uvećana je za muškarce od 27,3 godina, koliko je iznosila 1948, na 32,8 godina u 1987, a za žene od 29,2 na 35,2 godina u istom periodu.

Očekivana prosečna dužina života za muškarce rođene 1948. bila je 48,6 godina, za žene 53 godine, a za muškarce rođene 1987. očekivana dužina života bila je 63,6, za žene 73,8 godina. Po tome je Jugoslavija bila blizu Mađarske i Poljske, a za tri-četiri godine iza Finske, Austrije i Velike Britanije.

Broj lica u jednom domaćinstvu stalno se smanjivao, osim na Kosovu gde konstantno raste.

Ukupno aktivno stanovništvo oscilira i uglavnom opada, što je rezultat povećanog broja omladine na školovanju, povećanog broja penzionera, i sl. Ali aktivno žensko stanovništvo raste, što je rezultat povećanog zapošljavanja žena i povećanja broja aktivnih žena u poljoprivredi.

Poljoprivredno stanovništvo je veoma smanjeno. Ono je 1931. godine činilo tri četvrtine ukupnog stanovništva u Jugoslaviji, a 1981. manje od jedne petine. Najmanje promene zabeležene su u centralnoj Srbiji, gde poljoprivrednici čine još uvek jednu četvrtinu stanovništva. U odnosu na evropske zemlje Jugoslavija po tome stoji negde na sredini, približno Francuskoj ili Italiji.<sup>1</sup>

## 3. Iskorenjivanje nepismenosti

Prilikom svog nastajanja Jugoslavija se po pismenosti nalazila na donjoj lestvici evropskih zemalja, s tim što su postojale velike razlike između zemalja koje su je sačinjavale. Između dva svetska rata – uvećanjem broja škola i broja đaka, kao i tečajevima za nepismene – nepismenost se smanjivala, ali nasledene neravnomernosti nisu otklonjene, a naročito ne neravnomernosti u školovanju ženske i muške dece.

Iako je školovanje u osnovnim školama bilo obavezno, ono se iz raznih – materijalnih, kadrovskih, kulturnih, pa i političkih razloga – nije svuda podjednako sprovodilo, a otpor školovanju, naročito ženske dece, pružali su i roditelji. Prema popisu stanovništva, 1921. godine u Jugoslaviji je bilo više od polovine nepismenih (51,5%) starijih od jedanaest godina (41,0% muškarci i 61,2% žene). Nepismenost je 1931. godine smanjena na 44,6% (muškarci 32,3%, žene 56,4%). Pri tome je nepismenost žena najizraženija na Kosovu (93,9%), u Bosni i Hercegovini (83,9%) i u Makedoniji (81,7%), a najmanja je u Sloveniji (5,8%). Veliki je procenat nepismenih žena i u Crnoj Gori (77,3%) i u centralnoj Srbiji (78,3%). Hrvatska je po procentu nepismenih žena (39,5%) ispred Vojvodine (23,6%).<sup>2</sup> Nepismenost je

<sup>1</sup> Svi statistički podaci o drugim zemljama uzeti su iz Statističkog godišnjaka 1989, str. 739–747 i 787–789.

<sup>2</sup> *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten, br. 298, 1964, str. 12.

<sup>1</sup> *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1989, str. 442.

redovnim školovanjem, bez sumnje, smanjena do početka Drugog svetskog rata, a smanjivana je i posle toga, jer su osnovne škole, iako neredovno, naročito na selima, radile i na okupiranim teritorijama.

Još tokom rata AFŽ i Narodna omladina su na oslobođenim teritorijama organizovali škole za decu i analfabetske tečajevе za odrasle. U Hrvatskoj je, na primer, 1943. godine na oslobođenoj teritoriji radilo 150, a 1944. godine 250 tečajeva, dok se pred kraj rata njihov broj popeo na 421. U Bosni i Hercegovini tokom 1943. i 1944. na analfabetskim tečajevima opismenjeno je oko 20.000 nepismenih, među kojima je najviše žena. U oslobođenim krajevima u južnoj Srbiji, iako neredovno, radile su škole, a organizovani su i analfabetski tečajevi.<sup>1</sup> Tečajevi su neprekidno održavani i po završetku rata, ali sistematičniji rad je otpočeo krajem 1945. i početkom 1946. godine.

Tako je broj nepismenih žena smanjen sa 56,4 – koliko je iznosio 1931. – na 34,4 procenta 1948. godine. Najviše nepismenih žena je i dalje bilo na Kosovu (78,4%), zatim u Bosni i Hercegovini (59,3%), Makedoniji (53,9%), centralnoj Srbiji (40,8%) i Crnoj Gori (37,1%). Znatno ispod jugoslovenskog proseka su Hrvatska (21,0%) i Vojvodina (15,5%), a najmanje je nepismenih u Sloveniji (2,5%) (tabela 3).

Od 1946. do 1950. godine održano je ukupno 121.690 tečajeva na kojima je opismenjeno skoro dva miliona muškaraca i žena. Prema podacima za godine 1948, 1949. i 1950, više od dve trećine opismenjenih tokom te tri godine bile su žene sa sela (oko 70%) od 26 do 45 godina starosti. Ali, u isto vreme, iako je ukupni broj nepismenih u starijim dobnim grupama smanjivan, rastao je broj nepismene ženske dece – zbog nedovoljnog broja škola i učitelja u planinskim, besputnim krajevima i zbog tradicionalno negativnog odnosa roditelja prema školovanju ženske dece. Tako se, na primer, 1953. godine broj nepismenih žena popeo na 35,8% (tabela 4).<sup>2</sup>

Pored analfabetskih tečajeva, AFŽ, odnosno Savez ženskih društava, Crveni krst i druge organizacije osnivale su na hiljade prosvetnih tečajeva za one koji su naučili da čitaju i pišu. Na tim tečajevima sticala su se najosnovnija znanja iz higijene, nege dece, zdrave ishrane i drugih praktičnih znanja. Oni su kasnije postali obavezni; samo u razdoblju od 1958. do 1962. godine njih je bilo oko trinaest hiljada sa blizu 250 hiljada polaznica.

Posle novih kampanja za suzbijanje nepismenosti koje su organizovali Savez ženskih društava i sindikat, a naročito zbog većeg obuhvata ženske dece u osnovnim školama, broj nepismenih je smanjivan. Tako je on u 1961. godini u Jugoslaviji iznosio ukupno 28,8% – 9,9% muškaraca i 19,7% žena. Nepismenost se zadržala uglavnom u najzaostalijim krajevima zemlje, no i u gradovima, među starijim stanovništvom i mladima koji su sa sela dolazili u gradove radi zapošljavanja. Ipak, otpor prema školovanju ženske omladine u osnovnim školama konačno je savladan, i bilo je sve manje ženske dece koja ih ne pohađa. Prema popisu iz 1981. godi-

<sup>1</sup> Neda Božinović, *Položaj žene u FNRJ*, Beograd 1953, str. 39 i 40.

<sup>2</sup> Osim na ovim tečajevima, na tečajevima Jugoslovenske narodne armije, kao i Narodne omladine, na radnim akcijama, opismenjeno je još oko 230.000 omladinaca i omladinki. Statistički bilten, *Prosveta, nauka i kultura*, br. 10, 1952.

ne, u Jugoslaviji je bilo ukupno 1.780.902 nepismenih, ili 9,5% (377.073 muškarca, ili 4,1% i 1.403.829 žena, ili 14,7%).

U dobnim grupama od 10 do 39 godina nepismenost se kreće od 0,9% do 3,1% (muškarci od 0,7% do 1,2%, a žene od 1,2% do 5,1%). U dobnjoj grupi od 50 i više godina procenat nepismenih je 24,7 (muškarci 12,2%, žene 34,8%). Redosled po republikama i pokrajinama ostao je i 1981. godine nepromenjen: i dalje je najveći procenat nepismenih na Kosovu (26,4%), a najmanji u Sloveniji (0,9%).<sup>1</sup>

#### 4. Učenice u osnovnim, nižim i srednjim školama

U 9.190 osnovnih škola, školske 1938/39. školovalo se ukupno 1.487.495 đaka, od toga 636.963, ili 42,8% ženske dece u odnosu na ukupan broj đaka, koji, inače, nije obuhvatio svu decu dospelu za školovanje. Već 1946. godine broj đaka u osnovnim školama približan je broju đaka u 1939. godini. Na Kosovu i u Makedoniji nastava se obavljala na maternjem jeziku. Obuhvat dece osnovnim školovanjem stalno je rastao, a rastao je i broj ženske dece u školama – i apsolutno i relativno – tako da se u školskoj 1987/88. godini primarna neravnomernost u školovanju muške i ženske omladine gotovo otklonila (od ukupno 2.828.334 đaka u osnovnim školama bilo je 1.364.828 učenica, ili 47,9%). U zaostalijim krajevima otvarane su nove škole, a za decu nacionalnih manjina otvarane su škole na maternjem jeziku. Ovim i drugim merama u velikoj meri otklonjena je i neravnomernost u osnovnom školovanju ženske omladine po pojedinim republikama i pokrajinama, naročito u krajevima naseljenim muslimanskim stanovništvom. Od 1964. godine ukupni broj dece u osnovnim školama opada, što je rezultat smanjenja prirodnog priraštaja, ali broj ženske dece raste. U posmatranom razdoblju procenat ženske dece u osnovnim školama u Srbiji se od 43,1% popeo na 47,9%, na Kosovu od 28,34% na 43,8%, i u Vojvodini od 48,6% na 49,0% (tabela 5).

Stručno i srednje obrazovanje ženske omladine i dalje nosi pečat ukorenjenih zaostalih shvatanja i predrasuda o ženi, kao i prakse koja se na osnovu tih shvatanja odražavala i u oblasti prosvete. Devojaka je najviše u srednjim školama za opšte obrazovanje, jer su one najraširenije i najpristupačnije, a i roditelji najviše utiču na takva opredeljenja ženske dece. Niže a i srednje stručne škole su zapostavljane. Zaostaloj i nerazvijenoj privredi pre Drugog svetskog rata odgovaralo je nerazvijeno i siromašno stručno školstvo i po vrsti škola i po broju đaka. A što se tiče samih žena, ništa ih nije stimulisalo za sticanje kvalifikacija, jer su se u takvoj nerazvijenoj privredi najčešće tražile nekvalifikovane i nepismene radnice (tekstilna i duvanska industrija, poljoprivreda, kućna posluga). A udaja je još uvek bila osnovni način na koji su žene obezbeđivale svoju egzistenciju.

U nižim stručnim školama (škole za kvalifikovane radnike i radnice) školske 1938/39. godine bilo je ukupno 69.572 đaka, od toga 22.108 učenica, ili 31,6% u odnosu na ukupan broj đaka (tabela 6 i 7).

Posle rata otvarane su nove niže i srednje stručne škole i one su podjednako dostupne deci oba pola. Školske 1950/51. godine broj učenika se u nižim struč-

<sup>1</sup> Statistički godišnjak Jugoslavije 1989, Beograd 1989; popis iz 1991. ne daje nove podatke o nepismenosti.



nim školama povećao oko dva puta, a učenica oko jedan i po put, pa je relativno učešće učenica u ukupnom broju đaka smanjeno od 31,6% na 21,0%.

U srednjim stručnim školama 1938/39. školske godine bilo je ukupno 18.130 đaka, od toga 7.882 učenice, ili 43,5% u odnosu na ukupan broj đaka. Brojčano, najviše je učenica bilo u ekonomskim školama, zatim u umetničkim i učiteljskim. Medicinske škole pohađaju samo devojke – muškaraca nema. U industrijskim školama je ukupno je 2.462 đaka, od toga 387 učenica, ili 15,8%. U rudarskim, građevinskim i saobraćajnim školama devojaka nema, a u poljoprivrednim školama svega je jedna učenica. U školskoj 1950/51. godini apsolutni broj učenica se u srednjim stručnim školama, u odnosu na 1938/39, povećao za 5,7 puta, a relativni za 1,8%, i iznosio je 44.433, ili 44,8 % u odnosu na ukupan broj đaka. Učenice su počele da se školuju u svim školama. I u onim školama u kojima ih ranije nije bilo, zastupljene su sa 6,8% u rudarskim, a do 18,3% u građevinskim. Promenio se i redosled, pa je najviše učenica u učiteljskim školama (59,8%), zatim u ekonomskim (65,9%), medicinskim (67,6%) i umetničkim (50,5%). U građevinskim školama je 18,3%, u industrijskim 12,2 %, u saobraćajnim 11,5% i u rudarskim 6,8% učenica.<sup>1</sup>

U opšteobrazovnim srednjim školama (gimnazije i osmogodišnje škole) 1938/1939. školske godine ukupno je 167.847 đaka, od toga je 61.512 učenica, ili 36,6%, a školske 1950/51. godine ukupno je 485.876 đaka, od toga 208.956 učenica, ili 43,0%, što znači da se ukupan broj đaka u opšteobrazovnim srednjim školama uvećao skoro tri puta, a broj učenica više od tri puta.

Od 1951. godine broj učenica u svim srednjim školama konstantno je rastao više nego broj učenika. U početku je taj rast bio povezan sa razvojem pojedinih grana privrede, no na njega utiču i drugi faktori, između ostalih i (ne)popularnost pojedinih struka. Kasnije je povećavan i broj škola i broj stručnih profila koje su škole davale. Počevši od sredine sedamdesetih godina, školovanje je u stalnom raskoraku sa potrebama privrede, društvenih službi i uprave, pa je zapošljavanje svršenih učenica i učenika srednjih škola veoma otežano, tako da se stoga veliki broj mladih odlučuje da nastavi školovanje na višim i visokim školama i univerzitetima.

U školskoj 1987/88. godini u Jugoslaviji je u srednjim školama bilo preko devetsto hiljada đaka, od toga 431.874 učenice (47,8%). Po republikama ih je bilo: u Bosni i Hercegovini 84.060 (48,7%), u Crnoj Gori 12.889 (48,8%), Hrvatskoj 98.249 (50,3%), Makedoniji 34.478 (46,4%), Sloveniji 41.359 (50,3%) i Srbiji 160.839 (45,5%) – od toga centralna Srbija 101.985 (49,9%), Kosovo 24.665 (31,0%) i Vojvodina 34.189 (49,0%) (tabela 7).

Najviše je učenica i dalje bilo u ekonomsko-komercijalnim, pravno-birotehničkim, kao i školama koje daju opšte obrazovanje, zatim u školama tekstilne struke u kojima je blizu 40.000 učenica. Od dvadeset do trideset hiljada učenica bilo je u školama zdravstvene i prosvetne struke, od deset do dvadeset hiljada bilo ih je u poljoprivrednim, hemijsko-tehnološkim, mašinsko-metalskim, građevinsko-geodetskim, trgovinskim i ugostiteljskim školama (tabela 7).

Ako se Jugoslavija uporedi sa drugim evropskim zemljama samo po odnosima između upisanih mladića i devojaka u srednje škole, onda su se razvijenije re-

<sup>1</sup> Procenti iskazuju odnos ženske dece prema ukupnom broju đaka.

publike, uključujući i centralnu Srbiju i Vojvodinu, gotovo izjednačile sa razvijenim evropskim zemljama.<sup>1</sup>

### 5. Studentkinje na višim i visokim školama, fakultetima i umetničkim akademijama

Školske 1938/39. godine u Jugoslaviji, na 27 fakulteta u Beogradu, Skoplju, Subotici, Zagrebu i Ljubljani, na samostalnim visokim školama i umetničkim akademijama studiralo je 13.733 studenata i 3.987 studentkinja, što je 22,5% u odnosu na ukupan broj svih koji studiraju. Već 1950/51. školske godine broj studenata je porastao na 40.374, a studentkinja na 20.021, ili na 33,2%, što znači da je broj studenata povećan za nešto više od jedan i po put, a broj studentkinja više od pet puta u odnosu na školsku 1938/39. godinu. Te godine najviše je studentkinja na pravnim (1.005, ili 25,2%) i filozofskim (1.748, ili 29,8%) fakultetima, najmanje na teološkim (31, ili 0,8%) i veterinarskim (11, ili 1,5%). U 1950/51. školskoj godini struktura je u apsolutnim brojevima znatno izmenjena. Najviše studentkinja je i dalje na filozofskim fakultetima (8.972 – broj je uvećan za pet puta), zatim na medicinskim (3.902 – uvećanje je osam puta), na ekonomskim (2.449 – uvećanje je nešto manje od jedanaest puta). Na tehničkim fakultetima uvećanje je devet i po puta. Svi drugi fakulteti takođe beleže povećanja – osim pravnih, na kojima je broj studentkinja ostao nepromenjen. U istom razdoblju i na umetničkim akademijama broj studentkinja se sa 86 povećao na 456, ili nešto više od pet puta (tabela 8).<sup>2</sup>

U 1988/89. školskoj godini bilo je ukupno 339.577 redovno i vanredno upisanih na univerzitetima, višim i visokim školama, od toga 164.821 studentkinja, ili 48,54%. Po republikama broj studentkinja je: u Bosni i Hercegovini 20.619 (49,7%), u Crnoj Gori 3.101 (46,3%), Hrvatskoj 32.789 (50,1%), Makedoniji 15.669 (48,4%), Sloveniji 16.834 (50,9%), Srbiji 75.829 (46,5%) – od toga centralna Srbija 50.479, ili 50,0%, Kosovo 11.913, ili 33,4%, i Vojvodina 13.437, ili 46,5%.

Broj studentkinja po pojedinim fakultetima se menjao, s tim što su se uglavnom zadržali isti odnosi među pojedinim strukama. Brojčano ih je najviše na društvenim, tehničkim i medicinskim naukama, a najmanje na umetničkim fakultetima i akademijama. Relativni odnosi su drugačiji, pa na fakultetima društvenih, prirodno-matematičkih i medicinskih nauka studentkinje čine preko 60% u odnosu na ukupan broj upisanih na tim fakultetima. I na tehničkim i poljoprivredno-šumarskim fakultetima takođe se, i pored godišnjih oscilacija, zapaža tendencija porasta broja studentkinja.

Podaci pokazuju da je sve više žena koje su se specijalizovale, magistrirale ili doktorirale. Od 1962. godine, kada su ta zvanja ustanovljena, do 1990. zvanje specijalista i magistra nauka steklo je ukupno 28.695 muškaraca i 11.450 žena što čini 28,5% u odnosu na ukupan broj specijalista i magistara.

<sup>1</sup> Statistički godišnjak 1989, str. 597 i 787. (Bez podataka za sve zemlje, među njima za Rumuniju, Albaniju, SSSR, Švedsku, Portugal i Italiju.)

<sup>2</sup> Statistički bilten, br. 10, 1952, str. 24–25.

Zvanje doktora nauka od 1945. do 1990. godine steklo je 16.480 muškaraca i 4.420 žena, ili 21,7% u odnosu na ukupan broj doktora nauka.<sup>1</sup> Procenat žena specijalista, magistara i doktora nauka raste godišnje 0,2 do 0,3 poena više u odnosu na procenat muškaraca.

U Saveznoj Republici Jugoslaviji broj upisanih studenata opada, dok broj upisanih studentkinja i dalje raste. U školskoj 1993/94. godini učešće studentkinja u ukupnom broju upisanih je 54,9%.

## 6. Zaposlenost žena

U Jugoslaviji je 1940. godine bilo ukupno 1.139.754 socijalno osiguranih, od toga 199.077 žena, ili 17,0%. Državnih službenika (bez vojske) i službenika u banovinama i opštinama bilo je 214.056.<sup>2</sup>

Broj zaposlenih 1945. godine bio je 461.000, od toga 136.000 žena, ili 29,5%, da bi se već 1949. godine broj ukupno zaposlenih popeo na 1.990.000 – od toga 1.433.000 muškaraca i 557.000, ili 31,9%, žena.

Decentralizacija privrede, uvođenje samoupravljanja i prelaz na ekonomsku računicu u privredi doveli su do smanjivanja broja radnika i radnica, tako da je 1953. godine broj zaposlenih žena relativno opao, na 23,3%. Od tada, ponovo, sa manjim oscilacijama raste i relativni i apsolutni broj zaposlenih žena. On je 1969. dvostruko veći nego 1949. godine, i čini već frećinu od ukupno zaposlenih (33,8%). Tendencija većeg porasta zaposlenosti žena od muškaraca se nastavila do 1988. godine, kada broj zaposlenih žena iznosi 2.642.000, ili 39,3%, što znači da je skoro pet puta veći nego 1949. godine. U isto vreme broj zaposlenih muškaraca popeo se na 4.073.000, što znači da je u odnosu na 1949. godinu uvećan nešto manje od tri puta.<sup>3</sup>

U Srbiji se može zapaziti isti proces, s tim što je nivo zaposlenosti žena nešto niži, i kreće se od 140.000 (21,5%) u 1952. do 984.000 (36,8%) u 1988. godini. Te godine u centralnoj Srbiji bilo je zaposleno 673.000 (37,1%), na Kosovu 54.000 (22,6%) i u Vojvodini 257.000 (40,0%) žena.

Od 1988. ukupni broj zaposlenih opada, pa je 1990. godine u društvenom sektoru bilo ukupno 6.470.000 zaposlenih, od toga 2.605.000 (40,2%) žena, što znači da je broj zaposlenih muškaraca opao za 209.000, a broj zaposlenih žena za 36.000. U Srbiji je 1990. broj ukupno zaposlenih iznosio 2.482.000, a broj žena 956.000 (38,5%).<sup>4</sup> U privrednim delatnostima je 5.231.000 zaposlenih, od toga

<sup>1</sup> Statistički godišnjak, br. 1991, str. 378.

<sup>2</sup> Jugoslavija 1918–1988, str. 57. – Žene su posebno iskazane samo u grupi državnih službenika (ukupno 2.640, od toga svega 78 žena, ili nepuna tri procenta). Broj zaposlenih sigurno je veći, naročito žena. Poznato je da su se zakoni izigravali i da svi zaposleni nisu prijavljivani osiguravajućim organizacijama. Žene su se najviše zapošljavale kao kućna posluga, ali njihov status nije bio regulisan i uglavnom nisu osigurane, pa u ovim podacima, uglavnom, nisu iskazane. U posleratim podacima iskazan je samo društveni sektor; u privatnom sektoru 1949. godine bilo je ukupno 60.000 zaposlenih, a 1988. 169.000, što bitno ne utiče na iskazane odnose.

<sup>3</sup> Isto, str. 60 i 61.

<sup>4</sup> Statistički godišnjak 1991.

1.884.000 (36,0%) žena, a u delatnostima van privrede je od 1.148.000 zaposlenih, 721.000 (62,8%) žena. Po granama delatnosti najviše žena zaposleno je u tekstilnoj industriji i industriji kožne galanterije (524.500) – gde su lični dohoci svih zaposlenih za oko 20–30% niži od prosečnih – zatim u trgovini i ugostiteljstvu (476.000), obrazovanju (252.500), zdravstvu (326.000), na ekonomsko-finansijskim poslovima (133.000) i u društveno-političkim zajednicama (142.000). U ovim delatnostima je zaposleno 1.853.000 žena, ili 71,1% u odnosu na broj ukupno zaposlenih žena. U svim drugim delatnostima zapaženo je povećanje broja zaposlenih žena. No, ta povećanja bitnije ne utiču na promenu strukture zaposlenih (tabela 9).

Zaposlenost žena prema stručnoj spremi vidi se iz tabele 10. Najpovoljniji odnosi između broja zaposlenih muškaraca i broja zaposlenih žena ostvareni su u kategoriji zaposlenih sa srednjom stručnom spremom – u toj kategoriji žene čine 57,6%. U kategoriji sa nižom stručnom spremom žene čine 55,2%, sa višom stručnom spremom 46,4%, sa visokom 37,3%. Najniži procenat se iskazuje kod visokokvalifikovanih, gde radnice predstavljaju svega 8,4%. U kategoriji kvalifikovanih one čine 29%, polukvalifikovanih i nekvalifikovanih 43,5%. Odnosi su slični i po republikama. Najveći procenat žena u odnosu na ukupan broj zaposlenih žena otpada na srednju stručnu spremu i 1986. iznosi 30,0%. Zatim slede kvalifikovane radnice, koje u ukupnom broj zaposlenih žena čine 17,3%, nekvalifikovane radnice čine 16,4%, žene sa visokom i višom stručnom spremom 14,8%, sa nižom spremom 12,0%, polukvalifikovane radnice 8,6%. Najniže je učešće visokokvalifikovanih radnica u ukupnom broj zaposlenih žena – svega 0,9%.

I pored toga što je broj zaposlenih žena rastao brže od broja zaposlenih muškaraca, veliki broj žena koje su želele da radom obezbede svoju egzistenciju ili povećaju kućni budžet ostajao je izvan posla. Broj žena koje su tražile zaposlenje oscilirao je, i približno je jednak broju muškaraca. Ali je broj žena koje su zapošljavane preko službi za zapošljavanje znatno manji od broja muškaraca, naročito kada se radilo o ženama sa višim kvalifikacijama.<sup>1</sup>

Problemi zaposlenih žena su i dalje kvalifikacije, podela posla po polu, opterećenost žene u porodici i domaćinstvu.

## 7. Zdravstvena zaštita žene

U Kraljevini Jugoslaviji zdravstvena služba – posebno na selu – nije bila naročito razvijena. Lekari su bili koncentrisani u gradovima i sreskim mestima, ali u više srezova nije bilo nijednog lekara. U Jugoslaviji je 1939. godine bilo deset higijenskih zavoda, pedeset i jedan dom zdravlja sa posebnim bitnijim službama, nekoliko posebnih zdravstvenih ustanova uglavnom za zaštitu majki i dece, kao i 169 bolnica sa 23.524 postelje. Kao odeljenja u domovima zdravlja ili kao zasebne ustanove, radile su 92 službe za zaštitu učenika i 42 za zaštitu majke i deteta. Iste godine bilo je 5.131 lekara, 2.243 babice, 4.513 diplomiranih i 1.142 nediplomirane sestre, 380 dentista, 379 zubnih tehničara i 1.479 farmaceuta. Priličan broj zdravstvenih radnika i radnica svih profila, a takođe i studenata i studentkinja medicine, stradao je u ratu, a mnoge zdravstvene ustanove bile su manje ili više oštećene. Ti

<sup>1</sup> Jugoslavija 1918–1988, str. 70.

gubici su nadoknađeni otprilike početkom pedesetih godina. Od sredine pedesetih godina beleži se konstantan napredak svih vidova zdravstvene službe, što se da zaključiti i po povećanju broja zaposlenih u njoj. Tako je, na primer, 1987. godine bilo ukupno zaposlenih: 43.869 lekarki i lekara, 9.232 zubnih lekara i lekarki, 137.429 zdravstvenih radnica i radnika sa višom i srednjom spremom. Prema podacima za 1991. godinu, u Srbiji je zaposleno 21.230 lekarki i lekara, 6.643 zubnih lekara i lekarki, i 61.681 zdravstvenih radnica i radnika sa višom i srednjom spremom. To znači da je samo u Srbiji broj lekara i lekarki veći za četiri, a broj zdravstvenih radnika i radnica za blizu jedanaest puta od njihovog broja 1939. godine u celoj Jugoslaviji.<sup>1</sup>

Iako je beležila stalan napredak, zdravstvena služba u Jugoslaviji znatno je zaostajala za evropskim zemljama. Iza Jugoslavije, po broju lekara, zubara i farmaceuta u odnosu na broj stanovnika, samo su Turska, Portugal i Rumunija.

Opšta, a ne samo zdravstvena situacija žene umnogome je zavisila od organizacije i rada službe za zdravstvenu zaštitu žena za vreme trudnoće, kao i službe za zdravstvenu zaštitu novorođenčadi i dece.

Te službe, kao što se delimično vidi iz tabele 11, napredovale su i po broju organizacionih jedinica i po broju zaposlenih lekara i lekarki i drugih zdravstvenih radnica i radnika, kao i po broju i kvalitetu zdravstvenih usluga koje su pružale. Tako su već 1955. u Jugoslaviji radile 354 organizacione jedinice (ordinacije, dispanzeri i savetovališta) za trudnice i porodilje, sa 294 lekarki i lekara.

Razvijala se i patronažna služba dispanzera, koja obuhvata kućne posete trudnicama, porodiljama, ženama posle prekida trudnoće, drugim ženama, kao i deci, uglavnom predškolskog uzrasta. Godine 1955. godine bilo je oko 152.000 tih poseta, a 1987. oko 1.314.000. Ove ustanove bave se i preventivom i organizuju sistematske preglede i vakcinisanje dece.

Najveći uspeh do početka ovog rata bio je postignut u pružanju, odnosno korišćenju stručne pomoći prilikom porođaja i u smanjenju smrtnosti odojčadi. Smrtnost dece, mada je stalno opadala, još je prilično visoka, a na to utiče opšta zaostalost i nizak nivo zdravstvene kulture u pojedinim krajevima. Na hiljadu živorođene dece, 1939. godine umiralo je više od 132 novorođenčeta. Tek 1958. godine stopa smrtnosti odojčadi pada ispod sto – na hiljadu živorođenih. Na to su, između ostalog, uticale i akcije zdravstvenog prosvetavanja na selu koje je organizovao Savez ženskih društava, sam ili u saradnji sa drugim stručnim i društvenim organizacijama. Stopa smrtnosti je 1990. godine pala na 19,3 – ali se povećava od 1991. godine kada je iznosila 20,2 na hiljadu živorođenih.

Smrtnost odojčadi u Saveznoj Republici Jugoslaviji se naglo povećala 1992. u odnosu na 1990. godinu: u Crnoj Gori za 10,7 i u Srbiji za 11,5 poena – u centralnoj Srbiji za 6,9, u Vojvodini za 8,5 i na Kosovu za svih 25 poena (tabela 2).

Pred Drugi svetski rat, a i po završetku rata, žene su se uglavnom porađale bez stručne pomoći, pa se još 1959. tako obavljala gotovo polovina porođaja. Godine 1990. sa stručnom pomoći obavljeno je 99,7% porođaja. U centralnoj Srbiji bez stručne pomoći rođeno je 2,2%, a na Kosovu 23,3% dece (tabela 12).

<sup>1</sup> *Jugoslavija 1918–1988*; Statistički godišnjak '91. o narodnom zdravlju i zdravstvenoj zaštiti u SR Jugoslaviji, Beograd 1992.

Žene se retko obraćaju savetovalištima radi planiranja porodice – samo četiri procenta, a radi kontracepcije svega dva procenta od broja žena koje se obraćaju savetovalištima. Tako je prekid trudnoće postao glavni način regulisanja rađanja, pa je broj abortusa približno jednak broju rađanja. Rezolucija Savezne skupštine o planiranju porodice iz 1969. i druga Rezolucija o osnovama politike razvoja i planiranja porodice iz 1978. godine ostale su nerealizovane, jer je realizacija prepuštena institucijama, koje za nju nisu uspele da zainteresuju ni same žene.

## 8. Dečje ustanove

Nekoliko podataka biće dovoljno da se ukaže na veliki raskorak između broja zaposlenih žena i mogućnosti smeštaja dece u predškolske ustanove: jaslice, obdaništa, zabavišta i kombinovane ustanove. Godine 1938. bilo je 434 ovih ustanova, koje je koristilo 32.556 dece. Njihov broj je 1939. godine smanjen na 119 sa 7.300 korisnika. U ratu su one delom oštećene, delom korišćene za druge svrhe. Obnovljene su do 1949. godine. U kriznom periodu, od 1952. do 1954. godine, njihov broj se smanjio na 262, sa 13.587 dece, dakle, ispod nivoa koji je bio dostignut 1938. godine. A onda se 1955. godine njihov broj naglo uvećao i iznosio je 912. Od tada broj ovih ustanova je stalno rastao, tako da ih je 1988. godine bilo 4.802 sa 519.300 dece, ali on i dalje ni izdaleka nije zadovoljavao potrebe porodice (tabela 13). Obuhvat dece do sedam godina je nizak – od 8% u Bosni i Hercegovini do 41% u Hrvatskoj i 52% u Sloveniji. Deo troškova boravka dece u ustanovama dečje zaštite snosi društvo, zavisno od imovnog stanja porodice, ali i pored toga porodice slabijeg imovnog stanja manje ih koriste jer su im i beneficirane cene previsoke (tabela 13).

Dodatak na decu je takođe vid dečje, odnosno porodične zaštite. Korišćen je svojevremeno kao socijalna pomoć siromašnijim porodicama sa više dece, a u poslednje vreme u Srbiji postaje i instrument demografske politike. Pripada samo porodicama sa troje dece, a ne i preko tog broja, da bi se na taj način uticalo na smanjenje rađanja u visokonatalitetnim grupama (Albanci i Romi). Osim toga, dodatak za treće dete pripada bez obzira na imovno stanje, i veći je u niskonatalitetnim nego u visokonatalitetnim opštinama. U istom cilju proširen je i krug korisnika dečjeg dodatka, a njegova visina se povoljnije valorizuje. No, i pored toga, broj korisnika se smanjuje, jer su opšta ekonomska kriza i, posebno, rat uticali na drastično smanjivanje društvenog standarda i standarda porodice, smanjenje nataliteta pa i na realnu vrednost dečjeg dodatka.

## 9. Učešće žena u Saveznoj, republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama

Aktivno biračko pravo, koje je zavisilo samo od njihove volje, žene su na svim izborima koristile podjednako kao i muškarci, ponekad čak i nešto više. Izbori u predstavničke organe zavisili su od izborne kombinatorike, kadrovskih komisija i koordinacionih tela koji su pripremali i određivali kandidate i kandidatkinje. Žene su dolazile na kandidatske liste, ne zbog svojih kvaliteta nego prevashodno zbog toga što je trebalo zadovoljiti minimalne kriterijume sastava predstavničkog tela

po polu. Naravno, patrijarhalne – naročito seoske – sredine tvrdokorno su se opirale i takvom načinu kandidovanja žena. Društveno-političke organizacije – posebno SKJ i SSRN – setile bi se problema ravnopravnosti žena u političkoj sferi neposredno pred same izbore, kada nije preostalo ništa drugo nego da se u nekim razvijenijim sredinama među kandidate ubaci i poneka žena. Sve do 1974, uz izvesne oscilacije, vidljiva je i tendencija opadanja učešća žena u svim skupštinama. Novi izborni zakon, 1963. godine, umesto neposrednih izbora, delimično je uveo delegatski sistem, delimično zadržao neposredne izbore, a u skupštine je uveo više veća, između ostalih i opštinsko veće u opštinskim skupštinama. U prvim izborima po tom sistemu došlo je do izvesnog povećanja učešća žena u skupštinama, ali već u sledećim izborima to učešće je opalo. Procenat žena koje su birane u opštinska veća po pravilu je manji od procenta žena biranih u Savezno veće, kao i u republička i pokrajinska veća.<sup>1</sup>

Novi izborni sistem 1974. godine uveo je čisti delegatski sistem i novu organizaciju skupština. U ovom sistemu izvanredno je uočljiv i odnos patrijarhalnog mentaliteta prema ženi u vlasti.

Savezna skupština je sastavljena od Saveznog veća i veća republika i pokrajina, ostale republičke i pokrajinske skupštine od Veća udruženog rada, veća opština i Društveno-političkog veća, a opštinska skupština od Veća udruženog rada, Društveno-političkog veća i veća mesnih zajednica. Delegate i delegatkinje (poslanike) u odgovarajuća veća skupština biraju prethodno izabrane delegacije sastavljene od predstavnika osnovnih organizacija udruženog rada, radnih zajednica i radnika u privatnom sektoru, zatim delegacije sastavljene od predstavnika državnih organa i društveno-političkih organizacija i, najzad, delegacija mesnih zajednica.

Upadljivo je da je najviše žena birano u veća udruženog rada, zatim u društveno-politička veća, a najmanje u veća opština, odnosno u veća mesnih zajednica. Broj izabranih žena u sva veća svih skupština stabilizovao se na jednom nivou uz neznatne promene, i nije se menjao do 1986. godine.

U izborima 1990. godine, nakon uvođenja višepartijskog sistema, broj izabranih žena u republičke skupštine znatno je smanjen i manji je nego 1958. godine. U Skupštinu Srbije izabrano je 246 muškaraca i svega četiri žene, ili 1,6 %. A na izborima 1992. godine u Skupštinu Srbije izabrano je 234 muškarca i šesnaest žena, ili 6,4%. U Skupštinu Crne Gore izabrano je 79 muškaraca i 5 žena. Saveznu skupštinu čine 173 muškarca i 5 žena (tabela 14).

U organima radničkog samoupravljanja i samoupravnim organima procenat učešća žena bio je povoljniji (tabela 15), ali s obzirom na opštu situaciju sa radničkim samoupravljanjem – radnice su od toga imale manje koristi nego što bi se moglo očekivati po njihovoj zastupljenosti u organima odlučivanja.

<sup>1</sup> Saveznu, republičke i pokrajinske skupštine činila su odgovarajuća veća koja su birale opštinske skupštine i građani neposredno. Osim ovih veća u sastavu navedenih skupština bilo je i privredno veće, prosvetno-kulturno veće, socijalno-zdravstveno veće i organizaciono-političko veće. Njih je birala opštinska skupština na predlog zaposlenih (radnih zajednica) u odgovarajućoj oblasti. Opštinsku skupštinu činilo je opštinsko veće, koje biraju građani neposredno i veće radnih zajednica, koje biraju građani i građanke koji rade u radnim organizacijama, državnim organima, društveno-političkim i drugim organizacijama, zadrugama i komorama. Sreske skupštine u Srbiji i Makedoniji činile su sreska veća i veća radnih zajednica, u Crnoj Gori nema srezova, a u ostalim republikama postoji samo sresko veće. Sve odbornike sreskih skupština biraju opštinske skupštine.

Nesumnjivi su rezultati koji su učinjeni u promeni situacije žene u pojedinim oblastima društvenog života: u privredi, obrazovanju i dostupnosti svih zanimanja ženama, u zdravstvenoj zaštiti žene, u kvalitetu življenja i u drugim sferama. Ali je vidljivo i to da sve to nije bilo dovoljno da se svest o ulozi žene u porodici i društvu bitnije izmeni.

Tabela 1.

STANOVNIŠTVO PREMA POLU I AKTIVNOSTI;  
DOMAĆINSTVA, POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO  
u hiljadama

godišna	ukupno stanovništvo	žena stanovništvo	broj stanovništva u domaćinstvu	Aktivno stanovništvo		
				ukupno %	žene %	poljoprivredno stanovništvo %
<b>Jugoslavija</b>						
1931.	14.534	7.345	5,14	46,9	30,0	76,4
1948.	15.842	8.227	4,37	49,1	35,0	67,2
1953.	16.991	8.760	4,29	46,3	30,7	60,9
1981.	22.425	11.341	3,62	44,0	32,2	19,9
1991.*	23.475	12.037	...	...	...	...
<b>Bosna i Hercegovina</b>						
1948.	2.564	1.327	5,51	42,9	...	71,8
1953.	2.847	1.462	5,06	42,5	26,9	62,2
1981.	4.124	2.073	4,00	38,7	24,3	17,3
<b>Crna Gora</b>						
1948.	377	199	4,51	36,9	...	71,6
1953.	420	218	4,56	36,4	20,0	61,5
1981.	584	295	4,09	34,3	22,0	13,5
<b>Hrvatska</b>						
1948.	3.780	2.010	3,94	51,6	...	62,4
1953.	3.936	2.075	3,81	47,7	31,8	56,4
1981.	4.601	2.375	3,23	45,6	36,0	15,2
<b>Makedonija</b>						
1948.	1.153	569	5,27	43,4	...	70,6
1953.	1.305	645	5,30	40,8	22,9	62,7
1981.	1.909	941	4,39	41,8	30,7	21,7
<b>Slovenija</b>						
1948.	1.440	764	3,78	52,9	...	44,1
1953.	1.504	792	3,66	40,8	35,6	41,1
1981.	1.892	973	3,18	50,3	...	9,4
<b>Srbija</b>						
1948.	6.528	3.357	4,39	50,9	...	72,3
1953.	6.979	3.568	4,32	48,4	32,6	66,7
1981.	9.314	4.684	3,63	45,4	34,5	25,4
<b>Centralna Srbija</b>						
1948.	4.154	2.142	4,54	54,2	...	72,4
1953.	4.464	2.286	4,44	52,4	38,6	67,2
1981.	5.694	2.577	3,43	51,8	43,0	27,6
<b>Kosovo</b>						
1948.	733	359	6,36	35,3	...	80,9
1953.	816	399	6,42	33,2	10,9	72,4
1981.	1.584	766	6,92	23,8	7,6	24,6
<b>Vojvodina</b>						
1948.	1.641	856	3,61	49,4	...	68,1
1953.	1.700	832	3,50	45,4	26,7	62,9
1981.	2.035	1.041	3,00	44,3	31,0	19,9

Izvori: Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1989, str. 449-453; Jugoslavija 1918-1988, Beograd 1989, str. 39-43; Statistički godišnjak 1991, str. 441-445.

\* Prethodni rezultati popisa 1991.

Tabela 2.

## KRETANJE STANOVNIŠTVA

	živorođeni	umrli	umrla odojčad	prirodni priraštaj	zaključeni brakovi	razvedeni brakovi
<b>Jugoslavija</b>						
1939.	25,9	14,9	132,3	11,0	7,9	0,5
1950.	30,3	13,0	118,6	17,3	11,4	1,1
1965.	21,0	8,8	71,8	12,2	9,0	1,2
1990.	9,9	8,7	20,2	5,0	6,3	0,9
<b>Bosna i Hercegovina</b>						
1950.	38,6	13,5	125,6	25,1	11,4	0,9
1965.	29,0	8,0	83,7	21,0	9,5	0,7
1990.	14,8	6,4	15,2	7,7	7,9	0,4
<b>Crna Gora</b>						
1950.	30,0	9,3	101,9	20,7	8,0	0,5
1965.	24,7	6,9	56,9	17,8	7,6	0,5
1990.	14,4	5,5	12,2	8,9	5,7	0,5
<b>Hrvatska</b>						
1950.	24,8	12,3	118,1	12,5	9,9	0,8
1965.	16,6	9,3	49,5	7,3	9,0	1,1
1990.	11,9	11,3	10,0	0,5	6,0	1,2
<b>Makedonija</b>						
1950.	40,3	14,7	136,7	25,6	11,5	0,8
1965.	28,1	8,4	105,8	19,7	8,9	0,4
1990.	16,9	7,0	35,3	9,0	7,5	0,4
<b>Slovenija</b>						
1950.	24,4	11,8	80,6	12,6	10,1	0,6
1965.	18,5	9,7	29,6	8,8	9,2	1,3
1990.	12,5	9,9	8,9	2,5	4,7	1,0
<b>Srbija</b>						
1950.	29,5	13,4	118,1	16,1	12,7	1,5
1965.	18,8	8,8	74,9	10,0	8,8	1,2
1990.	14,5	9,5	25,0	5,1	6,2	1,3
<b>Centralna Srbija</b>						
1950.	28,0	12,4	101,7	15,6	13,3	1,6
1965.	16,4	8,1	54,7	7,3	8,8	1,3
1990.	11,7	10,3	17,0	1,4	6,1	1,3
<b>Kosovo</b>						
1950.	46,1	17,0	141,3	29,1	11,4	0,6
1965.	40,5	10,9	122,6	29,6	7,7	0,2
1990.	27,8	4,7	40,6	23,1	6,7	0,3
<b>Vojvodina</b>						
1950.	25,5	14,0	145,1	11,5	11,7	1,6
1965.	15,5	9,6	57,4	5,9	9,3	1,9
1990.	10,4	12,0	10,5	-1,6	6,0	1,3
<b>Savezna Republika</b>						
<b>Jugoslavija - 1992.</b>						
Crna Gora	17,0	9,2	35,6	7,3	11,7	...
Srbija	17,0	6,1	22,0	7,5	7,5	...
Centralna Srbija	13,8	9,3	23,1	4,5	4,5	...
Vojvodina	13,6	11,7	19,0	1,9	1,9	...
Kosovo	32,6	6,7	65,6	25,9	...	...

Izvor: Jugoslavija 1918-1988, str. 43; Statistički bilten, br. 298, str. 92; Statistički bilten, br. 788, str. 20; Statistički godišnjak 1989, str. 128, 129, 143 i 463; Isto, 1991, str. 442 i 443; Statistički godišnjak 1994, str. 65.



Tabela 3.

## NEPISMENO STANOVNIŠTVO IZNAD DESET GODINA STAROSTI

u hiljadama

	J u g o s l o v i j n a o	H e r c e g o v i n a	C r n a G o r a	H r v a t s k a	M a k e d o n i j a	S l o v e n i j a	S r b i j a	U k u p n o	C e n t r a l n j e	K o s o v o	V o j v o d i n a
1931. godina											
Broj nepismenih	4.409	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
procenat	44,6	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
muškarci	32,3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
žene	56,4	83,9	77,3	39,5	81,7	5,8	62,8	78,8	93,9	23,6	
1948. godina											
Broj nepismenih	3.163	835	74	478	344	27	1.405	923	319	162	
procenat	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
muškarci	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
žene	34,4	59,3	37,1	21,0	53,9	2,5	37,6	40,8	78,4	15,5	
1953. godina											
Broj nepismenih	3.404	853	96	522	342	32	1.559	1.063	315	181	
procenat	25,4	40,2	30,1	16,3	35,7	2,7	27,9	29,5	54,5	12,9	
muškarci	14,1	21,8	14,5	9,3	23,3	2,5	14,5	12,9	38,0	8,3	
žene	35,8	57,2	44,5	22,4	48,3	2,8	40,5	44,9	72,1	17,0	
1961. godina											
Broj nepismenih	3.066	818	83	439	276	25	1.424	958	293	173	
procenat	19,7	32,5	21,7	12,1	24,5	1,8	21,9	22,0	41,1	10,6	
muškarci	9,9	16,0	9,1	6,4	14,6	1,7	10,4	9,2	26,5	5,9	
žene	28,8	47,8	33,2	17,1	34,6	1,9	32,8	36,0	56,0	14,9	
1981. godina											
Broj nepismenih	1.781	441	45	220	167	13	845	545	149	102	
procenat	9,5	14,5	9,4	5,6	10,9	0,8	10,9	11,1	17,6	5,8	
muškarci	4,1	5,5	3,4	2,5	5,8	0,7	4,7	4,1	9,4	3,1	
žene	14,7	23,3	15,2	8,4	16,2	0,9	16,9	17,9	26,4	8,3	

1991. godine u Srbiji je bilo ukupno 470.000 nepismenih, od toga 388.000 žena i 82.000 muškaraca.

Izvori: Statistički bilten br. 10, 1952, str. 31; Jugoslavija 1918-1988, str. 39; Statistički bilten, br. 298, str. 12 i 13.

Tabela 4.

## TEČAJEVI ZA OPISMENJAVANJE (1946-1950)

	broj tečajeva	predavači(ce)	broj polaznika i polaznica	opismenjeno	procenti opismenjenih
Jugoslavija ukupno	121.690	149.985	2.829.252	1.924.510	68,1
Bosna i Hercegovina	42.163	40.251	953.263	688.803	71,2
Crna Gora	3.558	4.604	79.753	58.300	80,0
Hrvatska	14.913	26.596	313.476	218.094	69,1
Makedonija	9.836	11.492	274.098	180.415	67,2
Slovenija	55	72	723	354	49,0
Srbija	50.595	66.970	1.214.249	778.544	63,2

Izvor: Prosveta, nauka i kultura, Statistički bilten 1952, br. 10, str. 31.

## TEČAJEVI ZDRAVSTVENOG PROSVEĆIVANJA ŽENSKE OMLADINE (1958-1962)

	broj tečajeva	broj polaznica
Jugoslavija ukupno	13.805	246.339
Bosna i Hercegovina	2.505	52.837
Crna Gora	510	7.079
Hrvatska	3.813	45.584
Makedonija	1.788	29.699
Slovenija	1.291	21.744
Srbija*	3.898	89.396

Izvor: Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 1964, br. 298, str. 24.

\*) Bez podataka za 1962.

Tabela 5.

## UČENICI I UČENICE U OSNOVNIM ŠKOLAMA

u hiljadama

	S R B I J A									
	J u g o s l a v i j a o	H e r c e g o v i n a	C r n a G o r a	H r v a t s k a	M a k e d o n s k a	S l o v e n i j a	U k r a j i n a	S r b i j a	K o s o v o	V o j v o d i n a
1939/40.										
ukupno	1.487	156	39	388	96	187	621	397	38	187
ženska deca	637	39	16	182	40	93	267	166	11	91
procenat	42,8	25,1	39,7	46,9	41,1	49,8	43,1	41,8	28,3	48,6
1951/52.										
ukupno	1.815	301	56	396	170	187	705	417	111	177
ženska deca	821	118	22	189	77	92	320	193	43	84
procenat	45,3	39,4	42,7	47,8	45,7	49,5	45,3	46,3	38,4	47,7
1961/62.										
ukupno	2.896	526	87	623	251	243	1.165	716	168	280
ženska deca	1.348	230	39	301	115	120	543	337	71	135
procenat	46,5	43,7	44,7	48,4	45,8	49,3	46,6	47,0	42,0	48,3
1987/88.										
ukupno	2.828	552	82	521	273	229	1.171	612	347	212
ženska deca	1.365	267	39	253	131	112	562	298	161	104
procenat	47,9	48,3	47,5	48,5	47,9	48,9	47,9	48,6	43,8	49,0

U SRJ je 1993/94. u osnovne škole upisano ukupno 937.392 đaka, od toga 455.488 učenice, ili 48,6%.

Izvori: Statistički bilten 298, str. 17; Statistički godišnjak 1989, str. 371; Statistički godišnjak 1994, str. 346.

Tabela 6.

## SREDNJE ŠKOLE ZA OPŠTE OBRAZOVANJE, NIŽE I SREDNJE STRUČNE ŠKOLE

u hiljadama

	1938/39.			1950/51.		
	ukupno	žene	% žena	ukupno	žene	% žena
Srednje škole za opšte obrazovanje	167,8	61,5	36,6	485,8	208,9	43,0
Građanske škole	42,7	18,1	42,3	-	-	-
Osmoljetke	-	-	-	193,6	84,4	43,6
Gimnazije	125,1	43,4	34,7	292,3	124,5	42,6
Niže stručne škole	69,6	22,1	31,6	133,6	28,0	21,0
Industrijske	62,5	21,4	34,3	110,3	14,4	13,1
Poljoprivredne	2,2	0,5	22,7	2,4	0,5	22,8
Trgovačke	5,1	0,06	1,2	6,0	3,6	59,7
Medicinske	0,13	0,13	100	1,7	1,5	90,1
Umetničke	-	-	-	13,3	7,9	59,7
Srednje stručne škole	18,1	7,8	43,5	99,1	44,4	44,8
Industrijske	2,4	0,4	15,8	11,2	1,4	12,2
Rudarske	-	-	-	1,1	0,07	6,8
Građevinske	-	-	-	9,9	1,8	18,3
Poljoprivredne	0,5	0,001	0,2	9,3	1,2	13,0
Saobraćajne	0,5	-	-	3,9	0,5	11,5
Ekonomске	7,4	3,9	53,3	23,4	15,4	65,9
Medicinske	0,2	0,2	100	7,0	4,7	67,6
Učiteljske	4,0	1,6	39,3	27,9	16,7	59,8
Umetničke	3,2	1,8	58,0	5,2	2,6	50,5

Izvor: Statistički bilten br.10, str. 14.

Tabela 7.

## UČENICE U SREDNJIŠKOLAMA

	ukupno	učenice	procenat
<b>SFRJ (1987/88)</b>			
Polaznici i polaznice zajedničkih osnova	903.639	431.874	47,8
Grupe struka	141.352	65.320	46,2
Prirodno-matematička i informatička	67.350	33.770	53,3
Hidrometeorološka	233	145	62,2
Mašinsko-metalska	153.023	15.980	10,4
Elektrotehnička	71.634	9.155	12,8
Građevinska i geodetska	30.448	10.303	33,8
Rudarsko-geološka	7.979	1.806	28,7
Hemijsko-tehnološka	25.273	17.578	69,8
Grafička	3.968	2.276	56,6
Vatrogasna	345	215	62,3
Saobraćajna	21.635	5.632	26,1
Tekstilna	44.444	39.152	88,2
Kožarsko-gumarska	13.358	9.242	69,0
Metalurška	4.022	1.035	25,7
Drvoprerađivačka	18.532	6.301	34,0
Poljoprivredna	39.071	18.884	48,3
Šumarska	1.901	474	22,8
Prehrambena	11.748	7.566	64,2
Veterinarska	3.203	1.119	35,0
Zdravstvena	35.547	29.307	82,5
Trgovinska	15.733	11.256	71,7
Ugostiteljsko-turistička	33.253	18.796	56,4
Ekonomsko-komercijalna	71.040	56.035	78,9
Pravna i birotehnička	24.521	17.642	71,7
Prosvetna	25.033	21.645	86,6
Prevodilačka	6.795	5.711	84,8
Umetnička	7.143	4.732	66,3
Kulturološka	19.410	15.454	79,6
Uslužna	5.134	4.742	92,6
<b>SRJ 1993/94.</b>			
Ukupno	341.025	172.604	50,6
Gimnazije	60.570	39.425	64,6
Stručne škole	280.455	133.179	47,6

Izvor: Statistički godišnjak 1989, str. 371, 372; Statistički godišnjak 1994, str. 346, 352.

Tabela 8.

## UPISANI I STUDENTKINJE PO VRSTI STUDIJA

	1938/39.			1950/51.		
	Ukupno	Žene	% žena	Ukupno	Žene	% žena
	17.733	3.987	22,5	60.395	20.021	33,2
Poljoprivreda i šumarstvo	1.166	179	15,3	4.442	1.012	22,7
Veterina	708	11	1,5	2.574	248	9,6
Tehnika	2.671	208	7,7	12.166	1.930	15,8
Ekonomija	986	224	22,7	6.665	2.449	36,7
Pravo	5.998	1.006	16,7	4.447	997	22,4
Medicina	2.095	495	23,6	10.395	3.902	37,5
Filozofija	3.125	1.748	55,9	17.989	8.972	49,8
Teologija	756	31	4,1	573	55	9,5
Umetnost	228	85	37,7	1.144	456	39,9
			1971/72.			
Nauke	Ukupno	Žene	% žena			
Ukupno	339.577	164.821	48,5			
Prirodno matematičke	19.355	12.387	62,1			
Tehničke	116.496	34.427	29,6			
Medicinske	28.359	17.524	62,1			
Polj. šumarske	31.608	12.308	39,0			
Društvene	138.893	85.420	61,5			
Umetnost	4.866	2.755	56,6			

SAVEZNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA  
BROJ UPISANIH STUDENTKINJA I STUDENATA 1993/94 god.

	Ukupno	žena	% žena
Ukupno	148.709	80.820	54,9
Srbija	141.587	76.932	54,3
Crna Gora	7.122	3.788	53,1

Izvori: Statistički bilten br. 10, str. 24, 25; Statistički godišnjak 1991, str. 596; Statistički godišnjak 1994, str. 351.

Tabela 9.

## ZAPOSLENE ŽENE PO GRANAMA DELATNOSTI

SFRJ	1983.			1988.			1990.		
	ukupno	žene	% žena	ukupno	žene	% žena	ukupno	žene	% žena
Ukupno	6.097	2.249	36,8	6.715	2.642	39,3	6.470	2.606	40,3
Privredne delatnosti	5.052	1.620	32,0	5.556	1.925	34,6	5.231	1.884	36,0
Vanprivredne delatnosti	1.045	628	60,1	1.159	717	61,9	1.148	721	62,8
Industrija i rudarstvo	2.374	840	35,3	2.716	1.019	37,5	2.661	1.006	37,8
Poljoprivreda i ribarstvo	211	56	26,5	245	67	27,3	242	67	28,0
Šumarstvo	66	7	10,6	66	8	11,7	62	7	11,3
Vodoprivreda	19	2	10,5	12	2	16,6	18	2	11,1
Građevinarstvo	599	55	9,0	554	59	10,6	498	57	11,4
Saobraćaj i veze	422	61	14,4	456	74	16,1	442	76	17,2
Trgovina	621	301	48,4	671	344	51,3	649	337	51,9
Ugostiteljstvo i turizam	220	133	60,4	251	152	60,7	229	139	60,6
Zanatstvo	166	34	20,4	193	40	20,2	139	38	27,3
Stambeno-komunalna delatnost	120	22	18,3	125	23	18,5	121	23	19,0
Finansijske i druge usluge	216	110	50,9	262	137	52,3	264	140	53,0
Obrazovanje i kultura	422	226	53,5	449	247	54,9	455	251	55,1
Zdravstvena i socijalna delatnost	350	265	74,7	420	318	75,5	428	326	76,1
Društveno-političke zajednice i organizacije	270	136	50,3	286	151	52,7	262	142	54,1

U Saveznoj Republici Jugoslaviji bilo je zaposleno 1993. god.

	ukupno	žene	% žena
ukupno	2.464	968	39,3
društveni sektor	2.243	902	40,2
privatni sektor	221	66	29,9

Izvor: *Jugoslavija 1918-1988*, str. 60; Statistički godišnjak Jugoslavije 1991, Beograd 1991, str. 147-150; Statistički godišnjak 1994, str. 77-79.

Tabela 10.

## UKUPAN BROJ ZAPOSLENIH ŽENA PO REPUBLIKAMA I UČEŠĆE ŽENA U UKUPNOM BROJU ZAPOSLENIH PREMA KVALIFIKACIJI\*

	ukupno žena (u hiljadama)	ukupno	u procentima							
			S t e p e n visoko	više	srednje	niže	o b r a z o v a n j a	pkv	kv	pkv
1961.	934	26,4	24,1	20,3	39,6	42,2	3,2	10,5	30,7	30,5
1976.	1.693	34,5	33,1	41,6	53,6	50,4	6,2	21,5	38,8	34,1
1986.	2.538	38,6	37,3	46,4	57,6	55,2	8,4	29,0	42,7	43,5
Bosna i Hercegovina										
1961.	95	19,3	15,9	20,9	33,2	38,3	2,0	6,5	19,1	20,1
1976.	207	25,5								
1986.	363	26,2	33,2	42,9	59,9	59,0	7,7	26,5	40,7	38,1
Crna Gora										
1961.	15	21,1	13,8	15,4	30,1	30,8	2,2	8,2	21,1	26,2
1976.	32	30,7								
1986.	58	36,7	32,3	45,2	51,9	60,8	6,2	31,1	36,1	39,8
Hrvatska										
1961.	273	29,4	18,7	24,4	41,4	48,2	3,5	11,1	34,8	36,5
1976.	449	38,0								
1986.	636	41,5	40,1	52,8	63,2	52,6	10,3	29,9	45,8	47,8
Makedonija										
1961.	45	19,6	15,4	21,0	35,7	25,7	1,7	8,8	24,0	20,3
1976.	101	29,7								
1986.	176	39,1	35,8	50,9	48,6	46,4	3,7	28,1	39,3	35,1
Slovenija										
1961.	175	36,4	29,4	23,9	48,6	62,5	5,6	17,8	42,2	44,5
1976.	300	43,3								
1986.	380	47,0	35,8	54,2	57,9	68,1		54,5	51,3	56,9
Srbija										
1961.	329	24,9	21,5	25,4	39,1	55,2	2,7	8,9	27,4	28,2
1976.	605	33,0								
1986.	924	39,0	37,4	47,0	56,0	55,2	7,4	27,7	37,9	39,6
Centralna Srbija										
1961.	269	25,0								
1976.	407	32,9								
1986.	635	39,1	39,0	53,5	57,9	58,8	7,3	29,2	38,7	40,8
Kosovo										
1961.	11	13,2	13,1	17,3	26,9	19,8	1,4	4,6	17,6	10,1
1976.	30	21,2								
1986.	50	22,9	19,5	16,1	37,6	30,4	3,1	17,0	26,8	20,6
Vojvodina										
1961.	108	27,1	27,4	22,6	40,9	43,2	3,5	10,5	27,3	32,0
1976.	158	34,7								
1986.	238	38,0	39,3	46,8	57,1	56,0	9,5	26,8	39,5	42,5

Izvor: Statistički bilten, br. 298, str. 31; *Jugoslavija 1918-1988*, str. 66; Statistički godišnjak 1989, str. 470.

\* Bez podataka o pomoćnim radnicima 1961. godine, kojih je bilo ukupno 82.000 - od toga 27.000, ili 30,7% žena.

Tabela 11.

## ZDRAVSTVENE USTANOVE ZA ZAŠTITU ŽENA I DECE

SFR JUGOSLAVIJA

SAVEZNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA

## ZDRAVSTVENA ZAŠTITA ŽENA

	Ukupno		Srbija 1987.			Ukupno		Srbija		
	1955.	1987.	ukupno	Kosovo	Vojv.	1991.	Crna Gora	ukupno	Kosovo	Vojv.
Organizacione jedinice	354	971	444	29	237	414	19	395	33	197
lekari	294	1.056	544	39	115	621	22	599	46	121
Zdravstveno osoblje	689	2.404	1.172	54	286	1.188	45	1.143	138	261
kućne posete u hiljadama*	156	1.314	566	84	130	24	-	24	-	12

## ZDRAVSTVENA ZAŠTITA PREDŠKOLSKE DECE

Organizacione jedinice	498	1.221	433	26	230	434	22	412	31	205
lekari	539	2.128	996	134	199	1.153	69	1.064	146	187
Zdravstveno osoblje	946	3.733	1.625	250	340	1.795	114	1.681	269	325
kućne posete u hiljadama	...	...	...	...	...	66	2	64	5	20

## ZDRAVSTVENA ZAŠTITA ŠKOLSKE DECE

Organizacione jedinice	155	793	346	25	125	358	21	337	27	114
lekari	358	1.609	682	56	112	710	45	665	31	122
Zdravstveno osoblje	465	2.505	927	95	171	1.048	80	968	97	183
kućne posete u hiljadama	11	49	...	...	...	44	-	44	2	18

Izvori: *Jugoslavija 1918-1988*, str. 409-411; Statistički godišnjak 1989, str. 617; Statistički godišnjak '91, str. 81-85.

\*) Nisu unete posete u organizacionim jedinicama ni sistematski pregledi, kojih je bilo više stotina hiljada.

Tabela 12.

## ROĐENI - PREMA MESTU ROĐENJA I STRUČNOJ POMOĆI

	u procentima			
	1950.	1961.	1978.	1990.
JUGOSLAVIJA				
Ukupno rođeni	499.033	422.190	384.785	337.082
rođeni u zdravstvenoj ustanovi i na drugom mestu: uz stručnu pomoć*	38,2	44,1	83,3	93,9
bez stručne pomoći	61,8	46,7	14,5	6,1
BOSNA i HERCEGOVINA				
Ukupno rođeni	103.509	108.076	71.485	67.278
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	25,3	25,3	78,9	96,3
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	15,0	4,5	2,6	3,4
CRNA GORA				
Ukupno rođeni	11.575	12.994	10.557	9.421
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	47,6	47,6	88,2	96,3
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	25,7	1,6	2,1	1,7
HRVATSKA				
Ukupno rođeni	96.808	74.190	68.603	55.655
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	59,6	59,6	97,1	99,6
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	57,1	20,6	1,7	0,2
MAKEDONIJA				
Ukupno rođeni	50.173	42.182	32.106	36.704
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	37,0	37,0	73,5	89,0
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	23,8	3,5	3,8	
SLOVENIJA				
Ukupno rođeni	35.842	28.955	30.087	22.468
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	80,1	80,1	99,2	99,7
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	95,7	18,4	0,4	0,3
SRBIJA				
Ukupno rođeni	200.666	155.783	163.841	146.556
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	44,7	44,7	78,3	
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	35,3	7,5	2,1	90,1
CENTRALNA SRBIJA				
Ukupno rođeni	121.569	83.334	81.429	67.978
rođeni u zdravstvenoj ustanovi i na drugom mestu: uz stručnu pomoć	26,8	52,0	92,3	97,8
KOSOVO				
Ukupno rođeni	35.395	40.561	53.571	42.604
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	15,1	15,1	44,4	
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	8,4	1,1	3,6	76,7
bez stručne pomoći	91,6	83,4	52,0	23,3
VOJVODINA				
Ukupno rođeni	43.702	31.888	28.841	23.036
rođeni u zdravstvenoj ustanovi	62,5	62,5	96,3	99,7
na drugom mestu: uz stručnu pomoć	80,4	31,2	2,9	0,3
bez stručne pomoći	15,6	6,3	0,8	

Izvori: Statistički godišnjak '91. Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu, Beograd 1992, str. 9; Statistički bilten, br. 298, str. 82.

\*) Podrazumeva se da je porođaju prisustvovao lekar ili diplomirana babica.



Tabela 13.

## USTANOVE ZA DECU I OMLADINU PO REPUBLIKAMA

broj dece i mladih u hiljadama

	Jugoslavija	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Centralna	Kosovo	Vojvodina
	ukupno									
1939.										
ustanove	119									
deca	7,3									
1946.										
ustanove	173	11	3	43	12	30	74	46	5	23
deca	9,2	0,3	0,1	1,4	0,6	1,6	3,1	2,0	0,1	0,9
1950.										
ustanove	526	31	5	139	35	119	199	93	6	45
deca	23,4	1,0	0,2	7,3	1,5	5,6	7,8	5,5	0,2	2,0
1953.										
ustanove	262	16	3	57	13	70	103	77	3	23
deca	13,6	0,6	0,1	3,7	0,9	3,8	4,5	3,3	0,1	1,1
1961.										
ustanove	996	41	27	263	43	197	425	124	8	239
deca	75,6	2,8	2,6	17,6	4,7	12,7	35,3	11,4	0,9	23,0
1974.										
ustanove	2.227	97	28	487	299	382	974	392	33	549
deca	176,1	9,5	3,1	35,7	18,3	34,6	72,0	36,3	2,8	32,9
1988.										
ustanove	4.802	248	64	1.154	676	864	1.706	1.010	159	627
deca	519,3	42,9	10,7	105,3	49,0	95,8	215,7	139,4	18,6	57,6

## VRSTE USTANOVA

	SFRJ				SRJ 1993.
	1957.	1961.	1970.	1988.	
Dečje jasle					
broj	51	36	140	349	
deca	2.819	2.976	123.215	119.297	
Obdaništa, vrtići					
broj	76	125	898	3.797	
deca	4.599	8.360	63.671	394.780	
Zabavišta					
broj	693	658	563	345	
deca	45.194	42.380	32.268	18.417	
Kombinovane ustanove					Sve predškolske ustanove
broj	87	177	155	-	1.638
deca	6.466	21.893	19.568	-	146.212
Đački domovi					
broj	559	492	282	230	101
đaci	57.968	60.869	43.140	37.107	8.515
Studentski domovi					
broj	33	41	56	81	39
studenti	14.947	20.003	32.048	49.689	21.498

Produženi boravak organizovan je 1988. godine u 6,6% osnovnih škola, a koristilo ga je 12,6% učenika i učenica, najviše u Vojvodini (37,9%) i u Sloveniji (17,1%).

Izvori: Statistički bilten, br. 298, str. 72 i 73; Isto, br. 788, str. 55; *Jugoslavija 1918-1988*, str. 355-357; Statistički godišnjak 1989, str. 598; Statistički godišnjak 1994, str. 400.

Tabela 14.

## UČEŠĆE ŽENA U SAVEZNOJ, REPUBLIČKIM I POKRAJINSKIM SKUPŠTINAMA

u procentima

	1958.	1963.	1965.	1967.	1969.	1974.	1978.	1982.	1986.	1990.
Savezna Skupština	7,0	19,6	7,6	13,3	7,9	13,6	17,2	17,5	16,2	
Republičke Skupštine	18,6									
Bosna i Hercegovina	5,5	21,5	...	8,1	5,3	15,6	22,2	23,1	24,1	2,9
Crna Gora	4,7	16,1	...	7,9	3,5	11,9	9,1	12,7	11,2	3,2
Hrvatska	13,3	24,3	...	18,3	8,2	17,2	16,6	12,9	15,8	5,2
Makedonija	8,4	20,0	...	11,3	6,3	15,4	12,4	12,0	17,2	4,2
Slovenija	18,0	25,2	...	17,5	8,8	26,0	20,0	26,0	24,0	11,2
Srbija	9,7	16,1	...	11,4	7,6	19,1	25,6	27,6	23,5	1,6
Pokrajinske Skupštine										
Kosovo	10,3	12,2	...	17,0	12,3	16,9	21,6	24,2	19,0	-
Vojvodina	13,7	18,6	...	17,7	13,0	24,1	24,5	29,8	28,6	-
Opštinske Skupštine	4,6	10,3	...	9,4	6,9	15,3	17,8	17,8	17,5	10,3
Opštinsko Veće	6,6	10,2	...	5,8	4,5	11,6	18,8	20,0	23,7	
Veće radnih zajednica	5,3	12,2	...	13,0	9,3	-	-	-	-	
Veće udruženog rada	-	-	-	-	-	19,2	22,6	23,0	21,5	
Društveno-političko veće	-	-	...	-	-	19,1	11,4	1,6	9,2	

## Savezna Republika Jugoslavija:

Izbori za Saveznu skupštinu i za Skupštinu Crne Gore održani su decembra 1992. godine, a za Skupštinu Srbije u decembru 1993. godine.

	ukupno	žena	% žena
Savezna skupština	178	5	2,8
Skupština Crne Gore	85	6	7,0
Skupština Srbije	250	16	6,4

Izvori: *Jugoslavija 1918-1988*, str. 31, 32; Statistički godišnjak 1994, str. 36.

### UČEŠĆE ŽENA U ORGANIMA UPRAVLJANJA U ORGANIZACIJAMA UDRUŽENOG RADA

	1952.	1956.	1965.	1976.	1983.	1985.	1987.	1989.
organizacije u kojima su organizovani radnički saveti								
broj organizacija delegati u radničkim savetima	4.646	5.989	746	22.151	33.152	31.273	29.775	126.070
od toga žena (u procentima)	105.018	124.224	149.404	334.839	434.784	460.507	441.816	385.983
od toga žena (u procentima)	12,8	12,9	17,4	26,5	31,1	31,2	32,2	33,1
članovi izvršnih organa	41.965	37.366	49.794	103.353	138.089	133.063	138.735	...
od toga žena (u procentima)	10,4	8,9	12,8	23,0	29,2	10,5	31,6	...
organizacije u kojima funkciju radničkih saveta vrše svi radnici i radnice								
broj organizacija radnici i radnice	41.871	5.346	1.500	8.996	7.179	6.803	6.315	45.731
od toga žena (u procentima)	52.275	90.193	38.483	225.739	129.681	121.529	113.428	101.449
od toga žena (u procentima)	16,5	23,4	28,4	41,2	44,2	45,8	46,8	46,1
članovi izvršnih organa	...	23.757	8.327	...	4.000	4.537	4.534	...
od toga žena (u procentima)	...	15,7	18,5	...	40,4	44,4	46,0	...
mesne zajednice i delegati u skupštinama mesnih zajednica								
	1970.	1974.	1978.	1980.	1982.	1984.	...	...
broj mesnih zajednica delegati u skupštinama mesnih zajednica	8.586	11.606	12.654	13.103	13.570	11.767	...	...
od toga žena (u procentima)	92.975	108.120	235.323	253.547	259.899	260.904	...	...
od toga žena (u procentima)	8,5	8,9	13,0	13,9	13,7	12,3	...	...

Izvori: Jugoslavija 1918-1988, str. 34; Statistički godišnjak 1991, str. 98 i 438; Statistički godišnjak 1994, str. 36

### UMESTO ZAKLJUČAKA

Posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je uspostavljen socijalistički poredak. Antifašistički front žena, čije su osnovne organizacije došle do svakog sela, nastavio je rad na ostvarivanju programa predratnog ženskog pokreta. Batio se svim problemima žena, dece i porodice, otkrivao je njihovu konkretnost u neposrednom dodiru sa ženama, nametao ih društvu i tražio puteve za njihovo rešavanje.

Položaj žene se stalno poboljšavao, ali uz stalnu borbu ženskih organizacija za savlađivanje opšte ekonomske i kulturne zaostalosti i konzervativne patrijarhalne svesti, koju su ispoljavali u svakodnevnom životu i muškarci i žene.

U pogledu ciljeva i zadataka ženskih organizacija, posle rata uočljive su i među ženama i u političkim rukovodstvima dve osnovne struje.

Jedna rešenje ženskog pitanja vidi u „klasnom pristupu“, i to tako što smatra da u socijalističkom društvenom sistemu sam ekonomski i društveni razvitak dovodi do potpune jednakosti muškaraca i žena. Žene bi se eventualno mogle baviti prosvetavanjem žena, unapređenjem domaćinstva i odgoja dece. Međutim, i to su opštedruštvena pitanja i u tim oblastima presudnu ulogu ima ekonomski razvoj i podizanje opšteg standarda. Politički rad žena ne treba izdvajati iz Narodnog fronta, odnosno SSRN. Zbog svega toga je posebno organizovanje žena nepotrebno. Osim toga, to predstavlja feminističku opasnost koja bi mogla izdvojiti žensko pitanje kao posebno i oduzeti mu karakter opšteg društvenog pitanja, odnosno njegov klasni karakter. Po toj koncepciji i sam pojam feminizma je sa njegovog opšteg značenja kao teorije i prakse oslobođenja žene redukovana i vezana isključivo za liberalni građanski ženski pokret, s tim što su mu se često davala i sasvim proizvoljna značenja.

Druga struja je polazila od toga da je cilj socijalističkog društva, pored ostalog, i potpuno oslobođenje žene kao ljudskog bića. Ne negirajući klasnu suštinu ženskog pitanja, smatrala je da se oslobođenje žene u socijalizmu (ili prelaznom periodu) ne postiže automatski promenom ekonomskih odnosa i uspostavljanjem socijalističkog društva, čak ni podruštvljenjem poslova u domaćinstvu, što je takođe jedan od aksioma socijalizma. Problem je mnogo kompleksniji, jer uzroci potčinjenosti žene ne leže samo u klasnim suprotnostima, već i u suprotnostima koje su nastale podelom rada u porodici po osnovu pola, a što se odražava u svim oblastima života. Otkrivanje tih suprotnosti zahteva smišljen i dugoročan rad. Za temeljnu promenu položaja žene nužne su svestrane promene, ne samo u širenju materijalne osnove ravnopravnosti već pre svega u menjanju svesti i muškaraca i žena o mestu žene u porodici i u društvu. Pravo i prvenstvo u toj aktivnosti, po logici stvari i dotadašnjim iskustvima pripada samim ženama kao subjektima svog vlastitog

oslobođenja. Samo žene mogu otkrivati prepreke koje stoje na putu njihovog oslobođenja, i to ako postanu svesne svog položaja i ako same, kao zainteresovani subjekti, formulišu mere za otklanjanje tih prepreka. Prema tome, i u socijalizmu su nužne posebne organizacije žena, koje bi istovremeno bile i mesto njihovog samoosvešćivanja. SSRN, niti iko drugi, ih u tome ne može zameniti.

Socijalistički savez, odnosno Savez komunista doneli su odluku o ukidanju Antifašističkog fronta žena. U sistemu organizacija građana i građanki, AFŽ je posle rata nosio prefiks „društveno-politička organizacija“, što je u ratu i neposredno posle rata bilo izraz priznanja i uvažavanja. S druge strane, taj predznak je značio da je AFŽ u izvesnom smislu transmisija KPJ, te da joj je politički i organizaciono podređen. U ratu i posle rata, u periodu izgradnje, ta funkcija transmisije nije bila posebno izražena. AFŽ je, na osnovu opštih ciljeva NOB ili izgradnje, samostalno birao i određivao svoje posebne ciljeve i zadatke, i u skladu sa tim izgrađivao svoj sistem organizacija i metoda rada. Problem je, međutim, nastao posle rata, kada je KPJ preko Narodnog fronta, odnosno SSRN disciplinovala društveno-političke organizacije, nastojeći da ih zaista pretvori u svoje transmisije, što je bio i izraz nepoverenja prema tim organizacijama. Prva je svoju i društvenu i organizacionu samostalnost izgubila organizacija žena.

Diskusije o organizovanju žena na navedenim koncepcijama nastavljene su, međutim, i posle ukidanja AFŽ. One nisu bile uvek sasvim jasno izražene, i nisu imale svoje uvek iste zagovornike i zagovornice. Pod pritiskom prakse događalo se da su, kod raspravljavanja određenih pitanja, pojedine žene i pojedini muškarci zagovarali čas jednu čas drugu koncepciju. Nejasnoće je unosila i činjenica da se nije prihvatila diskusija o temi oslobođenja žene kao cilju koji se u socijalističkom društvu ostvaruje, o tome koje su prepreke njegovom ostvarenju, kako ih prevazići i kakva je organizacija žena, kao subjekata svog oslobođenja, za to potrebna. Stalno se nametala diskusija o tome da li u socijalizmu postoji, kao posebno, žensko pitanje ili je ono opštedruštveno i, u vezi sa tim, da li je potrebna ili ne posebna organizacija žena. U takvim diskusijama ispoljavani su otpori i radali se kompromisi, tako da do naglog ukidanja ženskih društava nije došlo – ona su polako odumrla.

Otpori ukidanju ženskih organizacija bili su relativno jaki, pa je do njihovog konačnog ukidanja došlo nakon više godina raznih reorganizacija, sve dok se rad na promeni položaja žena, a time i problemima žena koje je donosila praksa, nisu i organizaciono i sadržajno utopili u Socijalistički savez radnog naroda, preko njegovih pomoćnih tela za žene, a u svojoj konačnici, njegovim posredstvom, u rad državnih organa.

Vodeće političke snage društva, opredeljujući se isključivo za „klasni pristup“ u rešavanju ženskog pitanja, prvo su redukovale ciljeve ženskih organizacija, tako što su rad koji je spadao u oblast samoosvešćivanja žena i menjanja patrijarhalne svesti prenele na Socijalistički savez radnog naroda. A u njegovom članstvu ta svest se zapravo i održavala, i ono ničim nije bilo motivisano da je menja i da se odriče svog povlašćenog položaja u porodici i u društvu. Drugo, opredelile su se i za ukidanje posebnih ženskih organizacija, navodno kao ostataka konzervativizma i feminizma.

Na osnovu saznanja o pojedinim problemima, a naročito pod uticajima međunarodnih preporuka, i posle ukidanja ženskih organizacija doneto je više doku-

menata i mera i promenjeno više zakona koji su formalno proširivali prava žena. Ali svi motivi za njihovo donošenje, značaj za unapređenje položaja žene, obrazloženja, koristi za ženu, ostajali su u uskim forumskim krugovima Socijalističkog saveza, državnih organa i pojedinih institucija, izvan pažnje i zanimanja samih žena. Ogromnoj većini žena informacije o novim ili proširenim pravima i njihovom značaju za svakodnevni život nisu bile dostupne niti objašnjene. Tako je, 1974. godine, bilo i sa ustavnim konstituisanjem, za položaj žene izuzetno značajnog, prava da slobodno odlučuje o rađanju dece, pa je eliminisanje tog prava iz Ustava SRJ, 1992. godine, i od strane samih žena prošlo potpuno nezapaženo.

Nestankom samostalnih ženskih organizacija prestalo je intenzivno zanimanje za menjanje odnosa među polovima u porodici i društvu. Njihov način rada i nastojanje da se, uz ekonomsko osamostaljivanje žene, putem kritike i samoosvešćivanja, one same svakodnevno suprotstavljaju pojavnim oblicima dominacije muškarca i potčinjenosti žene, niko nije ni prihvatio ni nastavio. Socijalistički savez, odnosno njegova pomoćna tela za probleme žena samo su se doticali kompleksne teme odnosa polova u porodici i njihove reperkusije na odnose u proizvodnji i u društvu. U suštini ona je zaobidena, iako je za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa, a posebno za oslobođenje žene od prevashodnog značaja. Parcijalne rasprave uglavnom su se odnosile na oblast vaspitavanja i obrazovanja, a mere za njihovo sprovođenje prepuštene su prosvetnim i zdravstvenim organima, koji su ih sprovodili svako na svoj način, često suprotno intencijama inicijatora tih mera. Sve službe namejane ženi su institucionalizovane, pa su i pored rezultata koje su dale, birokratizovane (što nije samo njihov greh, jer to leži u prirodi njihovih ovlašćenja i tome prilagođenih njihovih metoda rada). Istovremeno, ženama je onemogućeno da, svojom inventivnošću, inicijativom i kritikom, same organizovano i praktično utiču na njihov rad, ublaže birokratizaciju i sprečavaju polnu diskriminaciju, vidljivu na svakom koraku.

Često se na žene apelovalo da se u svojim preduzećima i ustanovama i u komunama direktno založe za izgradnju ustanova i pokretanje pitanja koja su od neposredne koristi za unapređenje položaja žena. Lišene svoje organizacije i vraćene u kuću ostale su razjedinjene i onemogućene da se okupljaju. Teško da su u takvoj situaciji mogle i artikulirati svoja nezadovoljstva i zahteve, a još manje ih kao jedinke bilo kome postavljati.

Birokratizovane strukture vlasti i privrede kompromitovale su i samu ideju socijalističkog samoupravljanja zaplićući je u lavirint formalističkih, komplikovanih, često protivurečnih i neprimenjivih normi. Forma je ugušila suštinu, pa su samoupravni organi postali sve manje osetljivi na životne uslove i radnika i radnica. Umesto predviđenog oslobođenja, i radnici i radnice izloženi su nesputanom prodoru konzervativne, patrijarhalne svesti, uz izrazito osporavanje već stečenih ženskih prava.

Sa malim zakašunjenjem, nove ideje i teorije o oslobođenju žene koje su se u svetu javile počele su ipak da se šire i u Jugoslaviji. Novi feminizam, heterogen po svojim teorijskim osnovama, u vladajućim strukturama Jugoslavije dočekan je sa odbojnošću. Dogmatski prilaz ženskom pitanju, neuvažavanje vlastite prakse u njegovom rešavanju, neuvažavanje nezamenljivog rada ženskih organizacija pre Drugog svetskog rata, u toku rata i nakon njega imalo je za posledicu i stagnaciju

u teoriji ženskog oslobođenja. Generacije žena – zaslužne za ostvarivanje zakonske ravnopravnosti i za postavljanje temelja oslobođenja žena u socijalizmu – ispunile su ciljeve koje su sebi postavile. Ali ženski pokret je – ne krivicom samih žena – ostao bez podmlatka, pa je tako propuštena prilika da se celokupno jugoslovensko iskustvo teorijski na vreme osmisli i kritički vrednuje, kako bi se, uz praksu, obogatila i teorija socijalističkog feminizma. Vraćanje na koncepcije feminizma nastale u XIX veku, kada one nigde u praksi nisu mogle ni biti primenjene, i ukidanje ženskog samoorganizovanja osujetilo je razvoj socijalističke misli i ugušilo jedan svojevremeno moćan ženski pokret. Tako su nove generacije žena u Jugoslaviji, koje, nezadovoljne postignutim, traže nove puteve samooslobođenja, prinuđene da se oslanjaju na nove feminističke teorije nikle u drugim zemljama i na drugim iskustvima.

Nove generacije feministkinja i u Srbiji i u drugim zemljama bivše Jugoslavije iznova su – svakako na jednom višem nivou – još pre poslednjeg rata na ovim prostorima, započele da traže puteve svog samooslobođenja, i teorijske i organizaciono-aktivističke. Razbijanje Jugoslavije i rat, prinudio ih je da svoje napore prilagode novim uslovima, da uprkos svemu održe međusobnu saradnju, da je prošire i na saradnju sa ženama istočno-evropskih zemalja, u pokušajima da odgovore na pitanja koja postavlja savremeni feminizam, naročito njegova socijalistička struja.

Iskustava o tome kakva bi situacija u pogledu odnosa prema ženi bila da je ženama ostavljena sloboda udruživanja – nema. Ali sigurno je da je ženski pokret u Srbiji i u Jugoslaviji, otkada je nastao i sve dok je postojao, čak i kada je bio ograničen u svojim ciljevima i organizovanju, bio snažan faktor u menjanju i društvene svesti i položaja žena u celini. U fazi njegovog nestajanja, društvena svest, svest i žena i muškaraca o pravima i vrednosti žene kao ljudskog bića, ne samo da je stagnirala, već je vraćena u daleku prošlost. Rat je to na surov način učinio očiglednim.

Istorija feminizma u svetu ukazuje na to da su žene na razne načine u raznim epohama nastojale da ostvare ravnopravnost sa muškarcima u pojedinim segmentima društvenog i političkog života. To je mukotrpana istorija borbe za priznavanje osnovnih ljudskih prava polovini čovečanstva. Svaki napredak bio je rezultat pobune žena protiv sistema koji ih ograničava, praćen njihovim velikim žrtvovanjem, ali i svesnim i podsvesnim nastojanjem moćnika da se dostignuto izigra, ili čak upotrebi protiv žena, bez obzira na karakter društvenog sistema.

S tim u vezi, nameće se pitanje u čemu je suština stalnih idejnih otpora u radničkim pokretima prema postavljanju ženskog pitanja. U tim pokretima sredinom XIX veka žensko pitanje je odbacivano, krajem XIX veka zanemareno, početkom XX veka prihvaćeno, ali stavljeno pod tutorstvo radničkih partija, odnosno vladajućih partija i države – u suštini muškaraca – u zemljama u kojima je uspostavljen socijalistički sistem. Čini se da se, i pored svih deklaracija, u takvom odnosu krije – svesna ili podsvesna, svejedno – težnja da se ovekoveči dominacija muškarca nad ženom, kao i otpor muškaraca afirmaciji žene kao slobodnog i ravnopravnog ljudskog bića, sa svim posledicama koje ta sloboda i ravnopravnost u demokratskom društvu podrazumevaju.

Jedan sumanutu rat je obelodanio svu dubinu patrijarhalnih naslaga i tradicija, u svim krajevima ranije Jugoslavije, i u tom okruženju svu težinu položaja žene u porodici i u društvu. Nemoćna da utiče na odlučivanje o sudbinskim doga-

đajima, ona je prihvatila ulogu žrtve svojstvenu patrijarhatu. Ta uloga joj je nametnuta nedefinisanim ciljevima rata i neviđenom destrukcijom ljudske svesti, etike, ekonomije, kulturnih i materijalnih dobara i dostignuća, koja je zasnovana na ideologiji ekstremnog nacionalizma, sa teorijom i praksom etničkog čišćenja, kao svojim najvećim neljudskim „dometom“. U ogromnoj većini žene, bez obzira da li su na teritoriji gde se rat vodi ili su u izbeglištvu, imaju istu ulogu – očuvanje porodice ili onoga što je od nje ostalo, i preživljavanje. Rat se na razne načine odrazio i na republike koje u njemu direktno ne učestvuju, pa je uloga žena danas i u tim društvima u osnovi ista. Mogućnosti da biraju i da utiču na svoju sudbinu nemaju. Perspektive koje nude dominantne društvene strukture izrazito su patrijarhalne; i one u vlasti i one u opoziciji, ne daju nadu ženi da će se njen društveni položaj po završetku rata poboljšati (što se inače u Jugoslaviji dogodilo posle Drugog i, delimično, posle Prvog svetskog rata). Ženama ostaje da, u dogledno vreme, u daleko nepovoljnijim uslovima brane ona prava koja su već bile ostvarile. Ostaje i nada da će u toj odbrani stasati nove ženske i druge demokratske snage koje će umeti da osvajaju i nova ljudska, među njima i ženska prava.

Beograd, oktobar 1995.

## SUMMARY

### 1. *Serbia and Vojvodina (1804–1918)*

At the beginning of the XIV century, Serbia became a vassal state of the Ottoman Empire. The conquering armies of the empire crossed over its territories on their way towards central Europe. The Austrian-Turkish wars, the withdrawal of Turkey from Europe at the end of the XVII and XVIII centuries, all that took place on Serbian territory. The land was devastated, and the people fleeing from war moved Northwest into Croatia, and north into the southern, scarcely populated, parts of Hungary – into today's Vojvodina. It is believed that at the beginning of the XVII century only 50 to 60 thousand inhabitants lived in Serbia, in very bad economic and cultural conditions, constantly exposed to illnesses, famine and persecution.

After the First and Second Serbian Uprising (1804–1813 and 1815), Serbia managed to attain a great degree of internal autonomy from Turkish rule, and it began to independently develop its new state. Serbian men and women who in the early migrations settled on the territories of former Austria and especially the ones in Vojvodina took part in the economic and cultural life of their new homeland and they were able to economically and in other ways help Serbia to develop its economic, state and cultural institutions. They were the people who brought to Serbia the first ideas about the emancipation and education of women. The first Serbian educators and rationalist thinkers in Vojvodina Zaharije Orfelin, Dositej Obradović and a women Jevstahija Arsić promoted the idea of educating women at the end of the XVIII and beginning of the XIX century and Dimitrije Davidović and Jovan Sterija Popović undertook concrete measures to implement these ideas. Popović founded the first Serbian school system in which boys and girls had equal opportunities for education in elementary schools, and special schools for girls in which they could get higher education. In the beginning boys and girls attended the same schools, later special schools for girls were opened. The first such school was opened in Paraćin, in 1845 and the next one in Belgrade. The resistance of the peasant, patriarchal Serbia to the education of girls was very strong, so the number of girls in schools increased very slowly and most girls remained illiterate. Girls were not allowed to attend the gymnasiums (secondary schools) which were founded at that time, nor the Lice, which schooled the clerks for the government administration.

Since the third decade of the XIX century, Serbia in order to overcome its backwardness, systematically sent its students to study abroad. These young people brought back to Serbia new ideas regarding culture, science and politics, as well

as the idea that girls should receive a broader education. At the same time girls from rich families were educated by private teachers at home or sent to private institutions abroad. In order to fulfil the need for a higher education of girls, the Higher School for Girls was founded in Belgrade in 1863. Its aim was to give the girls the same level of education as boys had in the gymnasium, and to educate girls who wanted to become teachers. A young nineteen year old girl educated in Russia, born in Vojvodina – Katarina Đorđević-Milovuk was appointed headmistress of the school and she successfully headed it for thirty years. It was a four year school in the beginning but very soon it became a six year school which existed until the end of the century when it was transformed into two schools: the Teacher's School for Women and the First Women's Gymnasium.

The position of women in society and family was regulated by the Civil Code, passed in 1844, which expressed the basic concepts of bourgeois society formulated in the Napoleonic Civil Code and was accepted by many European countries. Naturally, Serbia added its own specific provisions. According to that law, a married woman was the property of the husband. She had the same status as miners, spend-thrifts, and good-for-nothings. Without the husbands consent she could not undertake any legal venture. The husband was the head of the family. He represented the wife he decided where she would live. It was the wife's duty to obey the husband, to serve him, to maintain the house, to raise the children. The sons in the family excluded the daughters from inheritance. It was forbidden to investigate fatherhood. The wife was not able to become the guardian of her own children after her husbands death. Marriage and divorce was under the jurisdiction of the church. This Civil Code was in effect in Serbia for one hundred years – until 1945. Although its legal norms are no longer in effect, the relation between the men and women in the family has hardly changed at all. Without a doubt, this has had its influence on the position of women in society.

At the beginning of the XIX century, the United Serbian Youth, a political, national organisation based in Novi Sad (Vojvodina) accepted and promoted contemporary feminist ideas. The organisation existed from 1866–1871 in Vojvodina and Serbia. The goal of the organisation was to liberate and unite the Serbian people who lived under Hungarian and Ottoman rule. To realise that goal it was necessary for women to participate in its realisation. Their role was to awaken, inspire and guard the national conscience and to educate children and youth in the national spirit. That could only be attained by an educated women, who was respected by her family. In that organisation women had equal status to men, and the ideologists of the organisation promoted the idea that women were equal. Draga Dejanović (1840–1871), a young poetess who died young in childbirth, was prominent among them.

One of the best known ideologists of the United Serbian Youth, Svetozar Marković (1846–1875), considered the women's issue as one the most important motivating factors of the struggle of the Serbian society for its national liberation, for the radical change of social relations toward socialism, and for its democratisation in internal relations. His feminism was inspired by the liberal feminism of J. S. Mill, by the ideas of Russian revolutionary democrats N. G. Černiševski and by the Marxist feminism of his contemporaries. Thanks to him, J. S. Mill's: „On the Oppression of Women“, N. G. Černiševski's novel: „What is to be done“ (which



dealt with the economic and social equality of women) the Communist Manifest, were all translated into Serbian by 1871. In many of his articles, he advocated and promoted the total economic, cultural and socio-political liberation of women. United Youth was banned by the Hungarian authorities, but its members especially the ones in Serbia, who worked in the government administration and in the education system, and who had high positions, continued to advocate the right of women to education. Thanks to them, women were allowed to attend the gymnasium in 1874, and in 1888 they were allowed to attend the High School (equivalent to the university) which was the only such school in Serbia. Thus, the women of Serbia relatively early won their right to education of all levels.

The first Serbian Women's Society was founded in Vojvodina 1864, and in 1875 the first Women's Society was founded in Belgrade. Its members were mostly the educated wives of prominent members of society, teachers from the Higher Women's School. The first president of the society was the Headmistress of the school - Katarina Milovuk. The goal of the society was the education of women and helping poor women learn a skill. Very soon after the formation of the society, two Serbian-Turkish wars broke out, so the society helped the state organise hospitals, nurse the wounded and to alleviate the consequences of war. In 1897 it founded the first worker's school for women, where the girls were taught sewing and embroidery. The society had its branches in the provinces. It published its magazine „The Housewife“ from 1879-1941. Beside the Women's Society, in Belgrade at the end of the XIX and the beginning of the XX century a few more educational and humanitarian women's organisations were formed. All these organisations were promoted by the International Council of Women (ICW) organised and united into the Serbian National Women's Council (SNWC).

The Council became the member of the International Women Suffrage Alliance (IAW), having adapted into its statutes the struggle for women's right to vote.

With the formation of the working class, at the beginning of the twentieth century the first women worker's society was formed (1903). It tried to organise exploited women workers and worker's wives. It was connected with the Social-Democratic Party, which was formed the same year, and had the same demands as the workers' party. Women pressed for the general and direct right to vote, for equal conditions of work for men and women, and for the protection of motherhood. Very shortly after it was formed, the society stopped working. Its goals were then transferred to the trade unions, and in 1910 a Secretariat of Socialist Women was formed within the Social-Democratic Party. According to its statute, any separate form of organising for women was forbidden.

In the Balkan Wars of 1912 and 1913, and in the First World War, the activity of women's organisations in Serbia was connected to the war efforts of the country, in which the women generously participated.

## 2. Yugoslavia Between the Two Wars (1918-1941)

After the First World War a new country was formed on the Balkans: the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians. The new country was not only made

up of the previously independent states, Serbia and Montenegro, but also of territories which were part of the Austria-Hungarian Empire or the Ottoman Empire, whose inhabitants were predominately Slavs but not only Slavs. It was a country of different nationalities, religions, of different cultural and historic heritage, in which the inequalities between men and women were visible. There was also a very great inequality in the position of women depending on the nation, or religion they belonged to, that is, what country they lived in before the formation of the new state. Despite this, women quickly found a common language. The first goal of all the women's humanitarian organisations was to alleviate the terrible consequences of war. This was equally hard on war widows and war orphans from either side of the front. Such organisations were predominant in all the countries which formed the Kingdom.

At the initiative of the Serbian National Women's Alliance in Belgrade in 1919, and with delegates from all parts of the country present, the National Women's Alliance of Serbs, Croats and Slovenians was founded and in a short time organised most women's organisations in Yugoslavia. From 1929, it was known as the Yugoslav Women's Alliance. In 1919 the Secretariat of Women Social-Democrats renewed its work in Serbia and it was at their initiative that the Secretariat for Women was founded at the Yugoslav Congress of the Socialist Worker's Party (communists). It lasted for only two years because the Communist Party which was the third party in parliament was banned, and the work dealing with women was transferred to the unions. The third important women's organisation, which was not connected to any of the parties, was the Society for the Education of Women and the Protection of its Rights which was also formed at that time. It changed its name to The Women's Movement in 1923. Societies with the same name were formed in several cities of Yugoslavia, and in 1926 they were associated into the Alliance of Women's Movements. It was a feminist organisation whose main aim was to educate women, struggle for the right to vote and equality of men and women in all sectors of social life.

In 1919 and 1920 all three organisations devoted a great deal of their activity to the suffragist cause, expecting the new law to give them voting rights as promised to them by the leaders of some political parties.

Yugoslavia as a state inherited six legal systems which, among other things, regulated the position of women. In some parts Turkish law was in effect, as well as the Muslim system of religious law. A characteristic of all these legal systems was that they all limited the rights of women - because they were women. Action to change this situation bonded all women's organisations in Yugoslavia, and throughout their existence they endeavoured to improve the legal position of women. They submitted petitions and memoranda to the government and the Assembly, publicly reacted to the discriminatory laws against women, and occasionally organised public manifestations.

Between the two wars several of women's organisations were formed: The Little Women's Entente (1923), the Association of University Educated Women (1927), the Women's Party (1927). During the dictatorship (1927-1934) they were banned along with other parties, and they did not renew their work afterwards. The Women's League For Peace and Freedom was founded in 1931. The young feminists mostly came from the women's student societies, which existed at the

universities in Zagreb, Ljubljana and Belgrade. The basic demands of the women's movement until 1941 were equality of civil rights for women, as well as the right to vote. Not one of these demands was fulfilled.

In the middle of the thirties new generations of young women, students or workers, joined the existing women's organisations. The open struggle against the threat of fascism, for the unity of all progressive forces into the National Front, for freedom, independence and the democratisation of the country, opened the possibility for a new generation of women to pose the women's issue in a new way. In all parts of Yugoslavia, in many women's organisations especially in the Youth Sections, there were young women who independently and in a creative way managed to merge the feminist movement with the movement against fascism, for the independence of the country. (After the period of dictatorship Yugoslavia had very close economic and political connections with Germany and Italy.) For these young women the struggle for women's rights was at the same time the struggle against Nazism which advocated the return of the women to the position of the housewife and as its basic role advocated bearing children. They stressed the everyday problems of women from different social classes and with concrete actions tried to solve these problems. In the course of their work they developed and cultivated their cooperation and solidarity. In the general anti-fascist movement, women were accepted as equal partners with men and their demands for women's rights became the basic demands for freedom and democratisation. For the very first time a wide political movement accepted the idea that freedom and democracy can apply to the oppressed half of the population: to women.

Since the mid thirties, the regime had developed very close economic and political ties with the Axis Powers: Berlin-Rome, resulted in massive arrests and the persecution of anti-fascists, the formation of concentration camps, murder of striking workers and demonstrators and the formally joining the Tripartite Treaty. The overthrow of the government, on the 27th of March 1941 frustrated the plan, but Yugoslavia was attacked by the Axis Powers and after a short war it surrendered and was torn to pieces.

### 3. Women in the People's Liberation War (1941-1945)

In the summer of 1941, the armed uprising broke out in all parts of Yugoslavia, headed by the Communist Party of Yugoslavia which dealt through the Supreme Command of People's Liberation Army (PLA) Throughout the war on the territory of Yugoslavia there were smaller or larger mutually connected liberated territories where there were smaller towns which were freed and where the new government was elected instead of the occupational or quisling forces. Since the beginning of the war, the former members of the Youth Section of Women, the movement of the University Educated Women and the other members of the women's organisations took part in the preparations for an armed uprising. They formed different women's committees who supported the PLA on occupied territory as well as on liberated territories and in 1942 they became associated into the sole women's organisation the Antifascist Women's Front (AWF). Women in the military forces and in the new civil government were accepted as equal participants from the very beginning. In

the first written documents about the people's liberation committees in 1942, women received the active and passive right to vote and they participated, as elected members of these committees, in the civil government. Women could occupy all positions in the regular army formations, which were formed by the end of 1941, but most women were in the medical corps, had political positions in the headquarters or were in positions dealing with education, culture and development of ethnic norms. There were very few women who had military ranks.

Most women worked in supplying, signal corps, medical units, transport and in the intelligence service. Many women did these jobs on the occupied territories (maintained courier services, hiding and treating the wounded, distributing illegally printed matter, hiding people who were fleeing, establishing the broken connections...).

25.000 women were killed in battle (out of a total number of 305.000 killed). 425.000 people were wounded - 40.000 of them women. 3.000 women are war invalids with serious injuries. The PLA had 80.000 soldiers in 1941. About 20.000 of these survived the war - 3.344 of them women who were awarded the Certificate of Service in the Partisan Forces since 1941.

About 2.500 women received officer's commissions and a few thousand became non-commissioned officers.

A few thousand women were awarded war medals for courage and their services in supporting PLA.

The highest medal for courage in war was awarded to 91 women out of 1.322 soldiers and commanders in war.

### 4. Women's Issue in Socialist Yugoslavia

After the war, a socialist system was established in Yugoslavia.

Even before the end of World War II, all laws containing discriminatory norms against women were abolished by the Interim Assembly and could not be applied. The Constitution that was adopted in 1946 only confirmed the economic, social and political equality that the women had already won in the war.

The Antifascist Front of Women, whose network existed in towns and villages, continued their activities after the war.

They organised women to work on alleviating the enormous material and psychological damage inflicted by the war (for example about 280.000 children lost one or both of their parents during the war and the women took charge of them). At the same time, the AFW began the struggle against the century-long prejudices against women, which were mainly reflected in family relations and in traditional customs in all social spheres. In spite of the proclaimed equality of women, these were reflected in various ways, particularly in backward educational and cultural environment. For instance, the illiteracy of the population above ten years of age, especially among women, was as high from 53,9% to 78% in some parts of Yugoslavia. Although primary education was compulsory, many parents did not allow their children to attend school - they said it was not necessary for them. Health and hygienic standards were at a very low level, and the rate of infant mortality was very high. The rate of women employment was extremely low, and that was mainly in the lowest

category of unskilled labour. In vocational schools, except for those of medical or educational orientation, there were practically no women. In predominantly Muslim parts (Bosnia, Kosovo, Sandžak, parts of Serbia and Montenegro), women were mostly confined to their homes, wearing traditional zars and veils. In many parts of the country, they were ignorant of their rights and they did not know how to exercise them. These were all issues that the AFW dealt with, by attempting to gradually improve the position of women through practical programmes, with very little expert and financial assistance coming from the authorities. In direct contacts with the women, they uncovered the specific problems that the women from various social backgrounds were facing, brought them to public attention, seeking ways to solve them. The education of women that aimed to achieve their equality was a specific form of the AFW activity.

The feminist programmes which were laid down between the two wars were incorporated in the laws that were being adopted and it could be said that that they were legally formulated by the mid-sixties. The position of women in the socialist society was constantly improving, but this was coupled with unremitting efforts of women's organisations to surmount the general economic and cultural backwardness and the conservative patriarchal level of consciousness.

There were two distinct approaches regarding the existence, aims and tasks of women's organisations in the post-war period. According to one of them, the women's issue is a class issue, therefore in a socialist society, where the working class is in power, the economic growth brings about, in itself, the improvement of social and personal standard, of the level of social awareness and equality between the sexes. It is a general social issue which does not require separate women's organisations. A single comprehensive political organisation is sufficient, that is to guide society as a whole on the way to developed socialism. The other approach came from the standpoint that the aim of a socialist society was to liberate not only a class, but also the woman as a human being. Without denying the class issue in the women's issue, this approach assumed that even in socialism, the liberation of women could not be achieved automatically, along with the change of economic and political relations. The problem is much more complex, since the subdued position of women is not only due to class antagonism, but also to the antagonism produced by the division of labour within the family that is reflected in all spheres of life. A premeditated and long-term activity is necessary to unmask these antagonisms. In order to achieve a radical change of the position of women, a whole range of diversified changes are imperative, not only in extending the material base of equality, but first of all in raising the awareness of men and women regarding the position of the woman in the family and in the society. It was only logical, bearing in mind previous experiences, that the women and their organisations should have the privilege and priority in these activities, as subjects of their own liberation. It is only the women, who are aware of their position, that can identify the obstacles on the path of their liberation and formulate new measures to get rid of them. According to that opinion, separate women's organisations are necessary in a socialist society as well, and they are the centres of women's self-education. They are irreplaceable that way.

The political structures – The League of Communists and The Socialist Alliance of the Working People adopted, basically, the first approach. However, this concept was strongly resisted, as it was neither easy nor simple to abolish an organisation that in the minds of women bore the credit for achieving equality and continually improving their position. Therefore, the argument about the need for women's organisations and their role in a socialist society ended in a compromise. Besides the AFW, small women's societies were being founded in towns as places where practical missions were carried out (starting kindergartens, crèches, school cafeterias etc.), and they would close down once their task had been fulfilled. The AFW, as a unique women's organisation, was abolished in 1953, and the League of Women's Societies was formed instead, as an independent organisation but with restricted objectives. It co-ordinated the activities of the existing women's societies and from the very beginning opted for the education of women, mostly those living in villages. The problems that were within the sphere of women's conscience – raising were left to the Socialist Alliance of the Working People. The Alliance of Women's Societies automatically retained the role of the former AFW, while the Socialist Alliance did not fulfil the duties undertaken in 1953. And it is only natural that it was not able to do so, since the most rigid, patriarchal concepts regarding the woman held on obstinately among the members and leadership, and they had no motive whatsoever to renounce to their privileged position in the family and in the society.

The next change took place in 1961. By decision of the Socialist Alliance of the Working People, The Alliance of Women's Societies was abolished, and the Conference for the Social Activity of Women was founded instead. The idea was that the Conference co-ordinate the activities of women's societies, state organs and individual institutions dealing with problems concerning the position of women, to present these problems to the Socialist Alliance which would, in turn, exercise its authority by influencing respective economic, social and state institutions to solve them. The conference was to a certain degree independent from the Socialist Alliance, but it lost this independence as early as the seventies, by becoming its internal body named the Conference for the Issues of the Position of Women in the Conference of the Socialist Alliance.

Along with the disappearance of women's organisations, the intensive interest to change the relations between the sexes in the family and society died out.

Part of the socialist programme was to achieve the equality between men and women in all spheres of life. It was therefore comparatively easy to lay down the governing laws in this sphere. Those rights that depended on disposable material and financial resources were more difficult to legalise, because it was necessary to obtain priorities in relation to other social needs; that was achieved owing to the AFW and the Alliance of Women's Societies. In Yugoslavia, total, free medical care was achieved for all those employed both in the social and private sector as well as for farmers, and a separate system of health protection for women and children existed (dispensaries for pre-school and school children, children's general and specialised hospitals, counselling services for pregnant women and for contra-

ception, etc.). Maternity leave was continuously being extended, and pending the disintegration of Yugoslavia the mothers in Serbia were entitled to one year of maternity leave, which could be extended to three years – in case of illness of the child, or five years if the child was handicapped. Either the mother or the father can take this leave, depending on their agreement. Employees, if their income does not exceed a certain amount per family member, receive an allowance for three children at most.

This has lately been used to stimulate birth in areas with low birth-rate (where the average number of children in a family is below two), or to discourage birth in areas with high birth-rate (with more than three children in a family), since the amount of the allowance depends on that. The allowance for the third child is higher. All the mothers are entitled to a maternity allowance (it was introduced as a social measure, but now it is an incentive to have children). The right to abortion free of charge, under certain conditions, was granted in 1952, and since 1963 there have been no limitations to this right up to ten weeks of pregnancy.

The rate of employment among women has risen to about 40% of the entire working population. Although the number of qualified women rose more quickly than the number of qualified men, the women are still less qualified than men. They work mainly in the traditionally feminine branches of economy, where all the workers' salaries are by 20 to 30% lower than in profitable spheres of economy. Otherwise, all women have access to all professions, except in the Police Forces and in the Army.

It cannot be said that the Conference for the Social Activity of Women did not have an impact on the adoption of certain laws which formally extended women's rights. But there are fewer and fewer women who know their rights, and the majority of them respect the renewed traditional habits and customs, and not the law. So it happens that they do not react at being deprived of certain rights that they had already obtained. For example, the former 1974 Constitution provided for the right of a woman to decide whether and when she will have children. The omission of this article from the present Constitution was disregarded by the women themselves. Something similar happened when fees for abortion were introduced. The anti-abortion campaign that was launched recently did not stir the women to defend their right to this.

Therefore, the change of the social system was not automatically followed by women's emancipation. The bureaucratic system institutionalised all activities that were aiming to improve and alter the position of women and transferred them to state and para-state organs, while the women were deprived of their organisation at the same time. In the growing social crises that has been visible since the seventies, the women were found locked up in their houses, disorganised and split apart. Instead of further emancipation, women were exposed to a mighty attack of conservative patriarchal standards, whereas women's rights and women's dignity were altogether neglected.

With a little tardiness, new ideas on women's liberation that had appeared in the world, began gaining ground in Yugoslavia, too. They were accepted by a

group of young intellectuals who, along with feminists from Europe, presented new feminist theories to the public at their gathering in Belgrade in 1979. Following that venue, women's groups named *Women and Society* were formed in Belgrade and Zagreb. They were the core of various feminist study and activist groups.

A senseless and preposterous war revealed in a cruel way all the depth of patriarchal layers and traditions and the abject position of women in the family and society in such an environment. Unable to take part in decision-making on crucial issues, they accepted the role of victims typical of a patriarchal society. That role was forced upon them by undefined war goals and an unprecedented destruction of the human mind, economy, cultural and material possessions, based on an ideology of extreme nationalism, coupled with the theory and practise of ethnic cleansing as its utmost achievement. The vast majority of women, whether they live in the war-affected areas, as refugees, or in republics that did not directly take part in the war, have the same role – how to preserve their families or what has been left of them.

Feminists from all groups that have been founded in the republics of ex-Yugoslavia have managed to maintain a fruitful mutual activity in feminist and humanitarian programmes, in spite of the war, with the support and solidarity coming from feminist groups from many countries in the world. In this way, throughout the war, they worked for peace, the preservation of existing women's rights, and fought for an open democratic society.

## ODABRANA LITERATURA

### ARHIVSKA GRAĐA

Arhiv Jugoslavije (AJ)

Fond: CK KPJ, Savez ženskih društava Jugoslavije; Konferencija za društvenu aktivnost žena; Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije

Arhiv Srbije (AS), Fond: Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije (i materijali publikacije Žene Srbije u NOB).

### OBJAVLJENA GRAĐA

J. Pečić, Prosvetni zbornik zakona i uredaba, Beograd 1897.

Prosvetni Glasnik 1869–1913.

Omladinska zajednica, 1866. sv. 1, 1867. sv. 2 i 1868. sv. 3 (skupštine Ujedinjene omladine srpske). Zapisnici sa sednica, konferencija i skupova Srpskog narodnog ženskog saveza, *Domaćica*, 1910, 1911. i 1912. godine.

Peta zemaljska konferencija (19–23. oktobra 1940), Beograd 1980.

Šesti kongres SKJ, Beograd 1952.

Četvrti kongres NFJ (SSRNJ), Beograd 1953.

Peti Plenum SSRNJ, Beograd 1957.

Sedmi kongres SKJ, Program, 1958.

Šesti Kongres SSRNJ, Beograd 1966.

Dvanaesti Kongres SKJ, Beograd.

Popis ljudstva Srbije po zanimanjima na kraju 1866. godine, XIII, Beograd 1884.

Državopis Srbije 1900, Beograd 1905.

Prosveta, nauka i kultura, Statistički bilten br. 10, Beograd 1952.

Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten br. 298, Beograd 1964, i Statistički bilten br. 788, Beograd 1973.

Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak, Beograd 1989.

Statistički godišnjaci 1989. i 1991. (SFRJ), Statistički godišnjak 1994. (SRJ).

Statistički godišnjak '91. o narodnom zdravlju i zdravstvenoj zaštiti u SR Jugoslaviji, Beograd 1992.

### ŠTAMPA I ČASOPISI

*Vospitatel ženskii*, 1847.

*Matica*, Novi Sad, 1868–1870.

*Zastava*, Novi Sad, 1867–1873.

*Mlada Srbadija*, Novi Sad, Beograd, 1870–1872.

*Javor*, Novi Sad, 1874–1893. (izlazio i 1872/73)

*Javnost*, Kragujevac, 1874.

*Rad*, Beograd, 1874–1875.

*Radnik*, Beograd, 1871. i 1872.

*Domaćica*, 1879–1941.

*Ženski svet*, Novi Sad, 1887–1914.

*Radničke novine*, Beograd, 1903, 1910–1914.

Kalendar *Vardar*, Beograd, 1906–1941.

*Jednakost*, 1910–1914, 1919–1920.

*Žena*, Novi Sad, 1911–1921.

Izveštaj sa Kongresa jugoslovenskih žena u Zagrebu, *Žena*, 1920, br. 6 i 7.

Skupština Saveza ženskih društava u Zagrebu, *Ženski pokret*, 1920, br. 11 i 12.

*Ženski pokret*, Beograd 1921–1937.

*Žena i svet*, Beograd, 1925–1928.

*Glas narodne ženske zajednice*, 1928–1933.

*Ženski svet*, Beograd, 1930–1934.

*Jugoslovenska žena*, Beograd, 1931–1934.

*Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza*, 1935–1939.

*Žena danas*, Beograd, 1936–1982.

*Život i rad*, Beograd, 1938, br. VII–VIII.

*Almanah ženskih društava*, 1940.

Prva konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije 1942. godine, *Žena danas*, 1943, br. 31.

Prvi antifašistički miting žena Srbije, *Zora* 1945, br. 1.

*Zora*, Beograd, 1945–1954.

*Ženski svijet*, Zagreb, 1939–1941. (reprint izdanje 1979).

*Žena*, Zagreb.

Prvi kongres AFŽ, *Borba*, 17, 18. i 19. juna 1945.

Drugi kongres AFŽ Jugoslavije, *Zora* 1948, br. 29.

Drugi kongres AFŽ Srbije, *Zora* 1948, br. 31–32.

Treći Kongres AFŽ, *Zora* 1950, br. 62, 63; *Žena danas* 1950, br. 62, 63.

Četvrti kongres AFŽ, *Zora* 1953, br. 89–90; *Žena danas*, 1953, br. 112.

Proširena sednica CO AFŽ, *Zora*, 1953, br. 85.

*Marksizam u svetu*, Beograd, 1981, br. 8–9.

*Gledišta*, 1990, br. 1–2.

*Polja*, Novi Sad, 1990, br. 375–376 i 1984. br. 308, 309.

### MEMOARI I BIOGRAFIJE

Alimpić, Mileva: *Život i rad Ranka Alimpića*, Beograd.

Bokun Đinić, Sonja: *Dr Draga Ljočić, neovdašnji život*, Šabac.

Glišićeva, Stanka: *Moje uspomenne*, Beograd 1926.

Grgurova, Milka: *Atentatorka Ilka*.

Ilić, Dragoslav: *Prve žene socijalisti u Srbiji*, Beograd 1956.

Klaić-Simić, Ikonija: *Katarina Milovuk – njen život i rad*, Beograd 1936.

Lazarević, Jelena: *Darinka Nikolić, osnivač i tvorac Doma učenica srednjih škola*, Beograd.

Ljotić, Ljubica: *Memoari*, Beograd, 1990.

Milošević, Raša: *Timočka buna*, Beograd 1924.

Srpkinja, uredila Jelica Belović Bernadžikovska, Sarajevo 1913.

Todorović, Pera: *Nekrolog – Milica Todorović Ninkovićeva*, Samouprava I, 1881.

Žujović, Jovan: *Dnevnik*, Beograd 1986.

### KNJIGE I ČLANCI

Abensour, Leon: *Histoire générale du féminisme des origines à nos jours*, Delgrave, Paris 1921.

Albistur, Maïtè: Daniel Armogathe, *Histoire du féminisme français*, Ed. Des femmes, knj. 1 i 2.

Arsić, Jevstahija ot: *Sovet maternij obojega pola junosti serbskoj i valahijskoj aki iščadije nežnogo čuvstvovanija, imže blago iščastie otrasli roda svoega; obinacit sočinitelnica*, Budim 1814.

Arsić, Jevstahija ot: *Polcznaja razmišlenija o četirch godištnih vremenah, s osobenim pribavlenijem o trodoljubiji čeloujeka i otudu proishodjaščej vscopštoj polzje*, Budim 1816.

Ašković, Milorad; Radmilović, dr Jerko; Perović, Novica: *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije – BOTIC od 1902. do 1941*, Beograd 1971.

Bebel, August: *Žena i socijalizam*, Beograd 1956.

*Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*. (naučni skup u organizaciji Istorijskog arhiva Beograda), Beograd 1971.

Blagojević, Marina: *Žene izvan kruga*, Beograd 1991.



Bogdanović, Katarina: *Izabrani život*, Beograd 1986.

Bojović, Jovan; Jovanović, Radovan; Lakić, Zoran; Pajović, Radoje; Stanišić, Slavko: *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*, Titograd 1969.

*Borbena put žena Jugoslavije*, Beograd 1972.

Borković, dr Milan: *KPJ u Srbiji 1941-1945*, knj. II, Beograd 1974; *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945*, Beograd 1970.

Borković, dr Milan; Bosiljić, Slobodan; Veg, Šandor; Višnjić, Petar; Gledović, Bogdan; Glišić, dr Venceslav; Petrović, Novak; Hadri, Ali; Zvonko, Golubović: *Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945*, Beograd 1976.

Bovoar, Simon de: *Drugi pol*, knj. 1 i 2, Beograd 1982.

Božić, dr Ana: *Položaj žene u privatnom pravu*, Beograd 1939.

Božinović, Neda: *Položaj žene u FNRJ*, Beograd 1953.

Božinović, Neda; Morić-Petrović, Slavka; Protić-Hlušićka, Desanka; Čirić-Bogetić, dr Ljubinka; Kosanović-Četković, dr Desanka; Zečević, Miljan: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*, Beograd 1988.

Broz, Josip Tito: *Govor na Prvoj Zemaljskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena, Žena danas* 1943, br. 31 (i Sabrana dela, Tom trinaesti, Beograd 1982, str. 67-70).

Broz, Josip Tito: *Govor na Prvom kongresu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, Borba*, 17. jun 1945.

Burić Čuković, dr Olivera: *Promene u porodičnom životu nastale pod uticajem ženine zaposlenosti*, Beograd 1968.

Cvetić, Bosa: *Žena na selu i njena društvena aktivnost, Zora* 1953.

Čirić Bogetić, Ljubinka: *Odluke pete zemaljske konferencije o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1942*. u: Peta zemaljska konferencija KPJ - Zbornik radova, Zagreb 1972.

Čirić Bogetić, Ljubinka: *Napredni ženski pokret u Hrvatskoj 1935-1941*, u: *Četiri decenije Saveza komunista Hrvatske* (zbornik).

Čirić Bogetić, Ljubinka: *Feminizam juče i danas, Žena danas*, 1981, br. 23; *Šta rađa feminizam, Žena danas*, 1981, br. 24.

Dejanović, Draga: *Emancipacija ženskinja, Matica* 1869.

Dejanović, Draga: *Dve tri reči Srpkinjama, Matica* 1870.

Dejanović, Draga: *Srpskim majkama, Matica* 1871.

Despot, Blaženka: *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb 1987.

Dević Ubavić, Stanka: *Srpska socijaldemokratska partija i ženski pokret u Srbiji 1903-1914*, u: *Tokovi revolucije*, Beograd 1967.

Dimitrijević Stošić, D. Poleksija: *Posla u starom Beogradu*, Beograd 1956.

Đilas, Milovan: *Pozdravna reč na Četvrtom kongresu Antifašističkog fronta žena, Žena danas* 1953, br. 112; *Zora*, 1953, br. 89-90.

Đorđević, dr Jovan: *Žensko pitanje*, Beograd 1975.

Đorđević, R. Tihomir: *O srpskim ženama, Šabac* 1911.

Đorđević, R. Tihomir: *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946.

Đuranović-Janda, dr Saša: *Žena u radnom odnosu*, Zagreb 1960.

Egić, Obrad: *Žene borci Druge proleterske dalmatinske narodnooslobodilačke udarne brigade*, Zadar 1983.

Gavrilović, S. Vera: *Žene lekari u ratovima 1878-1946. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976.

Glišić, dr Venceslav: *KPJ u Srbiji 1941-1945*, knj. I, Beograd 1975.

Glišić, dr Venceslav: *Žene užičkog kraja u ustanku 1941*, Užički zbornik 1, 1971.

Hadžiomerović, Hasan: *Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu*, Sarajevo 1959.

Hlapec Đorđević, dr Julija: *Studije i eseji o feminizmu*, Beograd 1935.

Jankovića, Zorka: *Žensko pitanje*, Novi Sad 1911.

Jovanović, Slobodan: *Svetozar Marković*, Beograd 1920.

Jugović, Miodrag: *Prva beogradska gimnazija*, Beograd 1939.

Kecman, Jovanka: *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, Beograd 1978.

Korićanac, Tatjana i Taneska, Ljiljana: *Beogradsko žensko društvo 1875-1941*, Beograd 1985.

Kovačević, Dušanka: *Školska sprema i stručno obrazovanje žena u Jugoslaviji*, Beograd 1964.

Lapčević, Dragiša: *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*, Beograd 1928.

Lagator, Špiro; Čukić, Milorad: *Partizanke prve proleterske*, Beograd 1979.

Lebl-Albala, Paulina: *Razvoj univerzitetskog obrazovanja naših žena*, Beograd 1930.

Marjanović, dr Jovan: *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1945*, Beograd 1963.

Marković, Ljubica: *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*, Beograd 1934.

Marković, Ljubica: *Žene u omladinskom pokretu*, Novi Sad 1940.

Marković, Svetozar: *Srpskoj omladini, Literaturni Večer, Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom, Realni pravac u nauci i životu*, u: *Sabrani spisi*, knj. I, Beograd 1960.

Marković, Svetozar: *Oslobođenje ženskinja, Ruski revolucionari i Nečajev, Beli teror*, u: *Sabrani spisi*, knj. II, Beograd 1965.

Marković, Svetozar: *Socijalizam ili društveno pitanje*, u: *Sabrani spisi*, knj. IV, Beograd 1965.

Milić, dr Anđelka: *Žena, Politika, Porodica*, Beograd 1994.

Michel, Andrée: *Le féminisme, Presse universitaire de France, deuxième édition*, 1980.

Obradović, Dositej: *Ne haj se dobro čineći, O slavim ženama, Mezimac, Etika, Je li čovek maki-na ili nije*, sve u: Dela, 1911.

Perović, Latinka: *Planirana revolucija*, Zagreb i Beograd 1988.

Perović, Latinka: *Aktuelni problemi društvenog položaja žena i mogućnosti rešavanja u sistemu društvenog samoupravljanja*, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Beograd 1965.

Petrović, Vukašini: *Žena u nas i u drugim zemljama*, Beograd 1912.

Prvo žensko jevrejsko društvo 1874-1924.

Sklevicky, Lydia: *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*, Povjesni prilozi, Zagreb 1984.

Sklevicky, Lydia: *Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji, Polja*, 1984, br. 308 i 309.

Sklevicky, Lydia: *AFŽ - Kulturnom mjenom do žene novog tipa, Gardogan*, 1984, br. 15-16.

Skerlić, Jovan: *Omladina i njena književnost*, Beograd 1966.

Skerlić, Jovan: *Svetozar Marković*, Beograd 1966.

Slovenke u narodnooslobodilnom boju, I i II, Ljubljana 1970.

Spomenica muške gimnazije u Kragujevcu 1833-1933, Kragujevac 1934.

Spomenica (o pedesetogodišnjici rada Ženskog društva), *Domaćica*, Beograd 1926.

Spomenica sa Prvog kongresa žena u Zagrebu, 1920.

Štebi, Alojzija: *L'activité des sociétés en Yougoslavie affiliés ou Conseil national des femmes yougoslaves*, Beograd 1936.

Tomić, Jaša: *Šta je bila žena i šta će biti*, Novi Sad 1918.

Tomšić, Vida: *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd 1981.

Viša ženska škola - pedesetogodišnjica 1863-1913, Beograd 1913.

*Žene Bosne i Hercegovine u NOB 1941-1945*, Sarajevo 1977.

*Žene Makedonije u NOV*, Skopje, 1976.

*Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga I i II, Zagreb, 1955.

*Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975.

*Ženski pokret u Vojvodini*, Novi Sad 1933.

*Žene Vojvodine u ratu i revoluciji*, Novi Sad 1984.

## FOTOGRAFIJE

Arhiv Srbije:

br. 22, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 47, 54, 58, 60, 64, 68, 69, 73, 74, 75, 78, 82, 83, 86, 87, 88, 90.

Istorijski arhiv Beograda:

br. 2, 9, 11, 17, 21, 23, 24, 25, 61, 62, 70.

Muzej grada Beograda:

br. 3, 4, 8, 13, 14.

Muzej revolucije:

br. 43, 46, 52, 53, 56, 59.

Pedagoški muzej:

br. 1, 79.

Taujug:

br. 45, 57, 63, 65, 66, 72, 76, 77, 84, 89, 92, 93.

Žene u crnom:

br. 94.

Presnimljene iz publikacija:

Beogradsko žensko društvo 1875-1945:

br. 5, 6, 7, 10, 16;

Žena danas, 1943:

br. 44;

Žene Srbije:

br. 29, 30, 31, 36, 40, 41, 48, 49, 50, 51, 55, 67.

Ostale fotografije u privatnom posedu.

## IMENSKI REGISTAR

### A

Abensur, Leon (Abensour, Leon) 8, 10, 12, 16, 267  
Aćimović, Kruna 8, 10  
Aćimović, Milan 130  
Agatonović, Radoslav 114  
Alargić, Judita 142, 146  
Albistir, Maite (Albistur, Maite) 8, 9, 10, 11, 267  
Alimpić, Mileva 88, 267  
Alimpić, Ranko 88, 267  
Alkalaj, Olga 117  
Andelković, Sreta 62  
Anastasijević, Sofija 27  
Andrejević, Mileva 61, 63  
Angelina 201  
Armogat, Danijel (Armogathe, Daniel) 8, 267  
Arsić, Jevstahija, ot 5, 25, 48, 256, 267  
Aspazija 23  
Ašković, Milorad 267  
Atanacković, Milena 109  
Atanasijević, Ksenija 109, 200, 201

### B

Babef, F. (Babeuf, F) 62  
Babić, dr Draginja 89  
Babović, Spasenija Cana 146, 148, 150, 152, 211  
Bakić, dr Vojislav 87  
Ban, Matija 28, 85, 86  
Banković-Maletić, dr Darinka 89  
Bardina, Sofija 63  
Baruh-Simić, Rašela 134  
Bebel, August (Bebel, August) 8, 9, 10, 15, 63, 267  
Bečanović, Obrenija 205  
Belić, Grozdana-Zina 142, 209  
Belović-Bernadžikovska, Jelica 88, 267  
Bembasa, Jelisaveta-Beška 117  
Berić, Mladen 111  
Berus, Anka 146, 160  
Bilandžić, Dušan 223  
Binički, Vukosava 48  
Bisić, Rasima 107  
Blagojević, Marina 267  
Blagojević, Persa 205  
Blagojević, Vera 204  
Blažević, Dunja 220  
Boasel, Fransoa (Boissel, François) 7, 8  
Bogdanović, Katarina 26, 108, 109, 148, 268  
Bogišić, Valtazar 94  
Bojović, Jovan 94, 268  
Bokl 48  
Bokun-Đinić, Sonja 60, 64, 81, 267

Borković, dr Milan 268

Bosiljić, Slobodan 268

Bošković, Hristina 148

Bošković, Jovan 32, 56, 58

Bošković, Leposava 56, 58, 199

Bošković, Stojan 34, 55, 56

Bovoar, Simon de (Beauvoir, Simon de) 8, 9, 268

Božić, dr Ana 148, 268

Božić, Marija-Maca 38

Božinović, Neda 59, 115, 139, 142, 201, 226, 268

Broz, Josip Tito 137, 142, 143, 150, 154, 164,

168, 193, 194, 195, 210, 268

Bulja-Kosić, Darinka 88

Bunuševac, Anda 115

Burić-Čuković, Olivera 268

### C

Cenić, Dimitrije-Mita 63

Cetkin, Klara (Zetkin Clara) 14, 15, 16, 92

Cetusić, Mileva 146

Cukić, Kosta 54

Cvetić, Bosa 117, 148, 164, 167, 168, 169, 171,

175, 217, 268

Cvetković, Danica 134

Cvetković, Desanka 64

Cvetković, Dragiša 122, 123, 126, 129

Cvetković, Kosara 73, 88

### Č

Čalovska, Ljiljana 146

Čehov, Anton 87

Čerņiševski, N. G. 15, 38, 44, 49, 257

Čolak-Antić, Jelena 197

Čubrilović-Koprivica, Viđa 148

Čukić, Milorad 132, 268

### Ć

Ćirić-Bogetić, Ljubinka 126, 129, 268

Ćunković, Srećko 52, 86

### D

Damjanović, Božidarka-Kika 146

Danićević, Bogičević, Katica 28

Danićević, Jelena 94

Darvin, Čarls 40

Davidović, Dimitrije 22, 26, 51, 256

Dedijer, Milica 148

Dejanović, Draga 34, 36, 37, 257, 268

Delić, Ana 96

Deroan, Žan (Deroin, Jeanne) 12

Despot, Blaženka 220, 268  
Dević-Ubavić, Stanka 82, 268  
Dimić, Mila 139, 201, 202  
Dimitrijević, Jelena 88  
Dimitrijević-Stošić, D. Poleksija 28, 64, 268  
Dimitrov, Georgi 82  
Dinulović, Micika 197  
Divac, Nedeljko 114  
Dobnikar, Mojca 162  
Dragneva Jovanović, Stojanka-Canka 82  
Dragojlović-Bogićević, Jana 138  
Dragojlović, Kruna 58  
Dučić, Nićifor 47  
Durjanov, Zora 134

## D

Đaja, Jovan 54  
Đilas, Milovan 167, 168, 268  
Đorđević, Andra 56, 57, 59, 68  
Đorđević, Bosa 148  
Đorđević, dr Jovan 18, 268  
Đorđević, Jovan 56  
Đorđević, Krista 148  
Đorđević, Milan 32  
Đorđević, Slobodanka-Boba 117, 134  
Đorđević, R. Tihomir 21, 27, 268  
Đorđević, Vladan 31  
Đuranović-Janda, dr Saša 9, 92, 94, 268  
Đurđević, Slavka 118  
Đurić-Topalović, Milica 104, 119, 124, 147, 201

## E

Egić, Obrad 132, 268  
Elsberg, dr Selma (Eliasberg, dr Selma) 90  
Engels, Fridrih (Engels, Friedrich) 11, 14, 15, 38

## F

Fedjuhin, dr 198  
Fejić, Ibrahim 155  
Filipović-Tasić, Frida 148  
First, dr Klara 201  
Flerovski, N. 62  
Furije, Šarl (Fourier, Charles) 7, 10, 14

## G

Gajić, dr Maja 148  
Garašanin, Milutin 65  
Gavrilović, S. Vera 65, 81, 90, 136, 268  
Ged, Žil (Guesde, Jules) 15  
Gerić, Giga 36  
Gledović, Bogdan 268  
Glišić, Stanka 54, 267  
Glišić, dr Venceslav 168  
Golubović, Zvonko 268  
Golemović, Marija 88  
Grčić, Jovan-Milenko 44  
Gregoran, Marijana 134  
Grgurova, Milka 65, 87, 88, 267  
Grim, Jakov 31  
Grujić, Jelena 197  
Gržetić, Maca 146, 206  
Gucunja-Vrebalov, Vera 134  
Guž, Olempe de (Gouges, Olympe de) 7, 8

## H

Hadri, Ali 268  
Hadžić, Antonije 84, 35  
Hadžić, Nata 134  
Hadžomerović, Hasan 219, 268  
Herbez, Jelenka 28  
Herbez, dr Teodor 28  
Hipel, Teodor (Hippel, Theodor) 7, 8  
Hlapec-Đorđević, dr Julija 37, 268  
Hodžes, Džordž (Hodges, George) 27  
Hohnjec, dr 114  
Hristić, Ana 75  
Hristić, Danica 107  
Hristić, Jelena 90  
Humo, Olga 160

## I

Igo, Viktor (Hugo, Victor) 62  
Ilić, Dragoslav 64, 82, 83, 267  
Ilić, Mihailo 83  
Ilić, Radosava 104  
Ilić, St. S. 87  
Ilić-Obradović, dr Zora 205  
Inglis, dr Elzi (Inglis, Elsie) 90  
Irbi, Adelina-Paulina (Irby, Adeline-Pauline) 47, 91, 92  
Ivančić, Marija 146  
Ivančić, Delfa 74, 88, 109  
Ivanović, Katarina 31, 199  
Ivanović Bočkarov, Ivan 31  
Iveković, Rada 220  
Ivošević-Dimitrova, Ljubica 82

## J

Janković, Milica 88, 205  
Janković, Zorka 88, 107, 148, 268  
Jauković, Vidosava 139, 201  
Javorina, Saša 208  
Jeftić, Jelisaveta 197  
Jeliševa, Regina 66  
Jeremić, Vojo 65  
Jocić-Jeremić, Nata 148  
Jojić, Olga 117  
Jokanović, Katarina 207  
Jordan, Marija 146  
Josimović, Emilijan 54  
Jovanović, Aleksandar 76  
Jovanović, dr Dragoljub 114  
Jovanović, dr Jovan 70  
Jovanović, Jovan-Zmaj 47  
Jovanović, Kaja 197  
Jovanović, Katarina 27  
Jovanović, Kosta 82  
Jovanović, Kristina 197  
Jovanović, Milan-Batut 76  
Jovanović, Milica 133,  
Jovanović, dr Milka 22  
Jovanović, Milovan 54  
Jovanović, Nasta 207  
Jovanović, Radovan 94, 268  
Jovanović, Slobodan 29, 268  
Jovanović, Sofija 197  
Jovanović, Vladimir 33, 34  
Jugović, Miodrag 55, 56, 60, 268

## K

Kaclerović, Triša 84  
Karadorde 20  
Karadorđević, Aleksandar 28, 85, 116  
Karadorđević, Jelena 69  
Karadorđević, Olga 201  
Karadorđević, Persida 28  
Karamarković, Kaja 28  
Karamarković, Petar 28  
Karamarković, Sara 70, 197  
Karapandžić, Dobrila 117  
Karavelov, Ljuben 35  
Kardelj, Edvard 137, 165  
Kardelj, Pepca 179  
Kasnar-Karadžić, Zorka 109  
Kastratović, Mileva 139, 201  
Katarina Velika 16  
Katarkarević-Katarka 201  
Kecman, Jovanka 92, 93, 97, 99, 104, 106, 107, 115, 116, 119, 120, 125, 268  
Klajić-Simić, Ikonija 267  
Knežević, Vasa 111  
Knežinja Jolanda 94  
Knićanin, Lenka 64, 65  
Kočonda, Mira 106  
Kolaković, Vasilija 80  
Kolontaj, Aleksandra 162  
Kondorse, A. N. (Condorcet, A. N.) 7  
Kont, Ogist (Conte, Auguste) 39  
Kontin, Ema 45  
Kopčanski, Irina 139, 201  
Korićanac, Tatjana 268  
Kosanović-Četković, dr Desanka 268  
Kostić, Laza 31, 35, 36, 44  
Kostić, Vasilija 139, 201  
Koš, Marija 171  
Kovačević, Dušanka 268  
Kovačević, Đurđa 220  
Kovačević, Kristina 204  
Kovačević, Ljubomir 57  
Kovačević-Lopušić, Zlata 106  
Kovačević, Sribislava-Marija 145  
Kovačić, Olga 143  
Kozarac, Đura 56  
Krekić, Stefica 104  
Krstić, Jovan 31  
Kujundžić, Milan-Aberdar 33  
Kustudić-Zivanović, Anđa 134  
Kuzmanović, Slavka 87  
Kveder-Demetriović, Zofka 97, 107

## L

Lafarg, Pol (Lafargue, Paul) 15  
Lagator, Spiro 132, 268  
Lakić, Zoran 94, 268  
Lapčević, Dragiša 79, 82, 83, 268  
Lasal, Ferdinand (Lassalle, Ferdinand) 15, 39  
Lazarević, Laza 44, 68  
Lazarević, Jelena 66, 70, 73, 88, 90, 108, 267  
Lazarević, Persa 207  
Lazović, Mileva 70, 148  
Lazović, Vera 134  
Lebedeva, Marija 35

Lebl-Albala, Paulina 59, 71, 80, 109, 116, 269  
Leo, Andre 46  
Levi, Sofija 104  
Libkneht, Karl (Liebknecht, Karl) 98  
Lozanić, Sima 68  
Lozanić, Jelena 75  
Luković, Ljubica 90  
Luksemburg, Roza (Luxemburg, Rosa) 71, 72, 98

## Lj

Ljočić, Draga 58, 60, 61, 63, 65, 68, 70, 76, 80, 199, 267  
Ljotić, Dimitrije 147  
Ljotić, Ljubica 64, 267  
Ljubčić, Ljubica 104

## M

Maček, Vlatko 122, 123, 126, 129  
Majstorović, Olga 201  
Maltus (Malthus, T. R.) 42  
Manojlović, Radmila 146  
Marić, dr Julija 134  
Marjanović, dr Jovan 269  
Marković, Danica 88  
Marković, dr Laza 114, 122  
Marković, Ilija 63  
Marković, Jelena-Ilka 64, 65, 69, 267  
Marković, Jelisaveta 61, 63  
Marković, Jevrem 64, 65  
Marković, Ljubica 66, 269  
Marković, Svetozar 15, 16, 21, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 55, 56, 60, 61, 62, 65, 257, 268, 269  
Marks, Karl (Marx Karl) 9, 11, 14, 15, 38  
Marodić, Darinka 148  
Marović, Neda 209  
Mašin, Draga 68  
Matić, Jelena 134  
Matić, dr B. Milan 147  
Mekenzi, Mjuir (Mackenzie, Muir) 47, 91  
Mešterović, dr Julka 148, 205  
Mihailović, Draža 138  
Mihailović, Leposava 139, 201  
Mihajlica, Milica 134  
Mihajlović, Stojanka 134  
Mijatović, Čeda 86  
Mil, Dž. S. (Mill, John Stuart) 12, 13, 38, 39, 45, 46, 257  
Milčinović, Adela 107  
Milekić, Božana 21  
Miler 45  
Miletić, Kasija 90  
Miletić, Svetozar 47  
Miletić, Živka 201  
Milić, dr Anđelka 269  
Milićević, Milan 85, 86  
Milićević, Bosa 129, 202  
Milojević, Mileva 109  
Milosavljević, Radmila 201  
Milosavljević, Ljubinka 146, 148, 204  
Milosavljević, Svetomir 56  
Milošević, Cvijeta 134

Milošević, dr Olga 160  
Milošević, Raša 65, 267  
Milovanović, Ljubica 204  
Milovanović, Milka 197  
Milovuk-Đorđević, Katarina 54, 66, 69, 71, 74,  
75, 87, 197, 257, 258, 267  
Milutinović, Marija-Punktatorka 28, 52  
Milutinović, Kosta 64  
Milutinović, Olga 205  
Milutinović, Sima-Sarajlija 28  
Miljković, Mara 148  
Minić, Jelena 148  
Minić, Milka 148, 152, 212  
Mišel, Andre (Michel, Andrée) 7, 8, 9, 12, 15, 72, 269  
Mišel, Lujza (Michel, Luise) 49  
Mitnicka, dr Eva 90  
Mitrović, Mitra 117, 119, 134, 143, 144, 146, 148,  
149, 150, 152, 155, 160, 202, 206  
Modić, Karla 113  
Mohačanin 64  
Mopasan, Gi de (Maupassant, Guy de) 87  
Morić Petrović, dr Slavka 115, 148, 268  
Mujezinović, Ismet 206  
Munk, Natalija 90

## N

Naceva, Mara 146, 152, 171  
Načić, Jelisaveta 81, 199  
Nakić, Olga 139, 201  
Nečaje, S. G. 15, 39, 269  
Nedić, Anka 197  
Nedić, Milan 130, 141  
Nedić, Ivanka 134  
Nenadović, Ljubomir 54  
Nestorović, Bogdan 81  
Niboaje, Eženi (Niboyet, Eugénie) 12  
Nikolić, Andra 57  
Nikolić, Darinka 70, 90, 267  
Nikolić, Đorđe 76  
Ninković, Anka 61, 62, 63, 65, 198  
Ninković, Milica 61, 62, 64, 65, 88, 198, 267  
Nobel, Alfred 71  
Novaković, Stojan 53, 54, 62  
Novosel, Vanda 150, 152

## O

Obradović, Dositej 5, 23, 24, 25, 26, 256, 269  
Obrenović, Ljubica 21  
Obrenović, Aleksandar 61, 68, 73  
Obrenović, Anka 27  
Obrenović, Jevrem 26, 28  
Obrenović, Milan 61, 64, 68, 69, 73  
Obrenović, Miloš 20, 21, 22, 26, 28, 29, 30, 51, 88  
Obrenović, Mihailo 30, 53  
Obrenović, Natalija 68, 69, 81  
Orfelin, Zaharije 5, 23, 256  
Ostrovski, A. S. 63  
Oto, Lujza (Otto, Luise) 14  
Oven, Robert (Owen, Robert) 11, 14

## P

Paču, Laza 65  
Pajić, Marija 134

Pajović, Radoje 94, 268  
Pankherst, Emelin (Pankhurst, Emmeline) 72  
Papenhajm, Berta 76  
Papić, Žarana 220, 221  
Papo, dr Roza 136  
Pasković, Sofija 33  
Paunović, Davorijanka 142  
Pavelić, Ante 130  
Pavlović, Milica 207  
Pecić, Josif 52, 56, 266  
Pehani, Milena 113  
Pejnović, Kata 146, 160, 206  
Pejović, Fatima 134  
Perović, Brana 209  
Perović, Latinka 16, 64, 186, 189, 217, 269  
Perović, Novica 267  
Perovska, Sofija 63  
Pešić, Milan 63  
Petaković, Stevan 44  
Petković, Lepasava 106  
Petrov, Dragica 138, 201  
Petrović, Lepasava 104  
Petrović, Neškova Marta 33  
Petrović, S. Mihailo 22  
Petrović, Mileva 109  
Petrović, Nadežda 69, 90, 199  
Petrović, Neško 23  
Petrović, Novak 268  
Petrović, Persa 206  
Petrović, Ranko 87  
Petrović, Razumenka 148  
Petrović, Vukašin 76, 269  
Petruševa, Olga 146  
Pinterović, Persida 69  
Pinto, R. Ester 66  
Planojević, Mileva 142  
Plejel, Dragutin 54  
Pleško-Štebi, Cirila 106, 113  
Pleveva, Rosa 98  
Poklepović, Vojka 201  
Popadić, dr Jelena 89  
Popović, D. 107  
Popović, Jelena 148  
Popović, Jovanka 133  
Popović, Jovan-Sterija 26, 51, 256  
Popović, R. Zar. 57  
Popović, Stevan 46, 60  
Popović-Brkić, dr Zorka 89  
Pribičević, Ruža 148  
Pribičević, Svetozar 114  
Prodanović, Jaša 65, 110, 114  
Prodanović, Persa 148  
Prodanović, Mica 148  
Protić, Milica 197  
Protić-Hlušička, Desanka 129, 268  
Prudon, P. J. (Proudhon, P. J.) 15, 39

## R

Radaković, Jovanka 134  
Radišić, Stana 134  
Radić, Stjepan 114  
Radić, Mara 154  
Radičević, Branko 131

Radmilović, dr Jerko 267  
Radosavljević, Dobrivoje 177  
Radović, Aksentije 32  
Radulović, Zorka 205  
Rajić, Jovan 25  
Ranković, Aleksandar 164, 165  
Ratković, Lujza 197  
Rebac, Hasan 107  
Ribar, Ivo-Lola 137  
Ristić, Sofija 207  
Rodić, Mileva 160  
Ros, dr Elizabet (Ross, Elisabeth) 90  
Rose, dr 45  
Roš, Lena 197  
Rovbotam, Šejla (Rowbotham, Sheila) 7, 10  
Rupena-Osolnik, Mara 146  
Ruvarac, Ilarion 44

## S

Salaj, Juliška 134  
Sand, Žorž (Sand, George) 87  
Sandić, Aleksandar 32  
Savić, Branka 148  
Savić, Mileva-Olga 145  
Savić, Milunka 90  
Savić-Rebac, dr Anica 148  
Sekulić, Isidora 87, 88, 106, 107, 109, 148  
Sen-Kroa, Avril de (Saint-Croix, Avril de) 72  
Sen-Simon, C. H. (Saint Simon, C. H.) 10, 14  
Sende-Popović, Neli 134  
Sestre Subotin 63  
Sibold, Marija 63, 65, 198  
Simić-Hultkvist, Draga 75  
Sinjkovska, Lerisa 201  
Skenderova, Staka 91  
Skerlečić, Jovan 21, 39, 65, 269  
Sklevicky, Lydia 220, 269  
Smiljanić, Lepasava 134  
Snečevina, Božana 198  
Sofronić-Ler, Nada 220  
Sokrat 23  
Spasić, Jelena 76, 87  
Spasić, Naka 148  
Srecković, Anka 197  
Sremec, Nada 146  
Srnić, Jela 148  
Srzić, Ljubica 134  
Stajić, dr Uroš 114  
Stamenković, Vasilija Cica 134  
Stanisavljević, Dragica 201  
Stanišić, Slavko 94, 268  
Stefanović, Draga 101, 148  
Stefanović-Karadžić, Vuk 20, 22, 26, 28, 31, 51  
Stojadinović, Milica-Srbkinja 31, 197  
Stojanović, Ljubinka 207  
Stojanović, Nada 204  
Stojanović, Ružica 109, 111  
Stojiljković, Dragoljub 63  
Stojković, Atanasije 25  
Stojković, S. Borivoje 27, 37  
Stokić, Zorka 134  
Subotić, Jovan 46  
Subotić, Savka 70, 74, 88, 199

Subotin, Mira 201  
Subotin, sestre 63  
Suslova, Nadežda 45, 62  
Sutner, Berta fon (Suttner, Bertha von) 71  
Svjetlovska, dr 198

## Š

Šafarikova, J. Š. 87  
Šapčanin, Milorad 85, 86  
Šegvić, Zdenka 139, 201  
Šiljak, Jovanka 107  
Šinko, Ervin 72  
Širmaher, Ketj (Schirmacher, Katy) 73, 74  
Šlander-Marinko, Mica 146  
Špaček, Klara 52  
Špaček, Leopold 52  
Štebi, Alojzija 99, 107, 113, 269  
Štok, Mira 201  
Šubakić, Radmila 139, 201  
Šuvaković, Milica 117, 119

## T

Tadić, Ruža 171  
Tamel, Anka 104  
Taneska, Ljiljana 268  
Taušanović-Đorđević, Sofija 55  
Tavčerjeva, Franja 109  
Terzi-Bašić, Ljubica 197  
Tešić, Vladeta 52  
Tejlor, Herijet (Taylor, Harriet) 12, 13  
Tirol, Kristina 27, 28  
Tirol, Dimitrije 27, 28  
Tkačev, P. N. 48  
Todorović, Caca 201  
Todorović, Pera 62, 64, 267  
Todorović, Poleksija 86  
Tomić, Jaša 269  
Tomić, Milica 88  
Tomić, Velika 148  
Tompson, Vilijam (Thompson, William) 10, 12  
Tomšić, Vida 128, 150, 152, 154, 160, 163, 166,  
167, 193, 196, 216, 269  
Topalović, Živko 147  
Toroman, Jovan 36  
Tristan, Flora 11, 12, 13, 14, 72  
Trubar, Primož 98  
Tucović, Dimitrije 83  
Turgenjev, I. S. 63

## V

Varadanin, Arkadije 73, 88  
Vasiljević, Alimpije 32, 56, 58  
Veg, Šandor 268  
Velebit, Ljubica 134  
Veljković, Nadežda 82, 88  
Vicković, Jelena 94  
Vidakova, Mila 32  
Viler, Eni (Wheeler Anne) 10, 11  
Vinterštajn-Jovanović, Ruža 109  
Višnjevac, Smilja 134  
Višnjić, Petar 268  
Vitković, Gavra 63, 64  
Vitković, Lujza 63, 64

Vlahović, Veljko 186  
Volter (Voltaire) 16  
Vozarević, Grigorije 27  
Vozarević, Sara 27  
Vučetić, Ilija 31, 32, 34, 47  
Vučković, Zdravka 134  
Vujić, Darinka 198  
Vujić, Sofija-Klara 47  
Vujošević, Ubavka 82, 83  
Vujović, Milica 197  
Vukomanović-Karadžić, Mina 31  
Vuletić, Vitomir 16  
Vulović, Milka 69, 198  
Vulstonkraft, Meri (Wolstonekraft, Mary) 7, 12

Z

Zečević, Danica 120, 201  
Zečević, Miljan 268  
Zeković, Nevenka 134  
Zuban, Laza 28

Ž

Žiropadija, Živka 205  
Živanović, J. 35  
Žižmund, Marija 104  
Žižović, Milica 205  
Žujović, Jovan 60, 267

*Izdavači:*

"DEVEDESETČETVRTA",  
Svetozara Markovića 50/II &  
"ŽENE U CRNOM"

*Za izdavače:*

Gordana Davidović-Kecman, Slavica Stojanović  
Jasmina Tešanović, Staša Zajović

*Urednica:*

Slavica Stojanović

*Redakcija teksta:*

Dejan Nebrigić

*Prevoditeljke:*

Vanda Perović, Stanislava Lazarević-Resanović

*Računarska obrada teksta:*

Nina Popov

*Obrada fotografija:*

Papirint

Štamparija

pinKpress, Beograd

1996.

Tiraž

600

Knjiga je realizovana uz pomoć i podršku

"TOWAE STIFTUNG", Heidelberg

*Naslovna strana:*

Leposava Mihailović

*Knjiga je objavljena uz solidarnu podršku Frauenrat fuer  
Aussenpolitik - Basel i CFD - Bern.*

*Reprint izdanje*

*Skeniranje i kompjuterska obrada reprint izdanja:*

Studio Cavka (Nebojša Cović)



CIP - Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

316.622-055.2(497.1)

БОЖИНОВИЋ, Неда

Žensko pitanje u Srbiji : u XIX i XX veku  
/ Neda Božinović. - [Beograd] :  
"Devedesetčetvrta" : "Žene u crnom", 1996  
(Beograd : Pinkpress). - 276 str. : ilustr. ;  
30 cm

Bibliografija: str. 266-270. - Registar.  
ISBN 86-82449-09-9

342.72/.73-055.2(497.1) 396(497.1)  
а) Жене - Друштвени положај - Србија -  
19-20в б) Женски покрет - Југославија с)  
Женска друштва - Југославија  
ID=45495820